

ગુજરાતી ભાષા પ્રવેશ-૪

ડૉ.જગદીશ જી. દવે

GUJARATI BHASHA PRAVESH PART IV

(Introduction to Gujarati)

Dr. Jagdish J. Dave

© ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી

© Gujarati Literary Academy

2, Beechcroft Gardens, WEMBLEY, Middx. HA9 8EP (U.K.)

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the copyright holders.

First edition : 1986

Second edition : 2000

Cover design by : Prafull Dave (Zurich)

Price :

Published jointly by :

Navbharat Sahitya Mandir

H.O. : 134, Shamaldas Gandhi Marg, Mumbai-400 002

Near Derasar, Gandhi Road, Ahmedabad-380 001 Gujarat State, India

Bidd Enterprises, Wellingborough, (U.K.)

Leser Type-Setting : FAGUN GRAPHICS

4/43, Municipal Officer's Flats, B/h. Shreshth Dairy,

Juna Dhor Bazar, Kankaria, Ahmedabad-380 022

Printed by : શ્રી આર. કે. પ્રિન્ટર્સ એન્ડ બાઈન્ડર્સ

અ-પ, શુભ-લાભ એસ્ટેટ,

તાવડીપુરા, અમદાવાદ.

ફોન : (ઓ) ૫૬૨૭૧૧૧ (ઘર) ૨૮૮૧૨૦૩

આમુખ

ગુજરાતી ભાષાપ્રવેશ - જની બીજી આવૃત્તિ પ્રકાશિત થઈ રહી છે તે ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી માટે હર્ષનો વિષય છે. ગુજરાતી ભાષાપ્રવેશ પુસ્તકોની શ્રેણીની રચના અકાદમીના અભ્યાસક્રમ અનુસાર થઈ છે. આ શ્રેણીનો ઉદ્દેશ વિદેશમાં વસતા ગુજરાતી ભાષાભાષીઓની ભવિષ્યની પેઢીને અને અન્ય ભાષાપ્રેમીઓને એક વારસાની ભાષા તરીકે શીખવાની સરળતા પૂરી પાડવાનો છે. આ ચોથું પુસ્તક એ શ્રેણીનું અંતિમ પુસ્તક છે અને તે અકાદમીની પાંચમી પરીક્ષા “વિશારદ”ના એક પ્રશ્નપત્ર માટેનું પાઠ્યપુસ્તક છે.

“અક્ષરમાળા” અને પ્રથમ ત્રણ પુસ્તકો દ્વારા ભાષાનું જ્ઞાન મેળવીને પારંગત થયેલા વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતી સાહિત્યનો પરિચય આપવાના હેતુથી આ પુસ્તકની રચના થઈ છે. સાહિત્યના આરંભકાળથી અત્યાર સુધીના નામાંકિત લેખકોની ગદ્ય-પદ્ય કૃતિઓમાંથી પસંદ કરેલા ખંડોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. અકાદમીનું એક વિશેષ ધ્યેય વિદેશમાં વસતા ગુજરાતી લેખકોને પ્રોત્સાહન અને પ્રસિદ્ધિ આપવાનું છે. તેથી પહેલી આવૃત્તિમાં પુરાતન, મધ્યકાલીન અને દેશ-પરદેશમાં વસેલા આધુનિક ગદ્યલેખકો અને કવિઓની રચનાઓનો સમાવેશ કરાયો હતો. તે સર્વનું સ્થાન સુરક્ષિત રાખીને નવોદિત વિદેશવાસી ગુજરાતી સાહિત્યિકોની બીજી પાંચ કૃતિઓ આ બીજી આવૃત્તિમાં ઉમેરવામાં આવી છે. આ કૃતિઓ દ્વારા વિદેશમાં સાહિત્યના નવા પ્રવાહનો ખ્યાલ વિદ્યાર્થીઓને મળશે અને સાથે સાથે તેમને પણ કાંઈક લખવાની પ્રેરણા સાર્થક ભાવે થશે એવી આશા અસ્થાને નહિ ગણાય.

આ પુસ્તકનો ઉપયોગ ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીની સર્વોચ્ચ પરીક્ષાના પાઠ્યપુસ્તક તરીકે થવા ઉપરાંત ભારત સહિત અન્ય દેશોમાં પણ ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાઓ તેમના ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસક્રમમાં પ્રયોજિત કરી રહી છે તે જાણીને ઘણો હર્ષ થાય છે. આશા છે કે બીજી આવૃત્તિને સર્વ સંસ્થાઓ તરફથી પૂર્વવત્ આવકાર મળતો રહેશે.

ગદ્ય અને પદ્યની નવી કૃતિઓની પસંદગી ઘણી ઝીણવટથી મારા બે સહકાર્યકર્તાઓ – શ્રી વિપુલ કલ્યાણી અને ડૉ. જગદીશ દવે – એ અસીમ પરિશ્રમથી કરી છે, તે માટે હું તથા અકાદમી તેમના ઘણા ઋણી છીએ.

પોપટલાલ જરીવાલા

પ્રમુખ, ગુ. સા. અકાદમી

૪-૪-૧૯૯૯

આમુખ

(પ્રથમ આવૃત્તિ)

પ્રશ્ન પુછાય છે કે આપણાં બાળકોએ ગુજરાતી ભાષા શા માટે શીખવી જોઈએ ? આ દેશમાં તે એમને શું કામ આવવાની હતી ? શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ માતૃભાષાના શિક્ષણ પર જે ભાર મૂકે છે તે આવું પૂછનારને સમજાવવું અઘરું છે. તો સાહિત્યની મદદથી સમજાવવું પણ અઘરું છે. જાણીતા ઇટાલિયન કવિ અંગારેત્તીએ તેના કાવ્ય 'In Memorium'માં પરદેશમાં આવી વસેલા એક વસાહતીની 'ધોબીનો કૂતરો નહિ ઘરનો કે ઘાટનો' જેવી થતી હાલતને સચોટતાથી પ્રગટ કરી આપી છે. તે ઉપરોક્ત પ્રશ્નના પૃચ્છકના મનમાં ઉતારવું પણ કઠિન છે. વ્યક્તિ પોતે જ જો પોતાને પ્રશ્ન પૂછે અને ઉત્તર મેળવે તો એનામાં સત્યનું જ્ઞાન પ્રગટે. પણ એવાં તત્ક્ષણ જ્ઞાન આપનારાં બોધિવૃક્ષ-ક્રિસ્ટમસ ટ્રીની જેમ બજારમાં મળતાં નથી. ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી એવા વ્યાપાર માટે નથી. તે તો જ્ઞાનની પરબ છે. જાગૃતિની વાટ સંકોરવા એ પ્રયત્ન કરે છે. તેથી જ આ પાઠ્યપુસ્તકો પણ આ જાગૃતિની દિશામાં પ્રેરવા એ આપણને જ આ પ્રશ્ન આપણી જાતને પૂછવા પ્રેરે છે.

આપણે યુરોપના કોઈ દેશના નગરની ગલીમાં ઊભા હોઈએ ત્યાંથી એક માણસ પસાર થતો હોય તો તે આપણને જોઈ પ્રથમ નજરે શું વિચારશે ? તે આપણને 'ભારતીય' કે 'પાકી' તરીકે ઓળખશે. નિઃશંક, તેને એમ નહિ થાય કે આપણે 'અંગ્રેજ' કે 'બ્રિટિશ' છીએ ! એમાં એનો શો વાંક ? અંગ્રેજ હોવાનો અંચળો ઓઢી લેવાથી આપણે થોડા અંગ્રેજ બની જવાના હતા ? પણ ત્યારે આપણે આપણને એ પણ પૂછવાનું બનશે કે આપણે ગુજરાતી પણ રહ્યાં છીએ ખરાં ? આપણી પાસે આપણી ભાષા ના હોય, આપણી સંસ્કૃતિની અનુભૂતિ નહિ, આપણી પરંપરાનો પરિચય પણ નહિ. આપણે હોઈશું ઇતિહાસ વગરના વર્તમાનમાં કોઈ પણ સંદર્ભ વગરના દિશાશૂન્ય માણસ.

આપણે સમજી લેવું જોઈએ કે મનુષ્ય માત્ર શરીર નથી. તે જે બીજું બધું પણ છે તેમાં તેનું વ્યક્તિત્વ પણ આવી જાય છે. આ આગવા વ્યક્તિત્વમાં એને જન્મથી મળેલો સંદર્ભ પણ આવી જાય છે. આપણી અસ્મિતા આપણો એ સંદર્ભ છે. ગુજરાતી ભાષા આપણી એ અસ્મિતામાં ઊઘડતી એક બારી છે અને ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીનો મંત્ર આ બારી ઉઘાડી રાખવાનો છે. પણ તેમાં યત્ન, સહાય અને રસ આપણે જ રેડવાનાં છે. આપણી જવાબદારી આપણે નહિ ઉઠાવીએ તો કોણ ઉઠાવશે ?

એક સ્થાનિક જમણેરી છાપાએ માતૃભાષાના શિક્ષણને વખોડી કાઢી ફ્રેન્ચ ભાષા શિખવાડવા પર ભાર મૂક્યો. કહે છે કે 'હોલી-ડે' ઉપર જાવ તો ફ્રેન્ચ કામ આવે ! માતૃભાષાનું મૂલ્ય એટલું છીછરું નથી. એને 'હોલી ડે' જેવા અલિપ્ત તત્ત્વ સાથે સંબંધ નથી, એ આપણી પ્રતિભાનું અંગ છે, એ આપણા ગૌરવનો વિષય છે, શરમનો નહિ.

આ દેશના વાતાવરણને ધ્યાનમાં રાખીને વૈજ્ઞાનિક ઢબે તૈયાર થયેલાં પાઠ્યપુસ્તકોનો અભાવ, સ્વતંત્ર વર્ગોમાં વપરાતાં જુદાં જુદાં પુસ્તકો - પદ્ધતિઓ, શાળાઓમાં ભણાવાતાં ગુજરાતી માટે પણ પાઠ્યપુસ્તકોનો

અભાવ ! એવા વાતાવરણમાં સૌ પ્રથમ કોઈ નિયત ધોરણ સ્થાપવું જ રહ્યું. તેથી જ સિલેબસ તૈયાર થયા બાદ તેના પર આધારિત આ પાઠ્યપુસ્તકો એકસૂત્રતા સ્થાપવા આપના હાથમાં મૂકતાં સહેજે આનંદ થાય. અકાદમીની નેમ તો પરીક્ષા યોજના સુધીની છે. અનેક સ્તરે પ્રચાર કર્યા બાદ તેને ગુજરાત સરકાર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ગુજરાતની શિક્ષણસંસ્થાઓએ બહાલી આપી છે. તો બ્રિટનની શિક્ષણપદ્ધતિની સ્વીકૃતિ મેળવવા પણ પગલાં લેવાઈ રહ્યાં છે.

અનેક તબક્કાઓની એરણ પર ઘસાઈ, આકાર પામી, આપણી યોજના આપણા ભવિષ્યના આ ઉંબરે આવીને ઊભી છે, તોય એવું પૂછવાવાળા તો મળશે જ કે ‘અમને તો પૂછ્યું જ નો’તું.’ તેમને શિક્ષકોનાં અધિવેશનોમાં, ભાષા-સાહિત્ય પરિષદોમાં, અભ્યાસક્રમ માટે મળેલી શિક્ષકોની સભામાં અને અન્ય સેમિનારમાં અકાદમીને, અકાદમીના કાર્યને અને અકાદમીની શિક્ષણપદ્ધતિને સંપૂર્ણપણે સ્વીકૃત રાખવામાં આવી છે તેનું સ્મરણ કરાવવાનું ના હોય. પૂછપરછ કરવાનું તો ચાલ્યા જ કરવાનું, એનો કોઈ અંત નથી. તેથી ક્યારેક નિર્ણય લેવો જ પડે, નહિ તો કદી કામ પાર ના પડે. તે કામ સમિતિઓના, સભાઓના, વ્યક્તિઓના હુપદના ને અધિવેશનોના ફૂટબોલ ગ્રાઉન્ડમાં ફંગોળાયા જ કરે. ગોલ કરવા દરેક ખેલાડી નહિ એક જ ખેલાડી લાત મારે છે. પણ આપણે એ ભૂલવું ના જોઈએ કે તોય ગોલ તો ટીમનો જ થાય છે. આ પાઠ્યપુસ્તકો એ આપણા સૌનો એક વધુ ગોલ છે.

આ પાઠ્યપુસ્તકો પર ટીકાટિપ્પણ થશે, ચર્ચાઓ થશે, અનેક ઠેકાણે છાતીમાંથી ધુમાડો પણ નીકળશે, ઊડાપોહ થશે. તો તે તો થવાં જ જોઈએ. ઇર્ષામાં ખૂંપેલા નહિ પણ રચનાત્મક અને ખપ લાગે તેવાં ઉત્તમ સૂચનો જો મળી આવે તો સારું. ભવિષ્યમાં એ રચનાત્મક અને ખપ લાગે તેવાં ઉત્તમ સૂચનો જરૂર ધ્યાને લેવાશે.

આ ભગીરથ કામ મુખ્યત્વે ત્રણ ભેખધારીઓને આભારી છે : શ્રી પોપટલાલ જરીવાળા, શ્રી જગદીશ દવે અને શ્રી વિપુલ કલ્યાણી. તો શ્રી હીરાલાલ શાહ સહિત ભાષાસમિતિના અન્ય સભ્યોની સતત મહેનત પણ ભૂલી શકાય એમ નથી. શ્રી કપિલભાઈ જરીવાળાની ચિત્રો માટેની મહેનત, તો શ્રી શાંતિલાલભાઈ શાહ અને શ્રી ભીખુભાઈ શાહનો પ્રકાશન માટેનો ઉત્સાહ પણ ભુલાય એમ નથી. ભારતમાં શ્રી રજની વ્યાસ, શ્રી વિષ્ણુ પંચાલ આ કલાકાર મિત્રોએ તથા સમગ્ર નવભારત સાહિત્ય મંદિર પરિવારે પાઠ્યપુસ્તકોને સુંદર સ્વરૂપે સાકાર કરવામાં પ્રચંડ પુરુષાર્થ કર્યો છે. અકાદમી વતી આ સૌ મિત્રોનો આભાર. સૌ પ્રથમવાર મેં તથા શ્રી કાંતિભાઈ નાગડાએ આખી યોજનાનો મુસદ્દો તૈયાર કરેલો ત્યારથી તે અત્યાર સુધી સતત ચક્રો ગતિમાન રહ્યાં છે. હજુ તે વધુ ગતિવંત કરવાં પડશે.

યોગેશ પટેલ

ભૂતપૂર્વ પ્રમુખ

ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

૧૯૮૫માં ભાષાપ્રવેશનો ચોથો ભાગ પ્રગટ થયો ત્યાર પછી તેની બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થશે એવું અમને તે વખતે તો લાગતું ન હતું ! તે માળાના અન્ય ભાગો : અક્ષરમાળા અને પ્રથમ ત્રણ ભાગોની એકથી વધુ આવૃત્તિઓ પ્રગટ થતી રહી એ આ પ્રકારના સાહિત્યની સતત જરૂરિયાતનો જ પુરાવો છે. આ પુસ્તકો માત્ર અકાદમીની પરીક્ષાઓ પૂરતાં જ મર્યાદિત રહ્યાં નથી; બ્રિટન ઉપરાંત અમેરિકા, કેનેડા, આફ્રિકા, મલેશિયા, પોર્ચુગાલ, સિંગાપોર આદિ દેશોના ગુજરાતી શિક્ષણમાં તે ઉપયોગી પુરવાર થયાં છે અને ભારતમાં પણ મુંબઈ, દિલ્હી, મદ્રાસ, કલકત્તા ને અન્ય શહેરોમાં ગુજરાતી શીખવતી શાળાઓ તેનો ઉપયોગ કરી રહી છે તેવો આ લેખકનો જાતઅનુભવ છે. હું તથા અકાદમી આ માટે ગૌરવ અનુભવીએ છીએ; સાથે સાથે જગભરના ગુજરાતીઓએ અમારા કાર્યમાં જે વિશ્વાસ મૂક્યો છે તેને અનુરૂપ અમારી કામગીરી રહી શકે તેવી શક્તિ અમને જગન્નિયંતા આપે તેવી પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

આ આવૃત્તિ, હવે કમ્પ્યુટર યુગ આવ્યો હોઈ, તેના સદુપયોગથી વધુ સુઘડ રીતે પ્રગટ થઈ રહી છે તેનો આનંદ છે. તેથી થોડાં ઓછાં પૃષ્ઠોમાં વધુ સામગ્રી આમેજ થઈ શકી છે.

છેલ્લા દાયકામાં કેટલાક વધુ નોંધપાત્ર સર્જકો (બૃહદ્ ગુજરાતના)ને અમે આમાં પૂર્તિરૂપે સમાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે; આશા છે વાચકો તેને વધાવશે.

માર્ચ ૧૯૯૯

— જગદીશ દવે

Dr. Jagdish Dave

9 Elm Park Road
Finchley

London N3 1EG.

પ્રથમ આવૃત્તિની

પ્રસ્તાવના

ગુજરાત બહાર વસતા અને તેથી ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય કે સંસ્કૃતિથી અપરિચિત એવા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ માટે આ પુસ્તકમાળા - અક્ષરમાળા, પુસ્તક પહેલું, બીજું, ત્રીજું તથા ચોથું - તૈયાર થઈ છે. અત્યાર સુધી તેમનું ભાષાશિક્ષણનું કાર્ય મોટે ભાગે ગુજરાતમાંથી પ્રસિદ્ધ થતાં પાઠ્યપુસ્તકોને આધારે થતું હતું, ત્યાંનાં પુસ્તકો દેખીતી રીતે જ ગુજરાતના વાતાવરણને અનુલક્ષીને લખાયાં હોવાથી વિવિધ દેખીતાં કારણસર અહીં બરાબર બંધબેસતાં ન હતાં. બ્રિટનના વાતાવરણને બંધ બેસે, અહીંની પરિચિત વસ્તુઓ અને સ્થાનો તથા પ્રસંગોને આધારે ભાષા પમાય અને સાથે સાથે ગુજરાતનો - તેનાં સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનો પણ પરિચય થતો રહે એવી રીતે તથા આધુનિક ભાષાશિક્ષણ પદ્ધતિનો પણ ઉપયોગ કરી આવાં પુસ્તકો લખાવાં જોઈએ એમ સુજ કેળવણીકારોને લાગતું હતું.

પણ આ કાર્ય કોઈ એકલદોકલ વ્યક્તિ ભાગ્યે જ કરી શકે. બ્રિટનવાસી ગુજરાતીઓના સદ્ભાગ્યે ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીના મનમાં આ કામ વસી ગયું. અને પછી તો તેમના પ્રમુખશ્રી, મહામંત્રીશ્રી તથા અન્ય હોદ્દદારોએ અકાદમી જાણે એના માટે જ નિર્માણ થઈ હોય એટલી ઊલટભેર એ કામ ઉપાડી લીધું. ૧૯૮૪ના મધ્યભાગમાં સંપૂર્ણ 'સિલેબસ' તૈયાર કરી પ્રગટ કર્યું અને એકાદ વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં ૧૯૮૫ના મધ્યભાગમાં એ અંગેનાં પાઠ્યપુસ્તકો પૂર્ણ કરી પ્રકાશનની જાહેરાત કરી નાખી. એટલે આ પુસ્તકો એ ભેખધારીઓના યજ્ઞકાર્યનું સુફળ છે.

આ પુસ્તકોનું લેખનકાર્ય મારી પાસે આવવું એ પણ એક સુખદ યોગાનુયોગ છે. ૧૯૮૪ના ઉત્તરાર્ધમાં લંડનમાં વસતા ગુજરાતીઓની ભાષાનો સમાજમૂલક અભ્યાસ કરવાના ઇરાદાથી હું અહીં આવ્યો અને અકાદમીના પરિચયમાં આવતાં અને પરિચય વધતાં, આ જ પ્રકારનું કાર્ય મેં ભારત સરકારની સેન્ટ્રલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઇન્ડિયન લેંગ્વેજીઝ માટે પૂનાની ડેક્કન કોલેજમાં કરેલું છે અને બિનગુજરાતીઓ માટે ગુજરાતી શિક્ષણમાં પ્રારંભિક, મધ્યમ ને પ્રગત પાઠ્યપુસ્તકો (Basic, Intermediate and advanced courses) તૈયાર કર્યાં છે તેની જાણ તેમને થઈ. આ પ્રકારનું કાર્ય તેઓ પણ કરવા ધારે છે અને તે માટે મારો સહકાર ઇચ્છે છે તેમ જણાવતાં, મેં સત્વરે અનુમતિ આપી. કાર્યારંભ થયો. જૂન ૮૫ સુધીમાં એ કાર્ય પૂર્ણ થયું અને ગુરુપૂર્ણિમાના શુભ દિને એનું લેખનકાર્ય પૂર્ણ થયાનો સંતોષ અને આનંદ છે.

આ પુસ્તકનું લેખન લંડનમાં, લેસ્ટરમાં, બ્રિસ્ટલમાં તેમ જ ઝુરિકમાં થયું છે. લંડનના સ્કૂલ ઓફ ઓરિયેન્ટલ એન્ડ આફ્રિકન સ્ટડીઝનું ગ્રંથાલય, કીટ્સ ગ્રંથાલય (હંમ્પસ્ટેડ), ઇન્ડિયા ઓફિસનું બ્રિટિશ ગ્રંથાલય (બ્લેક ફાયર), બ્રેન્ટ ગ્રંથાલય (નીસ્ટન), કેમ્ડન ગ્રંથાલય (બેલ્સાઇઝ પાર્ક), વોન્ડ્રલ્સવર્થ જાહેર ગ્રંથાલય (ટુટિંગ બ્રોડવે), ભારતીય વિદ્યાભવન ગ્રંથાલય (વેસ્ટ કેન્સિંગ્ટન) આ ગ્રંથાલયોનો તથા લંડનના શ્રી પોપટલાલ જરીવાલા, શ્રી યોગેશ પટેલ, શ્રી વિપુલ કલ્યાણી અને બ્રિસ્ટલના ડૉ. રોહિત બારોટનાં અંગત ગ્રંથાલયોનો મેં ભરપેટ ઉપયોગ કર્યો છે. સૈદ્ધાન્તિક ભૂમિકા માટે જીનીવાના ડૉ. સ્ટીફન સ્પર્લનું અંગત ગ્રંથાલય પણ મને મદદરૂપ નીવડ્યું છે. આ સૌ મિત્રો અને સંસ્થાઓનો આભાર. અહીંની શિક્ષણપ્રણાલીનો પરિચય પામવા શાનિ-રવિએ ચાલતા ગુજરાતી શિક્ષણવર્ગોની

એકથી વધુ વખત મુલાકાતો લીધી છે. હેરોના વિદ્યાવિહાર કે ભારતીય વિદ્યાભવનની લંડન શાખામાં પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ આપવાની અને તે દ્વારા અહીંના વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાતો ને મુશ્કેલીઓ જાણવાની ચેષ્ટા પણ કરી છે. શિક્ષકો, વાલીઓ, કેળવણીકારોનો સંપર્ક સાધી ગુજરાતીના શિક્ષણની બ્રિટનમાં પ્રવર્તમાન સ્થિતિની જાણકારી મેળવવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો છે અને આ સમગ્ર પાર્શ્વભૂમિ પર આ પુસ્તકોની રચના થઈ છે.

આથી આ પુસ્તકમાળાની રચના સર્વાંગસંપૂર્ણ થઈ છે એમ રખે કોઈ માને. હું તો માનતો નથી જ. કોઈકે આ ક્ષેત્રમાં આરંભ કરવો જોઈતો હતો. અકાદમીએ કર્યો. હું એમાં નિમિત્તરૂપ બન્યો. સાથે સાથે આ ક્ષેત્રે કેટલું બધું કરવાનું બાકી છે એ અંગે પણ સભાન બન્યો. આના અનુસંધાનમાં શિક્ષકો માટે માર્ગદર્શિકા, પરીક્ષાઓનું વ્યવસ્થાતંત્ર, મોટી ઉંમરની વ્યક્તિઓ માટે સ્વયંશિક્ષણનાં પુસ્તકો, અંગ્રેજ પ્રજા માટે અંગ્રેજીના માધ્યમથી ગુજરાતી ભાષા શીખવતી પરિચય પુસ્તિકાઓ, ગુજરાતી સાહિત્યનો પરિચય કરાવતી અંગ્રેજી પરિચય પુસ્તિકાઓ, ઉચ્ચારો શીખવતી ઓડિયો ને વિડિયો કેસેટ, અન્ય શૈક્ષણિક સામગ્રીઓ વગેરે કેટલુંય સૂઝતું જાય છે. ભગીરથ કામ છે પણ પ્રારંભ થયો છે એ મોટી વાત છે. આગળ ચોક્કસ અને મક્કમ પગલે કામ ચાલવાનું જ છે એ શ્રદ્ધા અકાદમીના કાર્યકુશળ અને કાર્યત્ત્વર, વરેલા કાર્યકરોને જોઈને ન ઊપજે તો જ નવાઈ.

બ્રિટનનો કસોટી કરનારો, છેલ્લાં દસ વર્ષમાં નહોતો તેવો આકરો શિયાળો ને હજી સુધી ઉનાળો ન બેસવાથી ચાલુ રહેલો વરસાદ આ બંનેએ તબિયત પર વિપરીત અસરો કરતાં કાર્યમાં અવારનવાર મંદતા આવી જતી. ગ્રંથાલયો આદિ સમગ્ર લંડનમાં દૂર દૂર વિસ્તરેલાં. એકાદ બાબતની માહિતી કે ચોકસાઈ માટેય એકાદ બે દિવસ ઘણી વાર સહેજે નીકળી જતા. ભારતમાં જે સહજતાથી ગુજરાતી પુસ્તકો મળી શકતાં તે અહીં કઠણ (જેની ખરેખરી તકલીફ પુસ્તકમાળાના છેલ્લા ભાગમાં સારી પેઠે અનુભવવી પડી છે) એટલે પણ વધુ વિલંબ થતો રહ્યો. સંશોધન - અધ્યાપનનું કાર્ય પણ સમાંતર ચાલતું હોઈ તે પણ સમય માગી લેતું હતું, શ્રી યોગેશ પટેલ, શ્રી વિપુલ કલ્યાણી અને અકાદમીના અન્ય હોદ્દદારોનો પ્રેમભર્યો ઘોંચપરોણો ચાલુ રહ્યો ન હોત તો બીજી ગુરુપૂર્ણિમા આવત ! એ સૌ મિત્રોની હૂંફથી આ કાર્ય સુપેરે પાર પડ્યું છે. ભાષાસમિતિના અધ્યક્ષ શ્રી જરીવાળા અચ્છા ભાષાવિદ છે. ગુજરાતી ઉપરાંત ઉર્દૂ, બંગાળી, અંગ્રેજી, ફ્રેંચ, અરબી, ફારસી વગેરે ભાષાઓના પણ જાણકાર છે. (ને હાલ ઇટાલિયન શીખી રહ્યા છે !) તેમના ઝીણવટભર્યા અવલોકન અને પ્રોત્સાહક માર્ગદર્શનથી આ કાર્યમાં ચોકસાઈ પ્રવેશી છે. પુસ્તકના છેલ્લા ભાગમાં વિવિધ લેખકોની અને કૃતિઓની પસંદગીનું દુષ્કર કાર્ય અકાદમીના પ્રમુખ યોગેશભાઈ અને મહામંત્રી વિપુલભાઈના માર્ગદર્શનથી આસાન બન્યું. આજીવન શિક્ષક હીરાલાલભાઈએ અનવધાનથી રહી ગયેલ જોડણીદોષો નિવાર્યા છે. આ સૌનો હું અત્યંત ઋણી છું. પાઠ્યપુસ્તકોમાં પસંદ કરાયેલી કૃતિઓના સૌ લેખકોએ ઉદારદિલે આપેલી સંમતિ માટે પણ અકાદમી વતી આભાર માનું છું.

અંતે, કેળવણીકારો અને શિક્ષકમિત્રોનાં નિષ્પક્ષ, તટસ્થ, રચનાત્મક વિવેચનની અપેક્ષાઓ સાથે વિરમું છું, જેથી ભવિષ્યની સંવર્ધિત આવૃત્તિઓ આથી પણ વધુ સારી રીતે પ્રગટ થઈ શકે.

રજી જુલાઈ ૮૫

ગુરુપૂર્ણિમા

લંડન

— જગદીશ દવે

ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી

ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીનાં બીજ રોપ્યાં હતાં ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળે. ૧૯૭૫માં જ આ મંડળ નક્કરપણે પુન રચાઈને સાતત્યપૂર્વક કામ કરતું થયું હતું. તે પહેલાં એ જ નામનું મંડળ સ્થપાયું હતું. પરંતુ એક નોંધપાત્ર કવિસંમેલન યોજવાનું જ એણે કામ કરેલું. કવિશ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલ અને શ્રીમતી કુસુમબહેન શાહ તે મંડળના પણ અને નવા મંડળના પણ ધ્રુવતારકો. નવા મંડળના મંત્રી અને એક સ્થાપક સભ્ય શ્રી યોગેશ પટેલના ઉત્સાહથી તથા અન્ય મિત્રોના સહકારથી આ મંડળ ટક્યું. તેણે મુખ્યત્વે કાવ્યની બેઠકો અને કવિસંમેલનો યોજ્યાં. ૧૩ નવેમ્બર, ૧૯૭૬ના રોજ લેસ્ટરમાં મળેલા કવિસંમેલનથી અકાદમીની કલ્પનાએ આકાર લીધો. શ્રી યોગેશ પટેલ, શ્રી વિપુલ કલ્યાણી અને શ્રી પંકજ વોરાએ અકાદમીનું બંધારણ તૈયાર કર્યું, અને આખરે ૧૨મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૭૭ના રોજ કાવ્યપ્રેમી શ્રી સૂર્યકાંત દવેના નિવાસસ્થાને મંડળ વિધિવત્ રીતે ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી બન્યું અને નવા સૂત્રધારો વરાયા.

ત્યારથી તે આજ સુધી અકાદમીની મજલ જારી રહી છે, વિકાસને પંથે અતિ વ્યસ્ત રહી છે. માત્ર કાવ્ય નહિ પરંતુ સાહિત્યનાં દરેક અંગોના વિકાસ માટે તેણે મથામણ કરી છે. તો આ દોઢ દાયકા દરમ્યાન આ દેશમાં ગુજરાતી ભાષાના ઉદ્ધાર માટે તેણે મહાયજ્ઞ માંડ્યો છે. સાહિત્ય અને કલાનાં વિવિધ સ્વરૂપો જો અકાદમીના ધ્યેયના સિક્કાની એક બાજુ હોય તો ભાષા અને શિક્ષણ એની બીજી બાજુ છે. અકાદમીએ ચાર ભાષાસાહિત્ય પરિષદો યોજી છે. આ પરિષદો એટલે આ દેશમાં યોજાતા લિટરરી ફેસ્ટીવલની નજીકનો સાંસ્કૃતિક ઉત્સવ. સંગીત, ચર્ચા, વિવેચન, ભાષાશિક્ષણના પ્રશ્નો, કવિસંમેલન વગેરે અનેક સ્તરે તે વિસ્તરે. ચિત્રકળા પ્રદર્શન દરમ્યાન પણ એવો જ ઉત્સવ યોજાય તો પુસ્તકમેળા દરમ્યાન પણ એવું. શિક્ષકો માટેની કોન્ફરન્સથી માંડીને પાઠ્યપુસ્તકો વિશેના સેમિનાર સુધી તેણે વ્યાપ રાખ્યો છે. નૃત્યકલા, સંગીતકલા, નાટ્યકલા, નવલકથાથી માંડીને કાવ્ય અને વિવેચન સુધીના સાહિત્યને, ચિત્રકલા, હસ્તકલા ઇત્યાદિ દરેક ક્ષેત્રને સ્પર્શતા કાર્યક્રમો યોજાયા છે. અંગ્રેજી કવિઓ, જાણીતા ગુજરાતી કવિઓ, સિદ્ધહસ્ત સાહિત્યકારો, ફિલસૂફો, જાણીતા ધાર્મિક અને રાજકીય વિચારકો, વિવેચકો, તંત્રીઓ, શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ, ચિત્રકારો, નાટ્ય દિગ્દર્શકો – એમ અનેક પ્રસિદ્ધ કલાકારો અને વ્યક્તિઓના અકાદમીએ કાર્યક્રમો ગોઠવી પ્રજામાં શુદ્ધ સાંસ્કૃતિક પ્રચારની અલગ ભાત ઊભી કરી છે. સાહિત્યના પ્રચાર માટે હરીફાઈઓ રાખવામાં આવે છે. ૧૯૮૮થી અકાદમીએ સાર્વત્રિક સ્વરૂપે ગુજરાતીની પરીક્ષાઓ પણ લેવાની વ્યવસ્થા કરી છે.

સ્વાગત

"જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત" - એ કવિ શ્રી ખબરદારની ઉક્તિ અનુસાર જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી જનસમાજ છે, જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી ભાષા છે ત્યાં ત્યાં ગુજરાત છે, ગુજરાતની સંસ્કૃતિ છે. આ રીતે તો અમેરિકામાંયે ગુજરાત છે અને બ્રિટનમાંયે. બ્રિટનમાંના ગુજરાતીઓ ગુજરાતનાં તેમનાં સાંસ્કૃતિક મૂળિયાં સાચવી રાખે તેમાં ફક્ત ગુજરાતીઓનું જ નહીં, બ્રિટનનુંયે હિત છે. બ્રિટનમાંનો ગુજરાતી જનસમાજ જેટલા પ્રમાણમાં તેનાં આગવાં સાંસ્કૃતિક મૂળ જાળવશે, તેટલા પ્રમાણમાં તે જાળવવાની તેની શક્તિ વધારશે. બ્રિટિશ જનસમાજમાં આ પહેલી નજરે વિરાધાભાસી લાગે એવી વાત છે. પણ મનુષ્યનો સર્વાંગી વિકાસ તેના મૂળ સંસ્કારોને તે કોઈ પણ પ્રદેશમાં રહેતો હોય ત્યાં જાળવી રાખવાથી જ થાય છે. તેથી બ્રિટનની સરકારે ત્યાંની શાળાઓમાં અન્ય ભારતીય ભાષાઓની જેમ ગુજરાતી ભાષાના શિક્ષણની જોગવાઈ કરવાનું સ્વીકાર્યું છે. આ ખરેખર પ્રગતિશીલ અને લોકાભિમુખ પગલું છે. દરેક રાષ્ટ્ર હવે બહુભાષી અને બહુ-જાતિ, બહુધર્મી અને બહુ-સાંસ્કૃતિક જ રહેવાનું, આધુનિક જમાનાની આ વિલક્ષણતા છે. પરંતુ બહુવિધતાનો વિકાસ સંમિલન માટે કરવાનો છે, વિભાજન માટે નહીં. તે વિશે પણ સ્પષ્ટ રહેવું જોઈએ. માત્ર ભાષા માનવમાત્રના એ સાંસ્કૃતિક વિકાસનું એવું સાધન છે કે તેને હંમેશા માટે વિદ્યા આપવાનું શક્ય નથી. તેથી સરવાળે વૈશ્વિક સંવાદિતા સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નોને વેગ મળશે. બ્રિટનમાં સ્થપાયેલી ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીને હું તો ગુજરાત અને બ્રિટનને જોડતી સેતુ-રચના જ માનું છું, અને તેની સર્વ પ્રવૃત્તિઓને આ સંદર્ભમાં જોવા-મૂલવવાનું પસંદ કરું છું.

બ્રિટનમાં ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીની સ્થાપના પછી, ગુજરાતીઓના મનોવિકાસ માટેનાં સાંસ્કૃતિક વિકાસ માટેનાં અનેક કાર્યો ભાઈશ્રી યોગેશભાઈ, વિપુલભાઈ વગેરેની આગેવાની હેઠળ હાથ ધરાતાં રહ્યાં છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાળાનું નિર્માણ એ પૈકીનું એક છે. આ પુસ્તકમાળા અધિકારી વિદ્વાન દ્વારા તૈયાર થઈ હોઈ તેની ઉપયોગિતા સ્વયં સ્પષ્ટ છે. આ પુસ્તકમાળા ગુજરાતી જનસમાજને એની માતૃભાષા-સંસ્કારમૂળની ભાષા શીખવા - સમજવા માટેનું, એની પોતાની સાહિત્યિક સાંસ્કૃતિક પરંપરાને સાચી રીતે ઓળખવા માટેનું એક ઉપયોગી સાધન બની રહેશે. આ પુસ્તકમાળા સૌ ગુજરાતી બાળકોમાં "હું ગુર્જર વિશ્વનિવાસી"નો ઉમદા ભાવ સંકોરવામાં સહાયભૂત બની રહો.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ વર્ષોથી ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની સેવા કરતી રહી છે. તેણે બિનગુજરાતી-ભાષીઓને ગુજરાતી શીખવવાનો પ્રબંધ કર્યો છે. એ માટેની જરૂરી વાંચનસામગ્રી તૈયાર કરતી રહી છે. વિદ્યાપીઠ આમજનોમાં મહાત્મા ગાંધીના ચિંતનનો પ્રસાર કરવાના નમ્ર પ્રયાસો ૬૫ વરસથી કરે છે. તેથી આવો પ્રયાસ જ્યારે કોઈ અન્ય સ્થળે પણ થાય ત્યારે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ માટે તે આનંદની ઘટના બને છે. ગુજરાતી ભાષાનું ગૌરવ વધારવું છેક તેના સ્થાપનાકાળથી આજ સુધી વિદ્યાપીઠની પ્રતિજ્ઞા રહી છે. બ્રિટનના ગુજરાતીઓ ગુજરાતીના ગૌરવને જીવંત કરવાનો આવો અર્થપૂર્ણ પ્રયાસ કરે તે સર્વથા અભિનંદનીય છે. આ પુસ્તકમાળાનું, હું આ દષ્ટિએ સ્વાગત કરું છું, અને તેના ઉત્તરોત્તર વિકાસ માટે શુભેચ્છા પાઠવું છું.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાળાના પ્રકાશન સાથે મને સ્નેહપૂર્વક સામેલ કરવા માટે આ યોજનાના સંયોજકોનો આભારી છું.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ

અમદાવાદ, ભારત

તા. ૨૪-૩-૧૯૮૬

— રામલાલ પરીખ

કુલપતિ

શુભેચ્છા

ડૉ. દવેએ બ્રિટનમાં વસતા વિદ્યાર્થીઓ માટે ગુજરાતી શીખવાનાં જે ક્રમિક પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કર્યા છે તેમાં તેમણે પોતાની ભાષાવિજ્ઞાનની જાણકારીને તથા ભાષાશિક્ષણના અનુભવને યોગ્ય રીતે કામે લગાડ્યો છે એવું, શિક્ષકોના માર્ગદર્શનની પુસ્તિકા 'સેતુ' જોતાં ખાતરીથી કહી શકાય. તેમની દષ્ટિ અને પદ્ધતિ વૈજ્ઞાનિક તેમ જ વ્યવહારુ જણાય છે. આ રીતે આપણી વિવિધ પ્રકારની ને વ્યાપક શૈક્ષણિક જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા વ્યવહારની કક્ષાએ ભાષાજ્ઞાનનો વિનિયોગ જેટલો વધુ થઈ શકશે, તેટલું શિક્ષણકાર્ય વધુ સાર્થક અને વધુ ફળપ્રદ બનશે.

ડૉ. દવેને આ પ્રકારની શિક્ષણસામગ્રી નિર્માણ કરવાની વધુ તકો મળે અને તેમનાં જ્ઞાન અને અનુભવનો બનતો લાભ લેવાય એવી મારી શુભેચ્છા છે. ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી આ કાર્ય માટે અભિનંદનને પાત્ર છે.

હ. ચૂ. ભાયાણી

માર્ચ ૧૧, ૧૯૮૬

નિવૃત્ત અધ્યાપક, ભાષાવિજ્ઞાન,
ગુજરાત યુનિવર્સિટી
અમદાવાદ.

WEL-COME

There is feeling among some quarters that one uniform textbook for each level of learning can be used for learners speaking a single language. This does not take into account the reality that languages for regional, social, stylistic and register variations and the speakers of a language learning that language in different settings require different cultural inputs. It is a happy event that Gujarati Literary Academy has produced 5 Gujarati books suited to the Gujarati speakers living in U. K.

Prof. Dave, the author, has worked previously in the Western Regional Language Centre of the Central Institute of Indian Languages and is competent to undertake such a work, From what I have seen of the five books they appear to be well graded and well suited to the needs of the learners there. I hope that these books will be well received by the students and teachers there.

D. P. PATTANAYAK

Former Director,

Central Institute
of
Indian Languages,

[Ministry of Education and Culture,
Govt. of India]

*

અનુક્રમણિકા

ગદ્યવિભાગ

૧. ગુણસુંદરી	ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી	૧
૨. ગાંધીજી : લંડનમાં	ગાંધીજી	૭
૩. સરોવર પરનો વ્યોમવિહાર	કાકા કાલેલકર	૧૫
૪. પૃથિવીવલ્લભ કેમ ખંચાયો ?	કનૈયાલાલ મુનશી	૧૮
૫. એ જ આકાશમાં સ્ત્રી ઊગી	રમણલાલ દેસાઈ	૨૪
૬. વિનિપાત	ગૌરીશંકર જોશી 'ધૂમકેતુ'	૩૪
૭. જક્ષણી	રામનારાયણ પાઠક 'દ્વિરેફ'	૪૪
૮. એક હવાઈએ જલાવેલ જિંદગી	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૫૪
૯. રાવજીનું હંસગીત	ઉમાશંકર જોશી	૬૨
૧૦. ઇંગ્લેન્ડમાં મંદિરે	ચંદ્રવદન મહેતા	૭૦
૧૧. બેસો નિશાળે	જયન્તિ દલાલ	૭૪
૧૨. સોક્રેટિસ અને ક્રિશ્ચસ	મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક'	૮૭
૧૩. વિશ્વાસનું વાવેતર	પન્નાલાલ પટેલ	૯૪
૧૪. શ્રી સ્વામીનારાયણ	ઈશ્વર પેટલીકર	૧૦૦
૧૫. પ્રસન્ન દામ્પત્ય	શિવકુમાર જોશી	૧૦૭
૧૬. માફ કરો - દિલગીર છું	જયોતીન્દ્ર દવે	૧૨૫
૧૭. મૃત્યુ અને જીવન	કિસનસિંહ ચાવડા (જિપ્સી)	૧૩૧
૧૮. સવારે... મધરાતે	સુરેશ જોશી	૧૩૮
૧૯. ભાયાણીસાહેબ	રઘુવીર ચૌધરી	૧૪૨
૨૦. ભાષાનું દાન	ફાધર વાલેસ	૧૫૦
૨૧. અલગારી રખડપટ્ટી	રસિક ઝવેરી	૧૫૬
૨૨. ગુજરાતી : મહાજાતિ કે મીની જાતિ ?	ચન્દ્રકાંત બક્ષી	૧૬૨
૨૩. ચહેરાઓની ખોજમાં	રમણલાલ જોશી	૧૬૭
૨૪. સાત સોનેરી શબ્દ પછીનો આઠમો શબ્દ	મોહમ્મદ મોકડ	૧૭૩
૨૫. ત્રણ રત્નો	કુમારપાળ દેસાઈ	૧૭૮
૨૬. લાખા ફૂલાણીનો ઘોડો : પબુપસર	દુલેરાય કારાણી	૧૮૧
૨૭. અમીવર્ષા	શાંતશીલા ગજજર	૧૮૫
૨૮. કાવ્ય એટલે ?	યોગેન	૧૮૨
૨૯. પીન્દુરી	બળવન્ત નાયક	૧૮૭

૩૦. દરગાહ	ટી. પી. સૂચક	૨૦૦
૩૧. પત્રસ્મરણાંજલિ	ભાનુભટ્ટેન કોટેચા	૨૧૫
૩૨. ખાંભી બોલતી હોય તો....!	દ્વારકાદાસ નથવાણી	૨૨૨
૩૩. દરવેશની દુઆ	'દીપક બારડોલીકર'	૨૨૮
૩૪. તાંડવનૃત્ય	જનાબ નૂર	૨૩૨
૩૫. સ્વર્ગવાસી પિતાએ પુત્રને લખેલો એક ખુલ્લો પત્ર	પોપટલાલ પંચાલ	૨૩૯
૩૬. સમાપત્તિ	પ્રીતિ સેનગુપ્તા	૨૪૩
૩૭. ઇલિંગ રોડ ઉપર ચોરી	વલ્લભદાસ નાંઢા	૨૫૦

પદ્યવિભાગ

૧. વૈષ્ણવ જન	નરસિંહ મહેતા	૨૬૧
૨. બોલ મા	મીરાંબાઈ	૨૬૩
૩. અખાના છપ્પા	અખો	૨૬૫
૪. તને સાંભરે રે	પ્રેમાનંદ	૨૬૭
૫. શ્યામ રંગ સમીપે	દયારામ	૨૭૦
૬. આપનાં અઢાર છે	દલપતરામ	૨૭૨
૭. સાહસ કરવા વિશે	નર્મદ	૨૭૪
૮. મંગલ મંદિર ખોલો	નરસિંહરાવ દિવેટિયા	૨૭૭
૯. સાગર અને શશી	'કાન્ત'	૨૭૯
૧૦. આપની યાદી	'કલાપી'	૨૮૧
૧૧. શતદલ પદ્મમાં પોઢેલો	નહાનાલાલ	૨૮૪
૧૨. જૂનું પિયરઘર	બ. ક. ઠાકોર	૨૮૬
૧૩. જનનીની જોડ સખી નહીં જડે રે લોલ	બોટાદકર	૨૮૮
૧૪. પગલાં	સુંદરમ્	૨૯૧
૧૫. પેલું ઝાડ ક્યાં	ઉમાશંકર જોશી	૨૯૪
૧૬. મને એ જ સમજાતું નથી...	કરસનદાસ માણેક	૨૯૬
૧૭. મુંબઈ નગરી	નિરંજન ભગત	૨૯૮
૧૮. માધવ ક્યાંય નથી મધુવનમાં	હરીન્દ્ર દવે	૩૦૦
૧૯. આ ધૂળ પછી ઉમ્મભર	આદિલ મન્સૂરી	૩૦૨
૨૦. મુક્તક	રતિલાલ 'અનિલ'	૩૦૪
૨૧. એક જ દે ચિનગારી	હરિહર ભટ્ટ	૩૦૬
૨૨. ઘાસમાં	પન્ના નાયક	૩૦૮

૨૩. સંઘર્ષ	ભાનુશંકર વ્યાસ	૩૧૦
૨૪. માટીનાં માટલાં કીધાં... હો પરભુ	ડાહ્યાભાઈ આ. પટેલ	૩૧૨
૨૫. આભે મંડાય	જયંત ઠાકર 'જયમંગલ'	૩૧૫
૨૬. કોયડો	પુરુષોત્તમ હ. ભોજાણી	૩૧૭
૨૭. વિરહ તારી હવામાં...	જિગર નબીપુરી	૩૧૯
૨૮. હાઈકુ	વિનોદ કપાસી	૩૨૧
૨૯. રામદર્શી બકરી	યોગેશ પટેલ	૩૨૩
૩૦. મુધરેલો માણસ	રામભાઈ પટેલ	૩૨૫
૩૧. 'ઇતર - હું'	હરીશ આચાર્ય	૩૨૭
૩૨. પ્રતિકાર	વિનય કવિ	૩૨૯
૩૩. પરદેશમાં	બાબર બંબુસરી	૩૩૧
૩૪. વરસો	જશભાઈ પટેલ	૩૩૩
૩૫. ગમી તે ગઝલ !	હનીફ સાહિલ, અદીબ કુરેશી, ગની દહીંવાલા	૩૩૫
૩૬. અજવાળું તારી યાદનું...	અદમ ટંકારવી	૩૩૬
૩૭. સાતે અશ્વો શોધે સૂરજ	જગદીશ દવે	૩૩૮

ગુજરાત કાવ્ય

પરિશિષ્ટ

વિવિધ કવિઓ

૩૪૧

૧. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી

(૧૮૮૫-૧૯૦૭)

ગુજરાતમાં નડિયાદ સાક્ષરભૂમિ ગણાય છે. ત્યાંના વિદ્વાન લેખક ગોવર્ધનરામની મહાનવલકથા 'સરસ્વતીચંદ્ર' તેમના સમયમાં તો પ્રખ્યાત હતી જ. પણ આજે પણ ગુજરાતના રસિકોમાં એટલા જ આદરથી વંચાય છે. એ નવલકથાનું નાટ્યરૂપાંતર પણ થયું છે અને હિંદીમાં ફિલ્મ પણ ઊતરી છે.

મહત્વની કૃતિઓ :

સરસ્વતીચંદ્ર (સંક્ષેપ : ઉપેન્દ્ર પંડ્યા)

ગુણસુંદરી

જે વર્ષમાં વિદ્યાચતુર મણિરાજનો શિક્ષક થયો તે જ વર્ષમાં થોડા થોડા દિવસને અંતરે માનચતુર, સુંદરગૌરી, ગાનચતુર, ચંડિકા, દુઃખબા અને ચંચળબા પોતપોતાના પરિવાર લઈ વિદ્યાચતુરને ઘેર ઊભરાયાં. એ સૌ ભાર એકદમ અને અચિંત્યો ગુણસુંદરીને માથે પડ્યો. સૌનાં જુદી જુદી જાતનાં દુઃખની સંભાવના કરવી, સૌના જુદા જુદા સ્વભાવની સાથે પાલવતું કરવું, અને સૌની કુટેવો વેઠવી - આ સૌ કારભાર ને આ સૌ ચિંતા ઉપાડતાં શુદ્ધ યુવાવસ્થામાં ખીલવા લાગેલી ગુણસુંદરીને ભોગવિલાસનો ત્યાગ કરવો પડ્યો અને વૃદ્ધાવસ્થાનું ધૈર્ય અને શાણપણ શોધવું પડ્યું. એનું ઘર નાનું હતું. એના પતિની આવક આ સર્વ ખર્ચના પ્રમાણમાં જૂજ હતી, અને સર્વના મનમાં એની પાસેથી સંભાવનાની અપેક્ષા તથા આશા વિદ્યાચતુરની પદવીના પ્રમાણમાં મોટી રાખવામાં આવતી. તે અપેક્ષા અને આશા પૂરતાં જાણ્યેઅજાણ્યે, ચાલ્યે ન ચાલ્યે જેટલી ન્યૂનતા રહી જતી તેટલો અસંતોષ થતો અને તેટલા દોષ વિદ્યાચતુર અને ગુણસુંદરીને માથે મુકાતા.

આ સર્વ કુટુંબભાર ઊગતી ગુણસુંદરીને માથે પડ્યો તે પ્રસંગે તેને જગતનો અનુભવ ન હતો અને એ ભાર નીચે કેટલાં કચડાવું પડશે અને તે પ્રસંગે કેટલું બળ રાખવું પડશે તેની એને કલ્પના પણ ન હતી. પ્રથમ વીશીની જુવાનીમાં પતિ સાથે એકલી રહેલી માણસની ભૂખી હતી અને કુટુંબની સંભાવના કરવામાં પોતાની ઉદારતા અને મમતા દેખાડવાથી જન્મારો સફળ થયો માનતી હતી. પતિની સાથે વિકસેલો સ્નેહ કુટુંબજન સાથે વિકસવા ઇચ્છતો હતો. પોતાનાં જેવાં જ પારકાંનાં અંતઃકરણ કલ્પતી હતી અને વત્સલ ડોસીઓમાં વસી વત્સલ થયેલી ગુણિયલ યુવતી કુટુંબભારની ધુરંધર થવા ઇચ્છતી હતી. સંસારનું એક જ પાસું તેણે અનુભવેલું હોવાથી પોતાના સદ્ગુણના વિકાસને સંસાર સર્વથા અનુકૂળ પડશે એવી તેણે આશા રાખી હતી. આ સર્વ ઉત્સાહભરેલી બાળાને કુટુંબભારની દુર્વહનીયતાનાં પડ અનુભવે ધીમે ધીમે ઉઘાડી આપ્યાં.

ઘરમાં માણસો ઊભરાયાં ત્યારે પ્રથમ તો ગુણસુંદરીને ઘણી સગવડ અને ઘણો આનંદ થયો. કેટલીક નાની નાની અગવડો પડી તેનો બદલો તો વસ્તીમાં રહેવાના આનંદથી જ મળી ગયો. નાના સરખા ઘરમાં જરા સંકડાશ પડવા લાગી, પણ આખો દિવસ ભર્યા રહેતા ઘરમાં કલ્લોલ જેવું લાગવા માંડ્યું. પરસાળમાં સર્વ સ્ત્રીઓને તથા તેમનાં છોકરાંને સૂવાબેસવાનું રાખ્યું. પરસાળ પરની મેડીમાં જેઠજેઠાણીને વાસ્તે એકાંત શયનગૃહ કરી આપ્યું. પરસાળ પાછળ ઓરડો હતો તેમાં જોખમ રહેતું અને તેને હવે ચામડાનું તાળું થયું ગણાયું. ઓરડા પર મેડીમાં દાણાની વખાર હતી તે પ્રસંગે લેવા જવું પડે ત્યારે જ માત્ર જેઠાણીની મેડીમાં જવું પડે. પરસાળની આગળ ચોક હતો. ચોકની એક પાસ રસોડું, પાણિયારું વગેરે હતાં અને બીજી પાસ બે ઓરડીઓ હતી તેમાંની એકમાં વડીલ માનચતુરને એકાંતવાસ આપ્યો ને બીજી વૃદ્ધ સાસુ ધર્મલક્ષ્મીને સારુ રાખી. ચોક આગળ ખડકી હતી અને તેના ઉપર મેડી હતી. બાકીના ભાગ ઉપર અગાશી હતી. સૌ આવ્યા પહેલાં પોતાને સૂવાનું પરસાળની મેડીમાં હતું અને ખડકીની મેડીમાં વિદ્યાચતુરની કચેરી હતી. હવે સૂવાનું ઠેકાણું ખડકીની મેડીમાં કર્યું અને કચેરી ખડકીમાં કરી. ખડકી ને ચોક વચ્ચે પડદો ભરી લીધો એટલે સ્ત્રીઓને મર્યાદા થઈ. પરસાળની જોડે નાનો સરખો ચોક હતો તેમાં રસોડાનું બારણું પડતું. એ ચોકમાં જમવાનું હતું. ચોક પાછળ ગજાર ને તેની પાછળ છીંડી હતી. ચોકમાં રસોડા જોડે પાણિયારું અને ટાંકાની ઓરડી વગેરે હતું. નાની સરખી જગામાં થોડે ખર્ચે ઘણો સમાસ કેમ કરવો તે આપણાં ઘર બંધાવનાર વડીલો આપણા કરતાં વધારે

સમજતા હતા એવું વિદ્યાચતુર હંમેશ કહેતો, અને પોતાના મોટા કુટુંબને પોતાના નાના ઘરમાં સર્વને અનુકૂળ સમાસ કરી આપનારી પત્નીએ આ ઘર બંધાવનારની બુદ્ધિને સફળ કરી આપી જોઈ પતિને અત્યંત સંતોષ થયો, અને બદલામાં પોતાને સૂવાના નવા સ્થાનમાં સાન કરી સ્ત્રીને બોલાવી હૃદયદાન દીધું. આ પ્રતિદાન લેતાં લેતાં પત્ની બોલી : “જુઓ, વડીલ શરીરે સારા રહેતા નથી અને નાનડિયાંમાં એમને હરકત પડે માટે એમને એકાંત જોઈએ, પણ તેની સાથે એમને જો મેડીએ ચડાવીએ તો કંઈ જોઈતું કરતું હોય તો બૂમો પાડવી પડે માટે એમનું નીચે ઠેકાણું રાખ્યું. એમાં મારું બેસવાનું ઠેકાણું ઓછું થયું, પણ એમને ઠીક પડશે. ખડકીની મેડીમાં મોટાભાઈને ખડકીનો ગરબડાટ નડત. એમને એકલા બેઠા બેઠા ગાયા કરવાની ટેવ તે આ ગોઠવણ ઠીક પડશે. ખડકીમાં લોકો બેઠા હોય એટલે મારાથી વારેઘડીએ હવે ખડકીની મેડીમાં નહીં અવાય, પણ આખી રાત આપણી ક્યાં નથી ?” પોતે હરકત વેઠી કુટુંબને સમાસ કરી આપનારી સ્ત્રીની પોતાનો સ્વાર્થ તજવાની આ બુદ્ધિ જોઈ આનંદમાં આવી પતિએ તેને ફરી પોતાના પ્રકુલ્લ હૃદયનું દાન દઈ, “બહુ સારું કર્યું, મારી ગુણિયલ” એમ કહી ફરી હૃદયદાન દીધું. આ ધન્યવાદના શબ્દ પત્નીને ઘણાં વર્ષ સરત રહ્યા અને કેટલીક વાર તો તેના ભણકારા વાગતાં આનંદથી ચમકતી. આ હૃદયદાન પણ તે ભૂલી નહીં. આ શબ્દ અને આ હૃદયદાન કેટલાક દિવસ સુધી તો ગુણસુંદરી એકલી પડે ત્યારે સંભારી સંભારી તેમાં લીન થતી. વિદ્યાચતુર એને ગુણિયલ કહી રોજ બોલાવતો, પણ આજનું ‘ગુણિયલ’ કાંઈક જુદા જ અર્થવાળું લાગ્યું. કુટુંબસંસાર ચલાવવો એ રાજ્ય ચલાવવા જેવું છે. તે ચલાવનારી ગૃહિણીનું કામ રાજ્ય ચલાવનાર પ્રધાનના જેવું ગહન છે. દીર્ઘદષ્ટિ, સ્વાર્થત્યાગ, સહનશીલતા, ઉદ્યોગ, ઉદારતા, વ્યવહારકુશળતા, સેવ્યબુદ્ધિ ઇત્યાદિ અનેક મહાગુણોનો ઉપયોગ ચતુર ગૃહિણીને પ્રધાનના જેટલો જ છે. ગૃહિણીનું કામ ભાડૂતી ચાકરોથી થવાનું જ નથી અને ગૃહકાર્યને હલકું ગણી તેમાંથી ઉદ્ધારવાને બહાને સ્ત્રીને બાહ્યસંસારમાં ધકેલવી એ પાશ્ચાત્યબુદ્ધિ વિદ્યાચતુરને ઘણાં કારણથી રુચતી ન હતી. એ કારણોનો ટૂંકામાં સમાસ એક પ્રસંગે તેને ગુણસુંદરીએ જ કરી બતાવ્યો હતો. એક પારસી વર્તમાનપત્રમાં સ્ત્રીઓને બહાર પાડવા વિશે નિબંધ હતો તે વાંચી રહી પત્ર પતિના હાથમાં મૂકતી પત્ની બોલી : “મારા ચતુર વ્હાલા ! આ લોકો લખે છે તે શું તમે ખરું ધારો છો ? અમારે અમારું શું ઓછું છે ? અમારાં શરીર તેમ અમારાં મન સંસારના ગર્ભ ધારણ કરવાને જ સરજેલાં છે. અમારાં શરીર છે તે સંસારને ઊછરવાનું સ્થાન છે. એ શરીરને

પુરુષના સંસારને ધકેલે ચડાવવા તે જીભની પાસે દાંતનું કામ કરાવવાના પ્રયત્ન જેવું છે. તમે દાંત - અમે જીભ. તમે તમારું કામ કરો. અમે અમારું કરીશું. તમે કમાવ, અમે ઘરસંસાર નિભાવીશું, સ્ત્રી વિના તમારી કમાઈનો અર્થ કોણ સરાવશે ? તમે પણ પેટની સેવા સારુ જીવશો અને અમે પણ એમ કરીશું, ત્યારે તમારી સંતતિની, તમારા કુટુંબની, તમારા ઘરની, તમારા મનની, તમારા આનંદની, તમારા ધર્મની સંભાળ કોણ લેશે ? શું ઈશ્વરે જગત એવું નિર્મેલું છે કે સ્ત્રીએ પણ ધનની સેવા કરવી ? અમને અમારું કામ જે આવું મોટું છે તે શીખવવામાં મદદ આપો. તમારી પાસે દ્રવ્ય વધે તો અમને અમારા કામમાં ઊંચી પદવી આપો. કુંવારા પુરુષો ગરીબ હોય છે ત્યારે પોતે પોતાના ચાકર ને રસોઈયા બને છે તેવી જ રીતે ગરીબ પતિની સ્ત્રી બને છે. રસોઈનું કામ સોંપી સ્ત્રીને હલકી કરી નાખી એવું બોલનારા વગર વિચાર્યું બોલે છે, કારણ તે કામ તો સ્થિતિ પ્રમાણે પુરુષ અને સ્ત્રી ઉભયને કરવું પડે છે. દસ રૂપિયા કમાવા બજારમાં મજૂરી કરવી અથવા બસો રૂપિયા કમાતા દાક્તર બની દવા ઉકાળવી અને ગૂમડાંનાં પરુમાં હાથ બોળવા તેના કરતાં રસોઈને ક્રિયા ઈશ્વરે હલકી કહી છે જે ? અમે અમારી બુદ્ધિ રસોઈમાં ચલાવીશું. તમારાં સાધન વધશે ને રસોઈયો રાખી આપશો તો તમારા ઘરને ઠેકાણે અમે મહેલ રચીશું, તમારા પુત્રને તમારા જેવા કરી આપશું, તમને જે વિદ્યા સેવવાને અવકાશ નહીં મળે તે અમે સેવીશું; તમારી રસવાસનાને, તમારા કવિત્વને, તમારા જ્ઞાનને, તમારા શૌર્યને, તમારી દેશભક્તિને, ઋણાનુબંધ પ્રમાણે ઉછેરીશું અને વધારીશું. જીભ કોમળ કામ કરશે ને દાંત કઠોર ચાવણું ચાવશે. તમારાથી અમારું કામ નહીં થાય. અમે અમારું કામ યોગ્ય રીતે કરીશું તો જ તમારો સંસાર આગળ ચાલશે. તમારો સંસાર આગળ ન ચાલે તો અમને પણ હાનિ જ છે. મારી તો એવી બુદ્ધિ છે.” આ સાંભળી વિદ્યાચતુર હસ્યો અને બોલ્યો : “કીક, તને પણ ભલું મનવતાં આવડે છે. આપણામાં સ્ત્રીઓ પોતાને પતિની દાસી કહેવડાવે છે. સેવકનું કામ છે કે સેવ્યને મોટપ આપવી. પણ, અમે તો હવે અંગ્રેજી ભણ્યા એટલે આપણા હક સરખા !”

ગુણસુંદરી - “કોણ કહે છે જે હક સરખા નથી ? ખાવું, પીવું, સર્વ તમારે ને અમારે સરખું જોઈએ છે. પણ સરખા હક કરીને તમારાથી ગર્ભ ધરાવાનો નથી ને અમારાથી અમારું કામ છોડાવાનું નથી. સેવ્ય સેવક એ નામથી કોઈ મોટું નાનું બનતું નથી. શેઠ નોકરને વાસ્તે મજૂરી કરે છે ને નોકર શેઠને સારુ મજૂરી કરે છે. દેખાવમાં શેઠ ઉપરી ને નોકર હાથ નીચે, પણ ઉભયને પરસ્પરની ગરજ. હાથ ઉપર ને પગ નીચે - એથી

ઈશ્વરને મન હાથ વધારે નથી ને પગ ઓછા નથી. શાના વગર ચાલશે ? સ્ત્રીપુરુષને પણ એમ જ છે. મારા ને તમારા સરખા હક, પણ મને ઈશ્વરે તમારા કરતાં ચાર તસુ નીચી કરી તે કંઈ ઊંચાં થવાશે ને સ્ત્રી મટી પુરુષ થવાશે ? અમારા કામમાં તમે અમને અયોગ્ય રીતે હરકત કરતા હો, અમને માણસને ઠેકાણે ઢોર ગણતા હો ત્યારે તમારો દોષ. આ તો શું ? પુરુષ તો પુરુષનું કામ કરે ને સ્ત્રીએ ઘરની ચિંતા ન ઉપાડવી, ને ડાહ્યાંડમરાં બની ટાપટીપ કરી ગપાટાં મારવાં ને બેસી રહેવું ને ધણીને કહેવું કે મારે તો ખાવાનું જોઈએ, પહેરવાનું જોઈએ, રસોઈયો જોઈએ, ને તમારાં માબાપ વૃદ્ધ થયાં માટે હું કાંઈ મારું જોબન જવા દઉં ? – એ તો કેવું કે તારું મારું સહિયારું ને મારું મારું પોતાનું. આપણે એવાં થઈ આપણું ઘર બગાડવું ને દીકરીઓને એવી કરી જમાઈનાં ઘર બગાડવાં એ તો બહુ સારો ધંધો માંડ્યો. તમે બહાર દીવાન થાઓ તો તમારું ઘર દીવાનના જેવું કરવું, તમારા કુટુંબને દીવાનના કુટુંબનું સુખ આપવું, ને તમે તમારા બહારના કામના વમળમાંથી થાકી ઘેર આવો ત્યારે તમારી પદવી જેટલા ઊંચા સુખસંસારમાં તમને લઈ લેવા એ અમારું કામ ને એમાં અમારી વડાઈ.”

“વારુ, હું દીવાન થાઉં તો એમ કરજે. હાલ તો આપણા આ નાના ઘરમાં તારી ચતુરાઈ કેટલી પહોંચે છે તે દેખાડજે. પણ હાલ અભ્યાસ કેમ ચાલે છે ?” વિદ્યાચતુરે પૂછ્યું ને ગુણસુંદરી નરમ જવાબ આપશે એમ ધાર્યું.

ગુણસુંદરી : “અભ્યાસ ? આ બધોયે અભ્યાસ જ છે કની ? કાગળનું પુસ્તક કે સંસારનું પુસ્તક. જેમાંથી શીખીએ તેમાંથી શિખાય ! – વંચાશે હળવેહળવે – ત્યારસોરું બધું રસ્તે પડશે એટલે. હાલ તો ઘરમાં ગમ્મત છે. ચાર વાગે કૂકડો બોલતાં ઊઠી તમારી પાસેથી નીચે જાઉં છું તે તમને ખબર છે. જઈને પહેલું કામ એ કે ઘરમાં દીવા કરું છું એટલે તમારા ઘરમાં અંધારાનું અજવાળું થાય છે. ચાકર બિચારો બાર વાગે સૂવા પામે છે તેને ઊંઘમાંથી ઉઠાડવાનું પાપ વહોરવું એ સવાર થતાં પહેલાં મારું બીજું કામ. શું કરું ? કોઈ જાગે નહીં એમ ધીમે ધીમે ઉઠાડવાનું કરું છું. તે કોઈ વખત તો ઊઠે અને કોઈ વખત તો દયા આવે છે એટલે સૂવા દઉં છું. પછી એ ગરમ પાણી મૂકે – કરે એટલામાં હું મારી મેળે દાતણબાતણ કરી, મારી જાતનું કામ કરી, નાહીઘોઈ, ચોટલોચાંલ્લો કરી, પરવારું છું. ત્યાર પછી સાસુજની પૂજાની સામગ્રી તૈયાર કરી એ ઊઠ્યાં હોય એટલે એમને સ્વાધીન કરું છું. એ કામ બીજા કોઈને સોંપું પણ એમનો સ્વભાવ ચટવાળો ને આકળો

ને તેથી જેને સોંપું તેને ને એમને બેને દુઃખ થાય એવું છે માટે હું જ કરું છું. એટલામાં ઘરમાં સૌ ઊઠ્યાં હોય તો પોતપોતાનું કામ કરવામાં રોકાય તેટલી વારમાં રસોઈનો સામાન હું તૈયાર કરું છું. દુઃખબાબહેન ઘણુંખરું દિલગીર રહ્યાં કરે છે એટલે કામ કરતાં કરતાં વિચારમાં પડી જાય છે ને એમનાથી હેરાફેરા થતા નથી એટલે રસોઈમાં નાહવાનું એમને ઠીક પડે છે ને કુમારીને સાથે શીખવાને નવડાવું છું. આપણે શીખવીએ ત્યારે ઠીક ન પડે ને બહેન શીખવે - ધમકાવે તેથી હરકત નહીં. ઘરમાં હાલ છોકરાં બહુ થયાં છે તેમને નવરાવવાં, શણગારવાં વગેરે કામ સુંદરભાભીને ગમે છે ને એમની મેળે કર્યાં કરે છે. ચંચળબહેન સવારનો વખત વડીલને સારુ ચા, ઓસડ વગેરે તૈયાર કરવામાં ગાળે છે અને હું ઘરમાં સૌને સારુ હેરાફેરા કરું છું ને સામાનસુમાનની ગોઠવણ કરાવી ચાકર ઉપર દેખરેખ રાખું છું. એના પર દયા રાખું છું ખરી પણ દેખાડતી નથી કારણ દયા દેખાડીએ તો બગડી જાય. આમ ને આમ આખો દિવસ ચાલ્યો જાય છે ને ઘરમાં આનંદ વર્તે છે.”

“એમાં તમારી શી ચતુરાઈ ?” વિદ્યાચતુરે હસી કહ્યું.

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 - (૧) વિદ્યાચતુરના ઘરનું વર્ણન કરો.
 - (૨) કુટુંબ મોટું થતાં ગુણસુંદરીએ રહેવાની વ્યવસ્થા કઈ રીતે ગોઠવી ?
 - (૩) તેમાં ગુણસુંદરીએ પોતે કઈ અગવડ વેઠી ?
 - (૪) ગુણસુંદરીની દષ્ટિએ સ્ત્રીનું સ્થાન શું ?
 - (૫) ગુણસુંદરીની દષ્ટિએ સ્ત્રીનું કામ શું ?
૨. પૂર્વાપર સંબંધ સાથે વાક્યો સમજાવો :
 - (૧) તમે દાંત, અમે જીભ.
 - (૨) તમારાં માબાપ વૃદ્ધ થયાં એટલે હું કાંઈ મારું જોબન જવા દઉં ?
 - (૩) ચાકર પર દયા રાખું છું ખરી પણ દેખાડતી નથી.
૩. ‘સંયુક્ત કુટુંબના લાભાલાભ’ પર ટૂંકો નિબંધ લખો.
૪. ગુણસુંદરીનું પાત્રાલેખન કરો.

*

૨. મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

(૧૮૬૯ - ૧૯૪૮)

મહાત્મા ગાંધીજી તરીકે આખી દુનિયામાં જાણીતા થયેલા ગાંધીજી રાષ્ટ્રપિતા તરીકે ભારતમાં આદર પામ્યા. પોતાની જાતને તેમણે સાહિત્યકાર તરીકે કદી ઓળખાવી ન હતી પણ તેમનું ગદ્યલેખન સચોટ, સરળ, ભાવવાહી ગદ્યનો ઉત્તમ નમૂનો બની રહે છે. જેમાંથી આ પાઠ લેવાયો છે તે તેમની આત્મકથા, જેને તેમણે 'સત્યના પ્રયોગો' તરીકે ઓળખાવી છે, તે ગુજરાતી આત્મકથામાં પ્રથમ હરોળની રહી છે. 'મારું જીવન એ જ મારો સંદેશ છે' એમ કહેનાર બાપુનું જીવન વિચાર, વાણી અને વર્તનની એકતાનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ બની રહે છે. અહિંસક માર્ગે ભારતને આઝાદી અપાવનાર ગાંધીજી વિચક્ષણ રાજકર્ણી, નિર્ભીક પત્રકાર, આદર્શ કેળવણીકાર તથા સાચા અર્થમાં વૈષ્ણવજન હતા. કોમી એકતાના પુરસ્કર્તા બાપુ ધર્મઝનૂની હિન્દુની ગોળીથી જ શહીદ બન્યા.

મહત્ત્વની કૃતિઓ :

આત્મકથા, દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ, નીતિનાશને માર્ગે, હિન્દ સ્વરાજ, ગીતાબોધ, પાયાની કેળવણી.

ગાંધીજી : લંડનમાં

અન્નાહાર ઉપર મારી શ્રદ્ધા દિવસે દિવસે વધતી ચાલી. સોલ્ટના પુસ્તકે આહારના વિષય ઉપર વધારે વાંચવાની મારી જિજ્ઞાસા તીવ્ર કરી. મેં તો જેટલાં પુસ્તકો મળ્યાં તે ખરીદ્યાં ને વાંચ્યાં. તેમાં હાવર્ડ વિલિયમ્સનું 'આહારનીતિ' નામનું પુસ્તક જુદા જુદા યુગના

જ્ઞાનીઓ, અવતારો, પેગંબરોના આહારનું અને તે વિષેના તેમના વિચારોનું વર્ણન કરે છે. પાઇથાગોરસ, ઈશુ ઇત્યાદિને તેણે કેવળ અન્નાહાર કરનારા સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. દા. મિસિસ એના કિંગ્સફર્ડનું 'ઉત્તમ આહારની રીત'નું પુસ્તક પણ આકર્ષક હતું. વળી આરોગ્ય ઉપરના દા. એલિન્સનના લેખો પણ ઠીક મદદગાર નીવડ્યા. દવાને બદલે કેવળ ખોરાકના ફેરફારથી જ દરદીને સારો કરવાની પદ્ધતિનું તે સમર્થન કરે છે. દા. એલિન્સન પોતે અન્નાહારી હતા અને દરદીઓને સારુ કેવળ અન્નાહારની જ સલાહ આપતા. આ બધાં પુસ્તકોના વાંચનનું પરિણામ એ આવ્યું કે મારી જિંદગીમાં ખોરાકના અખતરાઓએ મહત્ત્વનું સ્થાન લીધું. તે અખતરાઓમાં પ્રથમ આરોગ્યની દૃષ્ટિને પ્રધાન સ્થાન હતું. પાછળથી ધાર્મિક દૃષ્ટિ સર્વોપરી બની.

દરમ્યાન પેલા મિત્રની મારે વિષેની ચિંતા દૂર નહોતી થઈ. તેમણે પ્રેમને વશ થઈને માન્યું કે, હું જો માંસાહાર નહીં કરું તો નબળો થઈશ, એટલું જ નહીં પણ હું 'ભોટ' રહેવાનો, કેમ કે અંગ્રેજ સમાજમાં ભળી જ નહીં શકું. તેમને મારા અન્નાહાર ઉપરના પુસ્તકના વાચનની ખબર હતી. તેમને એવી ધાસ્તી લાગી કે એવા વાચનથી હું ભ્રમિતચિત્ત બની જઈશ, અખતરાઓમાં મારો જન્મ એજે જશે, મારે કરવાનું છે તે ભૂલીશ અને વેદિયો બની રહીશ. તેથી તેમણે મને સુધારવાનો એક છેલ્લો પ્રયત્ન કર્યો. મને નાટકમાં લઈ જવાને નોતર્યો. ત્યાં જતાં પહેલાં મારે તેમની સાથે હોબર્ન ભોજનગૃહમાં ખાવાનું હતું. આ ગૃહ મારી નજરે મહેલ હતો. એવા ગૃહમાં જવાનો વિક્ટોરિયા હોટેલ છોડ્યા પછી આ પહેલો અનુભવ હતો. વિક્ટોરિયા હોટેલનો અનુભવ નકામો હતો, કેમ કે ત્યાં હું બેભાન હતો એમ ગણાય. સેંકડોની વચ્ચે અમે બે મિત્રોએ એક ટેબલ રોક્યું. મિત્રે પહેલું પિરસણ મંગાવ્યું. તે 'સૂપ' હોય. હું મૂંઝાયો. મિત્રને શું પૂછું ? મેં તો પીરસનારને પાસે બોલાવ્યો.

મિત્ર સમજ્યા. ચિડાઈને મને પૂછ્યું :

'શું છે ?'

મેં ધીમેથી સંકોચપૂર્વક કહ્યું :

'મારે પૂછવું છે, આમાં માંસ છે ?'

'આવું જંગલીપણું આવા ગૃહમાં નહીં ચાલે. જો તારે હજુ પણ એમ કચકચ કરવી

હોય તો તું બહાર જઈ કોઈ નાનકડા ભોજનગૃહમાં ખાઈ લે ને બહાર મારી વાટ જોજે.’

હું આ ઠરાવથી રાજી થઈ ઊઠ્યો ને બીજી વીશી શોધી. પાસે એક અન્નાહાર આપનારું ભોજનગૃહ હતું, પણ તે તો બંધ થઈ ગયું હતું. હવે શું કરવું એ મને સમજ ન પડી. હું ભૂખ્યો રહ્યો. અમે નાટકમાં ગયા. મિત્રે પેલા બનાવ વિષે એક પણ શબ્દ ન ઉચ્ચાર્યો. મારે તો કંઈ બોલવાનું હોય જ શેનું ?

પણ આ અમારી વચ્ચે છેલ્લું મિત્રયુદ્ધ હતું. અમારો સંબંધ ન તૂટ્યો, ન કડવો બન્યો. હું તેમના બધા પ્રયાસોની પાછળ રહેલો પ્રેમ વરતી શક્યો હતો, તેથી વિચારની અને આચારની ભિન્નતા છતાં મારો તેમના પ્રત્યેનો આદર વધ્યો.

પણ મારે તેમની ભીતિ ભાંગવી જોઈએ એમ મને લાગ્યું. મેં નિશ્ચય કર્યો કે જંગલી નહીં રહું, સભ્યનાં લક્ષણો કેળવીશ, ને બીજી રીતે સમાજમાં ભળવાને લાયક બની મારી અન્નાહારની વિચિત્રતા ઢાંકીશ.

મેં ‘સભ્યતા’ કેળવવાનો ગજા ઉપરવટનો ને છીછરો માર્ગ લીધો.

જોકે વિલાયતી પણ મુંબઈના કાપનાં કપડાં સારા અંગ્રેજ સમાજમાં ન શોભે તેથી ‘આર્મી ને નેવી’ સ્ટોરમાં કપડાં કરાવ્યાં. ઓગણીસ શિલિંગની (આ કિંમત તે જમાનામાં તો બહુ જ ગણાય) ‘ચીમની’ ટોપી માથા ઉપર ઘાલી. આટલેથી સંતોષ ન પામતાં બૉન્ડ સ્ટ્રીટમાં જ્યાં શોખીન માણસોનાં કપડાં સિવાતાં ત્યાં સાંજનો પોશાક દસ પાઉંડમાં દીવાસળી મૂકી કરાવ્યો. ભોળા ને બાદશાહી દિલના વડીલ ભાઈની મારફતે ખાસ સોનાનો અછોડો, બે ખીસાંમાં લટકાવાય તેવો મંગાવ્યો ને તે મળ્યો પણ ખરો. તૈયાર બાંધેલી ટાઈ પહેરવી તે શિષ્ટાચાર ન ગણાય, તેથી ટાઈ બાંધવાની કળા હાથ કરી. દેશમાં તો અરીસો હજામતને દહાડે જોવાને મળતો. પણ અહીં તો મોટા અરીસાની સામે ઊભા રહી ટાઈ બરોબર બાંધવામાં અને વાળને પટિયાં પાડી બરોબર સેંથો પાડવામાં રોજ દસેક મિનિટનો ક્ષય તો થાય જ. વાળ મુલાયમ નહીં, એટલે તેને ઠીક વળેલા રાખવાને સારુ બ્રશ (એટલે સાવરણી જ ના !)ની સાથે રોજ લડાઈ થાય. અને ટોપી ઘાલતાં ને કાઢતાં હાથ તો જાણે કે સેંથો સંભાળવાને માથે ચડ્યા જ છે. વચમાં વળી સમાજમાં બેઠા હોઈએ ત્યાં સેંથા ઉપર હાથ જવા દઈ વાળને ઠેકાણે રાખવાની જુદી જ અને સભ્ય ક્રિયા તો ચાલ્યા જ કરે.

પણ આટલી ટાપટીપ જ બસ નહોતી. એકલા સભ્ય પોશાકથી થોડું સભ્ય થવાય

છે ? સભ્યતાના બીજા કેટલાક બાહ્ય ગુણો પણ જાણી લીધા હતા ને તે કેળવવા હતા. સભ્ય પુરુષે નાચી જાણવું જોઈએ. તેણે ફેંચ ઠીક ઠીક જાણવું જોઈએ. કેમ કે ફેંચ ઇંગ્લેંડના પાડોશી ફ્રાંસની ભાષા હતી, અને આખા યુરોપની રાષ્ટ્રભાષા પણ હતી, ને મને યુરોપમાં ભ્રમવાની ઇચ્છા હતી. વળી સભ્ય પુરુષને છટાદાર ભાષણ કરતાં આવડવું જોઈએ. મેં નાચ શીખી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક વર્ગમાં જોડાયો. એક સત્રના ત્રણેક પાઉંડ ભર્યા. ત્રણેક અઠવાડિયામાં છએક પાઠ લીધા હશે. બરોબર તાલસર પગ ન પડે. પિયાનો વાગે, પણ તે શું કહી રહેલ છે તે ખબર ન પડે. ‘એક, બે, ત્રણ’ ચાલે, પણ તેની વચ્ચેનું અંતર તો પેલું વાજું જ બતાવે. તે કંઈ ગમ ન પડે. ત્યારે હવે ? હવે તો બાવાજીની બિલાડીવાળું થયું. ઉંદરને દૂર રાખવા બિલાડી, બિલાડીને સારુ ગાય, એમ બાવાજીનો પરિવાર વધ્યો; તેમ મારા લોભનો પરિવાર પણ વધ્યો. વાયોલિન વગાડતાં શીખું, એટલે સૂરની ને તાલની ગમ પડશે. ત્રણ પાઉંડ વાયોલિન ખરીદવામાં હોમ્યા ને તેના શિક્ષણને સારુ કંઈ આપ્યા ! ભાષણ કરતાં શીખવાને સારુ ત્રીજા શિક્ષકનું ઘર શોધ્યું. તેને પણ એક ગીની તો આપી જ. બેલનું ‘સ્ટેન્ડર્ડ એલોક્યુશનિસ્ટ’ લીધું. પિટનું ભાષણ શરૂ કરાવ્યું !

આ બેલસાહેબે મારા કાનમાં ઘંટ વગાડ્યો. હું જાગ્યો.

મારે ક્યાં ઇંગ્લેંડમાં જન્મારો કાઢવો છે ? છટાદાર ભાષણ કરવાનું શીખીને શું કરવાનો હતો ? નાચ નાચીને હું સભ્ય કેમ બનીશ ? વાયોલિન શીખવાનું તો દેશમાંયે બને. હું તો વિદ્યાર્થી છું. મારે વિદ્યાધન વધારવું જોઈએ. મારે મારા ધંધાને લગતી તૈયારી કરવી જોઈએ. મારા સદ્વર્તનથી હું સભ્ય ગણાઉં તો ઠીક જ છે, નહીં તો મારે એ લોભ છોડવો જોઈએ.

આ વિચારની ધૂનમાં મેં ઉપલી મતલબના ઉદ્ગારોવાળો કાગળ ભાષણશિક્ષકને મોકલી દીધો. તેની પાસે મેં બે કે ત્રણ પાઠ જ લીધા હતા. નાચશિક્ષિકાને પણ તેવો જ પત્ર લખ્યો. વાયોલિનશિક્ષિકાને ત્યાં વાયોલિન લઈને ગયો. જે દામ આવે તેટલે તે વેચી નાખવાની તેને પરવાનગી આપી. તેની સાથે કાંઈક મિત્ર જેવો સંબંધ થઈ ગયો હતો, તેથી તેની પાસે મારી મૂર્છાની વાત કરી. મારી નાચ ઇત્યાદિની જંજાળમાંથી નીકળી જવાની વાત તેણે પસંદ કરી.

સભ્ય બનવાની મારી ઘેલછા ત્રણેક માસ ચાલી હશે. પોશાકની ટાપટીપ વર્ષો સુધી

નભી. પણ હું વિદ્યાર્થી બન્યો.

કોઈ એમ ન માને કે નાચ આદિના મારા અખતરા મારો સ્વચ્છંદનો કાળ સૂચવે છે. તેમાં કંઈક સમજણ હતી એમ વાંચનારે જોયું હશે. આ મૂર્છાના કાળમાંયે હું અમુક અંશે સાવધાન હતો. પાઈએ પાઈનો હિસાબ રાખતો. ખર્ચની ગણતરી હતી. દર માસે પંદર પાઉંડથી વધારે ન ખરચવા એમ નિશ્ચય કર્યો હતો. બસ (મોટર)માં જવાનું કે ટપાલનું ખર્ચ પણ હમેશાં માંડતો, ને સૂતાં પહેલાં હમેશાં મેળ મેળવી જતો. આ ટેવ છેવટ સુધી કાયમ રહી. અને હું જાણું છું કે, તેથી જાહેર જીવનમાં મારે હસ્તક લાખો રૂપિયાનો ઉપાડ થયો છે તેમાં હું યોગ્ય કરકસર વાપરી શક્યો છું, ને જેટલી હિલચાલો મારા હાથ તળે ચાલી છે તેમાં કોઈ દિવસ મેં કરજ નથી કર્યું, પણ દરેકમાં કંઈક ને કંઈક જમે પાસામાં રહ્યું જ છે. દરેક નવયુવક પોતાને મળતા થોડા રૂપિયાનો પણ હિસાબ કાળજીપૂર્વક રાખશે તો તેનો લાભ જેમ ભવિષ્યમાં મને અને પ્રજાને મળ્યો તેમ તે પણ અનુભવશે.

મારી રહેણી ઉપર મારો અંકુશ હતો તેથી હું જોઈ શક્યો કે મારે કેટલું ખર્ચ કરવું જોઈએ. હવે મેં ખર્ચ અડધું કરી નાખવાનો વિચાર કર્યો. હિસાબ તપાસતાં જોયું કે મને ગાડીભાડાંનો ખર્ચ સારી પેઠે થતો હતો. વળી કુટુંબમાં રહેવાથી અમુક રકમ તો અઠવાડિયે જાય જ. કુટુંબનાં માણસોને કોઈ દહાડો જમવાને બહાર લઈ જવાનો વિવેક વાપરવો જોઈએ. વળી તેમની સાથે મિજબાનીમાં કોઈ વેળા જવું પડે ત્યાં ગાડીભાડાનો ખર્ચ થાય જ. છોકરી હોય તો તેને ખર્ચ આપવા ન જ દેવાય. વળી બહાર જઈએ તો ઘેર ખાવાને પહોંચાય નહીં, ત્યાં તો પૈસા આપ્યા જ હોય, છતાં બહાર ખાવાના પૈસા બીજા આપ્યે જ છૂટકો. આમ થતું ખર્ચ બચાવી શકાય એમ જોયું. શરમથી જ કેટલુંક ખર્ચ કરવું પડતું હતું તે પણ બચે એમ સમજાયું.

અત્યાર સુધી કુટુંબોમાં રહેતો હતો તેને બદલે પોતાની જ કોટડી લઈને રહેવું એમ ઠરાવ કર્યો, અને કામ પ્રમાણે તથા અનુભવ મેળવવા સારુ જુદાં જુદાં પરાંમાં ઘર બદલવું એવો પણ ઠરાવ કર્યો. ઘર એવે ઠેકાણે પસંદ કર્યા કે જ્યાંથી કામની જગ્યાએ અડધા કલાકમાં ચાલીને જઈ શકાય ને ગાડીભાડું બચે. આ પહેલાં હમેશાં, જવાનું હોય ત્યાં ગાડીભાડું ખરચવું પડતું અને ફરવા જવાનો વખત નોખો કાઢવો પડતો. હવે કામે જતાં જ ફરાઈ જાય એવી ગોઠવણ થઈ અને આ ગોઠવણથી હમેશાં આઠ-દસ માઈલ તો હું

સહેજે ફરી નાખતો. મુખ્યત્વે આ એક ટેવને લીધે હું ભાગ્યે જ વિલાયતમાં માંદો પડ્યો હોઈશ. શરીર ઠીક કસાયું. કુટુંબમાં રહેવાનું છોડી બે કોટડી ભાડે લીધી, એક સૂવાની અને એક બેઠક. આ ફેરફાર બીજો કાળ ગણાય. હજુ ત્રીજો ફેરફાર હવે પછી થવાનો રહે છે.

આમ અરધું ખર્ચ બચ્યું. પણ વખતનું શું ? હું જાણતો હતો કે બારિસ્ટરની પરીક્ષાને સારું બહુ વાંચવાની જરૂર નહોતી; તેથી મને ધીરજ હતી. મારું કાચું અંગ્રેજી મને દુઃખ દેતું હતું. લેલીસાહેબના શબ્દો - ‘તું બી.એ. થા, પછી આવજે’ - ખૂંચતા હતા. મારે બારિસ્ટર થવા ઉપરાંત કંઈક બીજો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ઓક્સફર્ડ, કેમ્બ્રિજની ખબર કાઢી. કેટલાક મિત્રોને મળ્યો. જોયું કે ત્યાં જતાં ખર્ચ બહુ વધે ને ત્યાંનો કમ લાંબો. મારાથી ત્રણ વર્ષ ઉપરાંત રહેવાય તેમ નહોતું, કોઈ મિત્રે કહ્યું, ‘જો તારે કંઈ કઠણ જ પરીક્ષા આપવી હોય તો તું લંડનની મૅટ્રિક્યુલેશનમાં પાસ થા. તેમાં મહેનત ઠીક કરવી પડશે ને સામાન્ય જ્ઞાન વધશે. ખર્ચ તો મુદ્દલ નહીં વધે.’ આ સૂચના મને ગમી. પરીક્ષાના વિષયો જોઈ તો ભડક્યો. લેટિન અને બીજી ભાષા ફરિજયાત ! લેટિન કેમ થાય ? પણ મિત્રે સૂચવ્યું : ‘લેટિનનો ઉપયોગ વકીલને બહુ હોય છે. લેટિન જાણનારને કાયદાનાં પુસ્તકો સમજવાં સહેલાં લાગે. વળી ‘રોમન લૉ’ની પરીક્ષામાં એક સવાલ તો કેવળ લેટિન ભાષામાં જ હોય છે, ને લેટિન જાણવાથી અંગ્રેજી ભાષા ઉપર કાબૂ વધે’ આ બધી દલીલોની અસર પડી. મુશ્કેલ હો કે ન હો, પણ લેટિન તો શીખવું જ. ફ્રેંચ લીધેલું પૂરું કરવું. એટલે બીજી ભાષા ફ્રેન્ચ એમ નિશ્ચય કર્યો. એક ખાનગી મૅટ્રિક્યુલેશન વર્ગ ચાલતો હતો તેમાં જોડાયો. પરીક્ષા દર છ માસે થાય. મને ભાગ્યે પાંચ માસનો વખત હતો. આ કામ મારા ગજા ઉપરાંત હતું. પરિણામ એ આવ્યું કે સભ્ય બનવામાંથી હું તો અત્યંત ઉદ્યમી વિદ્યાર્થી બન્યો. ટાઈમટેબલ બનાવ્યું. મિનિટો સાચવી. પણ મારી બુદ્ધિ કે યાદશક્તિ એવાં નહોતાં કે હું બીજા વિષયો ઉપરાંત લેટિન અને ફ્રેંચને પહોંચી શકું. પરીક્ષામાં બેઠો. લેટિનમાં નાપાસ થયો, દુઃખી થયો, પણ હાર્યો નહીં. લેટિનમાં રસ લાગ્યો હતો. ફ્રેંચ વધારે સારું થશે ને વિજ્ઞાનમાં નવો વિષય લઈશ એમ વિચાર્યું. રસાયણશાસ્ત્ર જેમાં હવે જોઈ છું કે ખૂબ રસ આવવો જોઈએ, તે પ્રયોગોને અભાવે મને ગમતું જ નહોતું. દેશમાં તો એ વિષય શીખવાનો હતો જ, એટલે લંડન મૅટ્રિક માટે પણ પહેલી વેળા એ જ પસંદ કર્યો

હતો. આ વેળા પ્રકાશ અને ઉષ્ણતા (લાઈટ અને હીટ) લીધાં. આ વિષય સહેલો ગણાતો. મને પણ સહેલો લાગ્યો.

ફરી પરીક્ષા આપવાની તૈયારીની સાથે જ રહેણીમાં વધારે સાદાઈ દાખલ કરવાનો પ્રયાસ આદર્યો. મને લાગ્યું કે હજુ મારા કુટુંબની ગરીબાઈને છાજે તેવું સાદું મારું જીવન નથી. ભાઈની તંગીનો અને તેમની ઉદારતાનો વિચાર કરતાં હું કચવાયો. જેઓ પંદર પાઉંડ અને આઠ પાઉંડ દર માસે ખર્ચતા હતા તેમને તો શિષ્યવૃત્તિઓ મળતી હતી. મારા કરતાં વધારે સાદાઈથી રહેનારને પણ હું જોતો હતો. મારા પ્રસંગમાં આવા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ ઠીક પ્રમાણમાં આવ્યા હતા. એક વિદ્યાર્થી લંડનના કંગાળ ભાગમાં અઠવાડિયાના બે શિલિંગ ભરી એક કોટડીમાં રહેતો હતો, અને લોકાર્ટની સસ્તી કોકોની દુકાનમાં બે પેનીનાં કોકો અને રોટી ખાઈને ગુજારો કરતો હતો. તેની હરીફાઈ કરવાની તો મારી શક્તિ નહોતી, પણ હું અવશ્ય બેને બદલે એક કોટડીમાં રહી શકું અને અરધી રસોઈ હાથે પણ પકાવી શકું એમ લાગ્યું. આમ કરવાથી હું દર માસે ચાર કે પાંચ પાઉંડમાં રહી શકું. સાદી રહેણીનાં પુસ્તકો પણ વાંચવામાં આવ્યાં હતાં. બે કોટડી કાઢી નાખી અઠવાડિયાના આઠ શિલિંગની એક કોટડી ભાડે લીધી. એક સગડી ખરીદીને સવારનું હાથે પકાવવાનું શરૂ કર્યું. પકાવવામાં ભાગ્યે વીસ મિનિટ જતી. ઓટમિલની ઘેંસ અને કોકોને સારુ પાણી ઉકાળવામાં શો વખત જાય ? બપોરે બહાર જમી લેવું અને સાંજે પાછો કોકો બનાવી રોટીની સાથે લેવો. આમ હું એકથી સવા શિલિંગમાં રોજ ખાવાનું મેળવી લેતાં શીખ્યો. આ મારો સમય વધારેમાં વધારે ભણતરનો હતો. જીવન સાદું થવાથી વખત વધારે બચ્યો. બીજી વેળા પરીક્ષામાં બેઠો ને પાસ થયો.

વાંચનાર, પણ, એમ ન માને કે સાદાઈથી જીવન રસહીન થયું. ઊલટું, ફેરફારોથી મારી આંતરિક અને બાહ્ય સ્થિતિ વચ્ચે એકતા ઊપજી, કૌટુંબિક સ્થિતિની સાથે મારી રહેણીનો મેળ મળ્યો; જીવન વધારે સારમય બન્યું; મારા આત્માનંદનો પાર ન રહ્યો.

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

(૧) ગાંધીજીએ 'સત્ય' બનવા શું શું કર્યું ?

(૨) તેમાં કેટલા સફળ થયા ?

- (૩) આખરે તેમણે શું નક્કી કર્યું ?
- (૪) હિસાબ રાખવા અંગે નવયુવકોને ગાંધીજી શી સલાહ આપે છે ? તેમનો અનુભવ શો હતો ?
- (૫) ગાંધીજીએ વિદ્યાર્થી દશામાં કઈ રીતે કરકસર કરી ?
૨. પૂર્વાપર સંબંધ આપી સમજાવો :
- (૧) આવું જંગલીપણું આવા ગૃહમાં નહીં ચાલે.
- (૨) સાંજનો પોશાક દસ પાઉન્ડમાં દીવાસળી મૂકી કરાવ્યો.
- (૩) ઉંદરને દૂર રાખવા બિલાડી, બિલાડીને સારુ ગાય, એમ બાવાજીનો પરિવાર વધ્યો, તેમ મારા લોભનો પણ પરિવાર વધ્યો.
- (૪) બેલસાહેબે મારા કાનમાં ઘંટ વગાડ્યો.
- (૫) વાંચનાર પણ એમ ન માને કે સાદાઈથી જીવન રસહીન થયું.
૩. ગાંધીજીની શૈલી પર ટૂંક નોંધ લખો.
૪. 'વિચાર, વાણીને વર્તનની એકતા' પર નિબંધ લખો.

*

૩. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

(૧૮૮૫ - ૧૯૮૨)

મહારાષ્ટ્રમાં જન્મેલા અને ઊછરેલા કાલેલકર 'કાકાસાહેબ' તરીકે દેશભરમાં પહેલી હરોળના લેખક, વિચારક અને શિક્ષક જ નહીં, ગુજરાતી ભાષા પર અદ્ભુત કાબૂ ધરાવનાર 'સવાઈ ગુજરાતી' હતા. ગાંધીજીના તેઓ સમર્થ અનુયાયી હતા. જુદી જુદી રાષ્ટ્રીય કેળવણી સંસ્થાઓમાં કાર્ય કર્યા પછી અમદાવાદની ગાંધીજીએ સ્થાપેલી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં સારો એવો સમય અધ્યાપક રહ્યા. ભારતમાં અને ભારત બહાર તેઓ સતત ફરતા રહ્યા ને પોતાની આગવી સૌન્દર્યદષ્ટિ અને ગાંધીવાદી વિચારસરણીથી સભર ચિંતન લોકોને પીરસતા રહ્યા.

મહત્વની કૃતિઓ :

લોકમાતા, જીવનનો આનંદ, સ્મરણયાત્રા, પૂર્વ આફ્રિકામાં, પરમસખા મૃત્યુ, હિમાલયનો પ્રવાસ

સરોવર પરનો વ્યોમવિહાર

તા. ૨૬મી જૂને - સોમવારે અમે નૈરોબી છોડ્યું. નૈરોબીથી કંપાલા સુધીનો લાંબો પ્રવાસ અમે સવા બે કલાકમાં પૂરો કરી શક્યાં. સવારે નવ વાગ્યે અમે ઊપડ્યાં. રસ્તામાં પ્રથમ કેનિયા હાઈલેન્ડ્સની ખેતી જોઈ. આ સુંદર ઉપજાઉ પ્રદેશ છે. અહીં વસતા ક્રિકુયુ લોકોની મોટામાં મોટી તકરાર એ જ છે કે અમારી આ અન્નપૂર્ણા યુરોપિયન લોકો પચાવી બેઠા છે. લાંબાં લાંબાં ખેતરો, રળિયામણી ટેકરીઓ, એમની વચ્ચે વહેતાં પાણીનાં ઝરણાંઓ, ગોરા જમીનદારોના બંગલાઓ અને બિચારા આફ્રિકનોની ઝૂંપડીઓ - બધું જોતાં જોતાં અમે આગળ ચાલ્યાં - ના વધ્યાં. પહેલાં તો બધે વાદળાં જ હતાં. મેં આશા રાખી હતી કે દૂર એલગનનો

પહાડ દેખાશે. પણ વાદળાંમાં કશું દેખાયું નહીં. માઉન્ટ કેનિયાનું ધોળું શિખર બહુ દૂર અને પાછળની બાજુ હોવાથી એ દેખાવાની આશા જ ન હતી. હવે અમારી આગળ છતું થયું વિક્ટોરિયા સરોવર. આ સરોવર આખા આફ્રિકા ખંડના વૈભવરૂપ છે. મીઠા પાણીનું આવડું મોટું સરોવર દુનિયામાં બીજું ભાગ્યે જ હશે. ૨૭,૦૦૦ ચોરસ માઈલનો મીઠા પાણીનો વિસ્તાર એ કંઈ નાનીસૂની વસ્તુ છે ! અગસ્તિનું સ્મરણ કરી બે આંખે એ આખો વિસ્તાર પી જવાનાં અમે ફાંફાં માર્યાં. જમણી બાજુ દૂર કિસુમુ શહેર, વાછરડું ગાયને વળગે તેમ, વિક્ટોરિયા સરોવરને વળગેલું દેખાયું. સરોવરનો કાંઠો ઘણો વાંકોચૂંકો. અંદર નાના મોટા અનેક બેટો અને પાણીના પૃષ્ઠભાગ ઉપર વ્રીડાના શેરડા ! આખું સરોવર એટલું પ્રસન્ન - પાવન દેખાતું હતું કે મારામાં શક્તિ હોત તો ત્યાં ને ત્યાં જ મેં એક સ્તોત્ર તૈયાર કર્યું હોત. કેટલાંક જહાજો પોતાના સઢ ફેલાવી સરોવર ઉપર તરતાં હતાં જ્યારે કેટલાંક બાળક-વાદળાંઓને સરોવર ઉપરની હવામાં તરવાનું સૂઝ્યું હતું. એવાં દોડે અને ગેલ કરે ! વાદળાંઓએ સરોવરની શોભા કેટલી વધારી હતી એનો જો એમને ખ્યાલ હોત તો તેઓ આટલાં જલદી વિખેરાઈ ન જાત. ખરું જોતાં એ એમનો વાંક ન હતો. અમારું વિમાન વાયુવેગે દોડતું હતું એટલે એ બધાં વાદળાં પાછળ રહી ગયાં.

અમે ગમે તેટલા વેગથી દોડીએ - અમારી સાથે બરાબર એ જ ગતિએ દોટ મૂકતી હતી અમારા વિમાનની છાયા. જમીન, પાણી, બેટ, વાદળાં - બધાં ઉપરથી દોડતાં એને મુશ્કેલી નહીં. બે બાજુ પાંખ ફેલાવી એ છાયા દોડતી હતી, કેમ કે એને પોતાની નિષ્ઠામાં ઊણપ આવવા દેવી ન હતી. વિમાન જો બહુ જ ઊંચે જાય તો છાયા પોતાની શામળતા છોડી ઉજ્જવળતા ધારણ કરે, પણ સૂર્યની દિશા સાચવી એ સાથે તો રહે જ. વિમાન બહુ જ ઊંચે જાય તો છાયાના પગ જમીનને અડે નહીં. આકાશમાં ને આકાશમાં જ એને પોતાનું મયૂખ ખેંચવું પડે. આગળ જતાં પાણી ઉપર સમાન્તર એવી ધોળી રેષાઓ દેખાવા લાગી. સમુદ્રમાં કોક વાર નાનાં નાનાં મોજાંઓ ફૂટી હસે છે તેના જેવું આ ન હતું. નખ વડે માણસ શિયાળામાં શરીર ખંજવાળે અને એના ઉપર ધોળી લીટીઓ આવે ના એ જેવી આ લીટીઓ દેખાતી હતી. વિમાનની ગતિ સાથે એ ત્રાંસી હોવાથી દષ્ટિના પંથમાં એમનું આવવું અને જવું વિશેષ આકર્ષક લાગતું હતું. આ લીટીઓ કઈ રીતે ઉત્પન્ન થતી હતી એનો ખ્યાલ હું કરી શક્યો નથી. જેને પૂછી શકું એવું જાણકાર પણ હજી કોઈ મળ્યું નથી.

અમારો વખત પૂરો થયો અને સામે એન્ટેબે દેખાવા લાગ્યું. એન્ટેબેનું ઓરોડ્રોમ સાવ

સરોવરને કિનારે છે. હવાઈ જહાજ નીચે ઊતરે કે કિનારાને જ અડે. જરા ભૂલ થાય તો પાંખો પાણીમાં ભીંજવાની. માછલાં પકડનાર બગલાઓની ખૂબીથી અમારું વિમાન જમીન ઉપર ઊતર્યું.

વિમાનમાંથી બહાર નીકળ્યાં કે તરત કંપાલાના મુખ્ય મુખ્ય હિંદી શહેરીઓએ અમારો કબજો લીધો. કંપાલા એન્ટેબેથી ૧૯ માઈલ દૂર છે. એન્ટેબે એ યુગાન્ડાના અમલદારોની અંગ્રેજી રાજધાની. અંગ્રેજ ગવર્નર ત્યાં જ રહે છે. જ્યારે કંપાલા યુગાન્ડાની વેપારી રાજધાની છે. આ પ્રદેશના આફ્રિકન લોકોના રાજા - જેને કબાકા કહે છે - કંપાલામાં જ રહે છે. અમે એન્ટેબે થોભ્યા વગર સીધાં કંપાલા જઈ પહોંચ્યાં.

આ હવાઈ મુસાફરી દરમ્યાન અમે ભૂમધ્યરેષા ઓળંગી દક્ષિણ ગોળાર્ધમાંથી ઉત્તર ગોળાર્ધમાં ક્યારે સરક્યાં એ બરાબર ધ્યાનમાં ન આવ્યું.

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

- (૧) વિક્ટોરિયા સરોવર ક્યાં આવેલું છે ? કેવડું મોટું છે ?
- (૨) લેખક ક્યાંથી ક્યાં જાય છે ?
- (૩) રસ્તામાં એમને શું દેખાય છે ?
- (૪) વિમાનના પ્રવાસમાં તેમને કઈ વિશેષતા જણાય છે ?
- (૫) વાદળાંનું વર્ણન લેખક કઈ રીતે કરે છે ?

૨. વાક્યો સંદર્ભ સાથે સમજાવો :

- (૧) પાણીના પૃષ્ઠભાગ ઉપર વ્રીડાના શેરડા !
- (૨) બાળક-વાદળાંઓને સરોવર ઉપરની હવામાં તરવાનું સૂઝ્યું હતું.
- (૩) એને પોતાની નિષ્ઠામાં ઊણપ આવવા દેવી ન હતી.

૩. કાકાસાહેબના પ્રવાસવર્ણનની શૈલી પર ટૂંક નોંધ લખો.

*

૪. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

(૧૮૮૭ - ૧૯૭૧)

ગુજરાતની અસ્મિતાના ઝંડાધારી મુનશી પ્રખર ધારાશાસ્ત્રી, કુશળ રાજકારણી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સુકાની, ભારતીય વિદ્યાભવનના સંસ્થાપક ને આજીવન કુલપતિ, સાહિત્યક્ષેત્રે જાણીતા નવલકથાકાર, વિવેચક, નાટકકાર, સંશોધક એમ વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ખ્યાતિ મેળવનાર વ્યક્તિ હતા. તેમની જાણીતી નવલકથા 'પૃથ્વીવલ્લભ'નું આ છેલ્લું પ્રકરણ છે. આ નવલકથાનું નાટ્યાંતર અને ફિલ્મીકરણ પણ થયું છે. મહત્વની કૃતિઓ :

નવલકથા : ગુજરાતનો નાથ, પૃથ્વીવલ્લભ, કૃષ્ણાવનાર ખં. ૧-૫

નાટક : પૌરાણિક નાટકો, કાકાની શશી.

ઇતિહાસ : (અંગ્રેજીમાં) Gujarat & its Literature, The Glory that was Gurjar Des'a

પૃથ્વીવલ્લભ કેમ ખંચાયો ?

સાત દિવસ સુધી મુંજે ભિક્ષા માગી ને પોતાનો દિગ્વિજય કર્યો; આખું ગામ તેની પાછળ ઘેલું થઈ ગયું; દરેક નરનારી તૈલપને શાપ આપવા લાગ્યાં; દરેક જણ મુંજ બચે તેવી બાધા લેવા બેઠાં.

પણ આ વખતે તૈલપ છેતરાય તેમ નહોતો. મૃણાલ પર, મુંજ પર, મુંજની સાથે બોલે તેના પર સખત પહેરો રહેતો અને શબ્દ-શબ્દ તૈલપને કાને જતા. તૈલપને ધીમે ધીમે માલવરાજના ચમત્કારી વ્યક્તિત્વનું અને પોતાની કથળેલી બાજીનું ભાન આવતું ગયું. અને જેમ આ ભાન આવતું ગયું તેમ તેમ મુંજને મારી નાખવાનો સંકલ્પ દઢ કરતો ગયો.

ઢંઢેરો પિટાવી તેણે જગતને જાહેર કર્યું કે સાતમે દિવસે સવારે પાપાચારી મુંજને, મૃણાલવતી પાસે છેલ્લી ભિક્ષા મંગાવી રહ્યા પછી, હાથીને પગે કચરવામાં આવશે. અને આ વિજયમહોત્સવમાં ભાગ લેવા તેણે આખા દેશને નિમંત્રણ આપ્યું.

આખો દેશ દિગ થઈ ગયો. હજારો અંતરમાંથી રોષના ને તિરસ્કારના ઉદ્ગારો બહાર પડ્યા. હજારો નયનોમાં આંસુ આવ્યાં. હજારો નિઃશ્વાસો આ અન્યાય સામે મૂંગો પોકાર કરી રહ્યા.

પણ તૈલપનો સંકલ્પ નિશ્ચલ હતો. સાતમે દિવસે આખો દેશ રાજભુવનના આગળના યોગાનમાં ભેગો થયો. ચારે તરફ બારીઓમાં, છાપરે લોકોની ઠઠ મચી હતી.

રાજભુવનના ઓટલા પર મૃણાલવતી મ્લાન ને ગંભીર વદને ઊભી હતી. તેના કદરૂપા મોઢા પર શોકે સૌંદર્યની છાયા નાખી હતી; તેની આંખો રડી રડી રાતીયોળ થઈ ગઈ હતી. અવારનવાર તેના હૈયામાંથી નિઃશ્વાસ નીકળતો હતો. જેનાથી લોકો ત્રાસતા તેને આજે તેઓ દયાભીની નજરે જોઈ રહ્યા. મનમાં પણ તેનું આચરણ વખોડવાની કઠોરતા કોઈ સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષ રાખી શક્યાં નહિ.

મૃણાલ પાસે ભિક્ષા મંગાવી મુંજને ક્ષુદ્રતાનો આકારમાં આકરો અનુભવ કરાવવો એવો તૈલપનો વિચાર હતો. મૃણાલ આ હેતુ સમજી અને પહેલાં તેમ કરવા ના પાડી. પણ તૈલપે તેને પળવાર પણ મુંજને મળવા દેવા ના પાડી હતી અને આ હૃદયભેદક શરત કબૂલ કર્યાં સિવાય મુંજને મળવાની બીજી તક મળે એવી નહોતી, એટલે તેણે કબૂલ કર્યું. તેના સખત હૈયા માટે પણ આ આઘાતો અસહ્ય થઈ પડતા હતા.

મૃણાલની બાજુ પર રાણી જક્કલાદેવી ને કેટલીક સખીઓ ઊભી હતી. રાણીનું મુખ પણ ફિક્કું ને ચિંતાભર્યું હતું. સામે તૈલપ ઊભો હતો. મુખ પર ક્રૂરતા અને નિશ્ચલતા હતી. તેની આંખોમાં દ્વેષ ને વિજયનો ઉલ્લાસ હતો. તે પોતાના કટ્ટા વેરી અને મા જેવી બહેનનો છેલ્લો ચિત્તભેદક મેળાપ જોવા - એ બેની વેદના જોઈ આનંદ પામવા - આતુર બની ઊભો હતો.

વચ્ચે ખુલ્લી રાખેલી જગ્યામાં એક મદોન્મત્ત ગજરાજ ડોલતો હતો. તેને નશાથી ચકચૂર બનાવ્યો હતો. તેના પર એક અનુભવી મહાવત બેસી મહામુશ્કેલીએ તેને કાબૂમાં રાખતો હતો. હાથી લાલ આંખો વડે નગરજનોને નિહાળી રહ્યો હતો ને થોડી થોડી વારે સૂંઢ લંબાવી, અવાજ કરી પોતાનો ગુસ્સો જાહેર કરતો હતો. મુંજ કારાગૃહમાંથી નીકળીને આવ્યો. લોકોમાં

શાંતિ પ્રસરી રહી અને બધાં એકીટશે જોઈ રહ્યાં.

બંચાયા વિના, કોઈના કહ્યા વિના, તે સીધો મૃણાલ ઊભી હતી ત્યાં આવ્યો ને હસ્યો:
તેનું હાસ્ય આખરે પણ સદાના જેવું હતું.

‘કેમ મૃણાલવતી !’ ઘણે દિવસે પ્રિયતમાને મળ્યો હોય તેવો રણકાર તેના અવાજમાં હતો. મૃણાલ પેલા અવાજમાં હસી શકી નહિ. પણ તરત મુંજના મોહક હાસ્ય ને અવાજનો જાદુ તેના પર પ્રસર્યો. તે હસી : મીઠું, ધીમું, મ્લાનવદને. તેની આંખો સ્નેહભીની થઈ. બંનેની દષ્ટિ તેજસ્વી રીતે એકમેકને આલિંગી રહી. બધાં શ્વાસ ઘેરી જોઈ રહ્યાં.

‘હવે શાનું દાન આપશો ?’ રસિક પ્રણયી એકાંતવાસમાં જેમ સુમધુરતાથી પૂછે તેમ પૃથ્વીવલ્લભે પૂછ્યું, ‘જે હતું તે તો ક્યારનું આપી દીધું !’

મૃણાલવતી આ શબ્દો સાંભળી ઘેલી બની ગઈ. તેને રોમેરોમે પ્રણયમારુતનો ભયંકર સુસવાટ વાઈ રહ્યો. તે દુઃખ, સમય ને સ્થળ વીસરી ગઈ – માત્ર મોહાંધ નેત્રે હૃદયનાથની રસિક મૂર્તિ નિહાળી રહી.

‘સુંદરી ! ગભરાવાનું કારણ નથી. દુનિયા તો ભૂંડી ને અજ્ઞાન છે, ને રહેવાની. તમે તો તમારું જીવન સરસ કર્યું – ભલે દુનિયા ગમે તે કહે.’

મૃણાલ ભાન ભૂલી ગઈ – તૈલપનું, નગરજનોનું, લોકજનોનું; ભિક્ષા આપવાનું પાત્ર હાથમાંથી ફેંકી દીધું ને તે દોડી મુંજના બેડીવાળા પગે વળગી પડી.

‘ક્ષમા કરો, મહારાજ ! પૃથ્વીવલ્લભ ! મેં તમને જીવતા માર્યા’, કહી મૃણાલે મુંજના પગની રજ માથા પર મૂકી.

‘તમે ? મારું મૃત્યુ તો હું જન્મ્યો ત્યારનું નક્કી થયું હતું. તેમાં તમે શું કરી શકો ? ઊઠો.’

આ જોઈ તૈલપ ઓટલા પરથી કૂદ્યો ને મૃણાલનો હાથ પકડી તેને છૂટી પાડી. લોકોની ને સૈનિકોની આંખમાંથી આંસુ પડ્યાં.

‘તૈલપ ! મારા પરનું વેર એ બાપડી પર કાઢ્યે શો ફાયદો ?’

‘ચૂપ રહે, ચંડાલ !’

‘શા માટે હું ચૂપ રહું ?’ હસીને મુંજે કહ્યું, ‘ચૂપ રહેવાનો વખત તો તારો છે. આ પળે તારો દિગ્વિજય પૂરો થયો.’

ગુસ્સામાં શું કહેવું તે ન સૂઝતાં તૈલપ મૂંગો રહ્યો. મુંજે પોતાનું તેજસ્વી મુખ ચારે

તરફ ફેરવ્યું, હસ્યો ને બધાં સાંભળે એમ કહ્યું :

‘મૂર્ખ ! કંઈ નજરે સૂઝે છે ? અવંતીના સિંહાસન પર સિંહ સમો મારો ભોજ ગર્જે છે અને સ્યૂનદેશમાં ભિલ્લભ મારું વેર વાળવા તલસે છે. તારી બહેન ને તારી પ્રજા તારી નથી રહી – મારી બની છે. વિજય કોનો ? મારો કે તારો ?’

‘હમણાં મારો હાથી તારો વિજય દેખાડશે’, કહી તૈલપ મૃણાલને ઓટલા પર બેસાડીને આગળ આવ્યો.

મુંજ ખડખડાટ હસ્યો :

‘એમાં મારો વિજય કે તારો ? તું મને નમાવવા માગતો હતો ને હું વગર નમે જીવન પૂરું કરીશ. તું નીતિનો આડંબર ધારતો હતો ને અત્યારે તેને છોડી રાજહત્યાનું પાપ વહોરે છે. વિજેતા કોણ ? હું કે તું ?’

મુંજનો અવાજ તિરસ્કારભર્યો તે મેદનીમાં ગાજી રહ્યો.

તૈલપે અકળામણમાં હોઠ કરડ્યા. તેની આંખમાંથી વિષભર્યા કિરણો ફૂટ્યાં.

‘સૈનિકો ! પકડો એને.’

‘શા માટે ? હું જ મારી મેળે આ ચાલ્યો’, કહી ગજેન્દ્રસમાં, ગૌરવભર્યા ડગ ભરતો તે ગજરાજ તરફ ચાલ્યો.

બધાં જોઈ રહ્યાં – આંખો ફાડીને. બધાંનો શ્વાસ રૂંધાઈ રહ્યો. મુંજ શાંતિથી આગળ ચાલતો – પાછળ તૈલપ ને થોડા સૈનિકો આવતા.

પેલા હાથી આગળ આવી મુંજ ઊભો રહ્યો ને તૈલપના હુકમથી સૈનિકોએ તેની બેડી કાઢી નાખી.

બેડીઓ છૂટી કે મુંજ ટટાર ઊભો રહ્યો. તેણે પોતાના કપાળ પર પડતા વાળ ઊંચા કર્યા, અને વિશાળ ભાલથી ઓપતું મુખ લોકો તરફ ને મૃણાલ તરફ ફેરવ્યું. તેની આંખમાં નીડરતા હતી; પૃથ્વીની વલ્લભતાસૂચક તેજ હતું; તેના હોઠ પર મીઠું, ગૌરવભર્યું હાસ્ય હતું.

લોકોને કમકમાં આવ્યાં. કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષો રડવા લાગ્યાં. મૃણાલ ગાંડાની માફક જોઈ રહી. સૈનિકો હોઠ બીડી કર્તવ્યપરાયણ થઈ રહ્યા.

‘તૈલપ !’ નિરાંતે મુંજે કહ્યું, ‘જો, જો મારું મૃત્યુ આખરે તો પૃથ્વીવલ્લભને શોભે એવું જ રચાયું.’

તૈલપ નિશ્ચલ હોઠ ફૂરતાભર્યો ઊભો હતો. તેના હૃદયમાં નિરાશા પ્રસરતી હતી. તેને

લાગતું હતું કે મરતાં મરતાં પણ મુંજ પોતાનો વિજયધ્વજ ફરકાવતો હતો. મુંજ જરા ખિન્ન થાય, તેની વલ્લભતા જરા અદૃષ્ટ પામે તેની વાટ તે જોઈ રહ્યો હતો.

‘ચાલ ! નહિ તો સૈનિકોને બોલાવું.’

મુંજે એક તિરસ્કારભરી નજર તૈલપ પર નાખી ને હાથીની સૂંઢ પાસે બે ડગલાં તે આગળ ગયો.

ત્યાં જઈ તે ખંચાઈ ઊભો.

તૈલપને જોઈતી તક મળી - ‘કેમ ગભરાયો ?’

‘પૃથ્વીવલ્લભ ગભરાય તો પૃથ્વી રસાતલ જાય. ગાંડા ! એ તો માત્ર એક વિચાર આવ્યો.’

‘શો ?’

‘એટલો જ-’ ગર્વથી મુંજે માથું ઊંચું કર્યું, તેની આંખો જરા સ્નેહભીની થઈ, ‘- કે બિચારી સરસ્વતીનું થશે ?’

લક્ષ્મીર્યાસ્ગતિ ગોવિન્દે વીરશીર્વીરવેશમનિ ।

ગતે મુંજે ગણાપુંજે નિરાલમ્બા સરસ્વતી ॥૧॥*

એટલું કહી અનિર્વાચ્ય તિરસ્કારથી તૈલપ તરફ પૂંઠ કરી તે હાથી તરફ ફર્યો.

‘ગજરાજ ! રાજાઓમાં ગજ એવો પૃથ્વીવલ્લભ તારી પાસે આવ્યો છે.’

થોડી વાર વિચાર કરતાં, રમતો હોય તેમ હાથી સૂંઢ હલાવી રહ્યો અને મુંજે તેને પંપાળ્યા કર્યો. આખરે શાંતિથી તેની સૂંઢને તે વળગ્યો ને ઉપરથી મહાવતે અંકુશ માર્યો. હાથીએ સૂંઢ વીંટી મુંજને ઊંચકી લીધો.

હાથીએ સૂંઢનું પૂંછડું ઊંચું કર્યું - નીચું કર્યું; અનેક વાર તેની વચ્ચે હસતો, પ્રભાવભરી આંખો વડે ગર્વ દર્શાવતો પૃથ્વીવલ્લભ કાલીનાગને નાથતા શ્રીકૃષ્ણ સમો લોકોની નિશ્ચલ ને સજલ આંખો અગાડી રમી રહ્યો. ગજેન્દ્રે ઘોષ કર્યો ને સૂંઢને એક ઝોક વધારે આપ્યો. પૃથ્વીવલ્લભનો વિજયઘોષ ગાજી રહ્યો :

‘જય મહાકાલ’

૦ ૦ ૦

* લક્ષ્મી તો ગોવિંદને ત્યાં જશે, કીર્તિ વીરોને ત્યાં જશે, પણ યશના પુંજરૂપ મુંજરાજ મરતાં બિચારી સરસ્વતી નિરાધાર થઈ રહેશે.

લોકોમાં હાહાકાર થયો. મૃણાલવતીની કારમી ચીસ ગગનભેદી રહી. મુંજ હાથીના પગ તળે અદષ્ટ થઈ ગયો હતો. હાથીએ પગ મૂક્યો - ભાર દીધો, કચરાવાનો અવાજ થયો ને તેણે પગ ઊંચકી લીધો.

જમીન પર પૃથ્વીવલ્લભનું શબ છુંદાઈને રોટલો બની પડ્યું હતું.

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 - (૧) તૈલપ અને મુંજ કોણ હતા ?
 - (૨) તૈલપ કોને નમાવવા ઇચ્છતો હતો ? શા માટે ?
 - (૩) મૃણાલવતી કોણ હતી ?
 - (૪) તૈલપ મુંજ મૃણાલવતી પાસે ભિક્ષા માગે એમ શા માટે ઇચ્છતો હતો ?
 - (૫) મૃણાલને મુંજે શું કહ્યું ?
 - (૬) મુંજે હાથી પાસે જતાં પહેલાં અટકીને શું કહ્યું ?
૨. પૂર્વાપર સંબંધ આપીને સમજાવો :
 - (૧) 'હવે શાનું દાન આપશો ? જે હતું તે તો ક્યારનુંય આપી દીધું !'
 - (૨) 'મેં તમને જીવતા માર્યા.'
 - (૩) 'વિજેતા કોણ ? તું કે હું ?'
 - (૪) 'ભિચારી સરસ્વતીનું શું થશે ?'
 - (૫) 'રાજાઓમાં ગજ એવો પૃથ્વીવલ્લભ તારી પાસે આવ્યો છે.'
૩. મુંજનું પાત્રાલેખન કરો.
૪. મુનશીની સંવાદકલા પર ટૂંક નોંધ લખો.

*

પ. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

(૧૮૯૨ - ૧૯૫૪)

ગુજરાતના લોકપ્રિય નવલકથાકાર રમણલાલ દેસાઈ વ્યવસાયે કુશળ સરકારી અધિકારી હતા. નવલકથા ઉપરાંત નાટકો, નવલિકાઓ, એકાંકીઓ, કવિતા, ચરિત્રો, આત્મકથા, વિવેચન વગેરે સાહિત્યનાં અન્ય ક્ષેત્રોમાં પણ તેમણે નોંધપાત્ર સર્જન કર્યું હતું. તેમણે ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક નવલકથાઓ પણ લખી છે પણ સામાજિક નવલકથાઓ વધુ જાણીતી બની છે. તેમનાં પાત્રો ત્યાગ અને બલિદાનનાં પ્રતીકો બને છે અને તત્કાલીન ગરવી ગુજરાતનું સુંદર ચિત્ર ઉપસાવે છે.

આ પાઠ 'દિવ્યચક્ષુ' નવલકથાનું છેલ્લું પ્રકરણ છે.

મહત્વની કૃતિઓ :

નવલકથા : દિવ્યચક્ષુ, ગ્રામલક્ષ્મી ભા. ૧થી ૪, ભારેલો અગ્નિ, બાલા જોગણ.

નવલિકાઓ : કંચન અને ગેરુ.

નાટકો : શંકિત હૃદય

એકાંકી : તપ અને રૂપ

'એ જ આકાશમાં સ્ત્રી ઊગી'

સા તસ્મિન્નૈવાકાશો સ્ત્રિયમાજગામ બહુશોભ-
માનામુમાંહૈવમર્ત્વીતા હોવાચ કિમેતદ્દક્ષામતિ ।

કેનોપનિષદ

‘બહન ! તું હવે સૂઈ જા’ અરુણે સુરભિને કહ્યું. રાત વધતી હતી. અરુણના પિતા પણ પોતાની ઓરડીમાં ચાલ્યા ગયા હતા. આશ્રમવાસીઓ અને બીજા મિત્રો પણ ચાલ્યા

ગયા હતા. ગર્દીને રાત રહેવાનું ઘણું મન હતું અને સુરભિ તથા કૃષ્ણકાન્તે તેને રાખવા માટે જણાવ્યું; પરંતુ તેના પિતાએ અડચણમાં વધારો કરવા ના પાડી. અરુણે પણ તેને પોતાની પાસે બેસાડી સમજાવી :

‘ગર્દી ! હું આશ્રમમાં જઈશ તો તને સાથે રાખીશ. તારા વગર મને કોણ દોરશે ? ઘરમાં તો બધાં છે એટલે તારી જરૂર નહિ પડે.’

અણગમતે મને ગર્દી ગઈ. અરુણ એક કલાક પલંગ ઉપર મોટે તકિયે અઢેલીને વગર બોલ્યે બેસી રહ્યો; પરંતુ સુરભિ ત્યાં ને ત્યાં જ બેસી રહી હતી, એ અરુણના ધ્યાનમાં હતું, એટલે અરુણે બહેનને સૂઈ જવા વિનંતી કરી.

‘ત્યારે હું તમારી પાસે સૂઈશ.’ સુરભિને બદલે કૃષ્ણકાન્તે જવાબ આપ્યો.

‘તમે હજી અહીં બેઠા છો ? શા માટે આટલી મહેનત કરો છો ? અરેરે ! સેવા કરવાને બદલે સેવા લેવાનો પ્રસંગ આવ્યો ?’ અરુણે કહ્યું.

‘Now ! no melodrama, you silly boy ! અમને શાની મહેનત પડે છે ? સોફા ઉપર આરામથી બેસવું એનું નામ મહેનત ?’

કૃષ્ણકાન્ત હવે અંગ્રેજી બોલતા તે એમની લાગણી ઉશ્કેરાઈ હોય ત્યારે જ.

‘ભાઈ ! કોઈકને તો પાસે સુવાડ્યા વગર ચાલશે જ નહિ.’

‘એટલે મને બધાં કેદી બનાવશો ? મારી આંખ ગઈ એટલે મારી ઉપર બધાંની આંખ રહેશે ?’

‘અરુણ ! You goose ! તને એમ લાગતું હોય તો અમે જઈશું, ચાલ સુરભિ ! એને એકલો બેસવા દે... આ રંજન પણ સમજ વગરની છે. આટલી રાતે પાછી ગાવા બેઠી !’ કહી કૃષ્ણકાન્ત સુરભિને લઈ ઓરડાની બહાર ગયા.

બંને જણ ઓરડાની બહાર ખરેખર ગયાં ? અરુણને કાંઈ દેખાય એમ નહોતું. એણે બહાર નીકળતા પગનો ઘસારો સાંભળ્યો અને બારણું બંધ થતું સાંભળ્યું. તેની દુનિયામાં દશ્ય નહોતું. જગતના અંધારા કૂવામાં તેનું જીવન ટળવળતું બે પાસ બાથોડિયાં ભરતું હતું : એક પાસ સ્પર્શ અને બીજી પાસ શ્રવણ. એ બંનેને જીવંત બનાવતી આંખ હોલવાઈ ગઈ હતી. એ સ્પર્શના અને શ્રવણના ટેકા પણ તેને નડતા હતા. રંજનનું ગીત ન સંભળાતું હોત તો કેવું સારું ?

વળી અરુણને સમજાયું નહિ કે રંજન આજે કેમ આટલું બધું ગાયા કરે છે. તેના ગીતમાં અત્યારે સ્થિરતા નહોતી. મીઠો, દર્દભર્યો સ્ત્રીરુદનને અનુકૂળ માઢ રંજને શરૂ કર્યો :

નયણાં મારાં નીતરે
કોઈ લ્યો નયણાંની ધાર !
સાગર મારા છીછરે
કોઈ લ્યો સાગરની સાર !

ગાન અને દિલરૂબા બંને એકાએક બંધ થઈ ગયાં. ગુજરાતી ભાષાના ગીતમાં જાણે ભાવ સમાઈ શકતો ન હોય તેમ તેણે હિંદી ચીજ શરૂ કરી :

મેરો મન નંદલાલ સોં
અટકો...

ગાડસારંગના સૂર ઘુમાવતાં તેમાં મસ્તી વધારે લાગી. વિકળતાનો પૂરો પડઘો તેમાં પડ્યો નહિ એટલે એ ગીત છોડી દીધું; અને દર્દને સૂર સાથે લહેકાવતી બાગેસરીમાં તુલસીદાસની ચોપાઈ ગાવા માંડી :

જય જય જય ગિરિરાજ કિશોરી,
જય મહેશ મુખચંદ્ર ચકોરી.
જય જય જય ગિરિરાજ કિશોરી.

અંબિકાનાં સ્મરણદર્શન તો સ્વયંવર પહેલાં રુક્મિણીએ કર્યા હતાં એ યાદ આવતાં રંજન પાછી ભાવવાહી છતાં મર્યાદાશીલ ગૂર્જરીમાં ગરબીમાં ઊતરી આવી :

સૂના આ સરોવરે આવો,
ઓ રાજહંસ !
સૂના આ સરોવરે આવો.

... ..

હૈયાને સરોવરે આવો,
ઓ રાજહંસ !
હૈયાને સરોવરે આવો.

અને તે એકાએક અટકી ગઈ. અરુણે દૂરથી સુરભિનો બોલ સાંભળ્યો :

‘રંજનબહેન ! આજે સૂવું નથી કે શું ?’

‘હ્યો, હું ગાવું બંધ કરું છું, આજે ગવાતું પણ નથી.’

અરુણની શ્રવણસૃષ્ટિ પણ શૂન્ય બની ગઈ. તેને જીવંત રાખતા સૂર અટકી ગયા. માત્ર મધ્યરાત્રિનો અબોલ ઘોર તેની આસપાસ ફેલાયો. મૃત્યુ આવું જ સૂનકારભર્યું હશે ? તેણે મૃત્યુ અનુભવવા એ સૂનકારમાં ડૂબકી મારી. થોડી ક્ષણોમાં જ તેને સમજાયું, કે તેનું હૃદય તો ધડકે છે.

‘આવી શાંતિમાં હૃદયનો કેવો કોલાહલ ?’

તેને હૃદય ઉપર રીસ ચડી. હૃદયની ધડક ન સાંભળાય એ માટે તેણે પડખું ફેરવ્યું, અને તે ચમકીને બેઠો થઈ ગયો. તેના દેહનો અણુએ અણુ જીવતો હતો; દેહનો અણુએ અણુ જાગતો હતો. તેના માથા નીચે તકિયો ખૂંચી આવ્યો; તેના હાથપગે પથારી ખૂંચી આવી. તેના દેહ ઉપર આચ્છાદન ખૂંચી આવ્યું. સ્પર્શનો દેવ તેના આખા શરીરમાં વ્યાપી ગયો હતો.

‘ક્યાં છે શાંતિ ?’ તેણે તકિયો લઈ ફેંક્યો.

પરંતુ સ્પર્શની માફક તેનો શ્રવણદેવ પણ જાગતો જ હતો. તેણે કહ્યું કે તકિયો જમીન ઉપર પડ્યો.

અરુણને લાગ્યું કે તેનાં આ બે અંગ તેને ચીઢવે છે.

‘આ શી મશ્કરી ? આંખ સાથે જીવ કેમ જતો નથી ? મારું સ્થાન ક્યાં ? કામ શું ?’

તે પ્રશ્નોએ જાણે જવાબ માગ્યા હોય તેમ અરુણ વિચારમાં પડ્યો.

‘મારું સ્થાન તો સેવાદળમાં... પણ ત્યાં કોણ લઈ જાય ? કદાચ ગર્ટી દોરવા આવે થોડા દિવસ... રંજન તો નહિ જ ને ? રંજનનો કંઠ પણ આટલે દિવસે આજે જ સાંભળ્યો, અને તેને જોયાં તો...’

અરુણે હાથ પટક્યો. તેણે ધારી જ લીધું હતું કે અંધની સહુ દયા ખાય. અંધ ઉપર કોઈને પ્રેમ ન ઊપજે. તોય તેનાથી હાથ પટકાઈ ગયો.

‘મારું સ્થાન તો ક્યાંય પણ નહિ. દયાને એક ખૂણે મારો નિવાસ !’ જરા સ્થિરતાથી

તે બેઠો. તેણે બીજા પ્રશ્નનો પણ ઉત્તર શોધી આપ્યો.

‘ત્યારે મારું કામે શું ? હા, એક કામ હતું – દેશસેવામાં મરવાનું. પણ હવે એ કામ પણ કોણ કરવા દે ? બીજાનો દોર્યો હું કેમ મરી શકું ? અરે અરે, મરવાની પણ મારી લાયકાત રહી નહિ ?’

તેણે છાતી ઉપર હાથ નાખ્યો અને પહેરણને પકડીને પીંખી નાખ્યું. વળી તેનામાં સ્થિરતા આવી, પરંતુ તે સ્થિરતા કોઈ ઉગ્ર ભયંકરતા હતી. તેનું અંધ મુખ જરા હસ્યું. ઓરડાને આંખ હોત તો એ હાસ્યને નિહાળી ઓરડો ધ્રૂજી ઊઠ્યો હોત. તેણે પથારીમાં આમતેમ હાથ ફેરવ્યો, અને ઓઢવાનું ઝીણું વસ્ત્ર રજાઈ નીચેથી ખેંચી કાઢ્યું, વસ્ત્ર ઉપર બે-ત્રણ વખત હાથ ફેરવી તેનો એક છેડો ગોઠવ્યો, અને ઓરડાની ચારે બાજુએ તેણે જોયું. કષ્ટપ્રદ ભાન તીવ્ર બળથી જાગ્રત થયું કે તેનાથી કશું જ દેખી શકાતું નથી.

જરા રહી તેણે પૂછ્યું :

‘બહેન !’

ઓરડો અનુત્તર હતો.

‘કૃષ્ણકાન્ત !’

‘કોઈ આટલામાં છો ?’

ઓરડામાં ઘણીય ચીજો પડી હતી; પણ તે જીવ વગરની – કોઈ ખસેડે ત્યારે તે ખસે એવી નિરાધાર : અરુણ જેવી !

અરુણની ખાતરી થઈ કે ઓરડામાં કોઈ જ નથી. તેણે લૂગડાનો એક છેડો ગળાની આસપાસ વીંટાળ્યો. બંને છેડા હાથમાં રાખી એક વખત ફરી ચારે પાસ ડોકું ફેરવ્યું અને એકદમ તંગ મુખ કરી બે હાથ વડે સામાસામા છેડા મહાબળથી ખેંચ્યા.

તેણે ધાર્યું હતું કે એક ક્ષણમાં નિરવધિ શાંતિ મળશે; પરંતુ તેના હાથ ખેંચ્યા, ખેંચાયા નહિ ! કોઈ વણાનુભવ્યો સ્પર્શ તેના હાથને છૂટા પાડતો હતો. તે ચમકી ઊઠ્યો. તેણે બોલ પણ સાંભળ્યા :

‘બહુ થયું હવે; બસ કરો ! ફાંસો ખાતાં તો આવડતું નથી !’ રંજનનો રમતો-હસતો કટાક્ષભર્યો કંઠ સંભળાયો.

‘રંજનગૌરી ! તમે અહીં હતાં ?’ અરુણે ભય પામીને પૂછ્યું.

‘હું ગમે ત્યાં હતી, પણ મેં તમારી બહાદુરી જોઈ. છેવટે આવું જ કરવું હતું ને ?’
રંજનના પ્રશ્નમાં ઊંડો ઠપકો હતો.

‘બીજું શું કરી શકું ? દુનિયા ઉપરથી મારો ભાર ઓછો કરું.’

‘જોઉં તમારો કેટલો ભાર છે ?’ કહી રંજને અરુણનો હાથ ઉપાડ્યો.

‘ના હસશો મને, રંજનગૌરી. મને મરવા ન દીધો તો ભલે; પણ હું અંધ તો જીવતે
મરેલો જ છે.’

‘હું તમને આંખો આપું તો ?’

‘જીવીશ તો કોઈની જ આંખે જોવાનું છે ને !’

‘તો પછી મારી જ આંખે જુઓ.’

‘નહિ નહિ, રંજનગૌરી ! મારાથી ન જિવાય.’

‘હું પાસે જ છું. મરવા દઈશ તો ને ?’

‘પણ મને જીવતો રાખીને કરશો શું ? હું ઘરના કામનો નથી, કુટુંબના કામનો નથી
અને દેશના કામનો નથી.’

‘મારે કામના છો તો !’

અરુણનો હાથ અત્યાર સુધી રંજનના હાથમાં જ હતો, તે અરુણ ભૂલી ગયો હતો.
રંજનનો બોલ સાંભળી તેણે હાથ ખેંચી લીધો અને રંજનની સામે જોયા કર્યું. રંજને પોતાની
આંખ પાછી ખેંચી લીધી. અરુણ તેને વગર આંખે નિહાળી રહ્યો હતો એ ભાન રંજનના
મુખ ઉપર પણ રતાશ આણતું હતું.

‘રંજનગૌરી ! આપણી કાંઈક ભૂલ થાય છે.’ જરા રહી અરુણે કહ્યું.

‘તમારી ભૂલ થતી હશે; મારી નહિ.’

‘મારે આંખ નથી તે જાણો છો ?’

‘ના. હમણાં જ મારી સામે જોયા કરતા હતા ને !’

‘રંજનગૌરી ! આખી જિંદગી દયા નહિ પહોંચે.’

‘માનવીના હૃદયમાં દયા સિવાયના પણ બીજા ભાવ હોય છે.’

‘હું ભારૂંપ છું હો !’

‘સારું. પછી કાંઈ કહેવું છે ?’

‘તમને એવો વર ગમશે જે સદાય તમારે આશ્રયે રહ્યો હોય ?’

રંજન ખડખડ હસીને બોલી :

‘હા, હા. મારે એવો જ વર જોઈએ. જગતની સ્ત્રીઓને પૂછી જુઓ. હવે અમે જ પુરુષને રક્ષણ આપવાનાં છીએ.’

‘પણ હું એમ આશ્રિત બનીને કેમ રહી શકીશ ?’

‘એમ કે ? સ્ત્રીઓને આશ્રિત બનાવતાં શરમ નથી આવતી, અને અમે તમને આશ્રિત બનાવીએ ત્યારે તમારું પુરુષાભિમાન ઘવાય. ખરું ?’

‘ના ના. એમ નહિ. પણ...’

‘જોજો, હવે ખસશો તો પડી જશો ! પલંગની કોર આવી ગઈ છે.’

રંજનનાં વધતાં જતાં સ્પર્શસ્થાનોથી ઊગરવા મથતો અરુણ ધીમે ધીમે પલંગની એક પાસ પહોંચી ગયો. હવે તેનાથી જરા પણ આગળ ખસાય એમ નહોતું.

‘રંજનગૌરી ! આખું જગત તમને મૂર્ખ કહેશે અને મને સ્વાર્થી કહેશે. તમે અહીં આવતાં પહેલાં ભાઈને પૂછ્યું હતું ?’ અરુણે રંજનની ઘેલછા ઘટાડવા બીજો માર્ગ લીધો.

‘હું શું કરવા પૂછું ? ભાઈ મને કશી વાતની ના પાડે જ નહિ. અને જગત શું કહેશે તેની મેં કે તમે ક્યારે ચિંતા રાખી છે ?’

‘પણ સ્વાર્થનો કંટક મને તો જીવનભર વાગ્યા જ કરશે.’

‘શા માટે ? તમને મારી મિલકતનો ડર છે ? એ મિલકત તો મેં ક્યારની આશ્રમમાં આપી દીધી.’

અરુણ સ્તબ્ધ બની જરા શાંત બેઠો. રંજન પણ બોલ્યા વગર બેસી રહી. અરુણને અઢેલીને શું તે બેઠી હતી ? અરુણ ફરી ચમક્યો, પણ તેનાથી ખસાય એમ નહોતું. શાંત પણ વીજળીભર્યા વાતાવરણમાં બે હૈયાં ધબક ધબક ધબકી રહ્યાં હતાં ભાવ સર્વદા વાણીથી પર હોય છે; જેટલું મનમાં લાગે છે એટલું કદી કહી શકાતું નથી. મૂઝવતા ભાવને ઢાંકતો અરુણ બોલ્યો :

‘પણ હું જીવીને કરીશ. શું ?’

‘જે કરતા હતા તે.’

‘એટલે ?’

‘ધ્વજ લઈને આગળ દોડજો.’

‘આંખ છતાં ધ્વજ ફરકાવી ન શક્યો તે હવે આંખ ગયે શું કરી શકીશ ? મારો તો ધ્વજ હવે પડી ગયો.’

‘ના, જુઓ. આ રહ્યો !’ કહી રંજને પોતાના ઉરઢાંકયાં વસ્ત્ર ઉપરથી એક નાનકડો ધ્વજ ખેંચી કાઢ્યો અને અરુણના હાથમાં મૂક્યો.

તે રમકડું હતું; ઘરેણું હતું; આંગળીથી ઊંચકાય એવું ધ્વજ-પ્રતીક હતું; પરંતુ તે પ્રતીકમાં હિંદના પ્રાચીન ગૌરવ, વર્તમાન તપશ્ચર્યા અને ભાવિ મુક્તિના સંભાર ભરેલા હતા. સર્વવ્યાપી પ્રભુ હૃદયમાં અંગુષ્ઠ જેવડો બની રહે છે ને ? હિંદમૈયા પણ ધ્વજરૂપે નાનકડું સ્વરૂપ ધારી હિંદીઓના હૃદય ઉપર કેમ ન બિરાજે ?

અરુણના મુખ ઉપર કોઈ તેજ ફેલાયું, બહુ જ ભક્તિભાવથી નાનકડા ધ્વજને હાથમાં પકડી રહ્યો. અકસ્માત્ તેના હાથમાંથી ધ્વજ નીચે પડ્યો. રંજન એકાએક બોલી ઊઠી :

‘બીશો નહિ. ધ્વજ તો હું ઉપાડી પાછો રોપીશ.’

પુરુષથી ન રોપાયેલો ધ્વજ સ્ત્રી રોપશે ? રંજનનું કથન એ હિંદના અને જગતના ભાવિની આગાહી તો નહિ હોય ? આગાહી કેમ ? એ તો બનવા જ માંડ્યું છે ને !

‘રંજનગૌરી ! તમે દેવી છો.’ અરુણે કહ્યું.

‘બહુ સારું ! એવું એવું બોલશો નહિ; આપણે નાટક નથી કરતાં !’ રંજને આછો છણકો કર્યો.

‘ત્યારે શું કહું ?’

‘તમે વ્યાકરણ શીખ્યા છો ?’ રંજને પૂછ્યું.

અરુણને સમજ પડી નહિ. તેણે જવાબ આપ્યો :

‘શીખ્યો હોઈશ તો ભૂલી ગયો છું.’

‘ત્યારે હું શિખવાડું. સર્વનામ શું તે ખબર છે ?’

‘હા.’

‘બીજો પુરુષ શું તે કહી શકાય છે ?’

‘હા. તું અને તમે.’

‘અને એકવચનનું ભાન છે ખરું કે ?’

‘તું.’

‘“તમે, તમે” કર્યા કરો છો તે હું તો મૂંઝાઈને મરી ગઈ.”

‘એટલે ? હું તમને ‘તું’ કહીને બોલાવું ?’

‘હજી એટલીયે સમજ પડતી નથી કે ?’

‘ના, ના. એકવચનમાં હું કદી તમને સંબોધી શકું નહિ. તમે તો પૂજ્ય...’

‘જો હવે ‘તમે’ કહીને વાત કરી તો ગળે ફાંસો જ દઈશ !’

‘ધો.’

‘એમ કે !’ રંજને અરુણના ગળાની આસપાસ બે હાથ જોરથી ભેરવી આશ્લેષ લીધો !

અરુણ ગભરાઈ ઊઠ્યો.

‘અરે, અરે ! છોડી ધો.’

‘કોને કહે છે ? કોણે હાથ ભેરવ્યો છે ?’

‘તમે.’

‘તમે એટલે કોણ ?’

‘રંજન; તું.’

‘શા ઉપરથી કહો છો ?’

‘તને હવે દેખું છું તેથી.’

પ્રેમીઓને આંખ હોતી નથી. રાતમાં ભાઈની ખબર પૂછવા આવેલી સુરભિએ બારણું ઉઘાડ્યું તેની બેમાંથી કોઈને ખબર જ રહી નહિ. આખા ઓરડામાં...

‘એક ભણકારો વાગે તુંહી તુંહી.’

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના સંક્ષેપમાં ઉત્તરો આપો :

(૧) અરુણને શું થયું હતું ?

(૨) રંજનથી કેમ ગવાતું ન હતું ?

(૩) અંધ અરુણને શું કરવાની ઇચ્છા જાગી ?

(૪) એને કોણે બચાવ્યો ?

(પ) 'તને હવે દેખું છું' એમ અરુણ રંજનને અંતમાં શા માટે કહે છે ?

૨. સંદર્ભ સ્પષ્ટ કરી વાક્યો સમજાવો :

(૧) 'સેવા કરવાને બદલે સેવા લેવાનો પ્રસંગ આવ્યો !'

(૨) 'આંખ સાથે જીવ કેમ જતો નથી ?'

(૩) 'તમને એવો વર ગમશે જે સદાય તમારે આશ્રયે રહ્યો હોય ?'

(૪) 'એક ભણકારો વાગે તુંહી તુંહી'

૩. તમે કોઈ ગુજરાતી નવલકથા વાંચી છે ? વાંચી હોય તો તેનો અથવા કોઈ અંગ્રેજી કથા વાંચી હોય તો તેનો ટૂંક સાર આપો.

*

૬. ગૌરીશંકર ગોવર્ધનરામ જોશી 'ધૂમકેતુ'

(૧૮૯૨ - ૧૯૬૬)

નામથી નહીં પણ ઉપનામથી જ જાણીતા ધૂમકેતુ ગુજરાતના પ્રથમ હરોળના વાર્તાકાર હતા. તેમણે ટૂંકી વાર્તાઓ ઉપરાંત નવલકથાઓ, નિબંધ, ચરિત્ર, નાટકો પણ લખ્યાં છે પણ સુંદર કલામય વાર્તાઓમાં રજૂ થતું ભાવનામય વાર્તાવરણ ને કાવ્યમય શૈલી તેમને ગુજરાતી વાર્તાકારોમાં વિશિષ્ટ સ્થાનના અધિકારી બનાવે છે.

મહત્વની કૃતિઓ :

નવલિકા : તણખા મંડળ ભા. ૧થી ૪. ધૂમકેતુની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ

નવલકથા : ચૌલાદેવી, આમ્રપાલી, રાય કરણ ઘેલો, જયસિંહ સિદ્ધરાજ

ચરિત્ર : જિબ્રાનની જીવનવાટિકા

ભાષાંતર : ગીતાંજલિ

વિનિપાત

આટલાં વર્ષે શિલ્પી હીરાધર ! ભાઈ ! તું તો ક્યાંથી હોય ? પણ તારી પ્રાણધારી કૃતિઓએ તો હદ કરી નાખી. એમણે તો તારી વિજયગાથા લલકારી - વડોદરા, પૂના કે દિલ્હીને આંગણે નહિ - છોક સ્કોટલેન્ડમાંની લીલીછમ ડુંગરમાળાઓમાં.

ઈ.સ. ૧૭૮૩નો સમય હતો.

મરાઠી રાજ્યના છેલ્લા બે મહાપુરુષો - મહાદેજી સંધિયા અને નાના ફડનવીસ - પોતપોતાનું સ્વત્વ જાળવી રહ્યા હતા. મરાઠી સૈનિકોના તેજથી અંગ્રેજો ધ્રૂજતા હતા, હરિપંત ફડકે ને પરશુરામ ભાઉનાં નામ રણક્ષેત્રમાં જાદુઈ અસર ફેલાવતાં. ગુજરાતને આંગણે બેઠેલી અંગ્રેજ સત્તા મહાદેજી સંધિયાને નમતું આપતી હતી.

એ વખતે શિલ્પી હિરાધરની યશકલગી જેવા ડભોઈમાં એક બનાવ બન્યો.

અંગ્રેજો ભરૂચ અને આસપાસનો સઘળો પ્રદેશ ખાલી કરી મહાદજી સંધિયાના પ્રતિનિધિ ભાસ્કરરાવને સોંપવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા.

ડભોઈ એ વખતે જેમ્સ ફોર્બસના હાથમાં હતું. કિલ્લા સમારવાની ને રણમાં શોણિત વહેવરાવવાની યુદ્ધવિદ્યા એને વરી હતી, પણ સાથે સાથે - છોક સંધ્યા વખતે, પોયણીનો મંદમંદ પરિમલ ડભોઈના સુંદર તળાવમાંથી આવતો હોય તે વખતે, અનિમેષ નેને, શિલ્પ હિરાધરની અણમોણ કૃતિઓ જાણે કોઈ સ્વસ્થ પ્રતિમાઓ હોય તેવી એની નજર સામે તર્યા કરતી - એવી કવિતાદષ્ટિ પણ એને વરી હતી. એ યુદ્ધ સમયે અવિશ્રાન્ત પરિશ્રમ લેનાર યોદ્ધો હતો, શાંતિ વખતે સૌંદર્યસૃષ્ટિમાં રાચનારો આત્મા. થોડા સમય પહેલાં ડભોઈના કિલ્લા ફરતી મરાઠી સવારોની ધજાઓ ફરકી ત્યારે અગ્ન્યસ્ત્ર, કિલ્લાની મરામત, સુરંગ, તોપો - ને એવું તો કેટલુંય સાહિત્ય એણે નજર તળેથી કાઢી નાખ્યું હતું - ને જ્યાં યુદ્ધમંત્ર રચાતો હતો ત્યાં ખૂણામાં જ શિલ્પી હિરાધરની પેલી યક્ષકન્યા કેવું સ્મિત કરી રહી હતી !

પણ યુદ્ધના દિવસો આવ્યા - ન આવ્યા ને ગયા. ડભોઈના કિલ્લાની કૂંચીઓ મહાદજી સંધિયાના પ્રતિનિધિ ભાસ્કરરાવને સોંપવાનો વખત આવી પહોંચ્યો.

ડભોઈનું મહાજન - બ્રાહ્મણમંડળ - 'ગોરાસાહેબ'ને મળવા આવ્યું હતું. એ અંગ્રેજ હતો, પણ મરાઠાના સવારોથી કંટાળેલી પ્રજાને એણે શાંતિનો સ્વાદ ચખાડ્યો હતો. એ પ્રાથમિક શાંતિમાં હજી મુડાંની દુર્ગંધ પેટી ન હતી.

બ્રાહ્મણો, મહાજનો - સૌ આવ્યા. ગોરાએ ધારણ કરેલી રાજનીતિ અને સાચવેલી શાંતિનાં વખાણ થયાં, અને કાંઈક યાદગીરીરૂપે નજરાણું લેવાનો તેઓ આગ્રહ કરવા માંડ્યા.

જેમ્સ ફોર્બસ શાંત ઊભો રહ્યો. એને ડભોઈ છોડવું ગમતું ન હતું. ડભોઈમાં એની નજરે ગ્રીસ - રોમની ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિમાઓ કરતાં ચડે એવું કાંઈક હતું. એનું તળાવ, લીલીછમ હરિયાળી ચડતી-ઊતરતી ભોં, મંદ પવનમાં ઝૂલતાં કમળ, શિલ્પી હિરાધરની યક્ષકન્યાઓ, પેલું પૂર્વદ્વાર - એ સઘળું વાતાવરણ એને એની સ્કૉટલેન્ડની ભૂમિની યાદ આપતું હતું. અત્યારે એ યોદ્ધો મટી ગયો હતો - મુલકી ઑફિસર પણ મટી ગયો હતો. માતા સ્કૉટલેન્ડનો બાળક બની ગયો હતો. એને - વિખૂટા પડેલા બાળકને - આ ભૂમિનો

ખોળો માતાના ખોળા જેવો પ્યારો લાગતો હતો.

માણસને કૃત્રિમ જુસ્સાનો ગુલામ બનાવવામાં ન આવે તો હરેક જગ્યા એને માતાના ખોળા જેવું સાંત્વન આપી શકે છે. પૃથ્વીમાં એવો અખૂટ અમૃતરસ ભર્યો છે. માનવહૃદયમાં એવું સચરાચરના સ્વામીનું પ્રતિબિંબ જળવાઈ રહ્યું છે.

જેમ્સ ફોર્બસને શાંત જોઈ સૌ બોલ્યા : ‘અમારે કાંઈક ભેટ – નજરાણું કરવાનું છે. તમારે લેવાનું જ છે. અમારી એટલી યાદ તમારી સાથે રાખો.’

અને મૂલ્યવાન વસ્ત્રો – અમદાવાદી અતલસ ને સુરતી ગંજી નીચે છુપાયેલાં આભૂષણો ચમકવા લાગ્યાં.

જેમ્સ ફોર્બસે માથું ધુણાવ્યું : ‘મારે એ ન જોઈએ. મારે આવતી કાલે ઊઠીને બીજે દોડવું પડે. એને હું શું કરું ?’

મહાજન ખિન્ન થયું. ગમે તે ઉપાયે ટોપીવાળાને હમેશાં યાદ રહે એવું કાંઈક આપવું જોઈએ. એમણે ફરી આગ્રહ કર્યો – કાંઈક નિરાશાભરેલા અવાજે, ખિન્ન હૃદયે.

ફોર્બસે એમના આગ્રહમાં રહેલા સત્યનો રણકો પારખ્યો. જરા વાર રહીને તે બોલ્યો :

‘મગાય કે નહિ એની મને ખબર નથી; પણ જો મને ખરેખરી યાદી આપવા માગતા હો, તો તમારી પાસે થોડી અમૂલ્ય ચીજો છે તે આપો.’

‘બોલો, સાહેબ ! બોલો; શું આપીએ ?’

‘તમને ધાર્મિક બાધ ન આવે તો જ આપવાની છે, હો ! –’

‘બોલો.’

‘મને મંદિરોના બહારના ખંડિત ભાગમાંથી વેરણછેરણ રખડતી થોડીક મૂર્તિઓ અપાવો અને હીરાદારની બહારની કોતરણીમાંના ખંડિત નમૂનાઓ છે તે લઈ જવાની રજા આપો.’

મહાજન મંડળનો – બ્રાહ્મણ મંડળનો – મોટો ભાગ સ્તબ્ધ બની ગયો : દિલગીરીથી નહિ, આશ્ચર્ય નથી. માગી માગીને હીરાદારના ખંડિત નમૂનાઓ – જેમના ઉપર બેસીને ડબોઈનો હરકોઈ રખડુ છોકરો, ગામને ગોંદરે ગાયો મૂકવા જતી કેશલી કે મોતડીની મશ્કરી કરી શકતો – એવા ટુકડામાં સાહેબે શું માગ્યું ? એમને મન એ કોયડો થઈ પડ્યો.

તેમનામાંથી મોટેરાઓએ ડોકું ધુણાવ્યું.

‘સાહેબ ! એવું તે કાંઈ અપાય ?’

ગ્લાનિનું એક વાદળ ફોર્બસના મોં ઉપરથી ચાલ્યું ગયું.

બીજો બોલ્યો : ‘સાહેબ, એવા નમૂના તો તમને જોઈએ એટલા આપીએ; પણ એમાં તમે શું માગ્યું ? કાંઈક બીજું માગો.’

જેમ્સ ફોર્બસ બોલ્યો નહિ, પણ એના અંતઃકરણમાં જાણે ઝીણી શી લોઢાની મેખ પેસી ગઈ. એણે વ્યાકુળતાથી જરાક પાછું પણ જોયું – ‘શિલ્પી હીરાધરનો મૃતાત્મા આ સાંભળતો તો નહિ હોય નાં ?’ એવું જાણવા.

એટલામાં મહાજનનો અગ્રણી બોલ્યો : ‘ખંડિત મૂર્તિઓ વિષે કાલે સોમેશ્વર શાસ્ત્રીને પૂછી જોઈશું, ને આપને હીરાદ્વારમાંથી જે નમૂનાઓ જોઈએ તે આપીશું – પણ એને તમે શું કરશો ? શી રીતે સાચવશો ? એવો મફત પથારો...’

ફોર્બસ બોલ્યો : ‘બની શકે તો એટલું આપો, બીજું મારે કાંઈ જોઈતું નથી.’

પછી સૌ ગયા.

ધીમે શાંત પગલે જેમ્સ ફોર્બસ ચાલ્યો ગયો – સતીમાના ચોક તરફ. પિલાજી ગાયકવાડના પુત્ર સયાજીની વિધવા સ્ત્રી ત્યાં સતી થયેલી. ફોર્બસને એ વાતાવરણ પણ અપૂર્વ લાગતું.

તદન એકાંત જીવન ગાળનારો સોમેશ્વર મહાજનનું ટોળું આંગણે જોઈ સ્તબ્ધ બની ગયો. વાત સાંભળી ત્યારે વધારે સ્તબ્ધ બન્યો.

‘તમે શું ધારો છો ખંડિત મૂર્તિઓ વિષે ? બીજા નમૂનાઓનું તો જાણે ઠીક.’ મહાજને પૂછ્યું.

સોમેશ્વરે પોતાની ઝૂંપડીમાં એક ખૂણા તરફ શિલ્પી હીરાધરની એક સુંદર પ્રતિમા રાખી હતી. અંધાધૂંધી અને અશાંતિના સમયમાં આ સાત્ત્વિક બ્રાહ્મણે કેવળ વૃક્ષના આશ્રય નીચે રહીને પોતાનું જ્યોતિષનું ને વૈદકનું જ્ઞાન વધાર્યું હતું. ડભોઈમાં એની પ્રતિષ્ઠા અદ્વિતીય ગણાતી. એની સાત્ત્વિકતા બધાને મન વસી ગઈ હતી. એનો અભિપ્રાય શાસ્ત્રવચનરૂપ મનાતો. એની ઇતરાજી શાપરૂપ ગણાતી.

મહાજને પૂછ્યું : ‘તમે શું ધારો છો ? ખંડિત મૂર્તિઓ વિધર્મીઓને અપાય ?’

સોમેશ્વર કાંઈ બોલ્યા નહિ. એની નજર ડભોઈ ભણી – જાણે હીરાદ્વાર તરફ જોતી હોય તેમ આકાશમાં મીટ માંડી રહી.

‘જાય, ત્યારે બધું જાય - પેલા ‘મુદ્રારાક્ષસ’માં શ્લોક નથી આવતો ? જેમાં રાક્ષસ ગરીબીનું વર્ણન કરે છે : આ દેશ પણ એવી જ રીતે ગરીબ થયો... પછી કોણ રહે ? હવે ખંડિત મૂર્તિઓ પણ ચાલી જશે.’

સોમેશ્વર જાણે સ્વગત બોલી રહ્યો હોય તેમ તેના શબ્દો નીકળ્યા. એ ભાનમાં બોલે છે કે સ્વપ્નમાં તે સમજી નહિ શકવાથી મહાજને ફરી પૂછ્યું : ‘ખંડિત મૂર્તિઓ આપી શકાય ? જો લેનાર વિધર્મી હોય, તો ? એ આપણો પ્રશ્ન છે.’

‘હું એ જ પ્રશ્નનો વિચાર કરું છું. હીરાધરનો દૂર-દૂરનો પણ કોઈ સગો છે ? કોઈ સારો લલાટ છે ?’

‘કોઈ નથી, હોય તો જાણમાં નથી; અને એનું આપણે કામ પણ શું છે ? આપણે તો વિધર્મીઓને ખંડિત મૂર્તિઓ અપાય કે નહિ એ વિષયમાં શાસ્ત્રાજ્ઞા શી છે એટલું જ જાણવાનું છે.’

‘ત્યારે તમને ખબર છે ? આ પેલી ખૂણામાં પડેલી યક્ષકન્યા હીરાધરની કૃતિ છે. કૃતિ નથી - એની જાણે કે પ્રાણપ્રતિમા છે. એમાં હીરાધરે મૂંગા પથ્થરને અમરવાણી આપી છે. વેદની ઋચા જેવું પેલું સ્મિત - અને મોહક આરોહ-અવરોહ જેવો શરીરનો ત્રિભંગ - તમે એ જુઓ તો ખરા - જાણે હીરાધર હજી ઊભો ઊભો પ્રતિમા નિહાળે છે. એના હાથની શી છટા છે...!’

યક્ષકન્યા જેવી સોમેશ્વર શાસ્ત્રીની પુત્રીએ પાછળના દ્વારથી પ્રવેશ કર્યો : ‘પિતાજી ! વળી, તમે આવી વાતોએ ચડ્યા કે ? યક્ષકન્યા ને શિલ્પી ! મહાજનના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપો ને.’

નાનું છોકરું માનું કહ્યું માને તેમ શાસ્ત્રી શાંત થઈ ગયા. એની નજર પૃથ્વી પર ચોંટી રહી.

‘ત્યારે વિધર્મીઓને ખંડિત મૂર્તિઓ આપી શકાય ?’

અગ્રણીએ એ જ પ્રશ્ન ફરી કર્યો.

શાસ્ત્રીજી પાછા તરંગે ચડ્યા : જે રસિકતા જયદેવની બાનીમાં છે, એ જ રસિકતા હીરાધર શિલ્પીમાં છે. એણે પથ્થરમાં કાવ્ય લખ્યાં - હીરાધર !’ શાસ્ત્રી હજી આગળ વધત પણ એટલામાં એની પુત્રીએ વળી ટકોર કરી : ‘તમે જવાબ નહિ આપો નાં ?’

‘આપું છું, આપું છું, લે; આપું.’

શાસ્ત્રી થોડી વાર શાંત રહ્યા. પછી એણે ધીમેથી જવાબ વાળ્યો : હીરાધરની આ યક્ષકન્યા - કાલિદાસની અલકાનગરીની જાણે રૂપરેખા હોય તેવી - હું એ ધેનુ રબારણના વાડામાંથી ઉપાડી લાવ્યો છું. સોનેરી રજમાં રત્ન શોધતી એ રૂપમૂર્તિ પાસે ગધેડાં ઊભાં હતાં - એકબીજાની સામે જોઈને, કોણ વધારે રૂપાળું છે એવી ચર્ચા કરતાં. એની યક્ષકન્યા પર હીરાધરે જે અણમોલાં અંબર ઓઢાડ્યાં હતાં, તે સઘળાં ગાયના છાણથી લિંપાઈ ગયાં હતાં.’

શાસ્ત્રીજી થોડી વાર થોભ્યા : ‘એટલે આ ગોરાને પથરા આપવામાં કાંઈ જ વાંધો નથી...’

‘વાંધો નથી નાં ? - હાસ્તો, ભલે ને એનો જીવ સંતોષાતો. આપણે બીજા બહુ પડ્યા છે.’ મહાજને કહ્યું.

શાસ્ત્રીજી કાંઈક ખિન્ન અવાજે બોલ્યા : ‘કાંઈ જ વાંધો નથી; કારણ કે એ ગોરો આ પથરાને સાચવશે, કોઈક દિવસ કોઈકને પ્રેરણા પાશે - કોને ખબર છે, શિલ્પી હીરાધરનું દર્શન કરવા કોઈ ને કોઈ આવી ચડશે - આપણે એ ખંડિત મૂર્તિઓનું બીજું કાંઈ નહિ - ગધેડાં-કૂતરાં કરતાં તો સારા હાથમાં સોંપીએ છીએ...’

‘હા, હા, ભલા માણસ, સો વાતની એક વાત - આપણે પથરા નકામા જગ્યા રોકે છે - ગોરાને કામ આવે છે.’

‘પણ એક શરતે...’

‘શી ?’

‘કાલે તમે ત્યાં જાઓ, ત્યારે મને તેડી જજો.’

‘બહુ સારું, બહુ સારું-’ હડુડુડુ મહાજન ઊઠ્યું, અને શાસ્ત્રીજીને નમીને ચાલતું થયું. શાસ્ત્રીજીએ નિર્ણય આપી દીધો હતો. શાસ્ત્રીજીએ બીજું જે કહ્યું એ કોઈ સમજ્યા ન હતા; પણ એની એ વિદ્વત્તાભરેલી વાણી વિષે સૌ સમજ્યે-વણસમજ્યે વખાણ કરી રહ્યા હતા.

બીજે દિવસે જેમ્સ ફોર્બસ, શિલ્પી હીરાધરની કૃતિઓ છેલ્લી-વેલ્લી જોઈ રહ્યો હતો. હવે એ આંહી કોણ જાણે ક્યારે આવશે એમ જાણીને પૂર્વનું હીરાદ્વાર ફરી ફરી નિહાળી

રહ્યો હતો. એક કરતાં એક સરસ એવી કોતરેલી કમાનો-રજપૂતાણીના માથાની સેર જેવી મૌક્તિકમાળાઓ જોઈ રહ્યો. જ્યાં નજર કરો ત્યાં નજર ઠરી જાય એવું અજબ આકર્ષણ પથ્થરમાં ભર્યું હતું.

મહાજન આવ્યું. સોમેશ્વર અગ્રસ્થાને હતો.

ફોર્બસે સૌને આવકાર આપ્યો.

‘અમને બહુ આનંદ થાય છે કે અમે તમારી માગેલી ભેટ તમને આપી શકીશું. શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું છે, વાંધો નથી.’

ફોર્બસે શાસ્ત્રીજી સામે જોયું. ચતુર અંગ્રેજ તરત સમજી ગયો. આવનાર વ્યક્તિની ધાર્મિકતા પ્રસિદ્ધ હતી. એણે નમન કર્યું.

‘હું આપનો ઘણો ઘણો ઉપકાર માનું છું. મને હીરાદારની આ કમાનોમાં....’

ફોર્બસ અટક્યો. સોમેશ્વર હીરાદાર તરફ એકીનજરે - એવી નજરે - જોઈ રહ્યો હતો કે ફોર્બસને શબ્દો બોલી એ વાતાવરણ ભંગ કરવાનું ઠીક ન લાગ્યું.

‘શિલ્પી હીરાધરના ટાંકણામાં, સાહેબ, સંગીતની રમ્ય પદાવલિ રમતી હશે તે વિના - પેલી યક્ષકન્યાની કટિમેખલા તો જુઓ - જાણે હમણાં એની સોનેરી ઘૂઘરીનો રણકાર સંભળાશે ! જુઓ ને - જાણે એના મોં પર એ રણકાર સાંભળવાનો આનંદ પણ છવાઈ રહ્યો છે...’ શાસ્ત્રીજી ચિંતનમાં હોય તેમ અચાનક અટકી ગયા !

‘આપને હીરાધરની સવોત્તમ કૃતિ કઈ લાગી છે ?’ ફોર્બસે પૂછ્યું.

એ સમજી ગયો હતો કે મહાજન કરતાં જુદી જ રીતભાતનો માનવ તેની સામે ઊભો છે. હીરાધર વિષે વાત કરનારો મળ્યો એ જાણી એને આનંદ થયો.

‘એની સર્વોત્તમ કૃતિ ?’ શાસ્ત્રીજી ભયંકર શૂન્યતાના પડઘા જેવું હસ્યા : ‘કદાચ, એકાદ ભેંસની ગમાણમાં સચવાઈ રહી હશે ! - હીરાધર ! એ માનવ નહિ હોય, માનવેન્દ્ર વિના આવી કૃતિઓ ન બને.’

‘તમે એટલું ન કરો ? આ કૃતિઓને સાચવી રાખવાનો પ્રયાસ ન કરો ?’ ફોર્બસે પૂછ્યું.

શાસ્ત્રીજી ખિન્ન હૃદયે ફિક્કું હસ્યા : ‘મરણ પામેલી પ્રજાની હરેકેહરેક દષ્ટિ હણાઈ ગઈ હોય છે. આંહીં એ પથ્થર ઉપર છોકરાં થૂંકશે - તમે એને લઈ જાઓ - હીરાધરનો

કોઈ સમાનધર્મી હજાર વર્ષે પણ જાગશે, તો છેવટે ત્યાંથી અહીં યાત્રા કરવા આવશે. એ કૃતિઓને સાચવવાની કે સમજવાની એક પણ શક્તિ આ જમીનમાં હવે રહી નથી.’

ફોર્બસ બ્રાહ્મણ સામે જોઈ રહ્યો. એના ઘણા મિત્રોએ પૂનાના પ્રસિદ્ધ નાના ફડનવીસની વાતો એને સંભળાવી હતી. અને બ્રાહ્મણોની બુદ્ધિ પ્રત્યે એને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું હતું. આજે એવા જ વર્ગનો સ્વપ્નશિલ્પી એની સામે ઊભો હતો એ જોઈ એને ઘણું આશ્ચર્ય થયું.

‘ત્યારે મારા દિલની એક વાત હું પણ કહી લઉં !’ ફોર્બસ રહી રહીને બોલ્યો.

સોમેશ્વરના મોં પર આછું સ્મિત આવ્યું : ‘મને એ ખબર હતી - શિલ્પી હીરાધરની કૃતિઓને સમજનારો સામાન્ય જન ન હોય - એટલે જ હું આવ્યો હતો કે તમારી શી વાત છે એ તો સમજું !’

અત્યાર સુધી મહાજન બાઘાની માફક ઊભું હતું - વાર્તાની એક પણ કડી સમજ્યા વિના - તેમને પણ આશ્ચર્ય થયું. તેમાંના અગ્રણીએ કહ્યું :

‘સાહેબ ! અમારે પણ પૂછવું છે - તમે આ મૂર્તિઓને લઈ જઈને શું કરશો ? એને ક્યાં રાખશો ?’

ફોર્બસે એક અર્થવાહી દષ્ટિ સોમેશ્વર તરફ ફેંકી. સોમેશ્વર પણ જાણે એ જ વાત જાણવા ઉત્સુક હતો એમ જણાયું.

ફોર્બસે જવાબ વાળ્યો :

‘મારો દેશ અત્યંત રમણીય છે. એના લીલાછમ ડુંગરાની હારમાળામાં મારું નાનું સરખું ગામ જાણે નીલમના હારમાં માણેક જડયું હોય એવું આવી રહ્યું છે. એ ગામમાં ડુંગર ઉપર અષ્ટકોણાકૃતિ બંધાવી એમાં આ મૂર્તિઓ આઠ ખૂણે પધરાવીશ - હીરાધરની કોતરણીના નમૂનાઓ સૌંદર્યખચિત ઇલિયડની કૃતિ જેવા - ત્યાં શોભી રહેશે. પાસે ઝાડની ઘટા આવી હશે અને તમારા ડભોઈમાં મંદ પવનથી કમળનો પરિમલ ફેલાય છે, તેમ ત્યાં આવેલ તળાવમાં પણ કમળની નાજુક પાંખડીઓ ચાલી રહેશે. મારી વૃદ્ધાવસ્થા એવા શાંત રમણીય સુંદર સ્થળમાં ગાળવાને અને જ્યાં મારી જુવાની પસાર થઈ રહી છે એ સ્થળની અનુપમ લાવણ્યવતી કૃતિઓ વચ્ચે મારા થાકેલા જીવનને સમાધિનો આનંદ આપવાને - આ કૃતિઆ હું લઈ જાઉં છું. મારા દેશબાંધવો એ જોઈને નવાઈ પામશે : સુંદરીઓ એ

જોશે અને દિવસો સુધી ભૂલશે નહિ - હું એટલા માટે મારા આ સ્થળનાં સંસ્મરણોની પવિત્ર યાદી તરીકે એમને લઈ જાઉં છું.' ...ફોર્બસ વધારે બોલી શક્યો નહિ. એની નજર સ્ટાનમોરનો ડુંગર નિહાળી રહી હતી.

સોમેશ્વરના ચહેરા પર પ્રસન્નતા છવાઈ ગઈ. પોતે હીરાધર શિલ્પીને સમજવા - અનેક સલાટોને સમજાવવા નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો - તે સમજણ એક સહૃદયી પરદેશીને મળી હતી. તે ફોર્બસ સામે આનંદથી જોઈ રહ્યો.

‘અસ, આટલું જાણવા જ હું આવ્યો હતો. તમારો આત્મા કલાધર હીરાધરને જોઈ શક્યો છે. હું પણ હવે આ સ્થળનો બે-ચાર દિવસનો મહેમાન છું.’

‘કેમ - એમ કેમ ?’

‘સહ્યાદ્રિની પર્વતમાળા મને બોલાવી રહી છે. કોઈ સલાટ-શિલ્પી મળી જાય તો હીરાધરનો જીવનસંદેશ સાચવવા માટે એને કહેવાનું છે. પ્રજાના પ્રાણ હણાઈ ચૂક્યા છે. હવે એની પરાધીનતા એ વર્ષોનો નહિ - દિવસોનો સવાલ છે; પણ હજી જ્યાં હરિપંત ફડકે, પરશુરામ ભાઉ, શ્રીમંત નાના ફડનવીસ વિરાજે છે - જ્યાં સહ્યાદ્રિની પર્વતમાળા શોભી રહી છે - ત્યાં હું એક વખત જવા માગું છું. કદાચ શિલ્પી હીરાધરની સર્વોત્તમમાં સર્વોત્તમ કૃતિ મારી પાસે છે તે લઈને હજી જ્યાં સ્વતંત્રતા છે ત્યાં જઈને એ કોઈને બતાવી દઉં, સ્વતંત્રતા માટે મરી ફીટવાની તમન્ના ન હોય એવી તો કોઈ પણ પ્રજા હીરાધરનો જીવનસંદેશ નહિ જ સમજે; એટલે હું મરી જાઉં તે પહેલાં સ્વતંત્ર ગણાતી પ્રજામાં હીરાધરની એકાદ કૃતિ તો પહોંચાડી દઉં - વધુ સાચવવાની તો મારી તાકાત નથી - વખત છે ત્યાં કોઈ ને કોઈ જાણકાર મળે-’

ધીમે પગલે શાસ્ત્રીજી ત્યાંથી ખસવા લાગ્યા. ફોર્બસ સાદા-વૃદ્ધ-તેજસ્વી શાસ્ત્રી તરફ જોઈ રહ્યો, મહાજન તરફ પણ જોઈ રહ્યો. બંને વચ્ચેનું અંતર ચતુર અંગ્રેજ કળી ગયો.

‘કદાચ, આજે પૂના જવા નીકળશે !’ ફોર્બસે મહાજનને કહ્યું.

‘ધૂની છે, સાહેબ ! વિદ્વાન છે, પણ ધૂની છે !’ મહાજને જવાબ વાળ્યો.

ફોર્બસ હીરાધરની અનુપમ કૃતિઓ નિહાળી રહ્યો હતો, અને દૂર દૂર ચાલ્યા જતા તેજસ્વી બ્રાહ્મણના વાંસા પર પડતું સૂર્યનું તેજ અનેક વાણીની વાણી જેવું એક સત્ય જાણે બોલી રહ્યું હતું : ‘પડે છે ત્યારે સઘળું પડે છે !’

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

- (૧) ફોર્બસ કોણ હતા ?
- (૨) તેમને ડભોઈમાં શું ગમી ગયું હતું ?
- (૩) શિલ્પી હીરાધરની કૃતિઓ માટે લેખક શું કહે છે ?
- (૪) મહાજન શું ભેટ ધરવા આવ્યું હતું ?
- (૫) ફોર્બસે શું માગ્યું ?
- (૬) શાસ્ત્રીજીએ કયો ઉકેલ આપ્યો ?

૨. નીચેનાં વાક્યો સંદર્ભ સાથે સમજાવો :

- (૧) 'બની શકે તો એટલું આપો. બીજું મારે કાંઈ જોઈતું નથી.'
- (૨) 'શિલ્પી હીરાધરના ટાંકણામાં સંગીતની રમ્ય પદાવલિ રમતી હશે.'
- (૩) 'ધૂની છે સાહેબ, વિદ્વાન છે પણ ધૂની છે !'

૩. ધૂમકેતુની વાર્તાકલા પર ટૂંક નોંધ લખો.

*

૭. રામનારાયણ પાઠક 'દ્વિરેફ'

(૧૮૮૭ - ૧૯૯૫)

વાર્તાકાર તરીકે 'દ્વિરેફ', કવિ તરીકે 'શેષ' હળવા નિબંધકાર તરીકે 'સ્વૈરવિહારી', આમ વિવિધ તખલ્લુસો ધારણ કરનાર આ વિદ્વાન સાક્ષરે વિવેચન ક્ષેત્રે સૌથી વિશેષ પ્રદાન કર્યું હોવા છતાં, સામાન્ય ગુજરાતી વાચક તેમને વાર્તાકાર 'દ્વિરેફ' તરીકે જ વધુ ઓળખે છે. ગાંધીયુગના અન્ય લેખકોની જેમ તેઓ પણ ગાંધીજીની પ્રબળ અસર નીચે આવ્યા હતા તથા જેલવાસ પણ વેઠ્યો હતો. કેળવણીના ક્ષેત્રે પણ તેમનું કાચ નોંધપાત્ર છે.

મહત્વની કૃતિઓ :

વિવેચન : અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્યનાં વહેણો.

બૃહત પિંગળ, સાહિત્ય વિમર્શ.

કવિતા : શેષનાં કાવ્યો

ટૂંકી વાર્તા : દ્વિરેફની વાર્તા ભાગ ૧ થી ૩

નિબંધ : સ્વૈરવિહાર ભાગ ૧-૨

જક્ષણી

હું ભાતું કરતી હતી, ત્યાં એમના પગ સંભળાયા. હું એમના પગ બરાબર વરતું છું. ક્યારે ગમગીન હોય છે, ક્યારે ઉત્સાહમાં હોય છે, ક્યારે વિચાર કરતાં ટેલતા હોય છે, એ બધું હું વરતું છું. એમના પગ ઉત્સાહથી ઊપડ્યા, નજીક સંભળાવા લાગ્યા. અંદર આવીને કહે : “કેમ ?” પણ મને ભાતું કરતી જોઈ અચકાઈ ગયા. “કેમ, આ શું આદ્યું છે ?”

મેં કહ્યું : “ભાતું કરું છું. બપોરની ટ્રેનમાં જાઉં છું.”

“પણ ક્યાં ? શા માટે જાય છે ?”

“મારા અક્ષર સુધારવા અને તમારો અભ્યાસ વધારવા.”

એક વખત હું લાંબે વખતે મળી, મારા મનમાં એમ કે એ શું શું કહેશે ત્યારે ધીરે રહીને કહે કે, “જુદા રહેવાથી ફાયદો થાય છે. સ્ત્રીઓના અક્ષરો સુધરે છે કારણ કે સ્ત્રીઓ તે દરમિયાન કાગળો લખે છે, તે સિવાય તેમને લખવાનો મહાવરો થતો જ નથી.” અને હું ભેગી હોઉં ત્યારે લગભગ હંમેશા ફરિયાદ કરે છે કે મારે લીધે પોતાનો અભ્યાસ આગળ ચાલી શકતો નથી.

“પણ મારા ખાવા કરવાનો કાંઈ વિચાર કર્યો ? આ મોતી શું કરશે ?” મોતી અમારી કૂતરી હતી. મોતી જેવી સફેદ, સુંદર, સુંવાળી.

મેં કહ્યું, “હિંદુસ્તાનમાં કામ કરનારને ખાવા નથી મળતું, પણ કામ નહીં કરનારને મળી રહે છે. માણસને નથી મળતું પણ કૂતરાં, કીડીઓ, મંકોડા, માછલાં, એમને મળી રહે છે. તો મને તમારી કોઈની ચિંતા થતી નથી.”

“ભલે જવાની ના નથી, પણ ક્યાં જવું છે ?”

પૂરીઓ વણતાં વણતાં મેં કહ્યું : “છૂપી પોલીસો અને ગુના પકડ્યાની વાતો લખો છો, ત્યાં એટલું તમારી મેળે જ શોધી લેજો.” કદાચ એમના આવ્યા પહેલાં મારે નીકળવું પડે, માટે મેં ચિઠ્ઠી લખીને, તેમના જોવામાં આવે તેમ એમની અધૂરી લખેલી વાર્તા ઉપર દબાવીને મૂકી હતી.

“તારી આંખોમાંથી તો કંઈ એક્સ-”

“ગુજરાતીમાં બોલો.”

“ક્ષ-કિરણો નીકળે છે.”

મેં પૂરીઓ તળતાં જવાબ આપ્યો : “ક્ષ નહીં, એથી જરા આગળ, જ કિરણો નીકળે છે.”

“ત્યારે એ જ-કિરણો વડે જરા પ્રેમાનંદનાં નાટકો કોનાં છે તે કહોને, મારાં સર્વજ્ઞ બાઈ ! બિચારા ‘જ’ ઘણા વખતથી મહેનત કરે છે. તેમને મદદ થશે. તે દહાડે આપ્યાં પણ વાંચ્યાં કેમ નહિ ?”

“ચાલો, મેં પીરસ્યું. જમતાં જમતાં વાત કરો. તમે કહેતા હતા કે પ્રેમાનંદની કૃતિઓ

સ્ત્રી-બાલ-વૃદ્ધ સર્વને ગમે તેવી છે. આ નાટકો અમને ગમતાં નથી, તો એ પ્રેમાનંદનાં નથી એમ સાબિત થયું કે નહીં ? હવે તમે ખુશીથી કહી શકો કે નાટકો પ્રેમાનંદનાં નથી.”

“હું એમ પ્રસિદ્ધ કરું કે મારી પત્નીને એ નાટકો ગમતાં નથી માટે એ પ્રેમાનંદનાં નથી ? વાહ !”

મેં કહ્યું : “વાહ કેમ ? મારો અભિપ્રાય પ્રસિદ્ધ કરતાં શરમાશો ? તમે તો એવા ને એવા જ રહ્યા, અને પેલા ભાઈએ ગાંધીજીનું મોઢું ગમે કે નહિ એ પોતાની બૈરીને પૂછીયે લીધું, અને પ્રસિદ્ધ પણ કર્યું ! તમે તો કોઈ મહાજન વિષે મને પૂછ્યું પણ નહીં !”

“લે, હું એક અગત્યના મોઢા વિશે પૂછું.”

“પૂછો.”

“મારું મોઢું તને ગમે છે ?”

“પણ તમે મહાજન છો ?” મેં કહ્યું.

“એક અંગ્રેજ લેખક એક સ્ત્રીપાત્ર પાસે કહેવરાવે છે કે, ઇંગ્લેન્ડનો પ્રધાન કોણ છે એ કરતાં મારો ધણી કોણ છે એ મારે અગત્યનો પ્રશ્ન છે. તો મોઢાની બાબતમાં કોઈ બીજાના મોઢા કરતાં મારા મોઢાનો પ્રશ્ન વધારે અગત્યનો ખરો કે નહીં ?”

મેં કહ્યું : “અને ના પાડીશ તો શું કરશો ?”

“તું જે કહીશ તે.”

“ત્યારે તમારું મોઢું આ પંદર દિવસ નહીં ગમે; અને કહું છું આગ્રાની ટિકિટ લઈ આવો.”

એકદમ ગંભીર થઈને પૂછ્યું : “કેમ, કમળાને ઠીક નથી ?”

મેં કહ્યું : “કંઈ ગંભીર નથી, પણ ઓપરેશન કરાવવું પડશે એવો તાર છે. જાનાના ઇસ્પિતાલ, એટલે ઓઝાથી મળી પણ નહીં શકાય. હું એટલા દિવસ કમળા સાથે રહીશ.”

ઓઝાદપતી અમારાં સ્નેહી હતાં.

૨

જગતમાં પત્ની વિનાના સ-ધુરની સ્થિતિ બહુ વિચિત્ર છે. એટલી બધી વિચિત્ર છે કે તેને માટે શબ્દ પણ નથી જડતો. સ્ત્રી પરણી ન હોય તો કુમારિકા, ધણી જીવતો હોય

તો સૌભાગ્યવતી, ધણી પ્રવાસે ગયો હોય તો પ્રોષિતભર્તૃકા, મરી ગયો હોય તો વિધવા. કુમારિકા એ સુખ સૌભાગ્ય શૃંગારનું આલંબન, સૌભાગ્યવતી વાત્સલ્યનું, પ્રોષિતભર્તૃકા વિયોગના શૃંગારનું, વિધવા કરુણનું. પુરુષ પરણ્યો ન હોય તો ? વાંઢો. પરણ્યા પછી ? વળી પછી શું - પરણેલો, ધણી. સ્ત્રી પ્રવાસે ગઈ હોય તો ? તેનું નામ જ નહિ. રાંડયા પછી વિધુર. બિચારો કોઈ પણ રસનું આલંબન નહિ : વાંઢો એટલે જગત બહારનો. પરણ્યા પછી જો સ્ત્રી તરફ આસક્ત હોય તો પોમલો; એમ ન હોય તો લાગણી વિનાનો, નિર્દય અને સદાને માટે સ્ત્રીનું સૌંદર્ય ને સ્વાતંત્ર્ય હરી લેનારો ! ધણી એટલે જ મૂર્ખ. વિધુર એટલે બીજીવાર પરણવાનો ઉમેદવાર. ફાંફા મારનાર. સ્ત્રી મળે તો પાછો ધણી અને ન મળે તો વાંઢો. સ્ત્રી પ્રવાસે ગઈ હોય તો ? તો શું “કંઈ એક દિવસનું છે, કોને ઘેર જવાય ?” અથવા “થોડા દિવસ ગમે ત્યાં કાઢી નાખશે.” પણ કોઈ દિલસોજી ધરાવે નહિ. દિલગીર દેખાવા જઈએ, પણ કોઈ દિલગીરીનું કારણ જ સ્વીકારે નહિ !

“સ્ત્રી ન હોય તો થઈ શું ગયું ? શું તમને ખાવા નથી મળતું ? પહેરવા નથી મળતું ? પૈસા નથી મળતા ? શું નિરાધાર થઈ ગયા ? તમને શી ખોટ છે ? ઊલટું વિ-ધુર એટલે થોડો વખત ધુરા-ધોંસરી નીકળી ગઈ !” મને લાગે છે કે પુરુષને ધોંસરી ઉપાડવાની એટલી બધી ટેવ પડી ગઈ છે કે ધોંસરી વિના તેને અડવું લાગે છે. હું એક વાર ગાડામાં મુસાફરી કરતો હતો ત્યારે એક મકરાણી અધમણની જામગરીવાળી દેશી બંદૂક લઈ સાથે આવતો હતો. મેં કહ્યું : “જમાદાર, બંદૂક ગાડામાં મૂકી દો. કંઈ ભો જેવું નથી.” જમાદાર કહે : “એ બોજસે ઠીક ચલા જાતા હે.” પ્રેમાનંદ કહે છે તેમ ધણી ‘સુરભિસુત’ છે. તેને ધોંસરી વિના ખાલી ચાલવું ગમતું નથી.

એક દિવસ ઓઝાનો છોકરો મંદવાડમાંથી ઊઠ્યા પછી જમવા બેઠો હતો. જમી રહ્યો; કમળા કહે : “ઊઠ, મોં ધોઉં.” કીકો ઊભો થયો અને રડવા લાગ્યો, કહે : “ચલાતું નથી, પગમાં કંઈ થાય છે, કાંટા વાગે છે.” બેઠેલાં બધાં હસી પડ્યાં. તેને પગે ખાલી ચડી હતી. સ્ત્રી જાય છે તેથી ઝાઝું કાંઈ થતું નથી : હૃદયને ખાલી ચડે છે, હૃદય ચાલતું નથી, તેને જરા જરા કાંટા વાગે છે, અને આપણાથી ન ચલાય તો લોકો હસે છે.

સ્ત્રીનું પુરુષ ઉપર કેટલું પ્રભુત્વ છે ! બધા સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની વાતો કરે છે. મને લાગે છે કે પુરુષસ્વાતંત્ર્યનો પ્રશ્ન વધારે વિકટ બનતો જાય છે.

હવે કરવું શું ? શાસ્ત્રકારોએ કુમારિકા, સૌભાગ્યવતી, પ્રોષિતભર્તૃકા, વિધવા, સર્વનાં કાર્યોનો વિધિ રસના સિદ્ધાંત ઉપર ઠરાવેલો છે. પુરુષને માટે કશું લખ્યું નથી, પુરુષ પ્રોષિતપત્નીક હોય ત્યારે તેણે શું કરવું ને શું ન કરવું ? નાહવું નહીં ? પાણી ગરમ કર્યા વિના ચલાવી લેવું ? ચા ન પીવી ? ખરાબ કરીને પીવી ? બહાર ખાવું ? ઘેર ખાવું ? હજામત ન કરવી ? વાળ ન ઓળવા ? ઑફિસમાં વખતસર ન જવું ? રાતે દીવો ન કરવો ? ખુરશીમાં ઊંઘવું ? રાતે જાગી દિવસે ઊંઘવું ? શું કરવું ને શું ન કરવું ? ખરેખર, જગતે પુરુષની ઘણી જ ઉપેક્ષા કરી છે.

અંતે ભૂખ લાગી. ભૂખ એ સારી વસ્તુ છે. કાંઈ ન સૂઝે ત્યારે એ સૂઝે છે. મેં કપડાં પહેર્યાં, ઊઠ્યો. કમાડ વાસવા ગયો ત્યાં પૂછડું હલાવતી મોતી પાસે આવી. તે પણ અત્યાર સુધી ગમગીન થઈને બેઠી હતી. વિરહમાં કાવ્ય સ્ફુરે છે; મને નીચેનું કાવ્ય સ્ફુર્યું.

कच्चिद् गात्र्या स्मरसि रसिके ! त्वं हि तस्याः प्रियेति !*

તેનો ગુજરાતી અનુવાદ પણ તરત જ સ્ફુર્યો :

ઘણિયાણીને સમરછ કનિ તું વહાલી તેની હતી તે ?

તમને આમાં દોષો લાગશે પણ મોતી તો આ સમજી ગઈ. તેને થાબડીને ખુરશી ઉપર બેસાડી કમાડ વાસ્યું.

પહેલાં આવે પ્રસંગે એક વીશીની ઓળખાણ કરી હતી ત્યાં ગયો. જરા મોડું થયું હતું પણ હજી વીશી ચાલતી હતી. મહારાજ નવો આવેલો હતો, પણ જાણે ઘણાં વરસથી મને ઓળખતો હોય તેમ કહે : “ઓહો ! સાહેબ, ઘણા દિવસે આવ્યા ? આવા દૂબળા કેમ પડી ગયા ? અહીં જમતા ત્યારે તો સારા હતા શરીરે ?” હું તેની પ્રગલ્ભતાથી ઘણો ખુશ થયો. મને જાણે વિચાર કરવા, રમવા એક નવું જ રમકડું મળ્યું.

મેં કહ્યું : હા મહારાજ, એટલે જ હવે તમારે ત્યાં જમવા આવવાનો છું. પીરસો.”

“જે દી નવરો દિનાનાથ” તે દી મહારાજને ઘડ્યો હશે. તેનો વર્ણ ધોળો હતો, બટાટાને બાફીને છોલ કાઢી નાખીએ એવો ધોળો અને તેની ઉપર કાળા, રાતા, પીળા

* कच्चिद् गात्र्याः स्मरसि रसिके त्वं हि तस्य प्रियेति ! (મેઘદૂત)

તલની ઝીણી છાંટ હતી. તેનાં લથડબથડ અંગો જાણે ધસી ન પડે એટલા માટે, કાણિયો સૂરણ બટાટા ગાંસડીમાં બાંધે તેમ, કાળી ઝીણી પોતડીથી બંધ બાંધી બાંધેલાં હતાં. પેટ મોટું હતું, પણ આ બંધથી તેના બે ભાગ પડી જતા હતા, અને ઉપલા ભાગ ઉપર કાળું જનોઈ પરસેવાથી ચોંટી ગયું હતું. ઊભો રહે ત્યારે વચ્ચેથી પગ જરા વધારે પહોળા, ગોળાકાર રહેતા અને પગલું લાંક વિનાનું ઊંટના જેવું પડતું, મોંમાં જાણે નીચલા જડબામાં એક નહીં પણ દાંતની બે હારો જેવું, અથવા આખા જડબામાં જાણે દાઢો જ હોય તેવું, જણાતું હતું. અને બ્રહ્મા ઘડીને એટલા ખુશ થઈ ગયેલા હશે કે માટી કાચી હશે એટલામાં જ તેને કપાળે અને બરડે થાબડયો હશે - કપાળ તરફ માથું ઢળતું અને વાંસો એવો બહાર નીકળતો હતો.

મહારાજ પીરસતા હતા એટલામાં મેં મારી સાથે જમવા બેઠેલા ભાઈ રેવાશંકરનું ઓળખાણ તાજું કરી લીધું. તે મહારાજનો ઉપયોગ બરાબર સમજતા હતા. મહારાજે પીરસી લીધું. એટલે રેવાશંકર કહે : “મહારાજનો સ્વભાવ બહુ સારો !” મહારાજ પીરસી રહ્યા હતા પણ પાછા રસોડામાં ગયા, ઘીની વાડકી લઈ આવ્યા અને કાંઈ પણ જરૂર વિના મને બે ચમચા અને રેવાશંકરને બે ચમચા ઘી પીરસ્યું અને પછી અમારી બેની સામે પગ પર પગ ચડાવી બેસીને, પગનાં તળિયાં પર ડોલતા ડોલતા હાથ ફેરવતા ફેરવતા બોલવા લાગ્યા :

“મારો તો જીવ મોટો. અમે તરવાડી કોઈ દી લોભ ન કરીએ. આ શેઠ છે ને શેઠ, એ પંડયા. એમનો જીવ જરીક જેવડો. અમારી નાતમાં પાશોર તાંબાનું નામ પાડી અરધા ભાર ઓછા લોટાનું લહાણું કર્યું હતું. અમે તે લોટો સાચવી રાખ્યો છે; ભલેને અહીં નોકર હોઈએ પણ નાતમાં સૌ સરખા. એમ કોઈની સાડીબાર ન રાખીએ. નાત વચ્ચોવચ સંભળાવી દઈએ. હું તો શેઠ હોય તોય નજર ચુકાવી ઘી પીરસી દઉં. બહુ કહે તો આ તારી નોકરી, જા, નથી કરતા. બ્રાહ્મણના દીકરા છીએ, હાથમાં ઝોળી લઈ માગી ખાતાં કાંઈ ઓછી જ શરમ લાગવાની હતી, કેમ હું ?”

મહારાજને વાતના ટેકાની જરૂર જણાઈ તેથી ગમે તે પ્રશ્ન પૂછી નાખ્યો : ‘આ પંડયા તમારી નાતના છે ?’

‘હા સાહેબ, એ અમારી નાતમાં હલકા ગણાય. એ તો કન્યા કોઈ નહોતું આપતું

તે મેં આપીને મોટા કર્યા. મારી ભાણેજનો આ સગે હાથે ચાંદલો કર્યો છે, પણ મારા લગ્ન માટે એણે બે વેણેય કોઈને કહ્યાં નથી.'

મેં રેવાશંકર સામું જોઈને કહ્યું : 'બિચારા મહારાજ પરણ્યા વિનાના છે ત્યારે ! એમને જક્ષણીની વાત કહું ?' રેવાશંકરે હા પાડી તે પહેલાં મહારાજ બોલી ઊઠ્યા : 'જક્ષણી કોણ ?'

મેં કહ્યું : 'મારે ઘેર એક જક્ષણી છે. સાક્ષાત્ મહામાયા જોઈ લો. રાતે અંધારામાં જુઓ તો બે આંખો દીવા જેવી ઝગારા મારે. જે માનતા માનીએ તે ફળે એવાં છે !'

'ત્યારે મને એક વાર દર્શન કરવા લઈ જાઓ ને !'

મેં કહ્યું : 'અરે ! અરે ! એ શું બોલ્યા ! એ તો કોઈને મળતાં જ નથી. બસ, દિવસ આખો ઘરમાં બેસી રહે અને ધ્યાન ધર્યાં કરે. એમ લોકોને મળવા દે તો પછી લોકો એમની માનતા માની માનીએ એમને જંપવા પણ દે કે ! અને આપણા લોકો માગે, તે અક્કલ વિનાનું માગે, નસીબમાં ન હોય એવું માગે. એક બાઈના નસીબમાં છોકરો નહીં ને માગ્યો - તે આંધળો છોકરો આપ્યો, બોલો !'

હું બોલતો હતો તે દરમિયાન મહારાજના મુખ ઉપર હર્ષ, ચિંતા, ઉદ્વેગ વગેરેની રેખાઓ આવી આવીને ઊડી જતી હતી. છેલ્લું વાક્ય સાંભળી મહારાજનો જીવ કાંઈક હેઠો બેઠો અને બોલ્યા : 'પણ મારા નસીબમાં તો છે. મારું સગપણ તો ભટને ત્યાં થઈ ગયું છે. પણ કન્યા જરા નાની છે પણ રૂપાળી બહુ છે હો ! અને નાની છે પણ મૂંઠ અત્યારથી બધુંય સમજે છે. હું જાઉં તો કહેશે મારા સારુ શું લાવ્યા ? અને પાણી મંગાવું તો ધમ ધમ કરતી લાજ કાઢીને ચાલે !' છેલ્લાં વાક્યો બોલતાં મહારાજનો હૃદયરસ મુખમાં આવતો હતો અને દર ક્ષણે તેનાં શીકરો ઊડવાની ભીતિ રહેતી હતી. મેં શાક માગ્યું. મહારાજ ઝપાટાબંધ ઊઠી શાક લઈ આવ્યા અને મને અને રેવાશંકરને બંનેને પીરસ્યું. શાક અને ઘી મહારાજની પ્રસન્નતાનાં ખાસ ચિહ્નનો છે.

મેં કહ્યું : 'ત્યારે તો તમારે જક્ષણી માતાનું કાંઈ કામ નથી.'

મહારાજ ઊંડા વિચારમાં પડી બોલ્યા : 'તમે વૈદું જાણો છો ?'

'ના.'

'હું મહેતા ડેપ્યુટી સાહેબને ત્યાં નોકર હતો. એ નવી બાયડી પરણ્યા હતા, તેને

રાંધતાં નહોતું આવડતું તે મને રાખેલો. મારા ઉપર, ભાઈ, પૂરેપૂરો વિશ્વાસ' - નાની બૈરીના ધણીને નોકરની પસંદગીમાં જે દીર્ઘદષ્ટિ અને ઝીણવટ રાખવી પડે છે તેને માટે આ અજ્ઞાત 'ડેપ્યુટી' તરફ મને ઘણું માન થયું - 'બૈરી નાની તે વૈદને પૂછીને તેમણે ટોપરું ખવરાવ્યું તે બૈરી તો મોટી આવડી થઈ !' મહારાજે ડાબા હાથનો પંજો પોતાને ડાબે ખભે અંગૂઠાને આધારે ટેકવ્યો. 'હું એક વાર સાંભળું તો ભૂલું નહીં. મેંય ખવરાવવા માંડ્યું છે, પણ હજી ઊંચી નથી થઈ. ઓમ કાઠું કર્યું છે, પણ હજી દીઠે નીચી લાગે.'

મેં કહ્યું : 'ત્યારે બીજી બાયડી જોઈએ છે ?'

'ના, ના; બીજી આવી ન મળે. જક્ષણી માતાને કહીને મોટી થાય એમ કરો. અને મારે ઘેર બૈરી સુખી થાય હો. જુઓ, કશું કામ છે ? રાંધું પણ હું, અને દાળચોખા વીણવા પડે; અને હું રસોઈયો ખરો, પણ બાર વાગ્યે છુટ્ટો. ગામમાં નીકળું તો મને કોઈ રસોઈયો ન જાણે. હજામત તો હેરકટિંગમાં જ કરાવવાનો. આઠ આના, તો લે આઠ આના. ને માથામાં તેલ, અત્તર, પોમેટમ. મહિનામાં એકબે વાર નાટકસિનેમા તો ખરાં જ. બૈરી દુખી ન થાય હો.' મહારાજે ધણી તરીકેની સર્વ લાયકાત ગણાવી છેવટે કહ્યું : 'ત્યારે હું જક્ષણી માતાનાં દર્શન કરવા આવું ?'

મેં કહ્યું : 'ના, એમ તો નહીં. એ તો હું ન હોઉં ને તમે જાઓ તો કૂતરી થઈને વળગે. તમે એમને માટે રોજ ખાવાનું મોકલતા જાઓ.'

મહારાજ ખુશ થઈ ગયા. હું જમી રહ્યો. મહારાજે તરત જ ભાણું તૈયાર કરી મને ખબર આપી. મેં કહ્યું : 'એ રાત્રે તો જમતાં નથી. સવારે છોકરો મોકલીશ એટલે પહેલાં તેની સાથે મોકલજો. સાંભળો, ફક્ત ચાર રોટલી, દાળ, ભાત, શાક નહીં. ઘી પણ જરાક જ. હું પૈસા આપીશ. એ મફત ખાતાં નથી. પણ વખતસર કરવું.'

મહારાજ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયા અને બીજા દિવસથી મોતીનું કામ ચાલ્યું.

૩

હું પાછી આવી. ધાર્યા કરતાં એક દિવસ વહેલી નીકળી શકી. ઘર ઉઘાડ્યું. સ્ત્રીપુરુષના સમાન હક હોવાથી ઘરની ફૂંચીઓ અમો બંને પાસે રહે છે.

ઘરમાં ગઈ. મોતી પૂંછડી હલાવતી હલાવતી સામે આવી. પણ આખા ઘરમાં માત્ર

એ જ બરોબર હતી. બાકી જ્યાં જોઉં ત્યાં ધૂળ. ખુરશીઓ સિવાયની બધી વસ્તુઓ, ચોપડીઓ પણ એમ ને એમ પડેલી. ટેબલ ઉપર ધૂળ અને કાગળદાબણિયા નીચે મેં ચિઠ્ઠી મૂકેલી તે એમની એમ ! આ પુરુષો તે ભગવાને કેવા ઘડ્યા હશે !

મેં બધું વાળીને સાફ કર્યું. ટેબલ પર જઈ કાચમાં જોયું. રસ્તાનો થાક અને આ ધૂળ ! મનમાં થયું, લાવ, માથે નાહી લઉં. માથું છોડયું ત્યાં કમાડ ખખડયું. મને થયું કે કદાચ એ આવ્યા હશે. સાલ્લાનો છેડો ગળા તરફ લઈ એમ ને એમ જઈ કમાડ ઉઘાડયું. આ કોણ !

એક ઘણો જ કદરૂપો માણસ, કાળો કોટ પહેરેલો, તાજા વાળ કપાવી હજામત કરાવેલો, વાળમાં ખૂબ તેલ અને પોમેડ, ઉપર તેલથી રીઢી થઈ ગયેલી કોરવાળી કાળી ફેલ્ટની ટોપી, પાતળી, ચીપી ચીપીને પાટલી વાળે મિલની ધોતલી, હાથમાં દાતણ, અને આવીને મને પગે પડવા લાગ્યો, હું ખસી ગઈ. મેં કહ્યું : ‘અલ્યા કોણ છે ? કેમ આવ્યો છે ?’

‘જક્ષણી માતા ! ખમ્મા કરો, સેવકના ઉપર મહેર કરો.’

મેં કહ્યું : ‘પણ હું જક્ષણી કે દા’ડાની ?’

‘હમેશ નીકળતો, પણ ઘર બહારથી બંધ, આજ જ તાળું નથી એટલે દરશન કરવા આવ્યો છું. મારા મનોરથ એક વાર પાર પાડો. તમે કહેશો એ માનતા માનીશ.’

‘ભાઈ, તને કોઈએ ભરમાવ્યો છે. હું જક્ષણી નથી,’ કહી મેં કમાડ બંધ કરવા માંડયું, તો અંદર આવવા લાગ્યો અને કહે : ‘માતાજી, આજ દિવસ સુધી તમને ખાવાનું મોકલ્યું તે સામું તો જુઓ !’ હું ચિડાઈ ગઈ : ‘વળી તું ખાવાનું મોકલનાર કોણ ? જાય છે કે નહીં કે આ ધોકણું લગાવું ?’ અને અંદરથી મોતી ઘૂરકી. મેં લગાવ્યું જ હોત પણ તેની દીન મુદ્રા જોઈ પાછું મૂક્યું. તે વળી બક્યો : ‘માતાજી, મારા નસીબમાં બૈરી છે. મારે નવી નથી જોઈતી. તે ઝટ મોટી થાય એટલું કરો.’ હવે મારા ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. મેં હાથમાં ધોકણું લીધું. ‘હરામખોર.’ કહી મારવા જતી હતી ત્યાં ‘ચંડી, કોપ ન કરો.’ કહી મને અટકાવી, પેલાને આંગળીની નિશાનીથી રવાના કરી, એ અંદર પેઠા. મને ફરી કહ્યું : ‘ચંડી, પ્રસન્ન થાઓ !’

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 - (૧) પત્ની બહારગામ ગઈ હોય એવા પતિનું વર્ણન લેખક કઈ રીતે કરે છે ?
 - (૨) લેખક મહારાજ આગળ જણાવીની વાત શા માટે ઉપજાવી કાઢે છે ?
 - (૩) એનાથી લેખકનું કામ કઈ રીતે સરે છે ?
૨. નીચેનાં વાક્યો યોગ્ય સંદર્ભ દર્શાવી સમજાવો :
 - (૧) સ્ત્રી જાય છે તેથી.... હૃદયને ખાલી ચડે છે.
 - (૨) 'મહારાજનો સ્વભાવ બહુ સારો !'
 - (૩) 'હું ન હોઉં ને તમે જાઓ તો કૂતરી થઈને વળગે.'
 - (૪) 'ચંડી પ્રસન્ન થાઓ !'
૩. મહારાજનું પાત્રલેખન કરો.
૪. દ્વિરેફની વાર્તાકલા પર ટૂંક નોંધ લખો.

*

૮. ઝવેરચંદ કાળિદાસ મેઘાણી

(૧૮૯૬-૧૯૪૭)

લોકસાહિત્યના સંશોધક, વિવેચક અને સંપાદક, વાર્તાકાર, નવલકથાકાર, કવિ, પત્રકાર એમ સાહિત્યનાં વિવિધ ક્ષેત્રોને સર કરનાર મેઘાણી સોરઠી જીવન અને સાહિત્યના બુલંદ ગાયક હતા. લોકગીતો ને લોકકથાઓને તેમના કંઠે સાંભળવાં એ એક લહાવો હતો. દેશભક્તિના રંગે રંગાયેલા ગાંધીવાદી લેખકોમાં તેમનું સ્થાન આગળ પડતું હતું ને તેમને 'રાષ્ટ્રીય શાયર'નું માનભર્યું બિરુદ મળ્યું હતું. આ કૃતિ આજીવન મૂકસેવક પૂજ્ય રવિશંકર મહારાજના જીવનમાં બનેલી સત્ય ઘટનાને નિરૂપે છે.

મહત્વની કૃતિઓ : સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી, વેવિશાળ, તુલસીક્યારો

કવિતા : યુગવંદના

નવલિકા : યુગવંદના

સત્ય ઘટનાત્મક વાર્તાઓ : માણસાઈના દીવા

વિવેચન : લોકસાહિત્યનું સમાલોચન, ધરતીનું ધાવણ

લોકકથા : લોકગીત : રઢિયાળી રાત, ભાગ ૧ થી ૪

એક હવાઈએ જલાવેલ જિંદગી

‘ઓરખો છો ?’

પંચાવનેક વર્ષની ઉંમરનો, સુકાઈ ગયેલ એક કેદી-મુકાદમ સાબરમતી જેલમાં એક નવા આવેલ સાઠેક વર્ષના કેદીને ૧૯૪૨ની સાલમાં એક દિવસ આ પ્રશ્ન પૂછતે પૂછતે પગે લાગતો હતો.

‘ના, ઓળખાણ પડતી નથી.’ નવા કેદીએ પોતાનો સુકો ચહેરો હલાવીને એ મુકાદમ-કેદી પ્રત્યે અજાણપણું બતાવ્યું.

‘યાદ તો કરો : કંઈક મને ભાર્યો હશે !’

‘યાદ આવતું નથી.’ નવા કેદીએ ચહેરો ધારી ધારીને નિહાળ્યા પછી કહ્યું.

‘યાદ નથી આવતું ! બસ ! તે દા’ડે રાતરે, વાત્રકકાંઠાના ખેતરામાં, ઝાંપલી ઝાંપલી કોઈ બંદૂકદાર ઊઠેલો...’

‘હા !’ વીશ વર્ષ પૂર્વે ભરકડા ગામથી સરસવણી ગામની મુસાફરીમાં બહારવટિયા ભેટેલા તે વાત યાદ આવતાં કેદીએ અચંબો અનુભવ્યો, ને કહ્યું : ‘એ...’

‘એ બંદૂકદાર બહારવટિયો મોતી, હું પોતે !’

‘ઓહો ! મોતી ! વીશ વર્ષ પૂર્વેનો તું...’

‘હા, વીશ તો કાઢ્યાં; ને હવે બત્રીસ બાકી છે !’

‘ખરું. મોતી; તને તો બાવન વર્ષની ટીપ પડી છે.’

એ વિચારથી આ નવા કેદીના હૃદયમાં ઊંડી ગમગીની છવાઈ ગઈ. ‘૪૨ના ઓગસ્ટની ૯મીએ હિંદમાં બળવો જાગ્યો હતો, નવા કેદી તરીકે રવિશંકર મહારાજ સાબરમતી જેલમાં ઝડપાયા હતા. પણ ‘૨૨ અને ‘૪૨ વચ્ચેના ગાળામાં તો કંઈ કંઈ વાર સાબરમતી જેલમાં એમને વાસો મળ્યો હતો; છતાં આ મોતીનો તેમને એકેય વાર ભેટો થયો ન હતો. ‘૨૨ની સાલની એક કાળી રાતે ખેતરની ઝાંપલી પાસેથી ખડો થયેલો બંદૂરધારી નવજુવાન એકાએક આજે બુઢી વયે મળ્યો. જાણે કે એ કાળી રાતનો જુવાન મોતી તો મરી જ ગયો હતો : આ તો કોઈક બીજો હતો. મહારાજના દિલમાં પળવાર શારડી ફરી ગઈ; કારણ કે પોતે મોતીને મળ્યા ન હતા, છતાં મોતીની જીવનકથા જાણતા હતા. એ કથા આવી છે :

દેવકી-વણસોલ કરીને મહેમદાવાદ તાલુકાનું એક ગામડું છે. મોતી એ ગામનો બારૈયો હતો. ખેડ-મજૂરી કરી ખાતો. પરણેલો હતો. એક નાનો દીકરો પણ વહુને ખોળે રમતો હતો. એક નાના ઘરમાં આ નાનો પરિવાર શાંતિથી રહેતો હતો.

દેવકી-વણસોલના સરકારી મુખી એક ગરાસિયા હતા. એક તો ગરાસિયા, અને પાછા મુખી, એટલે એમને ઘેર દીકરાનાં લગ્ન આવતાં બીજાઓ કરતાં હોય છે તે કરતાં કંઈક વિશેષ ધામધૂમ થઈ. રાતે વરઘોડો ચડ્યો તેમાં હવાઈઓ ફોડવામાં આવી. મોતીની બૈરી પોતાના નાના છેપાને લઈ ફળિયામાં ઊભી ઊભી આ આકાશમાં અગ્નિનાં ફૂલ પાથરી મૂકતી હવાઈઓ જોતી હતી. તેમાં એક હવાઈ એના જ ઘરના છાપરા પર પડી. કાચું છજેલું ઘર જરીકે વાટ ત્રોયા વગર સળગ્યું, અને ઠારવાનો સમય મળે તે પહેલાં ભભૂકીને ખંડિયેર બન્યું.

પ્રભાતના પહોરમાં મુખીને ખબર પડી કે મોતી બારૈયો તો મહેમદાવાદ ફરિયાદ કરવા

ચાલ્યો છે. મુખીએ ગામ-લોકોને મોકલી મોતીને પાછો વાળ્યો : અને આવતી દિવાળીએ મુખી મોતીનું ઘર ચણાવી નવો કાટમાળ ચડાવી આપે, એમ ઠર્યું.

સામે પક્ષે મુખી હતા, એટલે મોતી બારૈયાનું મન ધરપત ધરતું નહોતું. એણે માન્યું નહીં.

કાઠિયાવાડ તરફનો એક વાણિયો દેવકી-વણસોલમાં જઈને બે પાંદડે થયેલો. પારકું કામ પાર પાડનારા ચોવઠિયાઓને મોટાઈ ખાવાની ટેવ હોય છે, તે પ્રમાણે એણે મોતીને કહ્યું : ‘હું-હું જામીન થાઉં છું. મુખી જો ન ચણાવી આપે તો મારે ચણાવી આપવું-જા; મેલ્ય વાત પડતી, ને કર તું તારે હિલોળા !’

કાઠિયાવાડીના મોંમાંથી જ્યારે ‘હિલોળા’ શબ્દ પડે છે ત્યારે સાંભળનાર પોતાની ચારે બાજુ કોઈ અજબ મુલાયમપણું અનુભવે છે. શેઠિયો જમાન બન્યો, એટલે મોતી બારૈયાને પોતાનું માથું ઈશ્વરને ખોળે ઢળેલું લાગ્યું. એ ઊઠીને ચાલ્યો ગયો.

ઘર વગર ઉઘાડી જમીન ઉપર રહેતા એ ત્રણે જીવોએ દિવાળી ખેંચી નાંઘી. અષાઢ-શ્રાવણના ગાંડા વરસાદ અને ભાદરવાના ભડકા જેવા તડકા તેમણે કોઈક ને કોઈ ઓથે વટાવ્યા : પણ ખંડિયેર બનેલ ખોરડાએ નવા કાટવળાનાં દર્શન કર્યાં નહીં. મોતી બારૈયો બીનો-શરમાતો કોઈ કોઈ વાર મુખીના મોં સુધી જઈ આવતો; અને મધમાં ઝબોળેલો એક જ જવાબ ગરાસિયા અમલદારની જીભેથી લઈ આવતો કે, ‘હા, હવે જલદી કરાવી આલશું’, ‘હવે વાર નથી’, ‘આ મહેમદાવાદ જઈ ગાડું કાટવાળો ભરી આવે તેટલી જ વાર છે’.

મહેમદાવાદથી કાટવળાનું ગાડું આવી પહોંચે તેની વાટ જોતાં જોતાં તો બીજા વર્ષના માસ પછી માસ આવી આવી હાથતાળી દઈ નાસવા લાગ્યા. વાત ટાઢી પડી, મુખીને કોટે પણ ટાઢશ વળી. અને ચૈત્ર-વૈશાખ ઉપર બીજા ચોમાસાની પણ ઠંડક વળી. પાછો ભાદરવો તપ્યો, ને દિવાળી – આ તો બીજી દિવાળી – લગોલગ આવી; ને પછી તો મુખીની જીભ પણ કંઈક ટટ્ટાર બની : ‘એવી ઉતાવળ હોય તો પછી જા, તું તારે ફરિયાદ કર. કરાવી દેશું સગવડ થશે ત્યારે.’

મોતી બારૈયો જુવાન હતો, અઢાર મહિનાથી ઓથ વગરનો હતો અને વળી હાથમાં ધારિયું પણ રાખતો, એટલે આવા જવાબ સામે ગરમ બનવાનો એને તો હક્ક હતો. પણ એણે ગમ ખાધી, અને જમાન બનેલ કાઠિયાવાડી વાણિયાને કહ્યું. શેઠે એને જવાબ આપ્યો : ‘હું કાંઈ એવો જમાન નથી થયો કે ઘરના પૈસા ખરચીને તારું ખોરડું કરાવી આપું. એ તો

મુખી પૈસા આપે તો જ કરાવી આપવાનો જમાન બન્યો છું.”

સાંભળીને મોતી બારૈયો જમાન કોને કહેવાય તેના નવા વિચારે પડ્યો. પણ વાણિયાએ જમાન બનતી વખતે પેટમાં ને પેટમાં એ જમાનિયતનો જે પ્રકાર સંઘરી રાખેલો તેની ખબર મોતી બારૈયાને છેક દોઢ વર્ષે પડી, એથી એનું શરીર સહેજ તપ્યું. એણે કહ્યું કે, ‘એમ પાણીમાં બેસી ગયે ન ચાલે.’

‘તો પછી તારાથી થાય તે કરી લેજે.’ વાણિયાએ પોતાની સેંકડો ઓલાદો જે બોલીને પછી પસ્તાઈ છે તે જ બોલ કાઢી નાખ્યા.

એક દિવસ સવારે મોતી બારૈયો ભાગોળે જતો હતો. ભાગોળે, તળાવને કાંઠે, વાણિયો ખરચ્યું થઈ આવીને લોટો માંજતો હતો. મોતીએ ખોરડા વિશેની ઉઘરાણી કરી. પ્રભાતે તો કોઈ પોતાના સાચા લેણાની ઉઘરાણી કરે તે પણ માથાના ઘા જેવી બને, તો પછી આ મોતી બારૈયાની ઉઘરાણી જેનું વાણિયા કને કશું માગણું નહોતું તેવા માણસની ઉઘરાણી, ઊગીને હજુ તો સમા થતા સૂરજ મહારાજની સામે ઉઘરાણી : શેઠને એ કેટલી અકારી લાગી હશે તે તો શેઠનો જ જીવ જાણે. મોતી બારૈયો એને ‘ઊઠ પા’ણા પગ ઉપર’ જેવી લપ સમાન જણાયો. ઉપરાંત, અઢાર મહિના સુધી કશું જોર ન કરી શકનાર મોતી એને માલ વગરનો જણાયો હશે તેથી કે કોણ જાણે શાથી, પણ વાણિયે તળાવને કાંઠે ધડ દેતોક નાગો જવાબ પકડાવી દીધો :

‘જા, તારાથી થાય તે કરજે.’

મોતી બારૈયાને ખભે ધારિયું હતું. એક જ ઘાએ વાણિયાનું માથું ધડથી નોખું પાડીને એ નાસી ગયો. અઢી વરસ સુધી એ સગાંવહાલામાં સંતાઈ રહ્યો અને પછી ડાકુ નામદારિયાની ટોળી બંધાઈ ત્યારે તેનો સાગરીત બન્યો.

વાત્રક-કાંઠાના એક ખેતરની અંદર તે રાત્રિએ જ્યારે નામદારિયાની ટોળી અંધકારમાં પડી હતી ત્યારે બહારવટિયાને મળવા જનાર રવિશંકર મહારાજની સામે ખેતરની ઝાંપલીએ ખડો થનાર એ બંદૂકધારી બહારવટિયો આ મોતી હતો, તેની તો મહારાજને પહેલી જાણ ૧૯૪૨માં મોતીએ પોતે કરી ત્યારે જ થઈ; પણ મોતી નામનો બારૈયો વાણિયાનું ખૂન કરીને પછી બહારવટિયામાં ભળેલો, અને પકડાઈ જઈ બાવન વર્ષની ટીપ પામેલો, તેટલી તો એમને ખબર હતી.

વિશેષ ખબર હવે જેલમાં પડી : જુવાન મોતીએ જેલમાં દાખલ થઈને પહેલું પરાક્રમ

એ ક્યુ કે જેલનું કોઈ પણ કામ કરવાની એણે ચોખ્ખી ના સંભળાવી દીધી : સાદી મજૂરી, મધ્યમ મજૂરી, ભારે મજૂરી - કંઈ જ નહીં ! ના, નહીં. ચક્કી પીસવાની - તો કહે : ના ઘાણીએ જૂત - તો કહે કે, કદી નહીં. કોસ ખેંચીશ ? નહીં. સૌ કોઈને લલચાવનારું વીશીનું કામ કરીશ ? નહીં કરું. છેવટે ઝાડુ જેવું સાદું કામ ? ના, ના, ના.

કામ કરવાની ના સંભળાવવા બદલ મોતીને એક પછી એક જેલસજા મળવા લાગી, એ મોતી મૂંગે મોઢે ભોગવવા લાગ્યો. જેલ - 'મેન્યુઅલ'ના ભાયામાં સજાઓનો પાર નહોતો : મોતીની તાકાતનો પણ તાગ ન આવ્યો. ડંડાબેડી, ઊભીબેડી, તાટકપડાં... એમ કરતાં કરતાં આખરે એકસામઠા તેર દિવસની ખોરાકી બંધ ! અગિયારમે દિવસે મોતી બેભાન બનીને પડી ગયો. ત્યારે દાક્તરે આવીને એને ખોરાક આપવાનો હુકમ કર્યો; પૂછ્યું :

‘હવે કામ કરવું છે ?’

‘ના રે !’ અવાજ બદલ્યો હતો; જવાબ બદલ્યો નહીં.

‘‘અચ્છા, ડાલો અંધારીમેં !’’

એ અંધારી ખોલીની એકલતુરંગમાં, બંધ બારણાં પાછળ મોતી બારેયો પુરાઈ ગયો.

એક દિવસ-બે દિવસ-સાત દિવસ-

એક મહિનો-બે મહિના-છ મહિના.

ડરો નહીં, કલમ ! જરા હિંમત રાખી લખો-

એક વર્ષ-બે વર્ષ-ત્રણ-ચાર-પાંચ-અને છ વર્ષ...

લાગટ, સતત, એક પણ દિવસની રાહત વગરનાં છ વર્ષો - અંધારી એકલખોલીમાં.

છઠ્ઠે વર્ષે ઇલાકાની જેલોના ઉપરી-અધિકારી કર્નલ ભંડારી જેલ - તપાસે આવે છે, અંધારી ખોલી પર જઈ ખડા રહે છે; અને કહે છે કે, ‘ખોલ દો !’

અંધારી ઊઘડે છે; જાણે જીવતી સમાધિ ઊઘડે છે.

અંદર જીવતો ઊભો છે... બારેયો મોતી.

‘તારે કામ કરવું છે ?’ ઉપરી પૂછે છે.

‘ના.’ મોતીનો ઉત્તર બદલ્યો નંથી.

‘અચ્છા, નહીં કરના કામ. લે જાવ ઉસકો ચક્કરમેં. કુચ્છ કામ નહીં દેના. મજેસે રહેને દો. બિલકુલ મત સતાઓ.’

અને મોતીનું શરીર છ વર્ષે ફરીથી સર્વ કેદીઓ સાથેના મોકળા રહેઠાણમાં રહેવા ચાલ્યું

ગયું.

ત્રીજે જ દિવસે મોતી બારેયો ઉપરી-અમલદારની સામે ખડો થયો :

‘સા’બ, અરજ કરવી છે.’

‘બોલો.’

‘મને કામ આલો.’

‘કયો ?’

‘કામ વગર ફાવે નઈ. કામ આલો.’

કર્નલ ભંડારીએ વધુ કશી પૂછપરછ કરી નહીં. ‘આટલા દા’ડા કેમ ના કહેતો હતો ? આજે એકાએક શું થઈ ગયું ?’ કશું જ નહીં : એક શબ્દ પણ નહીં. કહ્યું કેવળ આટલું જ : ‘તારી મરજી હોય તો કર; ન મરજી હોય તો કંઈ નહીં.’

અને મોતી કામે લાગ્યો. અવલ દરજજાનો ઉદ્યમી કેદી નીવડ્યો. આખરે મોતી મુકાદમ બન્યો. એને માથી પીળી પાઘડી મુકાઈ, જુદી જુદી જેલોમાં એની બદલીઓ પણ થઈ.

એક દિવસ રત્નાગીરી જેલમાં એને ખબર મળ્યા કે, ગાંધીવાળા નવા આવેલા કેદીઓમાં એક ઓરત કેદી છે, અને એ કોઈક ‘મહારાજ’ નામે ઓળખાતા ગુજરાતી માણસની દીકરી છે.

‘મહારાજ !’

પંદર-વીશ વર્ષો પરનો એ પવિત્ર શબ્દ મોતીને કાને પડ્યો : ‘મહારાજની દીકરી ! એ દોડ્યો સ્ત્રી-કેદીઓની ખોલીઓ પર. ત્યાં એણે રવિશંકર મહારાજની પુત્રીને શોધી કાઢી; પગે લાગ્યો, અને બોલ્યો :

‘બૂન, તારા બાપા તો મારા ગુરુ છે. તું લગીરે મૂંઝાતી ના. તારે જે જોઈએ તે મને કહેજે. કશી વાતે તું અહીં મૂંઝાતી ના, હો બૂન !’

જેલ-બદલીઓમાંથી અંતે મોતી જુવાન મટી, આઘેડ મટી, બુઢાપાને ખોળે બેસી પાછો સાબરમતી જેલમાં આવીને ઠરીઠામ થયો, અને મહારાજ આવ્યા ત્યારે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વાત્રક-કાંઠાના ખેતરમાંની એ ભયાનક રાતના ઝાંપલી આડેથી ઊઠેલ બંદૂકધારી જુવાનનું સ્મરણ દેવરાવીને મળ્યો.

રાજદારી કેદીઓના રહેઠાણમાં મોતી મુકાદમ છૂટથી અવરજવર કરતો. વાતો કરતો ને વાતો સાંભળતો. ઊભો હોય; એમાં એકાએક સીટી સાંભળે, એટલે બોલી ઊઠે : જૈશ ત્યારે;

મા બોલાવે છે.'

મા બોલાવે છે ? મા કોણ ! રાજકેદીઓ આશ્ચર્ય પામતા, એટલે મોતી કહેતો :

‘મા બોલાવે છે-એટલે વીશી બોલાવે છે. અહીંની વીશી અમારી સાચી મા છે; કારણ કે ત્યાં જઈએ એટલે રોટલો-શાક પામીએ. મા છે વીશી તો !’

એક દિવસ રાજકેદીઓ માટે મહારાજ પર બહારથી કોઈકે મકાઈના ડોડા મોકલ્યા. એમાંથી એક લઈને મહારાજે મોતીને આપ્યો.

ઘડીક તો મોતી મકાઈના ડોડાને જોઈ રહ્યો. એની આંખોમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. એ કશું બોલી શક્યો નહીં.

મકાઈનો ડોડો મોતીએ જમીન પર મૂક્યો. પછી પોતે એની ફરતો પ્રદક્ષિણા ફરીને પગે લાગી બોલ્યો : ‘માતાજી ! આજે બાવીસ વર્ષે તો તારાં દર્શન પામ્યો ! ખાવાની તો શી વાત ! – પ્રથમ પહેલાં દર્શન જ આજ પામ્યો.’

એ પ્રદક્ષિણા સૌએ નિહાળી. શબ્દો પણ સૌએ સાંભળ્યા. એ કંઈ ટીખળ નહોતું. સૌનાં મોં ગમગીન બન્યાં. ગુજરાતની ધરતીનો પુત્ર બાવીસ વર્ષે મકાઈના થોડા દાણાનાં દર્શન પામીને ધન્યતા અનુભવતો હતો.

‘ભાઈઓ !’ મહારાજે સાથીઓને પૂછ્યું : ‘હવે આ ડોડા આપણાથી ખવાશે ખરા ?’

સૌએ ડોકું ધુણાવ્યું. મકાઈ ચાખવાની કોઈની હિંમત નહોતી.

‘લે, મોતી ! આ બધા જ ડોડા લઈ જા. શેકીને સૌ કેદીઓ ચાખજો.’

‘ના રે. બાપજી ! અમે એ શેકીએ ક્યાં જઈને ?’

એક દિવસ મોતીનો આખો ઇતિહાસ રવિશંકર મહારાજે સંગાથી રાજકેદી દાદા ગણેશ વાસુદેવ માવળંકરની આગળ ધરી દીધો. ગુજરાતના રાષ્ટ્રભક્ત ધારાશાસ્ત્રી શ્રી માવળંકરનું હૃદય દ્રવી પડ્યું. એમણે સરકારને એક દયાની અરજી મોકલી. તેમાં આખો ઇતિહાસ આલેખ્યો કે, આ માણસની યુવાની કેવા સંજોગોમાંથી ગુનાને માર્ગે ચડી : આ માણસને ઘેર બાવીશ વર્ષથી વાટ જોતી એક ઓરત અને એક બેટો બેઠેલ છે : એની જુવાની તો ભાંગી ભુક્કો થઈ ગઈ છે, પણ એને અવશેષ આવરદાનાં બે-પાંચ વર્ષ તો ભૈરી-દીકરાની જોડે, જીવવા આપો !

અરજીની તાત્કાલિક અસર થઈ. એક દિવસ સરકારી કેદનાં બાકીનાં ત્રીસ વર્ષોની માર્ફત પામીને મોતી સાબરમતી જેલનાં બારણાંની બહાર નીકળ્યો.

પણ એ ઘેર જવા માટે નહીં. વડોદરા રાજને સોંપાવા માટે; કારણ કે હજુ તો વડોદરા રાજમાં કરેલા ગુનાઓ બદલ મોતીને ત્યાંની લાંબી ટીપ ભોગવવાની બાકી હતી. અત્યારે હજુ મોતી વડોદરાની જેલમાં છે.*

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 - (૧) મોતી બારૈયો કોણ હતો ?
 - (૨) એના ઘરનું શું થયું હતું ?
 - (૩) મુખીએ એને શું કહ્યું ?
 - (૪) શેઠે શું કહ્યું ?
 - (૫) એનું ઘર ફરીથી સમું થયું ?
 - (૬) મોતીએ પછી શું કહ્યું ?
 - (૭) મહારાજને મોતી ક્યાં મળ્યો ?
૨. નીચેનાં વાક્યો સંદર્ભ સહિત સમજાવો :
 - (૧) 'જા તારાથી થાય તે કરજે.'
 - (૨) 'જા મેલ વાત પડતી, ને કર તું તારે હિલોળા !'
 - (૩) 'માતાજી ! આજે બાવીસ વર્ષે તો તારાં દર્શન પામ્યો !'
૩. મોતી બારૈયાની વાત તમારા શબ્દોમાં ટૂંકમાં લખો.
૪. રવિશંકર મહારાજનું શબ્દચિત્ર આપો.

*

* ત્યાંથી પણ દસ વરસની સજામાંથી ત્રણની જ ભોગવીને છૂટીને મોતી ૧૯૪૬માં ઘેર આવી ગયો છે.

૯. રાવજીનું હંસગીત*

ઉમાશંકર જોશી

મારી આંખો કંકુના સૂરજ આથમ્યા.
મારી વે'લ શંગારો, વીરા, શગને સંકોરો
રે અજવાળાં પહેરીને ઊભા શ્વાસ !
મારી આંખો કંકુના સૂરજ આથમ્યા...

‘આથમ્યા’ – બહુવચન કેમ ? એક દિવસ આથમે, આજે આથમે, પણ કાલે તો ઊગે ને ? પણ કાલેયે ન ઊગે, પરમ દિવસે, પેલે દિવસેયે ન ઊગે, તો તો બધા જ દિવસોના સૂરજ એકસાથે આથમ્યા, – એમ જ કહેવું પડે.

આ તો ક્યારે બને ? મૃત્યુ વખતે. મરનારને માટે બધાય દિવસોના સૂરજ એકસામટા

* ઉત્તર માધ્યમિક કક્ષાએ શીખવાતાં કાવ્યો અંગે ગુજરાતીના અધ્યાપક સંઘે યોજેલ કાર્યક્રમમાં તા. ૧૧-૧૦-૧૯૮૧ના રોજ રજૂ કરેલ વક્તવ્યને આધારે.

આથમે છે.

‘મારી આંખે’ આથમ્યા. સૂરજ પોતાને માટે આજે આથમ્યો. ક્ષિતિજ ઉપર આજે આથમતો સૂરજ આવતી કાલે બધા માટે તો ઊગવાનો છે. પણ મારી આંખે સૂરજ આથમે તેની સાથે હવે પછીના બધા જ દિવસોના સૂરજ મારે માટે તો આથમવાના.

પોતાના મૃત્યુની વાત કવિએ સૂરજના સંકેતથી કરી છે.

‘કંકુના સૂરજ એટલે ? કંકુ જેવો સૂરજ ? એ અર્થ તો ખરો જ. પણ પથારીવશ, માંદગીના છેલ્લા તબક્કે પહોંચેલા, બીમાર માણસ માટે ક્ષિતિજ ઉપરનો સૂરજ તો દૂર, સ્નેહપૂર્વક સેવાયાકરી કરતી, પાણી પાતી, દવા આપતી પત્નીનો ચહેરો એની ઉપર અવારનવાર ઝૂકે છે. એ ચહેરા ઉપરનો કંકુ જેવો નહીં, કંકુનો સૂરજ તે બીમાર માણસના વિશ્વનો સાક્ષાત્ સૂરજ છે. હવે એ ‘ચાંદલો’ ભૂંસાવાનો, એ કંકુનો સૂરજ આથમવાનો. દુનિયાનો સૂરજ તો ઊગવાનો ને આથમવાનો ને ઊગવાનો.... પણ બીમાર માણસને માટે આ કંકુનો સૂરજ તો હંમેશ માટે આથમવાનો, બધા સૂરજ સાથે આથમવાના.

આ રીતે, કવિએ પોતાના મૃત્યુની વાત પત્નીના સૌભાગ્યનો અંત આવશે એના ચિત્ર દ્વારા પ્રસ્તુત કરી.

બીજી લીટીથી મૃતાત્માના પ્રયાણની વાત શરૂ થાય છે. એ પ્રયાણની કથા કહેવા કોઈ પાછું ફર્યું નથી એટલે એ વિશેની લોકમાન્યતાની મદદથી એ આરંભાય છે. મારે માટે વહેલ તૈયાર કરો. (નરસિંહ મહેતાએ ‘બાલા તે વરની પાલખી’ની વાત કરેલી છે.) ‘મારી વે’લ શંગારો.’ વહેલને શણગારવા એ કહે છે.

મૃત્યુ સમયે શણગાર ? માત્ર વાહન જ નહીં પોતે પણ શણગારાઈને જવાનું છે, મરસિયામાં, જનારને, રાવજીની જેમ એ જુવાન હોય તો ‘કેસરિયા !’ કહીને સંબોધે છે. કેસર-ભીના વાને ને શણગારેલા વાહનમાં બેસીને જનાર પરિચાણ કરે છે. મૃત્યુનું દૃશ્ય લોકકલ્પનામાં ઉત્સવની ભૂમિકાએ ઊંચકાયું છે. કબીરસાહેબ, એથી તો સૂચવે છે : ‘કર લે સિંગાર.’

વહેલ તો કદાચ શણગારાઈ, પણ પોતાનું શું ? પ્રાણ ઓસવાઈ રહ્યા છે. સૂરજ આથમી રહ્યા છે. બધું ધબ તો નહીં થઈ જાય ? એકાએક પડખેના ભાઈને, સાથીસમોવડિયાને વીનવે છે : મારા આ પ્રાણદીવડાની શગને જરીક સંકોરોને ! દીવો હોલવાયા પહેલાં ઝબકારો કરી ઊઠે એમ મારા પ્રાણ પ્રોજજવલ થઈ ઊઠશે. જાણે એ વિનંતી પ્રમાણે થયું એમ એ ઉદ્ગારી રહે છે : સુંદર થયું, અજવાળાં પરિધાન કરીને મારા શ્વાસ (પ્રાણ) ઊભા છે, તૈયાર – મહાયાત્રાના

આરંભ માટે.

લોકબોલીનો ‘શંગારો’ શબ્દ યોજ્યો, એના નાદઅંશો જાણે થોડુંક વિસ્તરણ પામીને ‘શગને સંકોરો’ રૂપે અનાયાસ પ્રાપ્ત જેવું રચે છે. અને વહેલ શણગારવાની વાત પોતાના શણગારની તૈયારીના નિર્દેશ તરફ આગળ વધે છે. બીજી પંક્તિમાંના ચાર ર (રી, રો, રા, રો) ત્રીજીના આરંભના રેને પોતાની સાથે ખેંચી લે છે, ‘શગને સંકોરો રે’, જરૂર ‘રે’માં વેદનાનો ખટકો છે, તે હોલવાતા જીવનને ક્ષણ-ક્ષણાર્ધ વધુ ટકાવવા માટેની ચીસ રૂપે પ્રગટ થવા કરે ન કરે ત્યાંથી ઊલટા જ અર્થમાં પરિવર્તિત થઈ જાય છે, – અરે, અરે, જલદી જલદી શગને સંકોરો એવી વિનંતી રૂપે, – અને એ માન્ય થવાને પરિણામે ઝળાંઝળાં અંચળો ધારણ કરીને પોતાના છેલ્લા શ્વાસ, અવશેષ રહેલા પ્રાણ, ઊભા છે એવા રમણીય સ્પૃહણીય ચિત્ર રૂપે.

આત્મગૌરવનું ચિત્ર છે, આત્મઓછપનું નહીં. આત્મદયાનો તો છાંટો પણ ક્યાંથી સંભવે ? ઉંબર છોડ્યો ત્યાં શો અનુભવ થાય છે ?

પીળે રે પાંદે લીલા ઘોડા ડૂબ્યા,
ડૂબ્યાં અલકાતાં રાજ, ડૂબ્યાં મલકાતાં કાજ;
રે હણહણતી મેં સાંભળી સુવાસ !
મારી આંખે કંકુના સૂરજ આથમ્યા....

બારણો કોઈ ફૂલછોડ છે ? ફૂલવેલ છે ? પીળું પાંદ ખરું જોતાં તો મરનારનું શરીર છે. મરનારનું જીવતર છે. મેકબેથ તો મોટી ઉમરે ‘ધ યલો લીફ’ – પીળું પાંદ – એવો ઉલ્લેખ કરે છે. આ કાવ્યની વ્યક્તિ (જેને સ્વયં કવિ માનવામાં ખાસ વાંધો નથી) તો જુવાન છે, પણ શરીર ક્ષયથી ખવાઈને પીળું પાંદ બની ગયું છે. ગમે તેમ પણ હવે ગમે તે પળે શીર્ષ થનારું શરીર તે ખરી પડતા પીળા પાંદડા જેવું છે. તો, હવેની યાત્રા તે આ ખરવાની યાત્રા માત્ર છે. ઘોડાઓની દડમજલ નથી. એ ઘોડા તો ગાયબ થઈ ગયા આ પીળા પાંદમાં, ખરી પડતા જીવતરમાં. ફૂલની સુવાસને હણહણતી એ સાંભળે છે. ખરું જોતાં તો ફૂલની સુવાસનો અણસાર મળતાં દ્રાણેન્દ્રિયનો ઘોડો હણહણી ઊઠતો હોય છે. એ હણહણાટ છેલ્લેલો હવે સાંભળી લીધો. પાંચેય ઇન્દ્રિયોના હણહણતા ઘોડા હવે ડૂબ્યા – ગાયબ થયા. ત્રીજી લીટીમાં હણહણવાનો ઉલ્લેખ જે રીતે થયો છે તે ઘોડા શબ્દથી ઇન્દ્રિયો નિષ્ક્રિય થઈ એટલે હવે બધી સાક્ષી પણ લોપ પામી, બધાં કામકાજ પણ નિઃશેષ થયાં. બધી માયા વીંટળી લીધી. આ વાત સહજકમે,

કાંઈક રમતિયાળપણે, અનાયાસે અપૂર્વ વાગૂભંગિથી નિરૂપાઈ છે. અલકમલક શબ્દ આપણી ભાષામાં એક અપરિચિત આશ્ચર્યલોકનો નિર્દેશ કરનાર શબ્દ છે, એના બે ટુકડા કરી ‘અલકાતાં’ ‘મલકાતાં’ એવાં બે કૃદંત કવિએ યોજ્યાં. એક વિદ્વાન મિત્ર કહે છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં ‘અલકાવું – મલકાવું’ વપરાતાં સંભળાય છે. રાવજીએ ન સાંભળ્યા હોય અને પોતેય તે બનાવી લીધાં હોય. કેમ કે રાજ-કાજના ના પણ તોડીને બે શબ્દ કર્યા જ છે. દરેક વ્યક્તિનું – અદનામાં અદના વ્યક્તિનું પણ જીવન એ પોતીકું એક રાજ્ય છે, સામ્રાજ્ય છે. અલક-મલકનાં રાજ એટલું કહેવા માટે અર્ધપંક્તિમાં પૂરતી જગા ન હતી. ‘અલકાતાં રાજ’ કહીને આગળ ચાલ્યા. પડઘા રૂપે-વિસ્તરણ રૂપે પહેલી કડીમાં બન્યું હતું તેમ અનાયાસે ‘અલકાતાં રાજ’ એ, પછીની અર્ધપંક્તિમાં, ‘મલકાતાં કાજ’ બની રહે છે. જાણે ‘અલકમલકનાં રાજકાજ’ને બે અર્ધપંક્તિઓમાં વહેંચી દીધાં ન હોય. ‘અલકાતાં’માં કેવળ અવાજના બળથી યક્ષનગરી અલકા (રાવજીને દૂરથી પણ અભિપ્રેત હોય અથવા એવા અર્થનો પાસ અહીં આવશ્યક હોય એ જરીકે જરૂરી નથી) ભાવકના સંવેદનમાં એક સહચારી અર્થાંશ તરીકે ઝબકી ગયા વગર રહેશે નહીં. ‘ડૂબ્યાં અલકાતાં રાજ’થી આપ મુએ ફિર ડૂબ ગઈ દુનિયા’ના સંસ્કાર તાજા થવાના જ. પણ અહીં પદાવલિ એવી છે, પાછળની અર્ધપંક્તિમાં લયનું બેવડાવું એવું સહજ લીલામય છે કે કશા રંજનો ભાવ ઊપસતો જ નથી. આ કડીમાં તો ‘રે’ બેવાર, અને બંને વખતે યોગ્ય રીતે જ (એનો પુરાવો બંને વખતે લયને જે રીતે એ પોષે છે તેમાં પણ પડેલો છે) આવે છે. ઇન્દ્રિયોના ‘લીલા’, સદા તાજા, (બીમારીમાં પણ, વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ) યનગનતા ઘોડા ખરવા બેઠેલા પીળાં પાંદ જેવા શરીર (બલકે શબ)માં ડૂબ્યા ! ‘લીલા’ને ‘પીળા’ના વિરોધમાં અને ‘પીળે’ અને ‘પાંદે’ની વચ્ચે આવતા ‘રે’માં હૃદયને લાગેલો આંચકો પ્રગટ થઈ જાય છે. પણ ત્રીજી પંક્તિનો ‘રે’ વેદનાનો ઈષત્ સ્પર્શ વ્યક્ત કરી લઈ, પછીથી જગતના ઇન્દ્રિય-વિષય પદાર્થોના જીવાત્મા તરફના ઉમળકાભર્યા અભિસરણનો નિર્દેશ કરી, જે છોડવાની છે તે દુનિયાના સુચારૂ રૂપને નવાજવા કરે છે. ‘ડૂબ્યાં મલકાતાં કાજ’માં પણ જે કામકાજો મુખ્યત્વે વેઠ જેવાં, કરડાં લાગતાં તે હવે તેમને છોડવાની ક્ષણે પાછળ અને આગળ નજર કરતાં સુપ્રસન્ન ખુશ-હાલ જોવા મળે છે એ સૂચવાયું છે.

આ દુનિયામાં કશું હવે પોતાનું રહ્યું નથી. જેની દ્વારા દુનિયા ગ્રહણ થઈ શકતી હતી તે ઇન્દ્રિયો ડૂબી, કહો કે પોતાને માટે આખી દુનિયા ડૂબી. અને તેમ છતાં એ છોડી છોડાતી નથી. હણહણતી સુવાસ દ્વારા આખું વિશ્વજગત જાણે પોતાની તરફ આકર્ષી રહ્યું ન હોય.

ઉંબરથી ચોકમાં આવ્યા. આખું વિશ્વજગત જ નહીં, વિશેષરૂપે એક આકાર, જનાર વ્યક્તિને રોકે છે :

મને રોકે પંછાયો એક ચોકમાં;
અડધા બોલે ઝાલ્યો, અડધો ઝાંઝરથી ઝાલ્યો.
મને વાગે સજીવી હળવાશ !
મારી આંખે કંકુના સૂરજ આથમ્યા.

અત્યાર સુધી પૃથ્વી ઉપર જીવ્યા તેનું કંઈક અનોખું રહસ્ય - 'કિમપિ દ્રવ્ય' જનારને રોકે છે. એ તત્ત્વ છે પ્રેમ. પ્રેમપાત્રનો સીધો સંબંધ તો છૂટી ગયો છે. પૃથ્વી પરનું સારસર્વસ્વ, પ્રેમ પોતાનો ઓછાયો જનારના માર્ગ ઉપર પાથરે છે. જનાર જરીક ખમચાય છે. ડૂબતા ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ વિશ્વજગતનો - તેના સર્વસ્વ સમા પ્રેમનો - પ્રેમપાત્રનો પ્રભાવ જેવો તેવો નથી. એના ભણકારા છેક જ ડૂબી જાય એ અસંભવ છે. એનો અરધોપરધો બોલ સંભળાય છે. જનારને એ આંતરે છે, પકડમાં લે છે. અરે, અડધા બોલથી પ્રેમી ન ઝલાય તો ફટ પડી એ પ્રેમમાં ! પોતે જ કબૂલ કરે છે કે 'અડધા' બોલે પોતાને ઝાલ્યો છે. પૂરો ન ઝલાયો હોય તો 'અડધા' ઝાંઝર દ્વારા પકડાયો. પહેલી બે કડીના અંતરાઓની જેમ અહીં પણ પંક્તિના પૂર્વાર્ધના શબ્દો 'અડધા બોલે ઝાલ્યો' સહજપણે ઉત્તરાર્ધને લઈ આવે છે : 'અડધો ઝાંઝરથી ઝાલ્યો', ઝાંઝરના ઝંકાર વડે, જિવાયેલા જીવનની જે કંઈ રસઝંકૃતિ - ઝીણા ઝણકાર ભણકાર હોય તે દ્વારા એ એને પકડી પાડે છે, પકડી રાખે છે. આમ તો એ માત્ર પડછાયો છે. પહેલી પંક્તિના 'શંગારો'ની જેમ લોકભાષાનો ઘરગથ્થુ પ્રયોગ 'પંછાયો' કવિએ પસંદ કર્યો છે. પડછાયા શબ્દ સાથે વળગેલો અવાસ્તવિકતા - આછરેલી વાસ્તવિકતા - નો ભાવ દૂર રાખવો છે. કશુંક પોતાની રીતે નક્કર, સૂચવાય તો, સૂચવવું છે વહાલસોયો 'પંછાયો' એને કહ્યો. એ કેવળ પડછાયો નથી સ્તો ! એને ઓળંગીને જવાવારો આવ્યો, પણ એ પડછાયા સાથે જાણે કે ભટકાવાનું થાય છે. બધું જ હવે પોતાને માટે તો ભાવમય-ભાવનામય છે એટલે 'હળવાશ'વાળું છે, એક પડછાયારૂપે માર્ગમાં આવે છે એટલે પોતાને 'હળવાશ'ના સંપર્કમાં મૂકવાનું થાય છે. યાત્રા અફરપણે આગળ ચલાવતાં પોતે આ પડછાયાની હળવાશને ઓળંગવા કરે છે ત્યારે તે વાગ્યા વગર રહેતી નથી. 'સજીવી હળવાશ' છે એ. સજીવ પ્રિયપાત્ર ત્રિપરિમાણી શરીર-આકારે એને રોકી રહે છે એવું નથી, પણ તેથી એની સાથેના સહજીવનનો સૂક્ષ્મ અંશ, ગમે તેટલી 'હળવાશ'વાળો

પંછાયો, - એ ઓછો સજીવ નથી, ઓછો સઘન નથી. વાગ્યા વગર એ રહે કે ? આખા જીવંત વિશ્વજગતના સારરૂપ પ્રેમ-મયી છાયાને અતિક્રમીને ચાલ્યા જવું સહેલું ન જ હોય, કંઈક તો ખટકો લાગે જ.

રોકનાર કોઈનો 'પંછાયો' છે, ઝાલનાર - પકડી રાખનાર કોઈ વ્યક્તિનો બોલ અને એના ઝાંઝરનો અવાજ છે એટલે જનાર જેને ઓળંગતા સજીવી હળવાશ સાથે ભટકાવાનું અનુભવે છે તે બહારની વ્યક્તિ સંભવે છે. જનારને પોતાની શેષ રહેલી સજીવી હળવાશ વાગે છે એવો મરણાસન્ન બીમાર માણસનો પોતાની સાથેનો સંબંધ જોવો એ નિર્વાહ લાગતું નથી.

'સજીવી' શબ્દ 'બેજીવી'ના સંસ્કાર જગાડી શકે એવો છે. રાવજીના અંગત જીવનના સંદર્ભમાં 'બેજીવી' માટે અવકાશ હોવાનું જાણકારો સૂચવે છે. પડછાયાની હળવાશ એ સજીવી હળવાશ છે એવા વર્ણનમાં ભાવિ બાળકનો કે સમસ્ત વિશ્વજગતનો નિર્દેશ પણ જેને જોવો હોય તે જોઈ શકે.

મૂળ વાત છે તે એ કે મૃત્યુ સાથે પ્રેમની અનુભૂતિ દંઢપણે બંધાઈ છે. મૃત્યુની વાત જ પ્રેમની (કંકુના સૂરજની) વાત દ્વારા થાય છે, બલકે મૃત્યુને બહાને પ્રેમની વાત જ થાય છે. મૃત્યુ પછી વિશ્વ સાથે સંબંધ વિચ્છિન્ન થાય છે, પ્રેમ સાથે રહે છે. પ્રિયપાત્રના કપાળનું કંકુ દૂર થયું, એ કંકુના સૂરજ હમેશ માટે આથમ્યા, પણ જનારની 'આંખે' એ આથમ્યા છે - એટલે કે એ આંખોના માલિકની ચેતનામાં એ હમેશ માટે અણઆથમ્યા રહેવાના છે.

એટલે પહેલી બે કડીઓની જેમ ત્રીજી કડીના અંતે આવીએ છીએ ત્યારેય તે હૃદયની પ્રગાઢ ખેંચમતાણોની વાત પણ કોઈ ચિત્કારમાં નહીં પરંતુ શાસકતામાં પરિણમે છે. બલકે હું તો કહેવા જતો હતો કે 'પ્રાણ'ને બદલે પહેલી કડીમાં મૂકેલો શબ્દ 'શ્વાસ', બીજીમાં 'સુવાસ' સાથે પ્રાસ સાધી, ત્રીજીમાં રાવજી જેવા કવિ પાસેથી જ સાંપડી આવે એવા - અને તે પણ નર્ચા અનિવાર્ય - 'હળવાશ' શબ્દને લઈ આવે છે ત્યારે તે કડીને - એટલે કે સમગ્ર કાવ્યને અંતે ભાવકના હૃદયમાંથી પણ 'હાશ' નીકળી જાય છે. આ આથમ્યાની વાત જ નથી, ઊગ્યાની વાત છે - પ્રેમના સદોદિતપણાની વાત છે. અજવાળાં પહેરેલ પુરુષ હળવેકથી પ્રેમનો સ્વીકાર કરે છે એની, જે ઘર અને આંગણમાં એ વસ્યો હતો તે છોડતાં એ માલમાલ થઈને વિદાય લે છે એની વાત છે.

આંખમાં તે કશું આથમતું હશે ? આંખને લીધે તો બધું ઊગે. પણ આ કાવ્યમાં કવિકર્મ વિરોધને ઉપયોગમાં લે છે; ‘ખીળા’માં ‘લીલા’ને ડુબાડે છે, જેણે અજવાળાં પહેર્યાં છે તેવા વિદાય લેનારને ‘પંછાયો’ રોકે છે, હળવાશ ‘વાગે’ છે. મૃત્યુની ક્ષણ છે, પણ લગ્નગીતના ધોળ (ધવલમંગલ)ના લયમાં ઉદ્ગારો આકારિત થાય છે. કંકુનો, ભારે સૂઝસંયમથી અણઉચ્ચારાયેલ, ‘ચાંદલો’ અહીં ‘સૂરજ’ તરીકે પ્રગટે છે. ઇન્દ્રિયો જવા જ બેઠી છે ત્યારે ઇન્દ્રિયવ્યત્યય કેવળ આકસ્મિક પણ નથી રહેતો, સુવાસ સંભળાય છે. ઝાંઝર ઝમકીને અવાજ દ્વારા ઝાલે છે, પણ ‘ઝાંઝરથી ઝાલ્યો’ કહી કવિ, ત્રિપરિમાણી ચિત્ર દ્વારા, સ્પર્શીને એ પકડતું હોય એમ નિર્દેશે છે. કવિએ કૃતિને ‘આભાસી મૃત્યુનું ગીત’ એવું મથાળું આપેલું. (કાવ્યોનાં શીર્ષક, જેમ ચિત્રોનાં, એ તે તે સર્જકકૃતિનો અનિવાર્ય અંતર્ગત અંશ નથી, જો કે કોઈક વાર એ ખૂબ મદદકર્તા થઈ શકે.) શીર્ષકને પણ વિરોધના નમૂના તરીકે જોઈ શકાય. ખરેખર છે પ્રેમની અમરતાનું ગીત પણ એને કહ્યું આભાસી મૃત્યુનું ગીત. શરીર છૂટ્યું નથી એટલે ‘આભાસી’ મૃત્યુ છે, પણ ગીત છેવટે નીવડી આવે છે મૃત્યુના સાચેસાચા આભાસીપણાનું.

કવિકર્મ અનવદ્ય છે. અનાયાસ રચનાલીલા ત્રણે અંતરામાં ઉત્કૃષ્ટરૂપે પ્રગટ થાય છે. કવિના હસ્તાક્ષરની એક પ્રતમાં શરૂઆતનો ‘મારી’ શબ્દ નથી. તે શબ્દ વગર પણ, પ્લુત ઉચ્ચારોની સગવડ હોઈ, ધોળરૂપે કૃતિનો લય નિર્વાહ્ય છે. ‘હું’ને જેટલે અંશે દૂર રાખી શકાય તેટલો રાખવાનો સર્જકનો આશય હોય. પણ આગળ જતાં ‘મને’ (બેવાર) ટાળી શકાય એમ ન હતું. કૃતિની સંઘટનામાં એક મુખ્ય ઉદ્ગાર છે : ‘રે.’ ભલે આભાસી તોયે આ મૃત્યુનું ગીત રહ્યું. એટલે ‘રે’ છોક અસ્થાને તો ન ઠરે. પહેલી બે કડીમાં ત્રણ વાર આવતો ‘રે’ કવિ ઊલટા જ આશયથી પ્રયોજતા જોવા મળે છે. ત્રીજી છેલ્લી કડીમાં ‘મને રોકે’ કે ‘મને વાગે’ પછી ‘રે’ મૂકવો હોત તો મૂકી શકાત. પણ આ કૃતિમાં અરે-કાર કરતાં ઊલટા જ ભાવ ઉપર કવિની નજર છે એ ‘રે’ના ઉપયોગ દ્વારા સૂચવાયું છે.

જો મૃત્યુ પૂર્વે કોઈ પોતાને વિશે કરુણપ્રશસ્તિ (એલેજ) લખી શકે તો એવી જાત-કરુણ પ્રશસ્તિ (સેલ્ફ-એલેજ) આ કૃતિને લેખી શકાય. પણ હું એને રાવજીનું હંસગીત (સ્વાન સોન્ગ) લેખવાનું વધુ પસંદ કરું, આની પછી કવિએ કેટલુંક પદ્યમાં-ગદ્યમાં લખ્યું છે છતાં, અકાળે ક્ષુણ્ણ બનેલા એના કવનનો ઉચિત ઉત્કૃષ્ટ અંતિમોદ્ગાર આ ગીત બની રહે છે. ગીતની કઈ રીતે ઓળખ આપવી એ મુખ્ય વાત નથી, અનોખા ભાષાકર્મ-કવિકર્મને લીધે ગુજરાતીનું એક મહામૂલું સર્જન એ નીવડ્યું છે.

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના ઉત્તર આપો.
 - (૧) કવિ 'સૂરજ આથમ્યા' બહુવચનમાં શા માટે કહે છે ?
 - (૨) 'કંકુનો સૂરજ' એટલે ?
 - (૩) 'પીળું પાંદ' એટલે શું ?
 - (૪) કવિ આંખમાં આથમવું કેમ કહે છે ?
૨. નીચેની પંક્તિઓ સમજાવો :
 - (૧) મારી વેલ શંગારો વીરા, શગને સંકોરો
 - (૨) રે હણહણતી મેં સાંભળી સુવાસ !
 - (૩) મને રોકે પંછાયો એક ચોકમાં
૩. કાવ્યનું રસદર્શન તમારા શબ્દોમાં કરો.

*

૧૦. ચંદ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા

(૧૯૦૧)

નાટક અને રંગભૂમિના ભોખધારી ચંદ્રવદન નાટકકાર, દિગ્દર્શક, અભિનેતા, કવિ, પ્રવાસવર્ણનકાર એમ અનેકવિધ ચહેરા ધારણ કરનાર લેખક છે. જગતભરની રંગભૂમિનો તેમનો અભ્યાસ અને પરિચય છે અને આખી પૃથ્વી અનેકવાર ખૂંટી વળ્યા છે. આત્મકથા, વિવેચન પણ તેમણે લખ્યાં છે. તેમણે લખેલ અંગ્રેજી ગુજરાતી પુસ્તકોની સંખ્યા સિત્તેરની આસપાસ થવા જાય છે. આત્મકથનાત્મક 'ગઠરિયા'ના બધા ભાગ તેમની આગવી શૈલી દર્શાવે છે.

મહત્વની કૃતિઓ :

કવિતાઓ : ઇલાકાવ્યો

નવલકથા : ખમ્માબાપુ

નાટક : આગગાડી, રંગભંડાર, પ્રતિનિધિ એકાંકીઓ

આત્મકથા : બાંધ ગઠરિયાં (૧-૨), અંતર ગઠરિયાં.

વિવેચન : લિરિક અને લગરિક, યુરોપના દેશોના

નાટ્યસૃષ્ટિ

ઇંગ્લેન્ડમાં મંદિરે

શ્રી અરવિંદભાઈની આંખો ચકોર, ચકોર એટલે તીણી; જેમ વધારે ઝીણી થાય તેમ વધારે ઊંડે ઊતરે, જેવો અમે નીચે ઊતર્યા, પેલી મોટી મોટરમાં ગોઠવાયા એટલામાં અમારા મનની પરિસ્થિતિ આંખી લીધી.

‘મિસ બેલ કારમેન અને પ્રોફેસર મહેતા. જિંદગીમાં દરિયાનાં મોજાં જેમ ઊછળે શાંત થાય એવા ઊછરતા શાંત પ્રસંગો આવ્યા જ કરે છે, ક્યાંક ખૂબ લાગણીવશ પણ થઈ જવાય, ક્યાંક તુમુલ પ્રચંડ તોફાનો પણ અનુભવાય. તમારા જેવાના પ્રતાપે મહાન ફિલસૂફોનાં વચનો

વાંચેલાં તેમાં એવું લખાણ છે કે જેઓ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં ખૂબ જ આગળ વધેલા હોય છે, તેઓ સુખેદુઃખે, હર્ષશોકમાં, ઉલ્લાસની ઘડી કે ગમગીનીની ઘડીમાં સ્વસ્થ જ રહે છે.’

‘શ્રી અરવિંદભાઈ - કમાલનું આ વાક્ય તમે ગોખી રાખ્યું છે અને તમે તો એ ક્ષેત્રમાં આગળ વધ્યા વિના જ એનું આચરણ કરી જાણો છો. એટલે જો કદાચ અમને ઉદેશીને કહ્યું હોત તો તે માટે અમે બંને તમારો આભાર માનીએ છીએ. કેમ છો, શાંતનુભાઈ અને ભાભીસાહેબ ! આપણે ક્યાં જઈએ છીએ ?’

‘એ પ્રોફેસર હું કહું. પથ્થર, પોલાદ, સંગીન, નક્કર વસ્તુઓ જીવનમાં માર્ગદર્શક બને છે અને લાંબો કાળ ટકે છે. ઊર્મિલ, લાગણીવેડા મોટા સંગ્રામમાં ખપ નથી લાગતા. જુઓ, આપણે જઈએ છીએ અહીંથી એંશી પંચ્યાશી માઈલ દૂર, દક્ષિણે. પછી જરા પશ્ચિમે ખ્રિસ્તલ તરફ, ત્યાં તમને મોહન-જો-ડારો યાદ આવશે, ઇજિપ્તનાં જૂનાં મંદિરો યાદ આવશે, માયા તથા ઇન્કા સંસ્કૃતિ યાદ આવશે - ઈસુ ભગવાન જન્મ્યા તે પહેલાં બે-અઢી હજાર વર્ષ પહેલાંના જમાનામાં અને ઇંગ્લેન્ડમાં જ, અહીં પણ અવશેષો છે, જોઈએ.’

હાઈડપાર્ક, નાઈટ્સબ્રિજ થઈ કોમવેલ રોડ ઉપર કોમવેલિયા દિમાગને અનુસરી હીથરો ઍરપોર્ટનો રસ્તો પકડી આગળ જરા ફંટાઈ રોડ નંબર એ, ૩૦ એ ૩૦૩ના રસ્તે, અત્યંત સુંદર બાગ, બાજુ વનરાજીઓ, સ્વચ્છ વળામણી નાનકડી ડુંગરીઓ ખૂંદતાં, ઓળંગતાં અમે બે-એક કલાકમાં તો સેલિસબરી પાસે વિન્ટરસ્લો ગામના પેઝંટ હોટેલના બાર-ડાઈનિંગ રૂમમાં ચા પીવા જઈ બેઠા.

સ્વચ્છ શાંત કોલાહલ વિનાનું સ્થાન, ત્યાં શ્રી અરવિંદભાઈ સ્ટોનહેંગ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. ‘ગ્રેટ બ્રિટનનું જ્યારે હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય ત્યારે અમને પોતાનું દરિયાપારનું સામ્રાજ્ય વિકસાવવા સિવાય અને બને એટલી રાજકીય ક્ષેત્રે તેમ જ વ્યાપારને ક્ષેત્રે પોતાને દેશ લક્ષ્મી ઘસડી લાવવા સિવાય બીજો કોઈ મોટો ઉદ્દેશ નહોતો. હા, પ્રોફેસરો ભણાવે, વિદ્યાર્થીઓ ભણે. સારા વિદ્યાર્થીઓ કોલોનિયલ સર્વિસિસમાં પારકા દેશ ઉપર રાજ્ય કરવા જાય. જોન ઓબ્રે નામના એક સાહેબે લગભગ ત્રણસો વર્ષ પહેલાં આ સ્થળ ઉપર કંઈ વિચિત્ર પ્રકારના ઊભા અડીખમ તોતિંગ પથરાના થાંભલા જોયા પછી ૧૯૫૩માં પથરા ઉપર કેટલીક સંજ્ઞાઓ કોતરેલી જોવામાં આવી. અને કારડીકાન યુનિવર્સિટી પ્રોફેસરોએ સંશોધનો શરૂ કર્યાં. બ્રોન્ઝએઈજ પહેલાં - ન્યૂ ઓલિંપિક યુગમાં એટલે કે ઈ.સ. પૂર્વે ૨૨૦૦ વર્ષ પહેલાં એટલે કે લગભગ ચાર-સાડાચાર હજાર વર્ષો પહેલાં સ્ટોનહેંગના આ સ્થાનમાં કોઈ ત્યાં વસનારી પ્રજાએ અહીં ટેમ્પલ ચર્ચ

તો નહીં જ - મંદિર બંધાવ્યું યા બાંધ્યું, અને તેમાં વખતોવખત સુધારા-ઉમેરણા થતાં રહ્યાં એવું હવે લગભગ નક્કી થયું છે. ડચુઈડ પ્રજા ઇંગ્લેન્ડમાં આવી તે પહેલાં હજાર-દોઢ હજાર વરસો પહેલાંના, આ બાંધકામ કહો તો બાંધકામ યા આયોજન કહો તો આયોજન છે. ગોળ અડીખમ પચીસ ટનના વજનના ચૌદ ફીટ ઊંચા મજબૂત નક્કર પથ્થરના થંભા ઉપર વળી ગોળાકારમાં એની ઉપર વીંટળાતી એવા જ પથ્થરોની વીંટી, સીધા સો ફીટની રેખાદોરીમાં ફરતા આ થંભા એમાં એક વળી બીજી ગોળ ગોઠવણી - પથરાઓમાં કાણાં કોતરી પથ્થરોને ચૌદ ફીટની ઊંચાઈ એ ચઢાવેલા, ગોળ ગોઠવેલા. વચ્ચે ક્યાંક વેદી હશે, ત્યાં પૂજા થતી હશે. કયા ભગવાનની પૂજા થતી હશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે, પણ વિદ્વાનો સૂર્યપૂજા થતી હોય એવી અટકળો કરે છે, કારણ એનો પ્રવેશભાગ બરાબર ઘટતે સમયે સૂર્યોદયની સામે આવે છે. આમ કહે છે કે યુરોપ આખામાં આ જૂનામાં જૂનું મંદિર અને તે ઇંગ્લેન્ડમાં ખ્રિસ્તલથી અને લંડનથી દક્ષિણે આશરે સો માઈલની અંદર. હવે જોવા ચાલો અને જોતાં વિચારજો કે આ તોતિંગ પથ્થરો ખસેડવા હજારેક માણસો જોઈએ - તેમની પાસે એટલાં લાકડાં ઉપર મૂકી ઘસડવા દોરડાં જોઈએ. તો ઇંચ બે ઇંચ ખસે, એમ એ આવબરીથી ખ્રિસ્તલ ચેનલ પાર કરી લગભગ એકસો ચાળીસ માઈલની મજલ કરી હશે. અને એવા ઍંશી પથરા - ઉપરનાં નાળિયાં પથરા જુદા - કલ્પના દોડાવ્યા જ કરો - આ મજબૂત બાંધાના, રાઠોડી દિમાગના માણસો - ચણો.

નદી પાર કરવા યા અખાત પાર કરવા કેવાક તરાપા બાંધ્યા હશે એની તો કલ્પના જ કરવી રહી - અને લાકડાના ગચ્છા મૂકી ધીમે ધીમે એને ચૌદ ફીટ ઊંચે ચઢાવ્યા હશે એમાં કેટલો સમય લાગ્યો હશે એ પ્રભુ જાણે કારણ ત્યારે દોડસાલ - માનસમાન - ઈ.એ.જી. જેવી ઇન્જિનિયરી સંસ્થાઓ તો શું, પણ વજન ઊંચકવા ઊંટડા કે પુલીની ઘરેડીઓ નહોતી. 'ચાલો પ્રોફેસર ! આ પણ માનવશરીરે પ્રભુને પૂજવા આદરેલું ભવ્ય અને દિવ્ય ભગીરથ કામ છે. પ્રભુ કેટલા પ્રસન્ન થયા હશે એની પણ આપણને જાણ નથી.'

વિશાળ શાંત જગ્યા, આંતરતા રસ્તા ઉપર દખલ ન થાય એ માટે બાજુમાં મોટરો માટેનું જુદું સ્ટેન્ડ, જ્યાંથી ભોંયરામાંથી આ જગ્યાએ જવાનો રસ્તો, પવનની ઠંડી લહેરો, અનહદ શાંતિ, એ ઉપરાંત ચા, કોફીના અને એક-બે ખાવાની વાનગીના સ્ટોલ ખરા, પણ ક્યાંય એક પણ કાગળનું ઊડતું પ્યાલું કે કાગળની એકાદ ચબરખી સુધ્ધાં ઊડતી જોવા ન મળે. ધ્યાન, પ્રાણાયામ કરવા માટે આથી વધારે શાંત જગ્યા ક્યાં મળવાની હતી ? હા, ગુફા કે શિખર

નહીં. શ્રી અરવિંદભાઈને કહ્યું એટલે તો એમણે તરત કહ્યું :

‘બેસી જ જાઓ, અને તમે કહેશો તે દિવસે, તે સમયે આ જ મોટર તમને લેવા આવશે, અને સનાતન કાળ સુધી બેઠક જમાવવી હોય તોયે, જેમને તમને મળવા આવવા મન થાય, એમને પણ આજ મોટર લાવી નાખશે. બોલો છે વિચાર ?’

પણ ત્યાં સૌ કોઈના મગજમાં આ ત્રણ તબક્કે બંધાયેલા યા રચાયેલા મંદિર વિશે જ સંક્રમણ ચાલુ રહેતું. બધું જ કલ્પનાને આધારે. જૂનું છે એ હકીકત છે. આજની સંસ્કૃતિ પહેલાંનું અઢી હજાર, પાંચ હજાર વર્ષ – એવાં જૂજ સ્થળોમાંનું આ એક. બાકી ક્યાંક તો એંશી લાખ વર્ષો પહેલાંનું કોઈ હાડપિંજર કે હાથીનો દાંત કે ડીનોઝેરનાં ખોપરાં મળી-જડી આવે છે, ત્યારે થાય છે કે કેટલાં લાખ વર્ષોથી આ પૃથ્વીનો ચરખો ચાલ્યા જ કરે છે – ચાલ્યા જ કરે છે. સાગરો ઘૂઘવે છે, જવાળામુખીઓ ફાટે છે, ધરતીકંપ થકી ભૂમિ મોં ફાડી કંઈક શહેરોનાં શહેરો ઓહિયાં કરી જાય છે. જેટલા પ્રવાસીઓ ત્યાં આવ્યા હતા તે, બધા જ મોટરમાં આવ્યા હતા. નજીકમાં કોઈ રેલવે સ્ટેશન દેખાયું નહીં. એ બધાં જ અચરજભર્યા મૌનમાં લીન થઈને પાછા જતા હતા.

અમે પણ મારતી ગાડીએ પાછા લંડન તરફ વળ્યા.

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

- (૧) લેખક ઇંગ્લેન્ડમાં કયા મંદિરે ગયા હતા ?
- (૨) એ મંદિર ક્યાં આવેલું છે ?
- (૩) એની વિશેષતાઓ કઈ છે ?
- (૪) ત્યાં શેનો અનુભવ લેખકને થાય છે ?

૨. સંદર્ભ સાથે નીચેનાં વાક્યો સમજાવો :

- (૧) તેઓ સુખેદુઃખે સ્વસ્થ રહે છે.
- (૨) યુરોપ આખામાં આ જૂનામાં જૂનું મંદિર.
- (૩) માનવશરીરે પ્રભુને પૂજવા આદરેલું ભવ્ય અને દિવ્ય ભગીરથ કામ છે.

૩. આ સ્થળનું ટૂંકું વર્ણન તમારા શબ્દોમાં કરો.

૪. લેખકની શૈલી પર ટૂંક નોંધ લખો.

*

૧૧. જયન્તિ દલાલ

(૧૯૦૯-૧૯૭૦)

ગળથૂથીમાં જ જેમને રંગભૂમિ મળી છે તેવા આ લેખક એકાંકીકાર તથા નવલિકાકાર તરીકે અગ્રગણ્ય હતા જ. પણ 'રેખા' નામના નોંધપાત્ર સાહિત્યિક સામયિકના તંત્રી, રાજકારણના સક્રિય નેતા, કુશળ અનુવાદક પણ હતા. સિત્તેર ઉપરાંત પુસ્તકો તેમણે ગુજરાતને આપ્યાં છે.

મહત્વનીકૃતિઓ :

નાટકો : જયન્તિ દલાલનાં પ્રતિનિધિ એકાંકીઓ, અવતરણ.

ટૂંકી વાર્તા : જયન્તિ દલાલની પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ.

વિવેચન : કાયા લાકડાની માયા લૂગડાની.

અનુવાદ : યુદ્ધ અને શાંતિ (War & Pieceનો અનુવાદ), એગામેમ્નોન

બેસો નિશાળે

પાત્રો

કનકરાય

વસુબહેન

હરસુખ

નારણ

વસુ : હું તને સાફ સાફ કહી દઉં છું, નારણ...

નારણ : પણ, બહેન...

વસુ : ના, મારે એ કાંઈ સાંભળવું જ નથી. આ ઘરમાં હું બેઠી છું ત્યાં લગી હું કહું છું તે જ થવાનું.

નારણ : પણ, બહેન, હું એની ક્યાં ના પાડું છું ?

વસુ : તો પછી તેં આમ કેમ કર્યું ?

નારણ : હું શું કરું બહેન ? શેઠે કહ્યું એટલે મારે કરવું જ પડે ને ?

વસુ : ઘરની વાતમાં શેઠ શું જાણે ? ઘરની વાતમાં તો હું કહું તે જ થવાનું.

નારણ : ભાઈસા'બ, આ તો મારો મરો થાય છે. શેઠને હું...

વસુ : હા હા, કહી દેજે તારા શેઠને પણ. કહી દેજે. ઘરમાં તો ઊં નું ચૂં પણ મારી પરવાનગી વિના નહિ થવાનું.

નારણ : સારું, બહેન, હવેથી એમ કરીશ.

વસુ : કરીશ નહિ તો જઈશ ક્યાં ?

નારણ : બહેન, પણ મહેરબાની કરીને તમે વઢતાં નહિ.

વસુ : હું તને વઢું છું ? શા ઢોંગધતૂરા કરે છે ? જાણે મેં તો એને મારી નાખ્યો, રેંસી નાખ્યો ! જોને, બિચારો બોલે છે તે !

નારણ : ઓ બહેન, પણ મેં ક્યાં એવું કહ્યું છે તે તમે આમ કહો છો ? હું તો કહેતો હતો...

વસુ : શું કહેતો હતો ? જોને બિચારો ઓશિયાળો થાય છે તે !

નારણ : કે તમે જ શેઠને કહી દેજો.

વસુ : કહીશ, કહીશ, એક હજાર વાર કહીશ. મને તારા શેઠની કાંઈ સાડીબાર નથી.

તારો શેઠ તે શું વાઘ-દીપડો છે તે મને ખાઈ જવાનો છે ?

કનકરાય : આવો આવો, હરસુખ, આવો.

નારણ : શેઠ આવ્યા, બહેન.

વસુ : તે ભલે આવ્યા. એવો આપણા ઉપર કોઈનોય રોફ ચાલી નહિ શકે.

કનકરાય : શું છે, નારણ ?

નારણ : શેઠ... બહેન...

કનકરાય : તે આમ થોથવાય છે શું કરવા ? કોણે, વાઘે ઝાલ્યો છે ? વાઘે...?

નારણ : બહેને...

વસુ : શું બહેને ?

નારણ : ના કહી.

કનકરાય : ના કહી ? શેની ના કહી ?

નારણ : તમારું કહ્યું કરવાની.

કનકરાય : મારું કહ્યું કરવાની ના કહી ?

નારણ : હા, તમે કહ્યું'તું ને, શેઠ, આ ઓરડાનું ઝાડુ મારે સખીના ઝાડુથી કાઢવું ?

કનકરાય : હા, કહ્યું હશે !

નારણ : અરે કહ્યું'તું, શેઠ ! તમે જ કહ્યું'તું.

કનકરાય : પણ એનું છે શું ?

નારણ : તે શેઠાણીએ તો મને મારી નાખવાનું જ એક બાકી રાખ્યું.

કનકરાય : ઓહોહો. હજુ તો તું જીવતો છે ને ! પછી શું ? એ કહે એમ કરજે. પછી શું ? ભલા'દમી, શેઠાણીને રાજી રાખીએ. કો'ક દિવસ એ રીઝશે તો તું ખાટીશ.

નારણ : ના, પણ આનો ફેંસલો કરી આલો.

કનકરાય : શેનો ફેંસલો જોઈએ છે ?

નારણ : મારે કોનું માનવું ?

વસુ : હજુ તારે ફેંસલો જોઈએ છે ?

કનકરાય : જો, ભાઈ, શેઠાણીએ ફેંસલો આપી દીધો ને ?

નારણ : આ જ ફેંસલો ને ?

વસુ : ત્યારે શું તારે હાઈકોર્ટનો ફેંસલો જોઈતો હતો ?

નારણ : નહિ, બહેન, હવે જોઈ લેજો. જો હવે ભૂલ આવે તો આ પેલી તમારી ચંપલ અને મારું માથું, થયું ?

વસુ : ત્યારે એમ જરા...

નારણ : હવે કહેવું ન પડે. ત્યારે, બહેન, હું શાક લઈ આવું ?

કનકરાય : અત્યારે સાડા અગિયાર વાગ્યે શાક ?

વસુ : તે માણસ નવરો થાય ત્યારે મંગાવીએ ને ?

કનકરાય : પણ મેં ચાર દિવસ પહેલાં તો કહ્યું હતું કે હરસુખને આજે જમવા બોલાવ્યા છે.

વસુ : તે તમે તો પંદર દિવસ પહેલાં કહો; પણ મારી વેતરણ આવે ત્યારે જ બધું થાય ને ?

કનકરાય : પણ આ અમે જમવા જ આવ્યા છીએ.

વસુ : તે એમાં હું શું કરું ? બેસો, મે'માનને પણ બેસાડજો. થશે એટલે બોલાવીશું.

કનકરાય : પણ... પણ...

વસુ : પણ પણ શું ? મે'માનને નોતરવો'તો તો મને પૂછવું તો હતું ? અહીં તો જાણે

વીશીની કૂપન ફાડી એટલે પતી ગયું ! મે'માનને જમવા બોલાવ્યા છે !

કનકરાય : ના ના, બેસો બેસો તમે હરસુખ, એ તો એમને જરા...

વસુ : કહોને વાઈનું દરદ છે, તાણ આવે છે, વાયુ થઈ આવે છે !

કનકરાય : તમે જ બોલ્યે રાખો છો, પછી મારે કહેવાની જરૂર જ ક્યાં રહી ?

વસુ : હા, હું જ બોલ્યે રાખું છું ને ! ખરું કહું એટલે ભૂંડી જ લાગું ને ?

કનકરાય : પણ આ બધું શું કરવાને ?

વસુ : કર્યાં કરો તમે તમારે મને બદનામ. લોકોમાં ભૂંડી જ બતાવવી છે ને તમારે ?

કનકરાય : પણ કોણે તમને શું કહ્યું ?

વસુ : તમે તે કાંઈ મને કહો છો ? બિચારા કોઈ દહાડો કશું બોલે છે ? જતિમુનિનું મૌનવ્રત લીધું છે તે ક્યાંથી બોલે ?

કનકરાય : બરાબર છે. જો દુનિયામાં કોઈએ કાંઈ બોલવાનું કામ માથે લીધું હોય, જો કોઈને એવો ઓપન જનરલ લાઇસન્સ વિનાનો ઇજારો મળ્યો હોય તો તો એ ધરાર તમને જ મળ્યો છે.

વસુ : જુઓ, તમે વિચારીને બોલજો : પછી એમ ન કહેતા કે મને કીધું ન હતું.

કનકરાય : તે તારે લડવું જ છે ને ?

વસુ : આ વાણિયાબામણનાં પરણેતર રહ્યાં તે લડ્યે પણ શું વળે ?

કનકરાય : એમ નિરાશ થવાની જરૂર નથી. હવે તો આપણી સરકારે નવા કાયદા કર્યા છે. હવે એ કારણે મનમાં ઓરતા નહિ રહી જાય, કોઈનાય.

વસુ : તો એય કરો ને ! શેની રાહ જોઈ રહ્યા છો ?

કનકરાય : એય વિચાર કરી જોયો, પણ...

વસુ : પણ શું ? કોઈ... જોજો, મારાથી બોલાઈ જવાશે અને તમે કહેશો કે બહુ બોલે છે.

કનકરાય : મને થયું કે બૈરું તો મળી રહેશે, પણ તું ક્યાં મળીશ ?

વસુ : બૈરું મળી રહેશે એમ ને ? રસ્તામાં પડ્યાં હશે એમ બૈરાં !

કનકરાય : તમને એમ લાગે છે કે કોઈ આંધળી બેડું નહિ ફોડે ?

વસુ : કહો, આંધળી કહો, મારાં માબાપને...

કનકરાય : જો, હજુ લગી હું મારા પૂજ્ય સાસુ-સસરા લગી નથી પહોંચ્યો, હોં !

વસુ : શેના પહોંચો ? હું બેઠી છું ને બાર વરસની; બોલનારની બોબડી બંધ ન કરી દઉં ?

કનકરાય : જુઓ, શેઠાણી સાહેબ, એવાં બોબડી બંધ કરાવનાર તો મેં કેટલાંય જોઈ લીધાં.

વસુ : ગણાવી નાખો ને એટલે પંચાત પતી.

કનકરાય : એ પહેલાં હરકત ન હોય તો નારણને શાક લેવા મોકલો. ના ના, હરસુખ, તમે તમારે આરામથી બેસોને ! એક દહાડો મોડું જમવાનું. કાઢો ને કપડાં.

વસુ : દાતણપાણી તો કર્યાં છે ને ?

કનકરાય : શું તમે ફાવે એમ બોલ્યા કરો છો ?

વસુ : શું કહી નાખ્યું તે તમારા મુનીમને ?

કનકરાય : એનો જવાબ હું આપું છું. જા, નારણ, શાક લઈ આવ.

નારણ : બહેન...

કનકરાય : તે બહેનને શું છે ?

વસુ : કેમ, બહેનને શું છે ? આ બહેનના હુકમ વિના ચકલુંચ ફરકી નહિ શકે.

કનકરાય : વારુ હવે, જો હરકત ન હોય તો આ ચકલાને શાક લેવા જવાનું કહી દો.

વસુ : નોકર સાથે વાત કેમ કરવી એ પણ આવડે છે કે નહિ ? એ પણ માણસ છે, હોં !

નારણ : બહેન...

વસુ : મારું ન લગાડતો, ભાઈ; એ તો જેવા જેના સંસ્કાર, તેવું બોલે. આપણે મન પર ન ધરાવીએ.

નારણ : હોં, બહેન.

કનકરાય : જોને, મારો વા'લો હટતો જ નથી ! અલ્યા, શાક લઈ આવ.

નારણ : બહેન...

કનકરાય : હવે આને કહે છે ?

વસુ : કોઈ પણ સ્વમાની માણસ આવું કઈ રીતે સહન કરી લે ?

કનકરાય : હું પણ એ જ કહું છું : કોઈ પણ સ્વમાની માણસ આવું કેમ સહન કરી લે ? ના ના, હરસુખ, આ તમારી વાત નથી. ભલા આદમી, આમ વાતે વાતે મારું લગાડવાનું રાખશો તો લગન કેવી રીતે કરશો અને સંસાર કેવી રીતે ચલાવશો ? રામ જેવા રામને પણ ભારે પડી ગયું હતું ને ? અને એમાંય એ તો એટલો ભાગ્યશાળી કે સીતા જેવી શાણી સ્ત્રી મળી હતી.

વસુ : ના, ના, ત્યારે તમને તો કોક કુભારજા માથે પડી હશે ! તમારા બધા વ્યંગ હું સમજી શકું છું, હોં ! સરખામણી કરવાવાળાએ રામ બનવાનો પણ પ્રયત્ન કરવો જોઈએને ?

કનકરાય : રામ તો ભાગ્યશાળી માણસ હતો કે એને દુર્મુખ અને ધોબી બન્ને મળ્યા હતા !

નારણ : બહેન, આ શેઠ મને કાંક કહે છે.

કનકરાય : અલ્યા, તું હજુ અહીં જ છે ?

નારણ : બહેન...

કનકરાય : હવે તમે આ બહેનના બોલનારને શાક લેવા જવાનું કહેશો ?

વસુ : તમારે તો જ્યાં ને ત્યાં મારું ભૂંડું જ દેખાડવું છે ? મુનીમ કોઈ ઠેકાણે એવું કહે કે શેઠને ત્યાં જમવા ગયો તો થાળીમાં શાક પણ ન હતું. હું જાણું છું, તમારે આવું જ કહેવરાવવું છે પણ હું એમ મારું ખરાબ નહિ દેખાવા દઉં. નારણ !

નારણ : બહેન !

વસુ : જા, શાક લઈ આવ.

નારણ : જી, બહેન...

કનકરાય : હવે તમે આ બધો વિવેક જવા દો, અને જે હોય તે જ આપી દો ને ! દીઠા દેવ અને પહોંચી જાતરા.

વસુ : શું ક્યારના બોલ બોલ કર્યા કરો છો ? કોઈ સામો જવાબ આપતું નથી એટલે ?
આ એક દહાડો કામ આડે શાક ન મંગાવી શકાયું તેમાં તો શુંનું શું બોલી નાખ્યું !
દેવ તો તમે શું દીઠા ? દેવ દીઠા તો તો મેં દીઠા, અને જાતરા પહોંચી તો મારી
પહોંચી. જિંદગીનું પાણી કરી નાખ્યું. જા, નારણ, શાક લઈ આવ.

નારણ : જી, બહેન...

વસુ : પણ અલ્યા, ઊભો રહે, શું શાક લાવીશ તું ? આ શાકના ભાવ પણ શા વધ્યા
છે ! જાણે ગવાર ને કોળું ને દૂધી ને ગલકાં, બધાં અમેરિકાથી જ આવતાં ન
હોય ?

નારણ : શું લાવું, બહેન ?

કનકરાય : બહાર લીમડાનું ઝાડ છે તેના પરથી થોડાં પાંદડાં લઈ આવ ! સસ્તામાં
સસ્તાં અને નીરોગીમાં નીરોગી.

વસુ : મે'માન આગળ તમારે મારું ઘરનું નીચાજોણું જ કરાવવું છે ને ? આ હરસુખભાઈ
શો ખ્યાલ લઈને જશે અહીંથી, એનો તો ખ્યાલ કરો. બોલ બોલ કર્યા કરો છો
તે !

કનકરાય : ઓહોહો ! નવાઈની વાત છે ને ! તમને આવો ખ્યાલ આવે છે તે ! એક
કલાક થયા આપ શું કરી રહ્યાં છો એનો તમને વિચાર આવે છે ? હરસુખભાઈ
શો ખ્યાલ લઈ જશે ? એક ખ્યાલ તો જરા બાંધશે : લગ્ન કરવા પહેલાં સોગળણો
પાણી પીશે. લગ્ન એટલે શું એ શીખવવાની તો તમે નિશાળ જ ખોલી છે ને ?

વસુ : હા, મેં નિશાળ ખોલી છે, અને તમે નિશાળે બેઠા છો !

નારણ : બહેન...

વસુ : આ જીવ ખાઈ ગયો તું. મૂઆની જરાકે અક્કલ તો ચાલતી નથી.

નારણ : પણ બહેન, હું મારી મેતે કશું શાક લાવીશ તો પાછાં તમે જ ખિજાશો.

વસુ : બળ્યું, શાક પણ શું મંગાવવું ?

કનકરાય : જો કોઈની સલાહ ખપતી હોય તો કહું.

વસુ : કહી નાખો ને ! બિચારા એવો દેખાવ કરે છે કે જાણે કોઈ એમને બોલવા
પણ દેતું નહિ હોય !

કનકરાય : એનો જવાબ હું નહિ આપું. લડવાને માટે પણ બે માણસ તો જોઈએ ને ? શાક વિના...

વસુ : શું કામ શાક વિના ? હું મરી ગઈ છું ? મારા ઘરમાં તમારે ક્યારે શાક વિના ખાવું પડ્યું ?

કનકરાય : ‘મારા’ ઘરમાં...

વસુ : હા હા, હજાર વાર મારું ઘર. તમે જ પેલા પુસ્તકમાં નહોતું વંચાવ્યું, ‘ગૃહિણીથી જ ઘર કહેવાય ?’

કનકરાય : ઓ ગૃહિણી !

વસુ : એમ સિનેમાના એક્ટર જેવું શું બોલો છો ? જરા તો ગંભીર બનો !

કનકરાય : તમને એ વિચાર ક્યારેય આવ્યો છે કે હું ગંભીર નથી બન્યો એ જ સારું થાય છે, નહિતર તો...

વસુ : શું થાત નહિતર તો...

કનકરાય : ભગવાં, આપઘાત કે ખૂન. ચોથો કોઈ આરો જ ન રહે. હું તો હરસુખને પણ કહું છું : ભાઈ, આ જોઈ લે, ધડો લે.

વસુ : શો ધડો લે ?

કનકરાય : પરણવાનું માંડી વાળ. સુખી જીવને નાહકનો દુઃખી કરવાનું રહેવા દે.

વસુ : હા, તમે તો એમ જ કહોને ? દેખાવ શહીદનો કરવો છે પછી બીજું શું કહો ? પણ હરસુખભાઈ નેય આંખો છે ને ? કાન છે ને ? હૈયું છે ને ? એ પણ જુએ છે, સાંભળે છે, લાગણી અનુભવે છે. પરણેતરને કોણ ફજેત કરી રહ્યું છે એ એમણે જોયું.

કનકરાય : હાસ્તો. હું પોતે સુખી થાઉં એવું મને પોતાને જોઈતું નથી, એવું તમારું કહેવું છે, ખરું ને ?

વસુ : એ તો હાથનાં કર્યા હૈયે જ વાગે ને ? મને દુઃખી કરવા જાઓ પછી પોતે જ દુઃખી થાઓને ?

નારણ : બહેન...

વસુ : મૂઆ, તું ટળતો નથી. બહેન બહેન કરીને જીવ ખાઈ ગયો. જા, ટળ.

નારણ : બહેન !

કનકરાય : જુઓ આ તમે જુબાનીમાં તૂટી ગયાં, હોં !

વસુ : શું કહ્યું ?

કનકરાય : તમે નારણને કહ્યું કે એ બહેન બહેન કરીને તમારો જીવ ખાઈ ગયો.

ખરું ને, નારણ ?

નારણ : શેઠ... બહેન...

વસુ : તો એમાં શું થઈ ગયું ?

કનકરાય : પણ તમારે તે જીવ કેટલા છે ? થોડી વાર ઉપર તો તમે એમ કહેતાં હતાં કે હું તમારો જીવ ખાઈ ગયો. જરાક અક્કલથી વિચાર કરો, તમારે, તે જીવ કેટલા ?

વસુ : જોજો, જીભ સંભાળીને બોલજો, હો ! શું બોલો છો એનો વિચાર આવે છે ?

કનકરાય : એમ તમે તપીને બોલશો એટલે કોઈ દબાઈ નહિ જાય હો !

વસુ : તમને દબાવી દીધા ! જોને, બિચારા બોલે છે તે !

કનકરાય : બિચારો તો ખરો જ ને ! દયા ખાવા યોગ્ય ! માત્ર તમે ખાઓ છો એ અજુગતું લાગે છે !

વસુ : હું દયા નહિ ખાઉં તો કોણ તમારો... રહેવા દો. મારાથી બોલાઈ જવાશે.

કનકરાય : અત્યારે મને મારાં માબાપની અદેખાઈ આવે છે ! સુખી થયાં બિચારાં, તમારો અવાજ તો હવે એમને સાંભળવાનો ન રહ્યો.

વસુ : મેં એમને મારી નાખ્યાં ? ના, હવે તો તમે આનો જવાબ આપો.

કનકરાય : ભાઈ હરસુખ, જો જરા જોઈ લે - સાંભળી લે.

વસુ : એમ વાત ન ઉડાવો. જવાબ આપો. નહિતર હું કહી દઉં છું, મારાં જેવું કોઈ ભૂંડું નથી, હો !

કનકરાય : હરસુખ, તું પેલે દિવસે તુલસીદાસની એક કડી બોલ્યા કરતો હતો ને ?

સકલ પદારથ હૈ જગમાંહી;
કરમહીન નર પાવત નાંહી !

વસુ : કરમહીન ! જવાબ આપો ! બોલો !

કનકરાય : ખભે હાથ હતા ત્યાં લગી ઠીક હતું, પણ હવે તો ગરદને આંગળાં
ભિડાય છે ! જો, જવા દે, જવા દે. હરસુખ, હરસુખ, છોડી દો મને, છોડી
દો મને. જરા છઠ્ઠીનું ધાવણ યાદ કરાવી દઉં. નારણ, તારી શેઠાણીને આઘી
લઈ જા.

નારણ : બહેન, પણ શેઠને ટૂંપો આવશે !

વસુ : હવે તું તારું કામ કર.

નારણ : શાક લઈ આવું ?

કનકરાય : હવે એ ચીભડાં ન પકડો. હવે તો બસ આનો અંત લાવવો જ જોઈએ.
છોડી દો મને.

વસુ : જવાબ આપો.

હરસુખ : શેઠાણી સાહેબ -

વસુ : જો મોટો શેઠનું ઉપરાણું લેવાવાળો આવ્યો છે. ઊભો રહે ભાણ્યો મોટો ભડ
થતો આવ્યો હતો તે -

નારણ : મેં માન તો દોડતા ભાગ્યા. ટોપી અને છતરીય મૂકીને ભાગ્યા. જોડા પણ.

કનકરાય : છોડ મને, છોડ નહિ તો તું... જાનથી મારીશ. નહિ છોડું હા.

વસુ : લો, હવે બરાડા પાડતા રહો. આંખો ઉઘાડીને જુઓ તો ખરા !

કનકરાય : છોડ, મને...

નારણ : પણ શેઠ, એ તો તમારા ધોતિયાનો છેડો છે તમારા ગળા આગળ. બહેને
તો કચારનાય તમને મૂકી દીધા.

કનકરાય : મૂકી દીધો ? મને મૂકનાર એ કોણ ?

વસુ : હવે તમારા વીરસને જરા કાબૂમાં રાખો.

કનકરાય : આ કોણ બોલે છે ? હરસુખ...

વસુ : તમારો હરસુખ તો હશે અત્યારે પોળને નાકે.

કનકરાય : ભાગી ગયો ?

વસુ : એમ એક આંખ ઉઘાડીને શું પૂછો છો ? બંને આંખ ઉઘાડીને જોઈ લો ને !

કનકરાય : સાચે જ ! મારો મુનીમ તો નથી ? ટોપી અને છત્રી મૂકીને ગયો ?

નારણ : સાહેબ, આ ટોપી મને થઈ રહે એવી લાગે છે.

કનકરાય : જા હવે. આ છત્રી ત્યાં મૂકી દે. કમાલ કરી તમે, હાં ?

વસુ : કેમ, તમે તો ના કહેતા હતા ને ? કરી બતાવ્યું ને ? એવો પાઠ શીખીને ગયો કે પરણવાનું નામ નહિ લે.

કનકરાય : અને પરણવાનું નામ નહિ લે એટલે એ પગારવધારો પણ નહિ માગે.

વસુ : તમેય ખરી યુક્તિ શોધી કાઢી હોં ! વાણિયાની બુદ્ધિને કોઈ ન પહોંચે.

કનકરાય : પણ તમે જરા આંગણાં જોરથી બેસાડ્યાં, હો ! તમારે મન તો આ મારી ગરદન હતી કે રોટલીની કણોક ?

વસુ : તમને વાગી ગયું ?

નારણ : શેઠ...

કનકરાય : ના ના, એમ ખાસ તો નહિ, પણ તમે તો સાચું નાટક ભજવતાં હો એવું લાગ્યું.

નારણ : બહેન...

વસુ : ચૂપ રહે ! હવે હું તારો ટકટકારો ચાલવા નહિ દઉં, હા એ તો ઠીક હતું બે ઘડી.

નારણ : પણ બહેન, હું શાક લઈ આવું ?

વસુ : શાક ? હરસુખ, તમે ?

કનકરાય : આ છોડી દો મને.

વસુ : તમે દોડીને જતા કેમ રહ્યા ? તમને તો કોઈ નહોતું વળગ્યું.

કનકરાય : હરસુખ, ભાઈ, જોઈ લીધીને તેં અમારી આ પરણેલાંની જિંદગી ? કહે, હવે તેં શો બોધ તારવ્યો ?

હરસુખ : મારી છત્રી...

કનકરાય : નારણ, એમની છત્રી આપ.

હરસુખ : મારી ટોપી.

નારણ : ટોપી ?

વસુ : આપી દે, લ્યા, એની ટોપી.

નારણ : લ્યો, આ તમારી ટોપી... હં.

હરસુખ : મારા જોડા...

કનકરાય : તે તમારા જોડાને અમારે શું કરવા છે ?

હરસુખ : આપને નહિ, સાહેબ, મારે એની જરૂર છે.

કનકરાય : હરસુખ, તું તો મારા દીકરા જેવો છે. તને નથી લાગતું કે લગ્ન કરીશ તો તુંય આવો જ દુઃખી થઈશ ? માટે મારું કહ્યું માન અને લગ્નનો વિચાર મૂકી દે. મારી જિંદગી પરથી ધડો લે.

હરસુખ : ધડો તો મેં લઈ લીધો.

વસુ : શો ? તે અહીં બેસીને જ વાત કરો ને ! દરવાજા પાસે...

હરસુખ : અહીં જ ઠીક છે, શેઠાણી સાહેબ ! ધડો તો મેં તારવ્યો, સાહેબ.

કનકરાય : શો ? કહે તો ખરો !

હરસુખ : શેઠાણી જેવા બેરા જોડે ન પરણવું. બાકી પરણવામાં તો ખરી મજા છે, શેઠ.

વસુ : ઊભો રહે તું...

કનકરાય : ન માન્યો, મારો બેટો ન માન્યો. આપવો પડવાનો પગારવધારો.

વસુ : આ પેલો બોલી ગયો તે સાંભળ્યું ?

કનકરાય : હા, સહુએ પોતપોતાને લાગુ પડતું હતું તે સાંભળ્યું, નારણ...

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના સંક્ષેપમાં ઉત્તર આપો :

(૧) એકાંકી નાટક એટલે ?

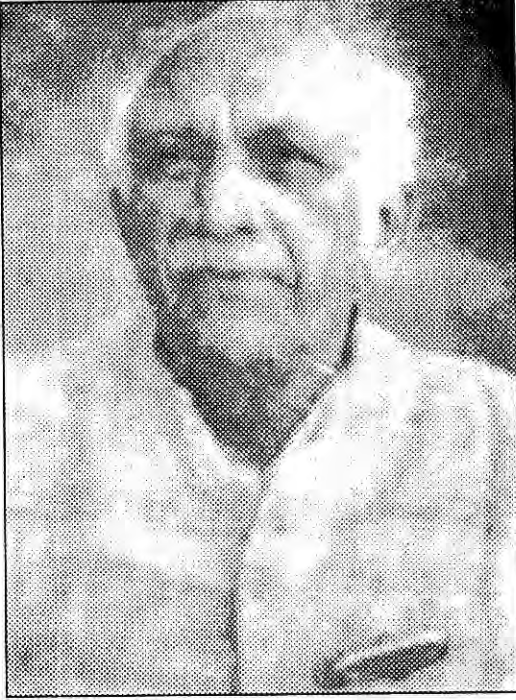
(૨) 'બેસો નિશાબે'માં કેટલાં પુરુષપાત્રો અને કેટલાં સ્ત્રીપાત્રો છે ?

(૩) વસુબહેન અને કનકરાય ખરેખરાં ઝઘડે છે ?

- (૪) એમણે ઝઘડાનું નાટક શા માટે કર્યું હતું ?
 (૫) એની હરસુખ પર શી અસર પડી ?
 (૬) નાટકના અંતમાં શું બને છે ?
- ૨ નીચેના ભાષાપ્રયોગ સમજાવી વાક્યમાં વાપરો :
(૧) ઢોંગધતૂરા કરવા	(૪) તમારી ચંપલ ને મારું માથું
(૨) ઓશિયાળા થવું	(૫) ઓરતા રહી જવા
(૩) રોફ ચલાવવો	(૬) બોબડી બંધ કરવી
ચકલુંય ન ફરકવું	દીઠા દેવ ને પહોંચી જાતરા
જીવ ખાવો	નામ ન લેવું
૩. પાત્રાલેખન કરો : વસુ, કનકરાય
 ૪. આ નાટક ભજવો.

૧૨. મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક'

(૧૯૧૪)

સણોસરાની 'લોકભારતી' જેવા ગ્રામવિદ્યાપીઠોના સ્થાપક ને સંચાલક, પીઠ કેળવણીકાર મનુભાઈ પ્રથમ કોટિના ચિંતક છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદને પણ તેમણે શોભાવ્યું હતું અને જાગૃત રાજકારણી તરીકે ગુજરાત રાજ્યના શિક્ષણપ્રધાન તરીકે પણ કાર્ય કરેલું. તેમની 'સોક્રેટિસ' નવલકથા (જેમાંથી થોડો અંશ અહીં લેવામાં આવ્યો છે)ને ભારત સરકારની સાહિત્ય અકાદમીનો પુરસ્કાર પણ મળેલો. બત્રીસેક જેટલાં પુસ્તકોના આ સર્જકે નવલકથા ઉપરાંત નાટક, નિબંધો, ઇતિહાસ, કેળવણી વગેરે વિષયો પર સુંદર લેખન કર્યું છે.

મહત્વની કૃતિઓ :

નવલકથા : દીપનિર્વાણ, ઝેર તો પીધાં જાણી જાણી, સોક્રેટિસ.

નાટક : પરિત્રાણ.

ચિંતન : આપણો વારસો અને વૈભવ. મહાભારતનો મર્મ

સોક્રેટિસ અને કિશ્કસ

એટિકાના મેદાન પર સંત્રીની જેમ ઝળૂંબી રહેલા પહાડો પર સૂર્યનાં કિરણો કેડી પાડતાં હતા, પણ એથેન્સમાં તો હજુ મોંસૂઝણું હતું. વસંત ઋતુ ચાલતી હતી, હવા ખુશનુમા હતી. રસ્તા પરનાં વૃક્ષોએ ફૂલોની બિછાત બિછાવી હતી. આછા આછા ધુમ્મસમાં એકોપોલિસ પરનાં દેવળો અર્ધાચ્છાદિત અર્ધ-અનાવૃત પરીઓ જેવાં લાગતાં હતાં. આવી સવારે પથારીમાં પડ્યા રહેવાનું સોક્રેટિસથી સહેવાય તેવું હતું જ નહીં. તે તો ભરશિયાળામાંય સૂર્ય ઊગતા પહેલાં એથેન્સના વિશાળ પટાંગણને ત્રણચાર આંટા મારી લેતો; તો આજકાલ તો વસંતઋતુ પ્રવર્તતી હતી !

નીકળતી વખતે તેના સશક્ત હાથમાં ઘરવાળી ઝેનિયપીએ બે ઈંટો પકડાવી. રાતે જ દાંડી પિટાઈ હતી કે, દેશદ્રોહી દાયોમીદને સ્પાટ જોડે કાવતરું કરવા માટે મોતની સજા થઈ હતી. પણ કારાગારમાં લઈ જતી વખતે રસ્તામાં આવતા દેવી હીરોના મંદિરમાં તે ઘૂસી ગયો હતો. હીરોનું મંદિર અશરણાનું શરણ હતું. ભારેમાં ભારે ગુનેગારને પણ તેની અંદર જઈ બહાર ખેંચી લાવવાનો કોઈને અધિકાર નહોતો. દેવના ચરણે રાજસત્તાનો હાથ પહોંચે નહીં. આવી સુરક્ષિતતા મેળવવા દાયોમીદ હીરોના મંદિરમાં ઘૂસી ગયો હતો. પણ ન્યાયનો રથ તો ચાલવો જ જોઈએ, એટલે દાંડી પિટાઈ હતી કે મંદિરને ફરતી દીવાલ બાંધી દેવાની. જેથી ન દાયોમીદ બહાર જઈ શકે, ન તેના અવસાન સુધી કોઈ અંદર જઈ શકે. આ માટે હરેક નાગરિકે ત્યાં એક એક ઈંટ મૂકવાની હતી.

સોક્રેટિસ ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે મંદિરની હદ બહાર શસ્ત્રધારી સૈનિકો જમા થયા હતા અને સલાટો પોતાના મજૂરો સાથે પાયો ગાળવાના કામે લાગ્યા હતા. સોક્રેટિસ પોતાની બેઉ ઈંટો મૂકવા જતો હતો ત્યાં એક વૃદ્ધા તેને ખસેડી કહે, 'થોભો, પહેલાં મારો વારો.' સલાટો અને સિપાહીઓ તરફ ફરીને કહે, 'મારી ઈંટ પહેલાં મૂકજો, હું છું દાયોમીદની મા !'

પ્રતિમાની નિશ્ચલતાથી મંદિર તરફ જોઈને ચાલી નીકળી.

સોક્રેટિસ પોતાની બન્ને ઈંટો મૂકી પાછો ફરતો હતો ત્યાં બારેક વર્ષના એક કિશોરે તેની ચાળ પકડી કહ્યું, 'મારા પિતાજીને શું આ લોકો ભૂખે મારશે ?' કિશોરનો નિરાશ અને ઉદ્વેગભર્યો ચહેરો જોઈ સોક્રેટિસમાં માયા જન્મી. એક જ રાતે જાણે આ કિશોરને યુવક થવાની ફરજ પાડી હતી.

સોક્રેટિસે કહ્યું, 'તે ભૂખે મરી જશે.'

'પણ મને ખાવાનું લઈ જવા દે તો શાના ભૂખે મરે ? મને અંદર નહીં જવા દે ?' સોક્રેટિસે માથું ધુણાવી ના કહી.

કિશોર કહે, 'પણ સાવ ભૂખ્યા કેમ રહેવાય ?'

'તારી વાત સાચી છે; ભૂખ્યા રહેવું ન ફાવે; પણ તું મારી સાથે ફરવા આવીશ ? ફરીને અહીં પાછા આવશું.'

કિશોર તેની પછવાડે ચાલ્યો. છોકરો કહે, 'મારું નામ ક્રિશ્ચસ છે. મારે મા નથી ને હું એક જ છું.'

'દાદીમા છે ને ?'

‘હા, તે આવ્યાં હતાં ને હમણાં ?’

બન્નેએ મૂંગાં મૂંગાં ચાલ્યા કર્યું. ક્રિશ્ચસ ફરી તેની ચાળ ખેંચીને કહે, ‘તમારું નામ ?’
‘સોક્રેટિસ.’

‘તમારું નામ તો સાંભળ્યું છે, તમને એક વાર જોયા પણ છે.’

સોક્રેટિસ હસી પડ્યો.

‘અમારી પડોશમાં પેલા કવિ યુરિપીડિસ રહે છે ને ? તેને ત્યાં તમે મિજલસમાં આવેલા. તેનો છોકરો મારો ભાઈબંધ છે.’

વળી ચાળ ખેંચીને કહે, ‘ભૂખે મરવું તો બહુ આકરું ને ?’

‘માણસ નક્કી કરે તો બહુ આકરું નહીં. લાઈકરગસે ડેલ્ફીમાં અનશન કરી પ્રાણત્યાગ કર્યો હતો ને તે દેવલોકમાં ગયો તે તે સાંભળ્યું છે ને ? એવું છે દોસ્ત, કે આપણે મરી જઈએ તે પહેલાં ભૂખ જ મરી જાય છે.’

છોકર ગંભીર બનીને કહે, ‘તો તો કાંઈકે ઠીક. પણ ખરેખર એવું થતું હશે ?’

‘એકબે વખત મારે ભૂખ્યા રહેવું પડ્યું છે એટલે અનુભવે કહું છું.’

‘હૈં, જીવ જતો હશે ત્યારે બહુ દુઃખ પડતું હશે ?’

સોક્રેટિસ મોટેથી હસીને કહે, ‘એ તો જીવ ગયા વિના કેમ ખબર પડે ?’

છોકરો જાણે નવું સૂઝ્યું હોય તેમ ચબરાકીથી કહે, ‘અને જાય અને પછી પાછો કોઠામાં આવે તો કહી શકે ને ?’

સોક્રેટિસ પ્રશંસા કરતો હોય તેમ તેની તરફ જોઈ રહ્યો.

‘હૈં, સ્પાર્ટાની મદદ માગવી તે એવડો મોટો ગુનો છે ?’

‘કાયદામાં તેવું છે.’

‘પણ તેઓ ક્યાં પરિચિનોની જેમ પરદેશી છે ?’

‘કાયદામાં એવા ભેદ નથી.’

‘શા સારુ નથી ? પરિચિનો તો પારકા છે; આ લોકો ગયે વર્ષે રમતોમાં બધા આવ્યા હતા.’

‘તેની કાયદામાં છૂટ છે.’

‘ચૂલામાં જાય તમારો કાયદો. હું તો મને લાગે તો સ્પાર્ટનો, થેબિયનો બધાયની મદદ

લેવાનો. બધા ગ્રીકો છે. મારા પિતાજીને કાયદો ભૂખ્યા મારી નાખે છે તે હું કદી ભૂલવાનો નથી, કદી જ નહીં.’

સોક્રેટિસે તેની પીઠ ટાબડી કહ્યું, ‘તું મારે ત્યાં અવારનવાર આવીશ ?’

‘તમે સારા માણસ લાગો છો.’

‘કોઈ કોઈ વાર મારે ઘેર આવતો રહેજે. મૂંઝાતો નહીં. જો સામે પેલું મોટું ઘર દેખાય છે તે કીટોનું છે. તેની બાજુમાં મારું ઘર છે.’

છોકરો હાલ્યોચાલ્યો નહીં એટલે કહે, ‘અત્યારે આવવું છે ? મારું ઘર જોઈને જા; પછી શોધવું ન પડે ને ?’ કહી તેને ઘર તરફ લીધો.

ઝેનિપી પાસે સફરજનનો આસવ કઢાવ્યો. ક્રિશ્ચસ પ્યાલો મોઢે માંડવા જતો હતો ત્યાં કહે, ‘જો આમાંથી આપણે દેવતાઓને અંજલિ આપીએ. તેઓ તારા પિતાને સ્વર્ગમાં લઈ જશે.’

ક્રિશ્ચસે પોતાના પ્યાલામાંથી સોક્રેટિસની ઢબે દેવોને અંજલિ આપી. પીતાં પીતાં તેની નજર સામે દેવોનું વિમાન તરવરવા લાગ્યું. તેમાં તેના પિતા હસતા હસતા વિદાય લઈ રહ્યા હતા.

*

બેત્રણ દિવસ પછી હીરોના મંદિર બાજુ સોક્રેટિસ ફરવા ગયો ત્યારે કિશોર ઊભો ઊભો ઊંચે ને ઊંચે જતી દીવાલ જોઈ રહ્યો હતો. આજુબાજુના જગતનું જાણે તેને ભાન જ ન હતું. જાણે ચણાતી ભીંતો અને મંદિરની કોઈ પરસાળ પર તેના પિતા – આ બે જ વાતનું તેના મનમાં અસ્તિત્વ હતું. સોક્રેટિસે વત્સલતાથી તેને ખભે હાથ મૂક્યો, ‘ફરવા આવવું છે ?’

છોકરાએ ગુસ્સાથી તેનો હાથ ખેંસડી કહ્યું, ‘ના.’

સોક્રેટિસે તેના માથે હાથ મૂક્યો.

પેલો ચિડાઈને કહે, ‘મને પજવો મા, કહ્યું નહીં ?’

સોક્રેટિસે વત્સલતાથી કહ્યું, ‘તું બહાદુર યુવક છે.’

ક્રિશ્ચસ વડચકું ભરીને કહે, ‘તેથી શું ?’

‘બહાદુરો ગભરાતા નથી.’

‘હું ક્યાં ગભરાઉં છું ?’

‘તું ચિડાય છે.’

‘ન ચિડાઉં ? બધાને હું બતાવી દેવાનો છું.’

‘મારે ઘેર આવીશ ?’

મોં ફેરવીને છોકરો કહે, ‘ના.’

પણ સોકેટિસ ફરીને ઘેર ગયો ત્યારે કિશ્યસ તેની ફળીમાં આંટો મારતો હતો. તેને જોઈને કહે, ‘હું આ ગામમાં રહેવાનો જ નથી. કોઈ મારી સાથે બોલતું નથી.’

‘હું તો બોલું છું ને ? આ ઝેનિપી પણ બોલશે.’ બૂમ મારીને કહે, ‘અહીં આવ તો. આ છોકરો કહે છે મારી સાથે કોઈ બોલતું નથી. તે દાયોમીદનો છોકરો છે.’

ઝેનિપી ડોકિયું કરી કહે, ‘તેથી શું ? બાપાના ગુનામાં છોકરાને શું ? ચાલ, તને નાસ્તો આપું.’ નાસ્તામાં ફક્ત જવનો રોટલો અને ચાંગળું દૂધ જોઈને છોકરો કહે, ‘તમે ગાય નથી રાખતા ?’

‘ના.’

‘તમારે ખેતર નથી ? અમારે તો મોટું ખેતર, મોટું બીડ છે. અમારા ઘોડા જોયા હોય તો ! હું એક દહાડો ઘોડાદોડમાં ઊતરવાનો છું.’

‘જરૂર ઊતરજે ! જીતી જઈશ. અમારો આલ્કેબીડીઝ બે વાર જીત્યો.’

છોકરો ગંભીર થઈને કહે, ‘મારે તો બધું સંભાળવું પડશે. મારી દાદીમા કહેતાં હતાં કે અમારી મિલકત ન લઈ લે તો સારું.’

‘ન લે તો સારું. હું પેરીક્લીસને તે વાત કરી જોઉં તો તને ગમશે ?’

છોકરો નવાઈ ભરેલી રીતે સોકેટિસ સામે જોઈ રહ્યો. ‘પેરીક્લીસ ?’

‘હા, તે મારા મિત્ર છે.’

કિશ્યસ રોટીનો ભાંગેલો ટુકડો મૂકી દઈ કહે, ‘પેરીક્લીસ તમારો મિત્ર !’

સોકેટિસ તેવું જ હસવાનું ચાલુ રાખી કહે, ‘હા, તે મારા મિત્ર, તું મારો મિત્ર આલ્કેબીડીઝ પણ મારો મિત્ર.

‘નહીં, નહીં, પેરીક્લીસ મારા પિતાજીને ભૂખે મારે છે. તેના મિત્રની રોટી હું નહીં ખાઈ શકું.’

સોકેટિસ ગમ્મતભેર કહે, ‘તું તેના મિત્રની નહીં, તારા મિત્રની રોટી ખાજે. હું તારો મિત્ર નથી ?’

કિશ્વસ ગૂંચવાઈને આમતેમ જોવા લાગ્યો.

‘જો, આપણે મિત્રની જેમ એકબીજાની કોટી કરીએ.’ સોંકેટિસે કિશ્વસનું સુંદર સુંવાળું મોં પાસે લઈ બચી ભરી, અને પોતાનો ખરબચડો ચહેરો તેની પાસે ધર્યો. છોકરાએ મૂંઝાતાં મૂંઝાતાં તેને બચી ભરી. એટલે સોંકેટિસ કહે, ‘આજથી આપણે મિત્ર. મારું ઘર તારું અને તારું ઘર મારું. કબૂલ ?’

છોકરાની આંખમાં આંસુ ઊભરાયાં ને તે ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રડવા માંડ્યો.

સોંકેટિસ તેના કાનમાં કહે, ‘ચૂપ, ચૂપ ! ઝેનિથી સાંભળી જશે તો કહેશે કે કોઈ છોકરી સાસરે જાય છે.’ રડતાં રડતાં છોકરાનો ચહેરો મલકવા માંડ્યો.

‘તમે જબરા છો !’

આમ આધેડ વયનો આરો ઊતરી ચૂકેલ એક વાતડાહ્યા અને બીજા અબોધ કિશોર વચ્ચે મૈત્રીનાં મંડાણ થયાં.

વર્ષો જતાં કિશ્વસની જાણ બહાર એ ન રહ્યું કે સોંકેટિસની તે દિવસની હૂંફમાં મૈત્રી કરતાં માતૃત્વ વિશેષ હતું. મૈત્રી તો એ બેની વચ્ચે સંભવે જ કેવી રીતે ? ઉંમરની વાત તો જવા દઈએ, પણ ક્યાં ઓલિમ્પિસનું ઉજ્જવળ હિમે મઢ્યું સૂર્યસ્પર્શે સપ્તરંગો સર્જતું શિખર અને ક્યાં તેની કોઈ ઊંડી ઊંડી અતલ એકતાભરી ખીણમાં અડવડતું એકાદ નાનું ઝરણું ! મૈત્રી શાની ? હા. સોંકેટિસની મોહિની ખરી !

એટલે એથેન્સમાં જ્યારે કોઈ એની જોડે વાત કરવા કે મીઠી નજરની આપલે કરવા તૈયાર નહોતું, ત્યારે આ અનન્ય મોહિનીનો માર્યો પોતે સોંકેટિસને પોતાનો મિત્ર માનતો હતો અને મિત્રને નાતે તેને ઘેર કોઈ કોઈ વાર ફળોની ટોપલી પણ લઈ જતો.

પણ થોડા મહિનામાં જ તેણે જોયું કે સોંકેટિસને ત્યાં આવનારાઓનો કોઈ તોટો નહોતો. અને તેમાંય શ્રીમંતના નબીરાઓ તો મધમાખો મધપૂડાને વળગે તેમ તેને વીંટાયેલા રહેતા. પણ ચક્રિત કરનાર વાત એ હતી કે દરેકને એમ જ લાગતું કે સોંકેટિસ એનું જ વધારે ધ્યાન રાખે છે અને શ્રીમંતાઈ કે ચતુરાઈ કશુંય તેની આંખથી ઓજલ રહી શકતું નહીં. આલ્કેબીડીઝને તેની અમીરાઈનું અભિમાન છે, એન્ટિસ્થિનીઝને તેની ગરીબાઈનું. પણ એકેયને તે દાદ દેતો નથી.

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
- (૧) દારોમીદને શેની સજા થઈ હતી ?
 - (૨) તે કઈ રીતે અમલમાં આવી ?
 - (૩) પિતાને થયેલ સજા માટે કિશ્વસ શું માનતો હતો ?
 - (૪) કિશ્વસ કોને ઘેર ગયો ? શા માટે ?
 - (૫) સોક્રેટિસે તેને કઈ રીતે મિત્ર બનાવ્યો ?
- ૨ નીચેનાં વાક્યો સંદર્ભ સાથે સમજાવો :
- (૧) 'મારી ઈંટ પહેલાં મૂકજો, હું છું દાયોમીદની મા !'
 - (૨) 'આપણે મરી જઈએ તે પહેલાં ભૂખ જ મરી જાય છે.'
 - (૩) 'મારું ઘર તારું ને તારું ઘર મારું.'
 - (૪) 'તમે જબરા છો !'
૩. પાઠને આધારે સોક્રેટિસનું રેખાંકન કરો.

*

૧૩. પન્નાલાલ પટેલ

(૧૯૧૨)

ગ્રામજીવનને રજૂ કરતી નવલકથાઓ લખવામાં અગ્રણી એવા પન્નાલાલ જાણીતા કવિ ઉમાશંકરના સહાધ્યાયી પણ આર્થિક સ્થિતિને કારણે વધુ ભણી શક્યા ન હતા. અનેક પ્રકારની નોકરીઓ કરી પણ સાહિત્યસર્જન એમનું સાહજિક કર્મ રહ્યું. મહર્ષિ અરવિંદના સંપર્કમાં આવ્યા પછી તેમનામાં તેમની દૃઢ શ્રદ્ધા પ્રગટી અને તેમના અનુગ્રહથી પોતાનું જીવન સાર્થ બન્યાનું તેઓ કબૂલે છે. ગ્રામજીવનને જીવંત રીતે રજૂ કરવામાં તેમને કોઈ આંબી શક્યું નથી. રામ અને કૃષ્ણની જીવનકથાઓ તેમની આગવી શૈલીમાં તેમણે લખી છે તે પણ તેટલી લોકપ્રિય બની છે. તેમનાં પુસ્તકોની સંખ્યા સાઠ ઉપર થવા જાય છે. મહત્ત્વની કૃતિઓ :

નવલકથા : મળેલા જીવ, માનવીની ભવાઈ, પાર્થને કહો ચડાવે બાણ, રામે સીતાને માયાં જો, કંકુ.

નવલિકા : સુખદુઃખના સાથી, પન્નાલાલની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ.

વિશ્વાસનું વાવેતર

અમારી શાળામાં એક સંત માણસનો આજે વાર્તાલાપ હતો. સમય થતાં હું મારા વર્ગનાં બાળકોને પ્રાર્થના-મંદિરમાં લઈ ગયો. એ બધાં એમના રોજના સ્થાને ગોઠવાઈ ગયાં. હું પણ સામેના સ્ટેજ ઉપર બીજા શિક્ષકોની હરોળમાં જઈ બેઠો.

પાંચેક મિનિટ થઈ હશે ને આચાર્યશ્રી મહેમાન સાથે આવી પહોંચ્યા. બાળકો સાથે ઊભા થઈ અમે બધાએ એમને માન આપ્યું.

સ્ટેજની મધ્યમાં બે ફૂટ ઊંચો (લાકડાનો) ઓટલો હતો. ઓટલાની મધ્યમાં ત્રણ-ચાર

જણ બેસે એવડી ગાદી હતી. ગાદી ઉપર બે મોટા ગોળ તકિયા મૂકેલા હતા. મહેમાન સાથે આચાર્યશ્રીએ ગાદી ઉપર સ્થાન લીધું, અમે બધા પણ બેસી ગયા. પછી આચાર્યશ્રીએ ઊભા થઈ મહેમાનની ટૂંકી ઓળખાણ આપી, જેનો સાર એક જ લીટીમાં લખી શકાય : ‘ગુજરાતમાં પોતાના ચારિત્ર્યની સુવાસ ફેલાવનાર ને સંસ્કારોની લહાણી કરનાર ફલા.-’ ને પછી આચાર્યશ્રીની વિનંતીથી એ સંત માણસ ઊભા થયા, અને કહેવા લાગ્યા :

પ્યારાં બાળકો,

જ્યારે જ્યારે તમારા જેવાં બાળકો આગળ બોલવાનું આવે છે ત્યારે મારા બચપણનો એક પ્રસંગ યાદ આવતોકને ઊભો રહે છે.

એ વખતે મારી ઉંમર અગિયાર-બારની હતી. મારા પિતા એક સારા કેળવણીકાર હતા. અમે લોકો મુંબઈના એક પરામાં રહેતાં હતાં.

મારે એક ચાર-પાંચ વર્ષની નંદા નામે બહેન હતી. અમને બેઉને જોડેના પરામાં બાપુજીના એક મિત્રની સંસ્થામાં ભણવા માટે મૂક્યાં હતાં. નંદાનું બાલમંદિર પણ મારી શાળા ભેગું જ હતું, એટલે હું તથા નંદા બસમાં બેસીને સાથે જતાં ને સાથે જ પાછાં આવતાં.

આમ તો જોકે, બસભાડું તથા વાપરવાના પૈસા બા જ મને આપતાં. પણ એ દિવસે બા બહારગામ ગયાં હતાં. એટલે હું તથા નંદા ખભે બસ્તા ભરાવી બાપુજી પાસે પૈસા માગવા ગયાં. મેં કહ્યું, ‘લાવો, બાપુજી, પૈસા.’

‘શું ?’ કહેતાં બાપુજીએ ટેબલ ઉપર મૂકેલા એક મોટા પુસ્તકમાંથી નજર ઉઠાવી. ચશ્મા કાઢી આંખો ચોળી. જાણે કોઈ ઓરડામાંથી બહાર આવીને જોતા હોય તેમ અમારી સામે જોયું. હસીને પૂછ્યું, ‘કેમ બેટા, શું છે ?’

મેં કહ્યું, ‘લાવો ત્રણ આના.’

‘કેમ ત્રણ આના ?’

‘કેમ તે – બે આના મારા જતા-વળવાના, ને એક આનો ચવાણાનો !’

‘ને નંદાને ?’

બાપુજીના આ અજાણપણા ઉપર મને હસવું આવ્યું, ‘હા... હા.... નંદાને શું વળી ?’

‘કેમ ? એને નાસ્તાના નહિ, પણ બસના તો ખરા ને ?’

વળી પાછું મને હસવું આવ્યું, નંદાને બાલમંદિર તરફથી નાસ્તો મળતો હતો એ બાપુજી

જાણતા હતા, પણ એનું બસભાડું નથી પડતું એ વાતની એમને એક વર્ષ થવા આવ્યું તોય ખબર ન હતી ! મેં કહ્યું, ‘એની ક્યાં ટિકિટ પડે છે, બાપુજી ?’

બાપુજીને કાં તો થયું હશે, કાયદો બદલાઈ ગયો કે શું ? નવાઈ પામતાં બોલ્યા, ‘કેમ ? ચાર-સાડા ચાર વર્ષના બાળકની અડધી ટિકિટ કેમ નહિ !’

‘અરે, પણ કંડક્ટર જ નથી માગતો ને !’

બાપુજીએ બાજુની ભીંતે ભેરવેલા પહેરણમાંથી પાકીટ કાઢતાં કહ્યું, ‘એ ન માગે તોય આપણે સામેથી આપવું. એ શું જાણે કે આની ઉંમર ત્રણ વર્ષ કરતાં વધારે છે ?’

બસ ચૂકી થવાની બીકને લીધે મેં બોલ્યા-ચાલ્યા વગર પાંચ આના લઈને ખિસ્સામાં મૂક્યા, ને નંદાને આગળ કરી ચાલતો થયો.

મને હતું કે બે દિવસ પછી બા આવશે ત્યારે એને નંદાની ટિકિટના પૈસા આપતાં, બાપુજીએ આ પૈસા બઝાડ્યા છે એની ગમ્મતભરી વાત કરીશ.

પણ બસતાં બેઠો ત્યાં જ નંદાએ એની લૂલી હલાવવી શરૂ કરી, ‘ભાઈ, મારી ટિકિટ મને આપજે.’

ટિકિટો આપતાં કંડક્ટર બાજુમાં આવ્યો ત્યાં વળી બોલી ઊઠી, ‘ભાઈ, લઈ લેને આપણી ટિકિટો !’

મને એના ઉપર એવી ચીઢ ચઢી ! પણ બસની અંદર એને દબડાવવા જાઉં તો ઊલટાની વાત ફૂટી જાય. ને મેં એને પટાવી, ‘જો, હમણાં તું ચૂપચાપ બેસી રહે. નીચે ઊતરીને હું તને-’

ને પછી કંડક્ટર પાસેથી મારી એકલાની ટિકિટ લઈ નંદાને એ આપી રાખી, ‘લે, રાખ તારી પાસે.’

‘પણ તારી ?’

મેં એના કાનમાં કહ્યું, ‘હમણાં ચૂપ બેસ. પછી નીચે ઊતરીને તને ગમ્મતની વાત કરીશ.’ ને નંદા બિચારી ચુમાઈને બેસી રહી.

પણ નીચે ઊતરતાં વળી એણે વાત ઉપાડી, ‘ભાઈ, બાપુજીએ તો આપણા બેઉની ટિકિટ લેવાનું કહ્યું હતું ને ?... ત્યારે તેં એક જ કેમ લીધી ?’

‘આ બચેલા પૈસાની આપણે ચોકલેટ લઈશું.’ આમ કહીને મેં એને સમજાવવાનો પ્રયત્ન

કર્ચો.

પણ નંદા ન માની. એને તો ચોકલેટ કરતાં પોતાના હાથમાં ટિકિટ આવે, ને તેય પાછી પોતાના નામની, એ વાતનો વધારે રસ હતો. અને મેં, શાળાનો દરવાજો આવતાં હાલ તરત એને શાન્ત કરી, ઠીક છે, જતી વખતે લઈશું...'

ને જતી વખતે વળી પાછો નંદાએ, બસમાં બેસતાંની સાથે એનો ટકટકારો શરૂ કરી દીધો, 'ભાઈ, લેજે હાં ટિકિટ...! મને આપજે, હાં, ભાઈ...'

ને કંડક્ટર આવ્યો ત્યારે તો એણે, મને જાણે કાનમાં કહેતી હોય તેમ, ધીમે બોલતાં આંગળીઓ પણ ખોસવા માંડી, 'લે ને ભાઈ; ભાઈ, બે લેજે, હા !'

પણ જ્યારે મેં એક જ ટિકિટ લીધી ત્યારે તો એ એટલી બધી નિરાશ થઈ ગઈ ! અરે, રડવા આડે એક આંસુ આવવાં જ બાકી હતાં. આ વખતે તો મારી ટિકિટ પણ એણે ન લીધી. મેં એના હાથમાં થમાવી તો એણે મારા ખોળામાં પાછી ફેંકી દીધી.

ને ઘેર જતાંમાં જ, ઓફિસમાંથી હમણાં જ આવેલા બાપુજીની ફરિયાદ કરી, 'ભાઈએ તો, બાપુજી, મારી ટિકિટ લીધી જ નો'તી.' આ વખતે તો એની આંખમાં આંસુ પણ આવી ગયાં.

બાપુજીએ પ્રેમપૂર્વક અમને બેઠને સામે બેસાડ્યાં ને પછી આખીય વાત અમારી પાસેથી જાણી લીધી.

શા માટે મેં ટિકિટ ન લીધી એનું કારણ અત્યાર સુધી મેં ગોઠવી દીધું હતું; કહ્યું, 'ટિકિટ તો લેત, પણ પાછી બા આવે ને નંદાની ટિકિટના પૈસા ન આપે તો ?'

બાપુજીએ મારો ભય અર્થ વગરનો છે એમ કહ્યું, એટલે પછી એમના કરતાં હું જાણે વધારે ડાહ્યો હોઉં એ જાતની મેં બીજી વાત કરી, 'કંડક્ટર માગે નહિ, પછી આપણે સામે જઈને શું કામ આપવા ?...બાએ પણ આમ જ કહી રાખ્યું છે કે માગે તે તો કે'જે કે, કાલથી લઈ આવીશ.'

પણ બાપુજીએ તો મારી આ હોશિયારીની વાત જાણે કાને જ ન ધરી; સાટે એમણે મને લાંબીચોડી શિખામણ આપી, જેનો સાર કાઢીએ તો આમ કહેવાય, 'બસ, આપણને વહી લઈ જાય એના બદલામાં આપણે એને એના કાયદા અનુસાર ત્રણ વરસ પછી અડધું ભાડું

આપવું જ જોઈએ. ન આપીએ તો એ આપણે ચોરી કરી કહેવાય.'

પણ ખરું કહું તો એ વખતે બાપુની આ શિખામણ સાંભળવાનો, એટલે કે કાને ધરવાનો, કોણ જાણે કેમ પણ હું માત્ર ડોળ જ કરી રહ્યો હતો.

પરંતુ બીજી સવારે તૈયાર થઈને હું તથા નંદા બાપુજી પાસે પૈસા લેવા ગયાં એ વખતે એવી એક વાત બની કે એ ઉપરથી બાપુજીએ કરેલી એક નાનીશી ટકોર, મીણના ગઢામાં તીર ખૂંપે એ રીતે, આજ દિવસ સુધી મારા હૃદયમાં ખૂંપી રહી છે !

મેં બસભાડાના પૈસા માગ્યા એ સાથે જ નંદા બોલી ઊઠી, 'બાપુજી ! મારી ટિકિટના (પૈસા) મને આપો.'

આ સાથે જ બાપુજી જાણે કોઈ બૉમ્બ પડ્યો હોય એ રીતે સ્તબ્ધ થઈ ગયા. નંદા ઉપરથી નજર ઉઠાવી, મારી દયા ખાતા હોય એ રીતે મારી સામે જોતાં પૂછ્યું, 'શું સમજ્યો, બેટા ?'

પણ મને એમાં કંઈ સમજ ન પડી. એટલે બાપુજી સામે, તો નંદા તરફ, એમ હું જોવા લાગ્યો.

બાપુજીએ પૂછ્યું, 'શા માટે નંદા એની ટિકિટના પૈસા પોતે લેવાનો આગ્રહ રાખે છે ?' હું જાણે સમજી ગયો હોઉં તેમ બોલી ઊઠ્યો, 'હા, બાપુજી...! એને બસની ટિકિટો રમવા જોઈએ છે ને એટલે !'

મારી વાત ન માનતા હોય એ રીતે બાપુજીએ નંદા સામે જોયું.

નંદા બોલી ઊઠી : 'ના બાપુજી, ભાઈ મારી ટિકિટ લેશે જ નહિ !'

બાપુજીએ જરા દુઃખ સાથે મારી સામે જોયું, ને વળી મારી દયા ખાતા હોય એ રીતનું હસ્યા. કહ્યું, 'જોયું ને બેટા ! નંદાને તારો હવે વિશ્વાસ જ નથી પડતો !'

હું તો એવો લજવાઈ ઊઠ્યો કે બાપુજી સામે જોઈ જ ન શક્યો !

અલબત્ત, આ પછી નંદાને સમજાવીને એના પૈસા મને જ આપ્યા. પણ આ સાથે કહેલું વાક્ય એવું તો મારા હૈયામાં ઘર કરી ગયું છે !

ધીરગંભીર અવાજે બાપુજીએ કહ્યું હતું, 'આમ કરતાં કરતાં જગતમાં તું અવિશ્વાસનાં બીજ વાવતો ન થઈ જાય, એ વાત આજના પ્રસંગ ઉપરથી ખૂબ ખૂબ ધ્યાનમાં રાખજે, બેટા.'

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

- (૧) શાળામાં તે દિવસે શું હતું ?
- (૨) બાળકો ક્યાં ગોઠવાઈ ગયાં ?
- (૩) આચાર્યશ્રીએ શું કર્યું ?
- (૪) સંતે શેનું પ્રવચન આપ્યું ?
- (૫) નંદાની ટિકિટ કઢાવવા બાપુજી શા માટે કહેતા હતા ?
- (૬) ભાઈ ટિકિટ કેમ કઢાવતો ન હતો ?
- (૭) બાપુજીએ શી શિખામણ આપી ?
- (૮) નંદાએ પોતાની ટિકિટના પૈસા પોતાને આપવા શા માટે કહ્યું ?
- (૯) બાપુજીએ છેલ્લે શું કહ્યું ?

૨. પાઠનું મથાળું, પાઠના આધારે સમજાવો.

૩. વાક્યમાં વાપરો :

માન આપ્યું.

કાને ધરવું.

લહાણી કરી.

સામે જોઈ ન શકવું.

ચુમાઈને બેઠી.

ઢૈયામાં ઘર કરી જવું.

૪. પાઠનો સાર શો છે ?

*

૧૪. ઈશ્વર પેટલીકર

(૧૯૧૬-૧૯૮૪)

જીવનનો આરંભ શિક્ષક તરીકે કર્યા પછી પત્રકાર, સમાજ વિશ્લેષક, લેખક તરીકે જાણીતા બનેલા ઈશ્વરભાઈ તેમની નવલકથાઓ અને નવલિકાઓથી પણ તેટલા જ જાણીતા હતા. સમાજના અનેકવિધ પ્રશ્નોને એક સમભાવી વિવેચકની દષ્ટિએ તેમણે અમદાવાદનાં જાણીતાં દૈનિકો 'ગુજરાત સમાચાર' અને 'સંદેશ'માં વાચા આપી હતી. ગ્રામજીવનનું દર્શન તેમની વાર્તાઓ અને નવલકથાઓમાં સુપેરે મળે છે. તેમની ટૂંકી વાર્તા 'લોહીની સગાઈ' ભારતની ઉત્તમ વાર્તા તરીકે પ્રતિષ્ઠિત થઈ ચૂકી છે.

મહત્વની કૃતિઓ :

નવલકથા : જનમટીપ, મારી હૈયાસગડી, સેતુબંધ.

નવલિકાઓ : લોહીની સગાઈ, પેટલીકરની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ.

નિબંધ-ચિંતન : લોકસાગરના તીરે તીરે.

શ્રી સ્વામીનારાયણ :

સમાજજીવનનાં સર્વ કાર્યોમાં ઓતપ્રોત

એક બાજુ સહજાનંદ સ્વામીનારાયણનો અવતાર ગણાતા અને અક્ષરધામના નિવાસી મનાતા છતાં રોજિંદા વ્યવહારમાં પોતાના ભક્તો સાથે સમાન દરજ્જે હળીમળીને કામકાજ કરવામાં તેમનું અસામાન્ય વિભૂતિ સ્વરૂપ બાધારૂપ ન હતું. આરંભમાં લોજ મુકામે નીલકંઠ બ્રહ્મચારી તરીકે એ મુક્તાનંદ સ્વામી સાથે રહ્યા ત્યાંરે છાણ ભેગું કરવાથી માંડી સ્વામી જે કંઈ કામ બતાવે તે એ કરતા હતા. ગુરુએ તેમને દીક્ષા આપી અને સહજાનંદ સ્વામીનું નામસ્વરૂપ પામ્યા પછી બીજે વર્ષે ગાદીના આચાર્ય બન્યા, છતાં બીજા સાધુઓ જેવું જ લોજના મઠમાં

પૂર્વવત્ કામકાજ કરતા હતા.

સદાવ્રત માટે તે પોતે ખભે કાવડ લઈને આંતરે દિવસે ભિક્ષા માગવા જતા. એ જ રીતે બીજે દિવસે મુક્તાનંદ સ્વામી જતા. જ્યારે ભિક્ષા માગવા જવાનો વારો ન હોય ત્યારે રોટલા કરીને તીર્થવાસીઓ અને ભિક્ષુકજનોને જમાડતા. જો કોઈ ભાવિક ભક્ત તરફથી પાકું સીધું આવ્યું હોય તો ઘી-ગોળ મેળવીને મિષ્ટાન્ન જમાડતા. આ રસોઈનું કામકાજ અને તે પછીની સાફસૂફી કરીને બપોરે બે વાગે કથા કરવા બેસતા. એ જ રીતે સાંજનું સદાવ્રતનું કામ પૂરું કરીને કથા કરવા બેસતા તે રાત્રે ૧૨ વાગ્યા સુધી ચાલે. એટલી મોડી રાત્રે સૂવા છતાં બે વાગે ઊઠીને બધાને ઉઠાડે અને ધ્યાન કરે તેની એ તપાસ રાખે અને ઊંઘના માર્યા ઝોકાં ખાય તેને સોટી મારીને જાગ્રત કરે. ચાર વાગે એટલે નાહીધોઈને પૂજામાં બેસે અને સવારમાં ભિક્ષા માગવા જાય કે રોટલા કરવા બેસે.

આ નિત્યક્રમને લીધે એમના સાથે ભેગા રહેનાર અને તપમય જીવનાર મુક્તાનંદ સ્વામી જેવાના મનમાં પણ થાય કે એમની સાથે કેમ નભાશે ? બીજી બાજુ એમને પણ એ કઠિન જીવન જીવતા જોઈએ એમની સાથે જીવવા પ્રયત્ન કરવામાં જ કલ્યાણ છે તેની પ્રતીક્ષા થઈ ગઈ હોવાથી તે અને બીજા સાધુઓ તેમના જીવનમાંથી બળ મેળવતા હતા. આ અગાઉ મુક્તાનંદ સ્વામીને એમનો અદ્ભુત અનુભવ થયો હતો. મુક્તાનંદ સ્વામી સ્નાન કરીને ધ્યાન ધરવા બેઠા હતા. એમને યાદ આવ્યું કે તુંબડી બહાર ઓસરીમાંથી અંદર મૂકવાની રહી ગઈ છે. ધ્યાનમાંથી અધવચ્ચે ઊઠીને એને અંદર મૂકવાનું અયોગ્ય લાગ્યું અને બીજી બાજુ કૂતરું આવીને તુંબડીમાં મોં ઘાલી અભડાવે નહિ તેની ફિકર રહી, તેથી એમનું ચિત્ત ધ્યાનમાં સ્થિર રહ્યું નહિ. આ એમના મનની સ્થિતિ બીજું કોઈ જાણી શકે તેમ ન હતું. નીલકંઠ બ્રહ્મચારીએ એમનું ધ્યાન પૂરું થયા પછી પૂછ્યું કે ચિત્ત ધ્યાનમાં કે તુંબડીમાં ? એવા અધિકારી જુવાનિયાને ગુરુએ આચાર્ય તરીકે સ્થાપ્યા હતા એટલે તેમની પરીક્ષામાં પાસ થવામાં જ શ્રેય રહેલું છે તેમ સૌ સાધુઓ માનતા અને એમની પાછળ ખેંચાવા પ્રયત્નશીલ રહેતા હતા.

સ્વામીનારાયણને રાજમહારાજાઓથી માંડી શેઠશાહુકારો તરફથી કીમતી વસ્તુઓ ભેટમાં મળતી અને સામાન્ય લોકો તરફથી પણ તેમના હૈયાના ભાવથી એમની કારીગરીવાળી વસ્તુઓ ભેટમાં મળતી હતી. સુરતના આત્મારામ દરજીએ પોતાની કારગરીનો હૃદયથી નિચોડ ઠાલવી શ્રીજમહારાજ માટે ડગલી સીવી હતી. ભાવનગરમાં રાજા વજ્રેસંગે શ્રીજમહારાજને નોતર્યા હતા તે નિમિત્તે એમની સવારી નીકળી હતી. તે ટાણે આત્મારામ દરજીએ પોતાની સીવેલી

ડગલી શ્રીજી મહારાજને ભેટ ધરી હતી. રાજા વજ્રેસંગને તે એટલી બધી ગમી ગઈ કે તેવી પોતાને માટે સીવી આપવા સો રૂપિયાનું ઇનામ કદર તરીકે આપવાનું કહ્યું, પરંતુ, આત્મારામે તેનો અસ્વીકાર કરતાં કહ્યું કે આવી ડગલી મારાથી બીજી સીવી શકાય તેમ નથી. શ્રીજીમહારાજ પ્રત્યે મારા હૈયામાં જે ભક્તિનું હેત છે, એના ટેભા એ ડગલીમાં વાગેલા છે. એવું હેત બીજાને માટે ક્યાંથી લાવું ? મતલબ કે હેત ન હોય ત્યાં સુધી આવી ડગલી બીજાને માટે સીવી શકું નહિ.

આથી સ્વામીનારાયણ એમને મળેલ મૂલ્યવાન વસ્ત્રાલંકારો ભક્તોના પ્રેમને વશ થઈ સ્વીકારતા અને થોડી વાર પહેરીને તેનો સ્વીકાર કર્યાનું બાહ્ય પારખું આપતા હતા. પરંતુ એ કાયમ એવાં વસ્ત્રો ધારણ કરી રાખતા નહિ. એમનો પોતાનો કાયમનો પોશાક સફેદ વસ્ત્રો હતાં તેમ સાદું ભોજન આરોગતા હતા. પકવાનની પ્રસાદી આવે તેમાંથી પ્રસાદ પૂરતું લઈને તે બીજાઓને વહેંચી દેતા હતા. કીમતી ભેટસોગાદ સ્વીકારતા છતાં તેનો ઉપયોગ કરતા ન હતા. કોઈ વસ્તુનાં અતિવખાણ થાય તો એમાં આસક્તિ પેદા ન થાય તે માટે તેનો ત્યાગ કરતા હતા. એક કાઠીએ એક સરસ રોજી ઘોડો ભેટ કર્યો હતો. સ્વામીનારાયણ એની ઉપર સવારી કરતા હતા. એનાં એવાં વખાણ થવાં માંડ્યાં કે આખા કાઠિયાવાડમાં એ ઘોડાની જોડ મળે એમ નથી. એ વખાણથી ભક્તોએ એમ માન્યું હતું કે એ પ્રસન્ન થશે. એ પ્રસન્ન થયા તે સારું, પરંતુ એ પ્રસન્નતાને પ્રતાપે, સાંજે ઘોડા ઉપર બેસી નદીએ સ્નાન કરવા ગયા પછી, ત્યાં ઊતરીને એક બ્રાહ્મણ ઊભો હતો તેના હાથમાં લગામ સોંપી અને તેને તે આપી દેતાં કહ્યું, ‘શ્રીકૃષ્ણાર્પણ !’ આવો કીમતી ઘોડો એ ત્યજી દે તેમ ભક્તોથી સહ્યું ગયું ન હોય તેમ એમના મોંમાંથી નારાજીનો ‘હાં, હાં, હાં,’ સૂર નીકળી ગયો. સ્વામીનારાયણે ખુલાસો કરતાં કહ્યું, ‘જેની કોઈ જોડ ન હોય તે આપણે ન જોઈ.’ અને સહેજ પણ મન ઉપર ભાર રાખ્યા વિના એ નદીમાં નાહવા લાગ્યા.

જેમણે એમની સવારીઓ જોઈ હતી તેમણે એનો ભારે મહિમા કર્યો હતો. રાજાઓએ તેમને નોતર્યા હોય ત્યારે પોતાના હાથીની ઉપર સવારી વાજતેગાજતે કાઢીને તેમનું સન્માન કર્યું હતું. સ્વામીનારાયણ સમૈયા કે યજ્ઞયાગાદિ પ્રસંગે જતા ત્યારે એમનું વિશાળ સાધુમંડળ અને બહોળો હરિભક્તોનો સંઘ સાથે રહેતો હતો. આથી એમની સવારી ધ્યાન ખેંચનારી બની જતી. જૂનાગઢમાં એમની એવી ભારે ઠાઠમાઠવાળી સવારી નીકળી હતી. સવારી નવાબની કચેરી પાસે પહોંચે તે પહેલાં એક પગીના છોકરાએ એમને ચીભડું ભેટ ધર્યું. એમાં એ બાળકનો

એટલો બધો પ્રેમભાવ હતો કે તેનો એમણે એટલો જ હૃદયપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો છે, તે બતાવવા એમણે એ ચીમડું તરત ખાવા માંડ્યું. એ ખાતા હતા અને સવારી નવાબની કચેરી આગળ આવી પહોંચી. દીવાને તેની ટીકા કરતાં નવાબને કહ્યું, ‘ભગવાનનો અવતાર કહેવાય છે અને અણસમજ બાળક વર્તે તેમ એ ખાવા વળગ્યા છે.’

નવાબે તેનો મર્મ પારખીને દીવાનને કહ્યું, ‘મહારાજ ખરેખર ઓલિયો પુરુષ છે. એવું ન હોય તો સવારીની વચ્ચે એ ચીમડું ખાવાની હિંમત બતાવી શકે નહિ.’

આમ એ પ્રેમને વશ થઈને નિર્દોષ વર્તતા જોવા મળતા હતા તેમ પોતાના ભક્તોને ઉલ્લાસ પણ કરાવતા હતા. એ સાધુઓની આકરી કસોટી કરવામાં બાકી રાખતા ન હતા. તે ઉપરથી એમ જ લાગે કે તે જીવનના ઉલ્લાસના વિરોધી હશે. પરંતુ એ પોતે સાધુઓને માટે રસોઈ કરીને પીરસે એટલું જ નહિ આગ્રહ કરી એમના મોંમાં કોળિયો પણ મૂકે. શરદઉત્સવમાં રાસ લેવડાવી આનંદમાં તરબોળ કરી દે. એ જ રીતે હોળીમાં પણ રંગે રમાડે. તે વખતે તે બધાની વચ્ચે એવા એકરાર થઈ જાય કે કોણ ભક્ત કે કોણ સદ્ગુરુ તેનો ભેદ ન રહે. લોકોની અંદર કલાકારીગરીનો શોખ પડ્યો હોય તેને ઉત્તેજન આપતા. એમના એક સાધુ અને કવિ પેમાનંદ સ્વામીએ તેમને સર્વલલિતકળાની ખાણ તરીકે ઓળખાવ્યા છે. વળી તેને એ પ્રોત્સાહન આપતા એટલે તેમના સાધુઓ પણ તેમની કલા બતાવવા પ્રવૃત્ત રહેતા. નિષ્કુળાનંદ સ્વામી પૂર્વાવસ્થામાં એક ઉત્તમ સુથાર હતા. તેમણે શ્રીજીમહારાજ માટે દરવાજાવાળો હીંડોળો બનાવ્યો હતો. કાઠિયાવાડની સ્ત્રીઓ ભરતકામની કલા માટે પ્રસિદ્ધ છે. તે સંતમંડળ અને શ્રીજી માટે બુટ્ટાદાર આસનો બનાવીને ભેટ ધરતી. ગુજરાતની સ્ત્રીઓ ભાતભાતનાં પકવાનો બનાવીને ભેટ ધરતી. ગવૈયાઓ ભક્તિથી રંગાયેલા વિવિધ આલાપોથી એમને રીઝવતા. ભૂજના મલ્લો કુસ્તી માટે જાણીતા હતા. તે કુસ્તીના વિવિધ પાઠ દેખાડતા. કાઠીઓ ઘોડાની હરીફાઈ રમી દેખાડતા.

આમ સ્વામીનારાયણ સર્વકલાઓ અને બહાદુરીને પ્રોત્સાહન આપતા હતા. એમને ભેટ ધરવામાં આવતી કીમતી કારીગરીની વસ્તુઓને ગુરુપ્રસાદી તરીકે સુરક્ષિત રાખવાની વ્યવસ્થા મંદિરો તરફથી થયેલી છે. આ મંદિરોના સંગ્રહસ્થાન એ જેમ સત્સંગીઓ માટે પ્રભુપ્રસાદીનાં દર્શન છે તેમ દેશને માટે યંત્રઉદ્યોગ પહેલાં કારીગરોની હસ્તકુશળતા અને સર્જકતા ગુજરાતમાં કેવી ઉત્તમ હતી તેની પ્રસાદી પૂરી પાડે છે.

શ્રીજી મહારાજ કલાકારીગરીને ઉત્તેજન આપતા હતા તેમ શ્રમને પણ એ એટલું જ મહત્ત્વ

આપતા હતા. એમના વખતમાં જે મંદિરો બંધાયાં તેમાં શ્રમકાર્ય અને કારીગરીનું કામ સાધુઓએ અને હરિભક્તોએ કર્યું હતું. જે સત્સંગીઓ અને ત્યાગીઓ કડિયા અને સુધાર જેવા કારીગરો હતા તે મંદિરનું એ કામ કરતા હતા, બીજા તેમાં મજૂરીનું કામ કરતા હતા. ગઢડાનું મંદિર બંધાયું ત્યારે દરેક જણે સવાર-સાંજ નદીએથી નાહીને આવતી વખતે એક એક ખોદેલો પથ્થર ઉપાડી લાવવો એવો નિયમ હતો. સ્વામીનારાયણ પોતે પણ બીજાઓની માફક પથ્થર માથે મૂકીને લાવતા હતા. વડતાલના મંદિરના બાંધકામમાં તેમણે તગારાં ઊંચકવાનું કામ કર્યું હતું. ગુરુ તરીકે ઊંચા આસને બેસીને એ બોધ આપતા, તેમ કામકાજ વખતે એમનામાંના એક બનીને સૌની સાથે એક થઈને દિનચર્યા આચરવામાં પોતાની મોટાઈને ગુરુપદને કે ભગવાનપણાને ધોકો પહોંચશે તેવો તેમને ભય ન હતો.

વળી લોકો અને સંતો તેમનાં તપ, તિતિક્ષા અને પ્રેમથી પ્રભાવિત થયા હતા તેમ એમના ચમત્કારોએ પણ ભાગ ભજવેલો છે. લોકો પોતે જે કાર્યો કરી શકતા નથી તેવાં ચમત્કારી કાર્યો કોઈ વ્યક્તિ કરતી જોવા મળે ત્યારે તેનામાં દેવત્વ આરોપે છે. દેવ કરતાંય મોટું સ્થાન આપવા જેટલો મહિમા લાગે ત્યારે તેને ભગવાનનો અવતાર માને છે. હિન્દુ ધર્મમાં વેદ મત ભલે નિરાકાર નિરંજન સ્વરૂપના ઈશ્વરમાં માનતો હોય. પરંતુ એમાંથી જે શિવ, વિષ્ણુ વગેરે દેવોને ઈશ્વરના અવતાર માનતા સંપ્રદાયો થયા તેમાં પ્રભુ યુગે યુગે અવતાર લે છે તેમ ગીતામાં કહ્યું છે. આથી આ સંપ્રદાયોમાં શ્રદ્ધા ધરાવનાર અવતારમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે અને જે કાર્ય સામાન્ય માનવી ન કરી શકે તે અવતારી પુરુષ કરી શકે છે.

સ્વામીનારાયણના પ્રતાપે બીજાને સમાધિ થતી. આ સમાધિના ચમત્કારની વાત મુક્તાનંદ સ્વામીએ જાણી ત્યારે એમને પોતાને એમાં શ્રદ્ધા ન બેઠી. એમને આવી છીછરી અને અનુપકારક પ્રવૃત્તિ દ્વારા સહજાનંદ સ્વામી કીર્તિ મેળવવા યોગશક્તિનો દુરુપયોગ કરે છે તેમ લાગ્યું. આથી તે અંગે તેમણે પોતાની નારાજી વ્યક્ત કરી. આમ તો આચાર્યપદે સ્થપાતાં સહજાનંદ ગુરુસ્થાને હતા અને મુક્તાનંદ સંતસ્થાને હતા. પરંતુ સહજાનંદ એમને પોતાના વડીલ સમાન ગણીને એ આવે ત્યારે પોતે ઊઠીને સામા આવકારવા જતા અને ભેટતા. એમને બેસાડી પોતે બેસતા. આવા વડીલની નારાજી નિવારવા સહજાનંદે સ્પષ્ટતા કરી કે પોતે કોઈ જાતનું પાખંડ ચલાવતા નથી.

આનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરાવવા સહજાનંદે મુક્તાનંદ સ્વામીના એક શિષ્યને સમાધિ

કરાવી. આથી મુક્તાનંદે પોતે એનાં નાડીપ્રાણ તપાસ્યાં અને તેને ચેતનરહિત જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા. એ શિષ્યે સમાધિમાંથી જાગ્યા પછી કહ્યું કે એણે રામાનંદ સ્વામીને સહજાનંદ સ્વામીની સેવામાં ઊભેલા જોયા એટલું જ નહિ પણ રામાનંદ સ્વામીએ મને કહ્યું કે મુક્તાનંદને કહેજો કે મેં ભાખ્યું હતું કે હું તો ડુગડુગી વગાડનારો છું અને ખેલાડી બીજા આવશે એ કેમ ભૂલી ગયા ?

આમ શિષ્યને મુખે સમાધિનો અનુભવ સાંભળ્યા છતાં મુક્તાનંદ સ્વામીને વાત ગળે ન ઊતરી. સાંજે તેમને પોતાને અણધાર્યો અનુભવ થયો. એ ગામ બહારથી નાહીને આવતા હતા ત્યારે એક ઝાડ નીચે રામાનંદ સ્વામી દેખાયા. મુક્તાનંદ સ્વામી એમની પાસે ગયા અને દંડવત્ પ્રણામ કરી પોતાનું દુઃખ રડયા. રામાનંદ સ્વામીએ સાન્ત્વન આપ્યું અને કહ્યું કે પોતે કૃષ્ણાવતાર થવાની આગાહીઓ કરી હતી જેનું સ્મરણ કરો. સહજાનંદને પૂર્ણશ્રદ્ધા અને ભક્તિ અર્પણ કરવા ઉપદેશ કર્યો. મુક્તાનંદ સ્વામીનો સંશય દૂર થયો અને અંતરમાં હર્ષ ઊભરાયો. જંગલમાંથી એમણે ફૂલ વીણ્યાં અને પોતાને હાથે હાર ગૂંથી સ્વામીનારાયણને પહેરાવ્યો અને એમની શંકા કરવા બદલ ક્ષમા માગી.

આ ઉપરાંત નાનામોટા ચમત્કારો એમના જીવનમાં ગૂંથાયેલા છે. દેવી શક્તિવાળા પુરુષો ચમત્કારશક્તિ ધરાવે છે એવા અનુભવો આજે પણ પ્રગટ થતા જોવા મળે છે. એમના ચમત્કારોએ તેમના કથનને શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વીકારી લેવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો હોય તો તેમાં નવાઈ નથી. પરંતુ એમણે એ ચમત્કારો દ્વારા પોતાનું ભગવાનપણું સ્વીકારવાનો હેતુ રાખ્યો હોય તેમ કહી શકાય નહિ. શ્રીજીમહારાજે એક વાર સાધુઓને પ્રશ્ન કર્યો હતો કે અમે બીજા અવતારોના જેવાં પરાક્રમો કર્યા નથી. અમે સમુદ્ર પર પાળ બાંધી નથી. દસ મસ્તકનો રાવણ માર્યો નથી. ચંદ્રાયલને પીઠ ઉપર ધર્યો નથી, તો તમે અમને શું કરવા ભગવાન કહો છો ?

સાધુઓએ કહ્યું કે, રામે રાવણને માર્યો તે પહેલાં એ કામ અને માનથી હણાયેલો હતો. એ કામ ક્રોધ, લોભ વગેરે અમારા અંતરશત્રુઓને તમે માર્યા માટે અમે તમને ભગવાનનો અવતાર કહીએ છીએ. તમે સમુદ્ર પર પાળ નથી બાંધી પણ ભવસાગર અને અક્ષરધામ વચ્ચે સળંગ રસ્તો બાંધી આપ્યો છે. તમે ચંદ્રાયલ નથી ધાર્યો પણ અમારા પાપપર્વતને હઠાવી દઈને ચિત્તને શુદ્ધ કરી દીધાં છે. એથી અમે તમને ભગવાનનો અવતાર માનીએ છીએ.

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

- (૧) સહજાનંદ સ્વામીનારાયણનો અવતાર મનાતા છતાં શું શું કામ કરતા હતા ?
- (૨) તેઓ કોની કોની ભેટો સ્વીકારતા ? શા માટે ?
- (૩) ભક્તોના પ્રેમને વશ થઈને તેઓ શું કરતા ?
- (૪) સાધુઓએ તેમને કઈ રીતે ભગવાનનો અવતાર માન્યા ?

૨. સ્વામી સહજાનંદ સમાજજીવનમાં કઈ રીતે ઓતપ્રોત હતા તે સમજાવો.

૩. સ્વામી સહજાનંદની મહાનતા શામાં હતી ?

૪. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય વિશે તમે શું જાણો છો ?

*

૧૫. શિવકુમાર ગિરજાશંકર જોશી

(૧૯૧૭)

ગુજરાતથી દૂર કલકત્તા જેવા સ્થળે રહીને, કાપડના ધંધાની સાથોસાથ સાહિત્યની સેવા કરનાર શિવકુમાર મુખ્યત્વે નવલકથાકાર, વાર્તાકાર તથા નાટ્યકાર તરીકે સુપ્રતિષ્ઠિત છે, પણ તેમના દેશપરદેશનાં પ્રવાસવર્ણનો પણ તેટલાં જ રોચક બની રહ્યાં છે. પોતે નાટકો દિગ્દર્શિત કર્યાં છે, અભિનય પણ કર્યો છે ને સંગીત તથા ચિત્રકલાનું પણ સારું જ્ઞાન ધરાવતા હોઈ નાટક એ તેમનાં સમગ્ર લેખનમાં યશકલગી સમાન બને છે.

મહત્વની કૃતિઓ :

નાટક : પાંખ વિનાનાં પારેવાં અને બીજાં, અનંત સાધના અને બીજાં, સુમંગલા, સાપ ઉતારા.

નવલકથા : કંચુકીબંધ

ટૂંકી વાર્તા : રજનીગંધા

પ્રસન્ન દામ્પત્ય

પાત્રો :

રચના, આશિષ, ઈલા, સુમન્તરાય, લીલાબહેન.

(સુખી ઉપલા મધ્યમ વર્ગના ઘરનું દીવાનખાનું ઠીક ઠીક આધુનિક ઢબે શણગારેલું છે. ડાબા હાથ તરફથી ઘરમાંથી દીવાનખાનામાં આવવાનું દ્વાર અને જમણા હાથે દીવાનખાનામાંથી ઘરની બહાર વરંડામાં જવાનું દ્વાર)

(સમય : સાંજે ૬ થી ૭નો)

રચના : અરે ગોકુળ !... ઓ ગોકુળ, મારાં કપડાં પછી ઇસ્તરી થઈને આવી ગયાં કે ?

(પ્રત્યુત્તર મળતો નથી એટલે સહેજ ખિજાઈને, ઓહ ! કોઈ સાંભળે છે જ ક્યાં ?

આ બાએ ગોકુળિયાને એવો તો ફટવી નાખ્યો છે ! કોણ જાણે ક્યાંયે રખડતો હશે... અરે ઓ ગોકુળ !

આશિષ : (કૃત્રિમ ક્રોધથી ચાળા પાડતો) અરે ઓ ગોકુળ ! બોલ્યાં ! બસ અહીં આવ્યાં એટલે બહેનસાહેબ જાણે મોટાં શેઠાણી, તે જ્યારે ને ત્યારે બિચારા ગોકુળને હુકમ ઉપર હુકમ છોડશે. જરા ધીરા અવાજે બોલતાં શું જાય છે, જોતી નથી. મને 'ડિસ્ટર્બ' થાય છે તે ?

રચના : જો આશિષ ! હું તને કહી દઉં છું હોં, જો જવાના દિવસે મારી સાથે ઝઘડો ન કરીશ.

આશિષ : પણ ઝઘડો કોણ કરે છે ? એવી નવરાશ પણ કોને છે ? મને તો આ તારી સુંવાળી રીતરસમ ગમતી નથી. જદુ ધોબીનું ઘર અહીંથી ત્રીજા મકાનને ભોંયતળિયે- હું તને પૂછું છું રચના, કે એટલું જાતે ચાલી નાખતાં તારા સુકોમળ પગ થાકી જશે શું ?

રચના : ગમે તેમ ન બોલ, હું બાપાજીને કહી દઉં છું...

આશિષ : બસ જ્યારે ને ત્યારે બાપાજીની બીક બતાવે છે પણ હું પૂછું છું એનો સીધો જવાબ આપને. મુંબઈમાં તમારે હોસ્ટેલમાં આટલી બધી સાહેબી હોય છે કે શું ?

રચના : હું અહીં આરામ કરવા આવી છું, કામ કરવા નહિ. સમજ્યો ? અને હોસ્ટેલમાં હું ગમે તેમ વર્તું તો તેમાં તારે શું ?અરે આશિષ, એમ તો એક દિવસ ત્યાં નોકરો બધા જ હડતાળ ઉપર ઊતરેલા એટલે અમે બધી જ વિદ્યાર્થીનીઓએ હાથમાં ઝાડુ લઈને પોતપોતાની રૂમ સાફ કરી નાખેલી, અને....

આશિષ : ઓહો ! શું પરાક્રમ કર્યું જાણે ! પોતાના ઓરડા જાતે સાફ કર્યા અને તે પણ વરસને વચલે દહાડે તેમાં આટલી બધી ડંફાસ શી હાંકે છે ? ...અરે રચના ! એક વાર અમારા ઉપર શી વીતી હતી તેની વાત કહું ?

રચના : મારે તારી એવી ડંફાસ નથી સાંભળવી.

આશિષ : સાંભળવી જ પડશે.

રચના : નથી સાંભળવી, નથી સાંભળવી.

આશિષ : હું તારાથી મોટો છું એટલે હું કહું તે બધું તારે સાંભળવું જ પડશે.

રચના : તું તારે બકચા કર ને, મેં તો લે આ બંને કાન બંધ કર્યા.

આશિષ : મારે પણ એ જ જોઈતું હતું. બે હાથે કાન બંધ કરીને હવે તું આ તારી 'બેગ' કઈ રીતે ગોઠવવાની છે તે પણ હું જોઉં છું ને ! મેં કહ્યું તે તં સાંભળ્યું ને ?

રચના : હું કશું જ સાંભળતી નથી. તું તારે બક્યા કર ને... અરે પણ તું મારી બેગને શું કામ ફેંદે છે ?

આશિષ : મારે જોવું છે કે તં એમાં શું શું ભર્યું છે. તું તારે તારા કાન પકડીને ઊભી રહે અને જરૂર પડે ઊઠ-બેસ કર. તું એને જ લાયક છે. (બેગ ખોલીને અંદરની વસ્તુઓ વેરવિખેર કરતાં) પણ આ પાઉડરનો નવો ડબ્બો, આટલી પિનો, આ 'યુ દ કોલોન'ની બાટલીઓ, આ વાળની નેટ - આટલો બધો ઠઠારો ! શું ધાર્યું છે ?

રચના (ઝડપ મારતાં) : મૂક કહું છું. મારી ચીજોને અડક્યા સિવાય તારાથી રહેવાતું નથી ?... લે લેતો જા ! એ બધું મને બાપુજીએ આજે સવારે જ અપાવ્યું, એમાં તું બળી શીદને જાય છે ? એમાંનું કાંઈ તારે કામમાં નથી આવવાનું.

આશિષ : કાન કેવા છોડી દીધા ! બોલ હવે, મારી પેલી વાત સાંભળે છે કે નહિ ?

રચના : મારે તારું કાંઈ જ સાંભળવું જ નથી. પહેલાં મારી પેલી બેગ હતી તેવી ગોઠવી આપ કહું છું - (પઠાવતી) મારો ભાઈ નહિ ? જો હમણાં મારી બહેનપણીઓ તૃપ્તિ, સુલભા બધાં આવવાનાં છે એ પહેલાં બધું પેકિંગ પતાવી દેવું છે.

આશિષ : ઓહો ! બહેનપણીઓ તને વિદાય આપવા આવતી હશે, ખરું ને ?

રચના : આવે જ ને ! એમાં તારું શું ગયું ? બે મહિના રજાઓના ક્યાં ગયા તે જરાયે જણાયું નથી ! અને આ પાછું જવાનું, પાછાં કોણ જાણે ક્યારેય મળીશું !... કોઈ વાર તો થાય છે કે...

આશિષ : તું તો જાણે ચંદ્રલોકની સફરે ઊપડવાની હોય એવી વાતો કરે છે !

રચના : તમે છોકરાઓને શું લાગે ? તમારાં તો દિલ જ પથ્થર જેવાં છે. આજ સવારનાં બા અને બાપાજી... અને ઇલા કેવાં થઈ ગયાં છે તે સમજાય છે ?

આશિષ : બા તો બિચારી સવારની રસોઈની ધમાલમાં પડી છે. મહારાજનુંય આજે આવી બન્યું છે; એમનો આશિષ આજે પાછો દહેરાદૂન જાય છે તે કોણ જાણે ક્યારેય પાછો આવશે, એટલે જાણે એને શું જમાડું અને શું ન જમાડું એની ધમાલમાં

પડી છે.. અરે પણ બાપાજી ક્યાં ગયા છે ?

રચના : કહું ? વાત એમ છે, ઇલાને સાથે લઈને... મારે માટે થોડી સાડીઓ અને થોડાં પુસ્તકો ને... થોડાં...

આશિષ : હા ભાઈ હા. તું તો બાપાજીની લાડકી દીકરી. ઇન્ટરમાં સવાપિસ્તાળીસ માર્ક્સ સાથે પાસ થઈને ભૂલથી સેકન્ડ ક્લાસ મેળવ્યો તે વખતથી બાપાજી માની બેઠા છે કે એમની રચના શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં નવો ઇતિહાસ રચશે.

રચના : (ખિજાઈને) : જુહો કહીંનો ! ફર્સ્ટ ક્લાસમાં સાત જ માર્ક્સ ખૂટ્યા. અને એટલે તો મારા કરતાંયે બાપાજી વધુ નાસીપાસ થયા હતા... પણ એ બધું તારા જેવા બોયડને નહિ સમજાય. તું તારે પેલી દહેરાદૂનની મિલિટરી એકેડેમીમાં સવારસાંજ કવાયત કરી જાણે અને બંદૂક ઊંચકીને.... પેલું શું ? - 'ડાબાજમણી' 'ડાબાજમણી'...

આશિષ : ચૂપ કહું છું.

રચના : (ચીડવતી હોય તે રીતે) : I mean 'લેફ્ટ રાઈટ' I mean 'ડાબાજમણી' 'ડાબા...'

આશિષ (એને પકડવા જતો) : ઊભી રહે તું ડાબાજમણીવાળી, ઊભી રહે તું ! (એની પાછળ દોડે છે; રચના એના હાથમાં ન આવતાં બારણા તરફ દોડે છે...)

રચના (મોટેથી બૂમ પાડતાં) : ઓ બા, આ જો ને તારો આશિષડો.

આશિષ (પકડવા મથતો) : ઊભી રહે તારી વલે કરું છું આશિષડાવાળી. (બારણામાં જ આધેડ વય વઠાવી ગયેલાં લગભગ ૫૦-૫૨ વર્ષના આનંદી સ્વભાવના સુમંતરાય અને ઇલા પ્રવેશે છે. તેની સાથે રચના અથડાય છે તે વખતે આશિષ પકડી લે છે.)

સુમંતરાય : અરે, હાં હાં, આ શું માડયું છે આશિષ ?

રચના (ભર્યાંધાસે) : બાપાજી ! હાશ, બાપાજી, તમે ખરે વખતે આવી પહોંચ્યા. આ ભાઈસાહેબ એમની લશ્કરી તાકાત મારા ઉપર અજમાવતા હતા.

(સોડમાં લપાઈને ચાળા પાડતાં લેતો જા 'ડાબાજમણી,'...

હાંફળાંફાંફળાં લીલાબહેન રસોડામાંથી આવી પહોંચે છે...)

લીલાબહેન : શું હતું રચના ! મને બૂમ કેમ પાડી ? આટલી ધમાલ શી માંડી છે ?

આશિષ : જો બા, આ રચનાને તું કહી દે. 'ડાબીજમણી' 'ડાબીજમણી' કહી કહીને

મારી મશકરી કરે છે તે... એકબે વર્ષમાં તો મને 'કમિશન' મળશે અને...'

લીલાબહેન : કેમ રે અલી રચના, તું એને કેમ ખિજવ્યા કરે છે ?

સુમન્તરાય : પણ એમાં ખિજવાનું શું છે ? નાની બહેન છે, ઘણો વખતે ભેગાં થયાં તે પાછાં કાલથી છૂટાં થશે તે કોણ જાણે ક્યારેય ફરીથી મળશે - જરા ગમ્મત કરે પણ ખરાં... અને આશિષ, કાલ ઊઠીને તું મોટો અફસર થઈશ તે આવી રીતે વાતવાતમાં છોડાઈ જઈશ તે કેમ ચાલશે ?

ઇલા : એ તો બાપાજી ભાઈ છે ને તે એમની લશ્કરી દોડની પ્રેક્ટિસ આવી રીતે દરરોજ મારી અને રચનાબહેનની પાછળ દીવાનખાનામાં જ કરે છે.

આશિષ (ખૂબ લાડથી) : ઊભી રહે, તું પણ રચનાની હરોળમાં બેસી ગઈ, ખરું ?

ઇલા : શા માટે નહીં ? મને તો રચનાબહેન જ ગમે છે.

આશિષ (હસતાં હસતાં) : જોયું ને બા, આ ત્રણે એકસાથે થઈ ગયાં છે. આ ઘરમાં જો તારો મને સાથ ન હોય તો બાપાજીની મદદથી આ તારી બન્ને દીકરીઓ-

ઇલા : ઘરમાંથી તમને હાંકી મૂકીએ નહીં ? તમે એ જ લાગના છો. બાપાજી, આ આશિષભાઈ છે ને તે આટલા દિવસથી આવ્યા છે પણ પૂછી જુઓ કે મને લઈને કેટલા દિવસ એ સાથે ફરવા નીકળ્યા છે ? એ તો... છે ને...

રચના : એ તો જ્યારે ત્યારે એની પેલી સગલી.... શું નામ ઇલા ? તું કોઈ કહેતી હતી ને ?

આશિષ : જો રચના....

રચના : કહે ને ઇલા ગભરાય છે શા માટે ? બાપાજી છે પછી તારે ગભરાવાનું શું છે ?

આશિષ (કૃત્રિમ ક્રોધથી) એવું કંઈ બોલી તો કાચી ને કાચી કરડી ખાઈશ હોં ઇલા !

રચના : કેનીબાલ છે કે શું ! માણસો કાચાં ખાવાની ટેવ ક્યાંથી પાડી ?

ઇલા : ક્યાંથી પડી કહું કે ? કહું કે આશિષભાઈ ?

આશિષ : ઊભી રહે ને...

લીલાબહેન : બપુ. તમે ઊભા ઊભા શું એમની વાતો સાંભળતા હશો !

સુમન્તરાય (પાસે આવીને ધીરા અવાજે) : કેમ તને આ બધું સાંભળવું નથી ગમતું શું ?

લીલાબહેન (ધીરા અવાજે) : ગમતું હોય તો પણ આમ દેખાડી દેવાતું હશે - તમેય....!

આશિષ : જો ઇલા, તને આપણાં આ રચનાબહેનના પરાક્રમની વાત કહું.

ઇલા : કહો જોઈએ.

રચના : ઇલા, જો પાછી તું આશિષની પાંખમાં ભરાઈ ને ?

આશિષ : તું બીશ નહિ એનાથી. જો વાત એમ છે કે તું પણ બાપાજીને કહીને અર્ધો ડઝન નવી સાડીઓ ખરીદી લાવ. પછી રચનાબહેનની જેમ...

ઇલા : સાડીઓ ! સાડીઓ મારે શું કરવી છે ? હું એને ક્યાં વીંટાળું ?

આશિષ : અરે પણ પૂરી વાત તો સાંભળ.

ઇલા : જુઓ ભાઈ, તમે ગમે તેમ કહો પણ હું તો વીસ વર્ષની થઈશ ત્યાં સુધી ફોક જ પહેરવાની છું.

રચના : વીસ વર્ષ સુધી શા માટે, મોટી બા જેટલી થાય ત્યાં સુધી પહેરજે ને - આ તારા આશિષભાઈ તારા બધા જ કોડ પૂરા કરશે.

આશિષ : અને તારા કોડ કોણ પૂરા કરશે ? પેલો સુશોભન કે ?

રચના : આહ આશિષ ! અરે ઇલા, તું જરા પણ બાપાજી પાસે જાને, ત્યાં સુધી હું આના કાન જરા કરડી લઉં.

ઇલા (જતાં જતાં) : કેમ બહેન તમને પણ એવી કાંઈ ટેવ પડી છે કે શું ?

આશિષ : લે સાંભળ. ઇલા તને શિષ્યા તરીકે ભારી પડશે હોં.

રચના : પણ હું તને પૂછું છું કે ગમે તે વખતે, ગમે તેની આગળ વારંવાર તું સુશોભનનું નામ શા માટે દે છે ?

આશિષ : તેથી તારા મોં ઉપર લોહી ધસી આવે છે... અને... અને... તારા ગાલમાં ખાડા પડે તેથી.

રચના : મને તો એવું કાંઈક થતું નથી. બે મિનિટ પહેલાં.... તને શેનાં ગલગલિયાં થયાં હતાં ? હજી ઇલાએ સુરમિનું નામ તો પૂરું દીધું પણ નો'તું ! આ રીંછ જેવી તને દાઢી ન ઊગતી હોત તો કદાચ તારા ગાલમાં પણ ખાડા પડતા હોત- અને... અને તારા આ 'શ્યામસુંદર' ડાયાક્રમળ ઉપર લોહી ધસી આવતું હોય તો પણ અમને વરતાય શી રીતે ?

લીલાબહેન : કેમ રે રચના, તું એને વારે વારે 'શ્યામસુંદર' 'શ્યામસુંદર' કહીને ચીડવે

છે ? એના જેવો છોકરો તો બતાવ. એ પણ કાંઈ તારાથી ઓછો રૂપાળો નો'તો પણ એ તો ટાઢતડકામાં રખડીને - એ વાંક આ તારા બાપાજીનો જ છે, બસ, જ્યારે ને ત્યારે એને રઝળવા દીધો છે. કહેશે કે...

સુમન્તરાય : તે તારા છોકરાને કોઈ રૂપાળો નહિ કહે તેથી દિલગીર થવા જેવું શું છે ? જર્મનીની સ્ત્રીઓ તો નમણા પુરુષોની નામે પણ ન જુએ. મોઢા ઉપર પરાક્રમનું એકાદું ચિહ્ન પડ્યું હોય, બેયોનેટનો ઘા કે બંદૂકની ગોળીઓ એકાદ લસરકો-એવાઓની જ ત્યાં પુરુષમાં ગણના થાય છે, પુરુષો તો...

ઇલા : હા બાપાજી, તમારી વાત તદ્દન સાચી છે. આપણા બગીચાની પાછળની બાજુમાં પેલી ઊંચી મેંદીની વાડ છે ને તેની પાછળ આજ સવારે હું બોરસલ્લીનાં ફૂલ વીણતી હતી ત્યારે મેં શું સાંભળ્યું હતું તે કહું ?

સુમન્તરાય/રચના : શું સાંભળ્યું હતું ?

ઇલા (બનાવટી અવાજે, આતુરતા ઊભી કરતી) : કોઈ એક જણ કહેતું હતું કે 'તારી ચામડીનો રંગ ભલેને શ્યામ રહ્યો પણ મને તો પડછંદ - કસાયેલો પુરુષ ગમે - રૂપાળો ન હોય તેથી શું ? અને... અને... હું ખાતરીથી કહું છું કે એ અવાજ કોઈ જર્મન મહિલાનો નો'તો જ.

આશિષ : ઊભી રહે તું...

રચના : અને તું ખાતરીબંધ કહી શકે તેમ છે ને કે એ અવાજ સુરભિબહેનના જેવો જ જણાતો હતો, ખરું ને ?

આશિષ : આ તરકટ છે બા ! બાપાજી, આ ઇલાને તમે ખૂબ ફટવી છે. આ આખી બનાવટ છે...

સુમન્તરાય : બનાવટ ના હોય તો પણ બેટા ઇલા, આપણે ચોરીછૂપીથી કોઈની વાત ન સાંભળવી જોઈએ.

લીલાબહેન : તમેય શું સાવ !

ઇલા : પણ બાપાજી, હું સાચું કહું છું, હું તો ફૂલો વીણતી હતી અને ત્યાં એની મેળે અવાજ કાને પડ્યો. હું શું કરું ? કાન બંધ કેવી રીતે કરું ?

રચના : તે આશિષ, સુરભિ વિદાય આપવા આવી હતી કે શું ? પણ એટલી ઉતાવળ શા માટે ? હજી તો તું કાલે બપોરે જવાનો છે, ચોવીસ કલાક પહેલાં આપેલી

વિદાય તને યાદ રહેશે કે ?

આશિષ : પણ હું કહું છું કે આ આખી બનાવટ છે. ઇલાને તમે બધાં ક્યાં નથી ઓળખતાં ?

રચના : અરે પણ એમાં થઈ શું ગયું ? એમાં ગળચાં ખાવાની શી જરૂર છે ? એ તો

સારું છે કે આપણી સરકાર યુદ્ધખોરીમાં નથી માનતી અને હજી તને કમિશન

મળ્યું નથી. નહિતર કોરિયાના યુદ્ધમાં તારે જવું પડત અને બિચારી સુરભિ તને

વિદાય આપવા આવત તો કેવું દશ્ય જોવા મળત ? (અભિનયથી) કેવું કરુણ દશ્ય !

ઇલા : મેં એવું દશ્ય એકવાર જોયું હતું. શેમાં કહું ? એક અંગ્રેજી પિક્ચરમાંસ્તો...

આશિષ : ઇલા, ઇલા, બાપાજી ઊભા છે, જરા તો લાજ.

સુમન્તરાય : સાંભળ્યું તેં ? તેં સાંભળ્યું કે ?

લીલાબહેન : મને તો એ કાંઈ ન સમજાયું, શું બળ્યું....!

આશિષ : બા, એમાં સમજવા જેવું પણ કાંઈ નથી. ચાલ, આપણે પણ દૂર જઈને બેસીએ.

બાપાજીએ એક મોટી ભૂલ કરી છે. રચનાને મુંબઈમાં ભણવા મોકલી અને હોસ્ટેલમાં

રહે એવો આગ્રહ રાખ્યો તેના કરતાં શ્રીમતી કસ્તૂરબાના સ્મરણાર્થે પેલું ફંડ

ઊભું કર્યું છે એના આશ્રયે ચાલતી કોઈ તાલીમ શિબિરમાં ચાર વર્ષ માટે મોકલી

હોત તો એનો આખો સીનો ફરી જાત - કોઈ સુડતાળીસ છાપરાના ગામડામાં-

સ્તો - તો એને બરાબર ખબર પડત.

ઇલા : એમાં શું ? રચનાબહેનને એવું કાંઈ નથી હો, દેશસેવાનો તો એમનો આદર્શ

છે જ અને ભવિષ્યમાં - કેટલાં વર્ષ પછીએની ખબર નથી પણ ગમે ત્યારે -

એકાદવાર તો એ આપણા દેશના ગરીબ ગામડામાં જઈને બેસવાનાં જ. પણ

એ તો પેલું 'ઘડપણમાં ગોવિંદ ગાશું ગુરુરાજા, અમે' એવું છે - અત્યારે તો

બે, પાંચ, દસ વરસ જે મોટાં શહેરોમાં ગાળ્યાં તે ખરાં. બાકી એ જવાનાં એ

ચોક્કસ...

આશિષ : ગયાં હવે, ત્યાં પેલા બાપાજીએ અપાવેલા પાઉડરના ડબ્બાનો ઉપયોગ ન

રહે એટલે એને ત્યાં કેમ ફાવે ? ગામડાગામની દરેક સડકે ગાડેગાડાં ભરીને

પાઉડરના ઢગ જામ્યા છે, એ પાઉડરની મદદથી એ બહેનબા પણ કેટલાં રૂપાળાં

લાગત તે હું જોત ને ? કેમ ચૂપ થઈ ગઈ રચના, ત્યાં જવું છે ને ?

રચના : બાપાજી, જોયું ને, આ આપણા ભાઈસાહેબ કેટલા અદેખા છે તે ?...પણ આશિષ,

તારે બદલે હું દહેરાદૂન જવા તૈયાર છું અને તનો અદેખાઈ આવતી હોય તો તું જા મુંબઈ.

ઇલા : પણ બહેન, આશિષભાઈ ને ત્યાં કોઈ તમારી હોસ્ટેલમાં ઓછા રહેવા દેશે ?

રચના : અરે, રહેવા દેશે. એ માટે હું સિફારસ કરીશ... બાપાજી, અમારી હોસ્ટેલમાં એક જગ્યા ખાલી છે.

ઇલા : પણ ત્યાં સ્ત્રીઓ સિવાય કોઈને દાખલ કરતા નથી ?

રચના : પણ આ જગ્યા પૂરતી જ પુરુષોની જરૂર રહે છે.

ઇલા : તે કઈ જગ્યા છે ?

રચના : કઈ કહું ? બાપાજી, તમે આશિષના મારમાંથી મારું રક્ષણ કરવાની ખાતરી આપતા હો તો કહું.

લીલાબહેન : ખબરદાર, જો આ વખતે તમે વચમાં પડ્યા છો તો...

સુમન્તરાય : અરે પણ...

આશિષ : ના, અરેબરે કાંઈ નહિ. તમે એને જરા આ બાજુ મારી પાસે ધકેલો ને !

એને જરા હું ઠીક કરું. એણે મારે માટે કઈ જગ્યા શોધી રાખી છે તે ખબર છે ? છેલ્લા ત્રણ દિવસથી એ ખીજવ્યા કરે છે કે અમારી હોસ્ટેલનો ઝાડુવાળો દમિયેલ છે અને વારેવારે માંદો પડી જાય છે.

રચના : સાચું કહું છું બાપાજી, સ્વાશ્રય અને સેવામાં આશિષભાઈને ખૂબ શ્રદ્ધા છે અને ઉપરાંત અમારે પડછંદ કસાયેલો ઝાડુવાળો...

સુમન્તરાય (ખૂબ જોરથી હસતાં હસતાં) : સાચેસાચ ?

રચના : હા બાપાજી.

ઇલા : એને માટે એક રસ્તો છે. સુરભિ તમારી હોસ્ટેલમાં દાખલ થાય તો આપણા આશિષભાઈ વિના આનાકાની એ કામ પણ ઉપાડી લેવા તૈયાર થાય.

આશિષ : તમે બધાં મને શું સમજી બેઠાં છો ? બહુ નજીકના ભવિષ્યમાં જ્યારે તમે સાંભળશો કે હું ભારતીય સેનાનો એક અગ્રગણ્ય યશસ્વી અફસર છું, ત્યારે...

રચના : ત્યારે અમે સાથે સાથે જાહેરાત કરીશું કે શ્રીમાન આશિષ મહાદેવને સેવા અને સ્વાશ્રયયુક્ત શ્રમની પ્રાથમિક તાલીમ 'વીમેન્સ હોસ્ટેલ' - મુંબઈમાં મળી હતી. (આશિષને વચમાં બોલતો અટકાવીને) હં... હં... પણ તારી ઈચ્છા નહિ

હોય તો એની વિગતો અમે બહાર નહિ પાડીએ.

ઇલા : પણ રચનાબહેન, આ તમારી આખીયે યોજનામાં એક મુશ્કેલી છે. આશિષભાઈને તો કડક શિસ્ત પાળવાની એટલે એમનાથી તો દહેરાદૂનની લશ્કરીશાળા મૂકીને સ્વાશ્રયની તાલીમ માટે મુંબઈ ન જવાય પણ એવા સેવાના કાર્યમાં સારા માણસની જરૂર હોય તો સુશોભનને જ લઈ જાઓ તો ?

આશિષ : શાબાશ મારી બેનડી, હવે તું બોલી તે સારી વાત. કેમ રચના, સુશોભન ચાલશે કે ? એના હાથમાં ઝાડુ શોભશે પણ ખરું.

રચના : ઇલા, તું બન્ને બાજુની ઢોલકી બજાવતાં ક્યાંથી શીખી ? (ખોટી ગંભીરતાથી) હું સુશોભન ને ? ના એ નહિ ચાલે. અમારે તો પડછંદ અને કસાયેલો પુરુષ જોઈએ છે અને કાંઈક શ્યામવર્ણો...

લીલાબહેન (સુમન્તરાયને) હું કહું છું કે બળ્યું તમને આમાં શો રસ પડે છે ? ઊઠો ને કહું છું - એ છોકરાં છોકરાં વાતો કરે તેમાં તમેય શું આમ ?

સુમન્તરાય : બેસને હવે. કાલે પછી ક્યાં આ બધું સાંભળવા મળવાનું છે ? એ બંને જશે - એક જણ દક્ષિણમાં અને એક ઉત્તરમાં, અને પછી તો આખું ઘર ખાલી ખાલી લાગશે.

ઇલા : કેમ હું તો જાણે કે કાંઈ વિસાતમાં જ નથી, ખરું ?

સુમન્તરાય : ના, ના બેટા, તું તો મારી સૌથી લાડકી છે અને ખૂબ વિસાતમાં છે.

પણ તું જ કહે તો બેટા, તને પછી આ ઘરમાં કેવું લાગે છે ?

ઇલા : વાત તો સારી છે બાપાજી, થોડા દિવસ તો જાણે ઘર ખાવા ધાય છે. હું પણ આ એક વર્ષ પછી એસ.એસ.સી પાસ થઈને બહેનની સાથે મુંબઈ જવાની છું.

લીલાબહેન : હા જાય સ્ત્રી !

સુમન્તરાય : એમાં શું ખોટું છે ?

લીલાબહેન : બોલ્યા-શું ખોટું છે ? અહીં શું કોલેજો ઓછી છે તે એટલે દૂર છોકરીઓને ભણવા મોકલો છો ? એમાં હસો છો શું ? હમણાં કહેશે કે મારે છોકરાંને સ્વાશ્રયી બનાવવાં છે... એમના વ્યક્તિગત વિકાસને રૂંધવો નથી... અને પછી કહેશે કે ઘર ખાવા ધાય છે. એ બધો વાંક તમારો જ છે.

આશિષ : રચના, ચાલ તો; અરે ઇલા, ઊઠ તો; બાએ હવે બાપાજીનો વાંક કાઢવા

માંડચો એટલે આપણે અહીંથી થોડીવાર માટે ઊઠીએ. એ બન્નેની તકરારમાં ન્યાય આપવાનું આપણને નહિ ફાવે.

રચના : અરે હા આશિષ, મારે તને એક ખાસ વાત કહેવી છે, જરા બહાર આવ ને.

ઇલા : મારાથીયે ખાનગી છે શું ?

રચના : ખૂબ ગંભીર વાત છે બહેન ઇલા. તું ઓછું ન આણીશ પણ તને એ કોઈ રીતેય કહેવાય તેવી નથી.

ઇલા : ત્યારે તો સુશોભનની વાત હશે.

રચના : એથીયે વધુ ગંભીર બિનાની એ વાત છે. તું અધીરી ન થઈશ.

આશિષ : એવું તે શું છે, રચના ?

રચના : બહેન ઇલા, મારી બહેન નહિ ? તું એમ કર તો, જરા રસોડામાં જઈને જોઈ આવ તો. કોઈ નવી વાનગી બનાવવા માટે મહારાજને બાની હાજરીની તો જરૂર નથી ને ?

ઇલા : હું કાંઈ તારી નોકર છું ? નથી જતી જા.

રચના (ધીરા અવાજે કાનમાં કહેતી હોય તેમ) : જાને કહું છું હુંમ્-હુંમ્ જા તો, આશિષભાઈને મારે ખૂબ મહત્ત્વની વાત કહેવાની છે. તને એ સમજાશે આપોઆપ. ધીરજ ધર મારી બહેન. કાલે તને કોણ કહેવા આવવાનું હતું કે બહેન ઇલા, મારું આટલું કર તો-(પગ પછાડતી ઇલા જાય છે; રચના અને આશિષ દીવાનખાનામાંથી બહાર વરંડા તરફ જાય છે.)

લીલાબહેન : શી વાત હશે ? એવું તે શું ખાનગી હશે ? આપણી હાજરીમાં આટઆટલી ઉઘાડી વાતો કરી, હવે એથી તે શું વધુ...

સુમન્તરાય : અરે પણ તુંયે કેવી છે ? તારાથીયે આ ઉંમરે છોકરાઓની વાતો જાણવાની ઈંતેજારી રોકાતી નથી ! અને હમણાં તો મને અહીંથી ઊઠી જવાનું કહેતી હતી... 'ચાલો ઊઠીએ', 'ચાલો ઊઠીએ.'

લીલાબહેન : અરે પણ સુરભિ અને સુશોભન કોણ છે ?

સુમન્તરાય : એ બન્ને મામાફોઈનાં છોકરાં છે અને આ બધાંનાં ઓળખીતાં.

લીલાબહેન : તે શું એ લોકોની આપણી રચના અને આશિષ સાથેની વાતો સાચી હશે ?

સુમન્તરાય : (ખૂબ મોટેથી હસતાં હસતાં) : ઓહોહો, તુંયે ગજબ છે ! આ તો આજકાલનાં છોકરાં આવી ગુલબાંગો સેજસેજમાં ફેંકે રાખે... એ લોકોનો કાંઈ ઢંગધડો નહિ, સમજી ?

લીલાબહેન : ના, ના, પણ ખરેખર એમ હોય તો શું ખોટું ! સુરભિ કેવી છે અને સુશોભન શું કહે છે ? સારા ઘરનાં સંસ્કારી છોકરાં હોય તો ખોટું શું ?... હસો છો શું ? કહો ને - ખોટું શું ?

સુમન્તરાય : ખોટું શું ? ખોટું કાંઈ નહિ, પણ સુરભિને ત્રણ વર્ષથી પાયોરિયા થયો છે. અડધી દાઢો કઢાવી નાખી છે અને મોટું તો એવું ગંધાય છે કે...

લીલાબહેન : ઓ બા રે ? ખરેખર ? તમને આ કોણે કહ્યું ?

સુમન્તરાય (હસતાં હસતાં) : અને સુશોભન તો નામ જ મોટું છે... અને દર્શન ખોટું છે.

લીલાબહેન : એટલે ?

સુમન્તરાય : બળિયામાં એની એક આંખ ખેંચાઈ ગઈ છે અને આખા મોં ઉપર શીળીના છાંટા છે.

લીલાબહેન : અરે રામ ! એવું છે કે ? પણ આ છોકરા વાતો કરે છે ત્યારે તો જાણે એ બધાં કેટલાંયે આગળ વધ્યા ન હોય - અરે પણ નાનકડી આટલી સરખી ઇલા બન્ને ભાઈબહેનની જે રીતે મશ્કરી ઉડાવે છે...

સુમન્તરાય : મને બધું ઇલાએ જ આજે કહ્યું. આજે અમે સાથે બધું ખરીદવા ગયાં હતાં ત્યારે એણે આ બધું લંબાણથી વર્ણન કર્યું. બાકી મેં વળી સુરભિને કે સુશોભનને ક્યારે જોયાં છે !

(ખૂબ જોરથી દોડતી રચના પ્રવેશ કરે છે અને સુમન્તરાયને બાઝી પડે છે.)

રચના : જુઓ જુઓ બાપાજી, પાછો આ આશિષ મને પજવે છે.

આશિષ (ખૂબ હાંફતો હાંફતો) : બાપાજી, આ વખતે તો હું એને નહિ છોડું. એ મારો શિકાર છે. તમારે મને એ સોંપી દેવો જ જોઈએ.

સુમન્તરાય : (કૃત્રિમ ગંભીરતાથી) : ના ભાઈ, શરણાર્થીને તો જીવને જોખમે પણ રક્ષણ આપવું જોઈએ.

લીલાબહેન : અરે પણ પાછું થયું શું ? એ તો તને કાંઈ ખાનગી વાત કહેવા બહાર

લઈ ગઈ હતી ને ?

આશિષ : મને બહાર લઈ જઈને કહે છે કે અહીંથી ત્રીજા મકાનને ભોંયતળિયે જદુ ધોબીની દુકાનેથી ઇસ્તરી કરાવવા આપેલી સાડીઓ અને બ્લાઉઝ લઈ આવે !

આ ખાનગી વાત. સમજ્યા ને ? એ તો એવું કહીને બગીચામાં દોડી ગઈ અને...
સુમન્તરાય : અને તું એને પકડવા દોડ્યો - તું હાંફે છે તે ઉપરથી તને ઠીક ઠીક દોડાવ્યો છે એમ લાગે છે.

રચના : અરે હા બાપુ, એ તો ફોદો. મને હજુ સુધી કોઈ વાર પકડી શક્યો નથી. હું પાંચ વરસની હતી ત્યારથી આજ સુધીમાં હું કોઈ દિવસ એના હાથે પકડાઈ છું ?

આશિષ : બતાવીશ એ તો - આવીને પછી બાપાજીની ગોદમાં શેની ભરાઈ જાય છે ? હં, તે હું શું એની સાડીઓ લેવા જાઉં ?

રચના : તે બાપાજી, ગોકુળને એણે જ જાણીજોઈને પોતાના કોઈ કામ માટે મોકલી દીધો છે અને એવું હોય તો આવી પડછંદ કસાયેલી કાયાવાળો પુરુષ થઈને એને બદલે એટલું કામ શું ન કરે ?

સુમન્તરાય : જરૂર કરે, જરૂર કરે, શા માટે નહીં ? બહેનનું - નાની બહેનનું કામ કરવામાં વળી શરમ શેની ?

લીલાબહેન : અરે પણ તમેય શું ? કાલ ઊઠીને એ મોટો લશ્કરી ઓફિસર થશે તે આખે રસ્તે ખુલ્લી સાડીઓ અને બ્લાઉઝ ઊંચકીને આવે તો કેવું લાગે ? આજુબાજુના લોકો શું કહેશે ? અને જદુ ધોબીનું ઘર શું પાસે છે ?

રચના : તે બા, એણે જ મને કહ્યું 'તું કે મોટી શેઠાણી થઈને સાહેબી કરે છે તો શું ત્રીજા ઘરેથી કપડાં નથી લઈ અવાતાં ?

લીલાબહેન : અરે પણ એ તો છેક કેમ્પબજારની જમણા હાથની છેલ્લી ગલીમાં એક ખૂણે રહે છે - આખો સરિયામ રસ્તો વીંધીને આવવું પડે એ તે કેવું લાગે ?

રચના : એમાં લાગવાનું શું હતું ? 'ડાબીજમણી' 'ડાબીજમણી' - I mean લેફ્ટરાઇટ -ની તો એને સારી પ્રેક્ટિસ છે. એમ કરતો કરતો...

આશિષ : હા તે અમે લેફ્ટરાઇટ તારી સાડીઓ ઊંચકી લાવવા શીખ્યા હોઈશું, ખરું ?

રચના : ના ભાઈ ના, મારી સાડીઓ તું શું કામ ઊંચકે ? પણ સુરભિની સાડીઓ

તું કોઈ વાર એવી રીતે ન ઊંચકી લાવે તો તું કહે તેટલાની શરત મારું.
સુમન્તરાય (ધીરા અવાજે લીલાબહેનને) : જોયું કે પાછું ! હમણાં પેલો સુશોભનની
વાત કરશે - આ આજકાલનાં છોકરાં !

આશિષ : તું સુશોભન પાસે એવું બધું કરાવી શકીશ તો જોઈશ ને !

લીલાબહેન : મૂકો હવે એ સુરભિ અને સુશોભનને. આપણે શું કરવાં છે ?
ઇલા (પ્રવેશ કરતાં) રચનાબહેન, તમારો ફોન છે.

રચના : કોણ છે ?

ઇલા : જાણી જોઈને શું કામ પૂછો છો ? તમને ખબર નથી અત્યારે કોનો ફોન હોઈ
શકે ?

આશિષ : સુશોભન સિવાય બીજું કોણ નવરું હશે ?

રચના (ઝડપથી જતાં) : બહુ સારું હવે. સુરભિને કાંઈ કહેવડાવવું છે ?

લીલાબહેન : તે આશિષ, તું શું એમ ઇચ્છે છે કે આ રચના જેવી તારી નમણી બહેન
એવા એક આં...

ઇલા : શું બા ? બાપાજી, તમેય શું બાને...?

સુમન્તરાય : હા, હા, બેટા. એ ક્યારની ચિંતા કરતી હતી કે ખરેખર આ બધું સાચું
હશે. એને નિશ્ચિંત કરવી જોઈએ ને ?

ઇલા : અરે પણ...

આશિષ : કેમ, કેમ, વાત શી છે ? રચના નમણી છે તો સુશોભન શું કેવો છે ? કેટલીયે
ફિલ્મ કંપનીઓમાંથી એને 'હીરો' થવા માટે કહેણ આવે છે પણ...

લીલાબહેન : પણ આ ઇલા તો કહે છે કે..

સુમન્તરાય : આજે ઇલા તો કહેતી હતી કે...

ઇલા : નહિ બા-બાપાજી, ચૂપ કહું છું...

આશિષ : શું ? ઇલા શું કહેતી હતી ? (રચના પ્રવેશ કરે છે) કેમ કોનો ફોન હતો ?

રચના (ધીરે અવાજે) : સુશોભન અહીં આવે છે. સુરભિને સાથે લઈને. જલદી આવવા
કહ્યું છે, અધીરો ન થતો.

આશિષ : ઓહો ! એમ કે ! અરે પણ રચના, ઇલાએ બા-બાપુજીને કાંઈક સુશોભનની
બાબતમાં ભંભેયું છે. ઇલા શું કહેતી હતી, બા ?

ઇલા (આજીજીના અવાજે) : બા-બાપાજી, તમારે પગે પડું. કાંઈ ન કહેશો. મારા સમ
જો કહો તો, નહિતર...

સુમન્તરાય : અરે પણ તું એમ ગભરાય છે શા સારુ ? સાચી વાત કહેવામાં બીવાનું
શું !

રચના : અરે પણ એણે તમને કહ્યું શું ?

લીલાબહેન : એ કહે છે કે સુશોભન એક આંખે ત્રાંસું જુએ છે અને મોં ઉપર શીળીના
છાંટા છે..

રચના : ઓ બાપરે. આ બનાવટ ! ઊભી રહે ને તું...

આશિષ : હો હો (મોટેથી હસે છે) કેવી ગમ્મત ! શાબાશ ઇલા. તું ગભરાઈશ નહિ
એનાથી; આમ મારી પાસે આવતી રહે. આવ ને.

સુમન્તરાય : પણ આશિષ, એણે જ મને સવારે કહ્યું કે સુરભિને તો ત્રણ વર્ષથી પાયોરિયા
થયો છે અને લગભગ અડધી દાઢો કઢાવી નાખી છે અને એનું મોં તો એવું
ગંધાય છે કે...

આશિષ (સફાળો) : શું ? શું ? આહ્ ઊભી રહે તું ! ક્યાં ? તું ભાગી ક્યાં જઈશ ?
રચના, એને પેલી બાજુથી પકડ... ના બાપાજી, હવે તમે વયમાં ન પડશો... અરે
બા, આઘાં રહો, એને છોડો....

લીલાબહેન : ના ના, નહિ છોડું, એમ એને પજવવાની નથી.

રચના : કોણ એને પજવે છે ?

સુમન્તરાય : અરે પણ થયું શું ?

ઇલા (હસતી હસતી) : ઓ ભાઈ ! અરે રચનાબહેન ! હવે નહિ કહું બસ. એવી ગપ
હવે કોઈ દિવસ નહિ મારું... પણ બાપાજી. એમ ચિડાવાનું નહિ. એ લોકો મને
કેટલીયે વાર કેવી કેવી રીતે ખીજવે છે ! એટલે આજે મેં પણ જરા હાથ અજમાવ્યો.
અને બહેન, બા ને બાપાજી તમારા બેઉની ખૂબ ચિંતા કરતાં હતાં એટલે એમની
ચિંતા દૂર કરવા માટે આ બધું કહ્યું. પણ જુઓ તો એ બન્નેને તો એવું બધું
ગમતું લાગે છે ! અરે રામ, મારી તો ખા ગઈ.

લીલાબહેન : ત્યારે ખરેખર શું સુશોભન રચના માટે બરાબર લાયક છે ?

આશિષ : ધીરજ ધરો બા, સુશોભન હમણાં જ આવે છે. રચના જવાની છે ને તે મળવા

માટે - એનો જ ફોન હતો. જોતાં ધરાશો નહિ તમે.

રચના : અને બાપાજી, સાથે સુરભિને પણ લઈ આવવા કહ્યું છે. એ આવે એટલે પાસે બેસાડીને એને સૂંઘી જોજો. અરે આખું ઘર મહેકી ઊઠશે અને જ્યારે એ કિલકિલાટ હસે છે ત્યારે તો એના દાડમની કળી જેવા દાંતનાં પણ દર્શન કરીને કૃતાર્થ થશો. ઇલા (હસતાં હસતાં) : એવું બધું કાંઈ નથી હોં બાપાજી, આ તો એકબીજાને મદદ કરે છે. રચનાબહેન સુરભિનાં વખાણ કરે અને આશિષ સુશોભનનાં, એટલે કે.... લીલાબહેન : જો પાછી ! આ તમારી નાનકી તો બધાંને માથે છાણાં થાપે એવી થઈ ગઈ છે હોં.

સુમન્તરાય : હોય. એ તો એમ જ હોય.

ઇલા : હું સાચું કહું બાપાજી ? મને એવી ખબર જ નો'તી કે એ લોકોની વાત આટલે સુધી પહોંચી છે. હશે. પણ બાપાજી, બા, એમને ના ન પાડશો... કાલે તો એ બંને જશે, એક ઉત્તરમાં, એક દક્ષિણમાં - એમની ગેરહાજરીમાં આ બે નવી મૂર્તિઓ પણ અવારનવાર આપણે ત્યાં આવતી રહે એવો સંબંધ તમે બાંધી આપો તો તો મને ગમે, ખૂબ ગમે... એમ કરશો ને ?

સુમન્તરાય : આ વકીલાત માટે તારી શી ફી ઠરાવી છે ? સાચું બોલ.

રચના : એક ચીમટો.

(ઇલાનો સિસકારો સંભળાય છે અને સાથે સાથે દરવાજાનો 'કોલબેલ' સંભળાય છે.

લીલાબહેન : લ્યો, હવે જરા સરખા થઈ બેસો. એ બંને આવ્યાં જણાય છે. જુઓ તો, બધાં હવે કેવાં ઠાવકાં થઈ ગયાં !

ઇલા : એ તો એમ જ હોય.

સુમન્તરાય : અરે રચના, તું સામે જા ને, સુશોભનને કેવું લાગે !

લીલાબહેન : અને આશિષ, તું પણ આમ એક બાજુ બેસી ગયો ? જા સુરભિને લઈ આવ. આજ તો એ આપણાં મહેમાન કહેવાય.

ઇલા : એવું બધું કાંઈ નહિ. મહેમાન શેનાં વળી ?

આશિષ : એય ઊઠ તો ઇલા ! જો તારું નાક બહુ સૂગાળવું ન હોય અને સુરભિની ગંધ તારાથી જીરવાય તો તું પણ ચાલ.

રચના: અરે એને તો સાથે લેવાની જ છે, એ ના કહે તો પણ, સુશોભનને પણ કહું કે...

[ઉપરાઉપરી કોલબેલ વાગે છે.]

ઇલા (સૌથી આગળ નીકળીને) : તમે ત્યાં પહોંચો એ પહેલાં હું જ બારણે પહોંચું છું. પેલાં આવનારાં પણ આ લોકોની જેમ અધીરાં જ જણાય છે.

[ત્રણે જાય છે.]

સુમન્તરાય : તું પણ જરા ઠીક થઈને બેસને. આ મિલની શું પહેરીને બેઠી છે ? એકાદ સારું પોત પહેરીને બેઠી હોય તો !

લીલાબહેન : તમેય શું આ ઉમ્મરે ! એ લોકો કાંઈ મને જોવા નથી આવતાં સમજ્યાં ? ...પણ તમે આમ અદુકડા કેમ બેઠા છો ? કહું છું જરા સરખા બેસોને.

સુમન્તરાય : હેં ! હા ! અરે હં... સાચું કહેજે લીલા...

લીલાબહેન : બોલ્યા 'લીલા' ! કોઈ સાંભળશે.

સુમન્તરાય : કોઈ નથી સાંભળતું. હં... સાચું કહેને, સાસરા તરીકે હું શોભું તો છું ને ?

લીલાબહેન : ખૂબ શોભો છો, મને વધુ ન પૂછશો નહિતર મારાથી કાંઈ કહી નખાશે.

સુમન્તરાય : એક વાત પૂછું ?

લીલાબહેન : શું છે ? કહી નાખોને. જાણે કેટલાયે કઢાગરા હો તેમ બધું મને પૂછીપૂછીને જ કરતા હશો, કેમ ?

સુમન્તરાય : વાત એમ છે કે લોકો કહે છે કે સ્વર્ગ પેલા ઊંચા આકાશમાં ક્યાંક છે. પણ મને તો એમ થાય છે કે આવી રીતે મારી બાજુમાં તું ખુશમિજાજમાં બેઠી હોય અને આશિષ, રચના અને ઇલા આમ કિલકિલાટ કરતાં ઘરમાં ધૂમતાં હોય પછી એટલે દૂર - એટલે ઊંચે - હું તો સ્વર્ગ શોધવા ન જાઉં.

લીલાબહેન : મનેય એવું જ કાંઈક લાગે છે. .

સુમન્તરાય : આપણાં પૂર્વજન્મનાં પુણ્ય, ખરું ને ?

લીલાબહેન : આપણાં નહિ, મારી એકલીનાં કહો - પેલા ગૌરીશંકર જોષીએ મારી કુંડળી જોઈને ભાખેલું કે બહેન તમારો સૌભાગ્યનો સ્વામી ગુરુ આઠમે પડ્યો છે અને તમારો ભાગ્યેશ પતિભવનને જુએ છે તેથી તમારે પગલે તમારા પતિના

કુટુંબમાં સુખચેન અને આનંદ આનંદ પ્રવર્તશે - સમજ્યાને ?
સુમન્તરાય : અરે પણ એમાં એ બિચારા ગૌરીશંકરના પ્રમાણપત્રની શી જરૂર છે ?
હું પોતે જ કહું છું ને કે તારે પગલે...
લીલાબહેન : લો હવે જરા દૂર બેસો. આ છોકરાંનાં પગલાં સંભળાય છે.

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 - (૧) સુરભિ અને સુશોભન કોણ છે ?
 - (૨) રચના અને આશિષ એકબીજાને કઈ રીતે ચીડવે છે ?
 - (૩) તેમનાં માતાપિતા સુરભિ-સુશોભન માટે પહેલાં શું માને છે ?
 - (૪) પછી કઈ રીતે રહસ્યસ્ફોટ થાય છે ?
૨. સંદર્ભ સાથે સમજાવો :
 - (૧) 'ઇલા તને શિષ્યા તરીકે ભારે પડશે હોં !'
 - (૨) 'ને તારા કોડ કોણ પૂરા કરશે સુશોભન કે ?'
 - (૩) 'બિચારી સુરભિ તને વિદાય આપવા આવત તો કેવું દશ્ય જોવા મળત !'
 - (૪) 'સાસરા તરીક હું શોભું તો છું ને ?'
૩. ટૂંક નોંધ લખો :
 - (૧) શિવકુમારની સંવાદકલા.
 - (૨) 'પ્રસન્ન દામ્પત્ય'ની અભિનયક્ષમતા.
 - (૩) એકાંકીકલા.

*

૧૬. જ્યોતીન્દ્ર હરિહર દવે

(૧૯૦૧-૧૯૮૦)

ગુજરાતના આ પ્રથમ કોટિના હાસ્યકાર માટે જાણીતા કવિ ઉમાશંકરે કહ્યું હતું કે ભવિષ્યમાં લોકો 'મને હસવું આવે છે' એમ કહેવાને બદલે 'મને જ્યોતીન્દ્ર આવે છે' એમ કહેશે ! નિર્દોષ અને ઉચ્ચ કક્ષાનું હાસ્ય તેમના નિબંધોમાં સર્વત્ર નજરે પડે છે. તેઓ કુશળ હાજરજવાબી વક્તા પણ હતા અને હાસ્ય તેમના સમગ્ર વ્યક્તિત્વ સાથે વણાયેલું હતું. એમ.એ. થયા પછી સરકારી ભાષાંતર કચેરીમાં ઉચ્ચ અધિકારી તરીકે રહી ત્યાંથી જ નિવૃત્ત થયા હતા.

મહત્વની કૃતિઓ :

રંગતરંગ, અત્યાત્માનું આત્મપુરાણ, રોગ, યોગ ને પ્રયોગ.

માફ કરો - દિલગીર છું

'તમારા પોતાના પગ પર ઊભા રહેતાં શીખો' એમ મને વડીલો ને શિક્ષકો તરફથી ઉપદેશ કરવામાં આવતો. એ વિદ્યા તો હું નાનપણથી જ શીખ્યો છું - બીજા પગ પર, ઇચ્છા હોય તો પણ ઊભા રહી શકાય એમ છે જ નહિ, તેમ છતાં આ લોકો આવો બોધ કેમ કરતા હશે તે મને સમજાતું નથી.

'હું મારા પગ પર જ ઊભો છું - તમારા પગ પર ઊભો નથી. એટલુંજ નહિ, જ્યારે જ્યારે હું ઊભો થાઉં છું ત્યારે ત્યારે મારા જ પગ પર ઊભો થાઉં છું. તમે પણ એમ જ કરતા હશો એમ માની લઉં છું. તો પછી 'તમારા પોતાના પગ ઉપર ઊભા રહેતાં શીખો' એવો તમે ઉપદેશ આપો છો તેનો શો અર્થ ?' એમ મેં એક ગુરુજનને એક વખત પૂછ્યું.

એમણે જવાબ દીધો : 'મૂરખ થા મા !'

'નહિ થાઉં-' મેં કહ્યું : 'પણ તમે સમજાવો તો ખરા.'

‘પોતાના પગ પર ઊભા રહેવું એનો શબ્દાર્થ લેવાનો નહિ. પણ ભાવાર્થ સમજવો જોઈએ. એનો અર્થ એટલો જ કે સ્વાશ્રયી બનો. બીજાના પર આધાર ન રાખો.’ એમણે સ્પષ્ટતાં કરતાં જણાવ્યું, અને પછી ઉમેર્યું : ‘શબ્દાર્થ પ્રમાણે જોતાં પણ એ બરાબર છે. તમારા પોતાના પગ પર ઊભા રહેશો તો બરાબર ઊભા રહી શકશો. બીજાના પગ પર ઊભા રહેવા જશો તો ગબડી પડશો – એ ધક્કો મારીને તમને ફેંકી દેશે.’

પરંતુ હું અનુભવે શીખ્યો છું કે ‘બીજાના પગ પર ઊભા રહેતાં શીખો – મુલાયમ રીતે – બીજાને ખબર પણ ન પડે કે મારા પગ પર કોઈ ઊભું છે એ રીતે ઊભાં રહેતાં શીખો’ એવો બોધ દેવાની વધારે જરૂર છે.

તમે બીજાના પગ પર નહિ ઊભા રહો, તો બીજો તમારા પગ પર ઊભો રહેશે. આ જગતમાં આપણે કેવળ સ્વાશ્રયી થઈને રહી શકીએ એ અસંભવિત છે. નાનામાં નાની વસ્તુ માટે પણ બીજાનો આધાર લીધા વિના છૂટકો જ નથી. કેવળ શબ્દાર્થની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પણ આ સાચું છે. અત્યારે ટ્રામ, બસ, ટ્રેન ઇત્યાદિમાં એટલી ભીડ રહે છે કે મોટે ભાગે આપણે ઊભા ઊભા જ મુસાફરી કરવી પડે છે, અને તેમાં કાં તો આપણને કોઈના પગ પર ઊભા રહેવું પડે છે અથવા તો આપણા પગ પર કોઈ બીજો ઊભો રહે છે.

હમણાં થોડા વખત પર હું બસમાં ઊભો ઊભો મુસાફરી કરી રહ્યો હતો. મારી આગળ ઊભેલા ગૃહસ્થને આંચકો લાગતાં એ જરા પાછળ હઠ્યા ને પછી પોતાના પગ મારા પગ પર મૂકીને સ્વસ્થતા મેળવી ઊભા રહ્યા. મારા પોતાના વજન ઉપરાંત વધારે બોજો – અને તેયે આવો જબરજસ્ત બોજો – ઉપાડવા માટે મારા પગ કોઈ રીતે તૈયાર ન હતા. ‘મારા પર વધારે પડતો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે’ એવી ફરિયાદ એણે મારા મગજને પહોંચાડી ને મેં પેલા જાડા સદ્ગૃહસ્થને કહ્યું : ‘મહેરબાન, સહેજ ખસો તો ઠીક. તમે મારા પગ પર ઊભા છો.’

‘અરે ! માફ કરો. બહુ દિલગીર છું.’ કહીને એ જરા હસીને સહેજ ખસ્યા.

‘દિલગીરી તો મને થાય છે. દુઃખ મારે વેઠવું પડ્યું, તમારા મોં પર તો સ્મિત ચમકે છે. તમે દિલગીર છું એમ શા માટે કહો છો ?’ એમ પૂછવાનું મને મન થયું, પણ મારી દિલગીરી તે એમની જ દિલગીરી છે એમ માની લઈને મન વાળ્યું.

એટલામાં એક જબરજસ્ત આંચકો આવ્યો, બસ એકાએક ઊભી રહી ને મારી પાછળ ઊભેલા ગૃહસ્થ જોરમાં મને ભેટી પડ્યા. ‘તમને એકાએક આટલો બધો ઉમળકો ક્યાંથી થઈ

આવ્યો ?' એમ પૂછવા હું જરા પાછો ફર્યો. પણ એટલામાં આવું દૃશ્ય જોવા કરતાં તો ઉપરથી પડતું નાખી આપઘાત કરવો સારો એમ લાગવાથી નાક પર રહેલાં મારા ચશમાંએ જોરમાં જમીન પર ઝંપલાવ્યું. જમીન પર પડવા માટે જગા જ નહોતી એટલે એ પડ્યા, મને અકસ્માત્ ભેટી પડેલા ગૃહસ્થના અચાનક પહોળા થયેલા પગની વચ્ચે 'ઓહ ! ઓહ !' કરીને એમણે ચશમાંના કાચ પર જોરમાં પગ મૂક્યો. અને પછી એક ભાંગેલો કાચ, ને બે તૂટેલી દાંડી સાથે ચશમાંની ફેમ હાથમાં લઈ મને પાછી આપતાં એ બોલ્યા : 'Sorry ! very sorry - pardon me !' ('દિલગીર છું, બહુ દિલગીર છું. મને માફ કરો')

'દિલગીર તો દીકરા, મારે થવાનું છે, તારે શું છે ? વીસપચીસ રૂપિયાની વગર કારણે ઉઠાડી ને ઉપરથી 'દિલગીર છું' એમ કહે છે !' હું મનમાં ને મનમાં બોલ્યો, અને પછી ખિન્ન હૃદયે ભાંગેલા ચશમાંને ગજવામાં મૂકી એમને કહ્યું : "હોય, કંઈ નહિ, ચશમાં તો બીજા આવશે. તમને વાગ્યું તો નથી ને !"

એ જ દિવસે બપોરે થોડાક મિત્રો સાથે એક 'રેસ્ટોરાં'માં હું ચા પીતો બેઠો હતો.

'પાઉડરવાળી ચા માટે સ્ત્રીઓ જ જવાબદાર છે, કારણ કે મુખ પર, પાઉડરનો મહિમા એમણે વધારી મૂક્યો ન હોત તો દૂધનો પાઉડર બનાવવાનું કોઈને સૂઝત પણ નહિ' આ પ્રકારની અર્થશૂન્ય ચર્ચા અમારા વચ્ચે ચાલી રહી હતી. એટલામાં ત્યાં મોટા અવાજે વાત કરતું તરુણીવૃંદ આવી પહોંચ્યું. રમ્યાણિ લીક્ષ્ય મધુરાંશ્વ નિશામ્ત્ય શબ્દાન્ પર્વત્સુક્તીગવતિ રાત્સુલ્લિતોઽપિ જંતુઃ (રમ્ય પદાર્થો જોઈને ને મધુર શબ્દો સાંભળીને સુખી જીવડો પણ ઉત્સુક બની જાય છે-કોઈક જાતનું દર્દ અનુભવે છે.) એ કવિવર કાલિદાસનાં વચન પ્રમાણે મારી બાજુમાં બેઠેલા મિત્ર એ રમણીઓને જોઈને તથા તેમનો મધુર કલકલ નાદ સૂણીને બેચેન બની ગયા. પ્રથમ એમના હૃદયમાં કંપ થયો, પછી કંપ્યો એમનો હાથ. અને એ કંપતા હાથમાં રહેલા પ્યાલાની અંદર પુરાએલી ચાને બહાર શી ધમાલ મચી છે, તે જોવાનું મન થયું. એ ઊછળીને બહાર આવી, ને હિમાલય પરથી ગંગા મહાદેવના મસ્તક પર ઊતરી તેમ પ્યાલામાંથી ચા આવીને મારા કોટ પર પડી.

'Very sorry ! very sorry-pardon me !' (બહુ દિલગીર છું. માફ કર. મારા મિત્રે આંખ હજીયે તરુણીવૃંદ તરફ જ રાખીને કહ્યું.

'તું આ કોને કહે છે ?' મેં પૂછ્યું.

'કોને કેમ વળી ? તને.' એણે મારા સામું જોઈને જવાબ દીધો.

હું કંઈ બોલ્યો નહિ. જરા નરમ પડીને એણે મને પૂછ્યું : 'Really I am very sorry. (ખરેખર હું બહુ દિલગીર છું.) તને ખોટું લાગ્યું ?'

‘ના મને ખોટું નથી લાગ્યું.’ મેં જવાબ દીધો.

‘ત્યારે બોલતો કેમ નથી ?’ મારા મિત્રે પૂછ્યું.

‘એ તો હું વિચાર કરું છું.’ મેં કહ્યું.

‘બહુ ખોટું. હવે આ ઉંમરે આવી ટેવ ન પાડે તો નહિ ચાલે ?’ મારા મિત્રે કહ્યું.

‘શી ટેવ ?’ મેં પૂછ્યું.

‘આ વિચાર કરવાની. એ ખરાબ ટેવ છે. ઘણા માણસ એથી ગાંડા થઈ ગયા છે.’ મારા મિત્રે જવાબ દીધો.

‘તારે ગભરાવાની જરૂર નથી. તને એવો જરા પણ ભય નથી.’ મેં કહ્યું.

‘એટલે ?’ ન સમજાયાથી મારા મિત્રે પ્રશ્ન કર્યો.

‘વિચાર કરવાથી માણસ ગાંડો થઈ જાય છે એ કદાચ ખરું હશે. પણ તેનો તારે ભય રાખવાની જરૂર નથી. કારણ કે વિચાર કરવા માટે મગજની જરૂર પડે છે.’ મેં કહ્યું.

‘ને મારે મગજ નથી એમ જ ને !’ મારા મિત્રે પૂર્તિ કરી.

‘હા.’ મેં જવાબ દીધો.

‘જો તું ખરેખર ખિજવાયો છે. I am really very sorry, old man - (દોસ્ત ! હું ખરેખર હું દિલગીર છું.) તારાં કપડાં બગડ્યાં તે બદલ ખરેખર ઘણો જ દિલગીર છું.’ મારા મિત્રે ફરી દિલગીરીનું પ્રદર્શન કર્યું.

‘હું આ જ વિચાર કરતો હતો.’ મેં કહ્યું.

‘શી ?’ એણે પૂછ્યું.

‘હું એમ વિચારતો હતો કે દિલગીર થવાના પ્રસંગો મારી બાબતમાં બને છે, અને દિલગીરી વ્યક્ત કરે છે સામો માણસ. આજે સવારથી મારે આમ દિલગીર થવાના પ્રસંગો બન્યા છે.’ એમ કહીને મેં બસમાં બનેલા બનાવનું વર્ણન કરીને કહ્યું : ‘આમ દિલગીર થવાનું મારે છે. છતાં દરેક પ્રસંગે સામો પક્ષ જ દિલગીરી જાહેર કરે છે તેનું શું કારણ ? તું તો ઠીક - તને તો જાણે થોડી ઘણી દિલગીરી થઈ હશે; પણ પેલા બસમાં જાડીઆ ભાઈ મારા પગ પર ઊભા હતા એ તો જરાય દિલગીર થયા હોય એમ દેખાયું નહોતું પછી ‘હું દિલગીર છું - બહુ દિલગીર છું’ એમ એ કહેતા હતા એમાં દંભ નથી ? આજે ચાર-પાંચ વાર મેં

આ 'હું દિલગીર છું - માફ કરો' એ વાક્ય સાંભળ્યું છે અને ખરખરી રીતે જોતાં એ બોલનાર વ્યક્તિને જરાયે દિલગીરી નહોતી થઈ તેમ જ માફી મેળવવાની પણ કોઈને સહેજ પણ ઉત્કંઠા નહોતી, છતાં આવો દંભ માણસો શા માટે કરતા હશે ? મને આ વિચાર આવે છે.' મેં લંબાણથી ખુલાસો કરતાં જણાવ્યું.

‘ઓહો ! આમાં શી મોટી વાત છે ? બીજાની લાગણીને માન આપવું એ દરેક સંસ્કારી પુરુષનો ધર્મ છે. I am sorry - હું દિલગીર છું એ પ્રયોગ આપણે પશ્ચિમની સંસ્કારી પ્રજા પાસેથી શીખ્યા છીએ. એ તો ઠીક, પણ I am sorry - હું દિલગીર છું એમ કહેવાનો સંસ્કારી વર્ગમાં જ રિવાજ છે એ તું નથી જાણતો ? અરે ! બહુ ઊંચા કુટુંબનાં સંસ્કારી સ્ત્રીપુરુષો તો ભિખારીને પૈસો ન આપવો હોય ત્યારે અથવા ઘાટીને રજા આપતાં પણ I am sorry - હું દિલગીર છું એમ કહે છે, સમજ્યો ?’ મારા મિત્રે મને સમજણ પાડી.

વાત સાચી છે. દિલગીરીનો ભાવ ન અનુભવવા છતાં - માફી માગવાની જરા જેટલી ઈચ્છા ન હોવા છતાં ‘દિલગીર છું - માફ કરો’ એમ કહેવું તેમાં દંભ નથી, પણ સત્યતા છે, સંસ્કારિતા છે, વિનય છે.

અંગ્રેજીમાં એ જ રીતે I am afraid ‘મન ભય છે’નો પ્રયોગ થાય છે. કોઈને આપણે વખત પૂછીએ તો કહેશે : ‘I am afraid I have no watch - મને ભય છે કે મારી પાસે ઘડિયાળ નથી’ કોઈની કને ઈંડિપેન કે બીજી વસ્તુ ઉછીની માગીએ ત્યારે એ એમ જ કહેશે, ‘I am afraid I have not got it - મને ભય છે કે મારી કને એ વસ્તુ નથી.’ ‘પણ ભલા માણસ, એમાં ભય રાખવાનું કારણ શું છે ?’ એમ એને કોઈ પૂછતું નથી. ભય ઉત્પન્ન થાય એવો પ્રસંગ જ ત્યાં ઉપસ્થિત થતો નથી તોયે વિવકને ખાતર ‘I am afraid (મને ભય છે)’ એમ કહેવું પડે છે.

મનુષ્ય અને પશુ વચ્ચે આ વિવેક-અથવા વિવેકપ્રદર્શન - નો જ તફાવત છે. આહાર-નિદ્રા-ભય વગેરે મનુષ્યો અને પ્રાણીઓ વચ્ચે સામાન્ય છે. પરંતુ એકો વિવેકો હ્યધિકો મનુષ્યો- એક વિવેક મનુષ્યમાં વધારે છે. અને એ વિવેક એની ભાષા દ્વારા - વર્તન કરતાં વાણી મારફત - વ્યક્ત થાય છે. સુસંસ્કૃત મનુષ્ય કે બીજી પ્રજાને હેરાનપરેશાન કરે છે ત્યારે પણ એ કામ વિવેકપૂર્વક કરે છે. ‘અમે દિલગીર છીએ કે અમારે આમ કરવું પડે છે.’ એમ કહીને એ સામી વ્યક્તિને ગરદન મારે છે. પશુઓમાં આવું જોવામાં નથી આવતું.

બિલાડી ઉંદરને પકડતી વેળા કહે : ‘અરે ! નાનકડા ઉંદરડા ! હું બહુ દિલગીર છું.

મારે તને ખાઈ જવો પડશે. મને બહુ ભૂખ લાગી છે. મને માફ કરજે.'

અને ઉદરડો જવાબ આપે : 'આભાર થયો, મિનીબાઈ ! હું પણ દિલગીર છું કે મારાથી તમારી ક્ષુધા સંતોષી શકાય એમ નથી. મારું જીવન કંગાળ છે. પણ કમબખ્ત જીવવાનો લોભ કેમે કરીને છૂટતો નથી. એટલે મારે દરમાં ભરાઈ જવું પડે છે. મને માફ કરજો.'

આમ પશુસૃષ્ટિમાં બનતું નથી. માનવસૃષ્ટિમાં એટલે કે સુધરેલા ને સંસ્કારસંપન્ન માનવોની સૃષ્ટિમાં બને છે. અને તેથી જ માનવબાલ સૃષ્ટિને સેંથે વિરાજે છે.

અંતમાં આ લાંબું પુરાણ સાંભળીને તમે કંટાળ્યા હશો; તો મારે એટલું જ કહેવાનું છે : 'I am sorry - pardon me - હું દિલગીર છું. મને માફ કરો !' અને તમારે કદાચ મને કહેવું હોય તો એટલું જ કહેશો કે, 'અમે દિલગીર છીએ. અમે એ પૂરું સાંભળ્યું જ નથી.'

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

- (૧) પોતાના પગ પર ઊભા રહેવું એટલે શું ?
- (૨) બસને આંચકો લાગ્યા પછી શું બને છે ?
- (૩) રેસ્ટોરાંમાં આ પીતાં શું થાય છે ?
- (૪) પશુસૃષ્ટિમાં શું બનતું નથી ?

૨. સંદર્ભ સાથે નીચેનાં વાક્યો સમજાવો :

- (૧) 'દિલગીર તો દીકરા, મારે થવાનું છે'
- (૨) 'વિચાર કરવાથી માણસ ગાંડો થઈ જાય છે.'
- (૩) 'આભાર થયો, મિનીબાઈ !'

૩. ટૂંક નોંધ લખો :

- (૧) જ્યોતીન્દ્રનો હાસ્યરસ
- (૨) નિબંધકલા

*

૧૭. કિસનસિંહ ચાવડા (જિંસી)

(૧૯૦૪-૧૯૮૦)

‘જિંસી’ ઉપનામે લખેલ સ્વાનુભવના ચિત્રાત્મક પ્રસંગો ‘સંસ્કૃતિ’ માસિકમાં આવતા થયા ત્યારથી જ જીવનના કોઈ મરમી જ આવું લેખન કરી શકે તેનું ભાન વાચકોને થયું ને લેખક કોણ હશે તેની તપાસ શરૂ થઈ. ‘અમાસના તારા’ સંગ્રહ બહાર પડતાં, જીવનના અનેકવિધ અનુભવો મેળવનાર કસબી કિસનસિંહ એટલે જ જિંસી એ રહસ્યભેદ સ્પષ્ટ થયો. જીવનની મંગલતાનું સુભગ કાવ્યમય દર્શન તેમનાં સર્વ લખાણોમાં થયા વગર રહેતું નથી. એમના ત્યાર પછીના લેખનમાં તેમના અધ્યાત્મનો ભગવો રંગ પણ અછતો રહેતો નથી. દેશદેશની સફરોથી તેમનાં લખાણોમાં વિશ્વપ્રવાસીનું વૈવિધ્ય પણ આવ્યું છે.

મહત્વની કૃતિઓ :

અમાસના તારા, સીતા, અમાસથી પૂનમ સુધી.

મૃત્યુ અને જીવન

૧૯૩૫, આસો મહિનો, સુદ ચૌદશ. શાંતિનિકેતનથી અલ્લાહાબાદ, બનારસ, લખનૌ થઈને આગ્રા આવ્યો હતો. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના જૂના મિત્ર પ્રો. ચન્દ્રભાલ જોહરીના ભાઈને ત્યાં ઊતર્યો હતો. ચન્દ્રભાલે ઓળખાણ આપેલી કે ભાઈ જૂના ક્રાંતિકારી છે. માણસને ઓળખવાની આંખવાળા છે. અમે મળ્યા. બન્નેને આનંદ આવ્યો. ઓળખાણ આગળ વધી. વહાલ ઊગ્યું. મિત્રતા બંધાઈ. અમે રાતદિવસ સાથે જ રહ્યા.

બીજે દિવસે શરદપૂનમ હતી. રાતે તાજમહાલ જોવા જવાનું ઠર્યું. જોહરીએ કહ્યું કે બાર વાગ્યા સુધી માણસોની ભીડ હોય છે. મધરાત પછી જઈએ. મારા અંતરમાં કુતૂહલ

હતું, અપેક્ષા હતી. તાજમહાલ જોઈશું. કેવો હશે ? કાવ્ય જેવો અદ્ભુતરમ્ય ! સપના જેવો અસ્પષ્ટસુંદર ! મેં કલ્પનાને વારી. ચાલ સાક્ષાત્ જ કરીએ. અને તાજમહાલ જોયો ! શાહજહાં જેવા બાદશાહી પ્રિયતમનું એ પ્રેમતર્પણ ! મુમતાઝની સ્મૃતિનો સુદેહ. ગદ્ય જેવો માણસ પણ પીગળીને કાવ્ય બની જાય એવી પ્રીતિનું પંકજ ! માનવીના અંતઃકરણનો અબજો વર્ષ જૂનો આર્તનાદ ! સ્ત્રીની અભીપ્સાનું પરમ સૌભાગ્ય ! ચેતન જેમ પદાર્થમાં વસે છે તેમ આરસમાં વસેલા પ્રેમનું જાણે મૂર્તસ્વરૂપ ! એ તાજમહાલ જોયો !

અને આમ જુઓ તો ? આરસનો મકબરો ! ત્યારે આ સર્વ કાવ્યસૌંદર્ય શાનું ? માનવીના મનની-કલ્પનાનું, આદમીના અંતઃકરણના સંવેદનનું. કવિતા બહાર નથી, કવિનાં હૃદયમનમાં છે. હવે કવિ સમજાયો. એના અંતરમાં જ કાવ્યઝરણનું મુખ છે, એ પરખાયું. આવી સાંત્વના લેતો લેતો હું તાજની અગાસી પર આવી ઊભો. મેદની ધીરે ધીરે વિખરાતી હતી. દેખી શકાય એટલે દૂર યમુના વહેતી હતી. આકાશ નિરભ્ર હતું. ચાંદની મન મૂકીને વરસતી હતી. શરદની પૂનમનો એ ચંદ્ર કેટલો મુક્ત અને વહાલસોયો લાગતો હતો ! પોતાની પ્રિયતમા શર્વરીને એણે પોતાનામાં સમાવીને જાણે જ્યોત્સ્ના રૂપે પ્રગટ કરી ન હોય એવી એના સ્મિતની સંજ્ઞા હતી. થોડી વાર અનિમેષ નેત્રે જોયા કર્યો, બસ જોયા જ કર્યો.

પાછા ફરવાની વેળા હતી. ચાંદનીમાં નાહતું કાવ્યસૌંદર્ય પાછળ મૂક્યું હતું. અંતરની અનુભૂતિ સાથે હતી. બાગમાં પથ્થરના બનાવેલા રસ્તા ઉપર અડધા ભાગમાં ચલાતું હતું. એક બાજુએ થોડી થોડી વારે સરુનાં ગૂંફિત વૃક્ષો આવતાં અને બીજી બાજુ પાણીભર્યા હોજ. ત્યાં એક સરુનું ઝાડ જીવતું જોયું. એની ઓથે એક સ્ત્રી અને એક પુરુષ, બન્નેને એકબીજામાં મસ્ત થયેલાં જોયાં. દિવસ અને રાત જેવાં આ બે કાળનાં પ્રતિનિધિઓ એક બનીને જીવન સાક્ષાત્ કરતાં હતાં. શાહજહાં અને મુમતાઝના દેહ ભલે અહીં કબરમાં સૂતા. વ્યક્તિ મરી જાય છે પણ વાતાવરણ જીવે છે.

*

યુરોપની મુસાફરી કરીને ઇટાલીમાં જીનોઆ બંદરથી લોઇડ ટ્રીએસ્ટ્રીનોની આગબોટ વિક્ટોરિયા પકડવી હતી. અમે એક દિવસ વહેલા જીનોઆ પહોંચ્યા. આખું બંદર અને

શહેર ફરી વળ્યા. સાંજે પાંચેક વાગ્યા હશે. હું થોમસ કૂકની ઓફિસમાં અમારા સામાનની વ્યવસ્થા કરતો હતો. ત્યાં વાતવાતમાં મારાથી બોલાઈ જવાયું કે જીનોઆમાં ખાસ કશું જોવા જેવું નથી. પેલો કૂકનો માણસ મારી આંખમાં આંખ પરોવીને પળવાર જોઈ રહ્યો. પછી બોલ્યો : ‘તમે અહીંનું સ્મશાન જોયું ?’ મેં ના પાડી. અને એના મુખ પર સ્મિત ફરી વળ્યું. એણે કહ્યું : “એ સ્થાન આખી દુનિયામાં મશહૂર છે. કદાચ સમગ્ર વિશ્વમાં એ સર્વથી સુંદર કબ્રસ્તાન છે.’ મને થયું કે એ સ્થળ જોવું હોય તો આ રસિયા જીવને પણ સાથે લેવો જોઈએ. કામ પરવારીને અમે નીકળ્યા.

રસ્તામાં વિચારોનો મારો હતો. સ્મશાનનું સૌંદર્ય માણી શકે એવા રોમનો હજી જીવે છે ? સ્મશાન, જ્યાં શરીરની ચિતા ખડકાય છે દેહ દટાય છે એ સ્થાન વળી સુંદરતાથી સિંચાયેલું હોઈ શકે ? એ સ્થળે તો જીવનનો અંત આવે છે. ત્યાં સૌંદર્ય જીવે ખરું ? વિચારોની સાથે સાથે અમે ધારેલે સ્થળે આવી પહોંચ્યા. આ કબ્રસ્તાન હતું આ સ્મશાન હતું ? ના રે. આ તો જીવનનો બાગ હતો. આ ચમનમાં તો જિંદગી આરામ કરતી હતી. આખો જન્મારો જીવી જીવીને થાકી ગયેલો દેહ પોતાની જનેતા ધરતીની સોડમા સૂતો હતો. અદ્ભુત, અપૂર્વ, અનુપમ શાંતિ હતી. પંચમહાભૂત પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પામ્યાં હતાં. કેવો સજીવન હતો આ મૌનનો ઉત્સવ ! એકલા અંત પામેલા જીવનને જ અહીં શાંતિ હતી ? ના, ના. અંત પામનારા જિવાતા જીવનનો પણ અહીં થાક ઊતરતો હતો. સાંત્વના મળતી હતી, અંતરશાંતિની અવિકૃત અનુભૂતિ થતી હતી. મૃત્યુના આંગણમાં જીવનની આવી રમણા ! જ્યાં અંત કલ્પ્યો હતો ત્યાં જ પાછો આરંભ ! આદિ અને અંતની આ કેવી સનાતન લીલા ! અંતઃકરણ આશ્ચર્યમુગ્ધ બની રહ્યું-

સંધ્યા ઊતરતી હતી. શાંતિ ગહન બની ગઈ. અજવાળું ઓસરતું જતું હતું. અંધકાર છતો થતો હતો. બરાબર આ સમયે જ એક જુવાન સ્ત્રી આવી. અમે બેઠા હતા તેની બાજુની કબર પર એણે ફૂલો ચડાવ્યાં. કબરને ચુંબન કર્યું અને એની ઉપર એ ઢળી પડી. થોડી વારે ઊઠીને પાછી એણે ચૂમી લીધી. ઊભી થઈને પળવાર એ કબરમાં સૂતેલા જીવનને નીરખી રહી. જિંદગીને પૂજીને જીવંત રહેનારી આ કવિતા વિશેષણ વિનાના નામ જેવી સ્વયંસુંદર લાગી. એણે કોની પૂજા કરી ! એનો કવિ અંદર સૂતો હતો ?

○

યુરોપના દેશોમાં ઇંગ્લેન્ડ મને બહુ ગમે છે. કેમ તે ખબર નથી. ૧૯૪૮માં ન્યૂયોર્કથી નીકળીને અમે ‘ક્વીન ઇલિઝાબેથ’ આગબોટમાં સાઉથમ્પ્ટન ઊતર્યા ત્યારે ઘેર આવ્યા જેવું લાગ્યું. વત્સરાજ વોટરલુ સ્ટેશને આવ્યા હતા. લંડન આવ્યા ત્યારે મુંબઈ આવ્યા જેવી લાગણી થઈ. યુરોપના પહેલા પ્રવાસ વખતે લંડનમાં લગભગ ચોવીસ અઠવાડિયાં રહેવાની તક મળી હતી. એટલે લંડન સાથે ઘણી માયા બંધાઈ છે. પીકાડેલી સરકસ પર ઝઝુમતો રીજેન્ટ સ્ટ્રીટનો ખૂણો, હે માર્કેટનું પેલું નાનકડું રેસ્ટોરાં, માર્બલ આર્ચ પાસેનું લાયન્સના કોર્નર હાઉસનું ભોંયરું, ગ્રેટ કંબરલેન્ડ સ્ટ્રીટનું ૨૮ નંબરનું અમારું જૂનું ઘર, ટ્રફાલ્ગર સ્કવેરનાં કબૂતરો, સ્ટ્રેન્ડમાં આવેલી સેક્સોના જોડાની મારી જૂની દુકાન, નેશનલ આર્ટ ગેલેરીની એક રણિયામણી બેઠક, દસ માણસોના શ્રોતાજનો સમક્ષ હજારોની માનવમેદનીને સંબોધતો હોય એવો હાઈડપાર્કનો પેલો ઉત્સાહી અજાણ્યો વ્યાખ્યાતા, ડીકન્સની નવલકથામાં ડોકિયું કરતી લીકન્સ ઇન ફિલ્ડમાં આવેલી પેલી કચુરીઓની નાનીશી દુકાન, અનેક અજાણ્યાં સ્ત્રીપુરુષોને જાણીતાં કરતું પીકાડેલી સરકસનું ટ્યૂબસ્ટેશન, ચેલસીનો પેલો વૃક્ષઘટાથી છવાયેલો ‘કવિમાર્ગ’, અને વેસ્ટમિન્સ્ટર એબીમાં અલગ પડી જતો કવિઓનો ખૂણો – એ સર્વની સાથે એક સ્વાભાવિક નિસ્ખત બંધાઈ હતી. આવું ઘર જેવું લંડન છોડીને એક અઠવાડિયે એડીનબરો જવું પડ્યું. ત્યાંની હેરીએટ વોટ કૉલેજમાં કામ નીકળ્યું હતું. એડીનબરો પહેલીવાર જતો હતો. સ્કોટલેન્ડની એ રાજધાની જોવાનું કુતૂહલ સાર્થક થયું, બીજા મહાયુદ્ધ વખતે ત્યાંના બંદરી મુખ પર્થ ઓફ પર્થ પાસે જ્યાં માઉન્ટબેટન યુદ્ધજહાજોની પીછેહઠ થઈ હતી એ સ્થાન જોયું. ત્યાંની ટેકરી પર આવેલા રાજમહેલના આંગણામાં રોજ સવારે વાગતા સ્કોચ બેગપાઈપના વિખ્યાત બેન્ડની સૂરાવલિ સાંભળીને હૃદય પ્રફુલ્લ થઈ ગયું. હેરીએટ વોટ કૉલેજના પ્રિન્ટિંગ ડિપાર્ટમેન્ટના વડા રસ્ટેલને વાતવાતમાં ખબર પડી ગઈ કે મને અંગ્રેજી કવિતા અને નવલકથામાં રસ છે અને હું ક્યારેક કલમ પણ વાપરું છું, ત્યારે એડીનબરોની એક જાણીતી જગ્યા જોવા મને એ લઈ ગયા. સર વોલ્ટર સ્કોટની કોઈ એક નવલકથામાં જે સ્મશાનનું વર્ણન છે તે સ્મશાનમાં અમે જઈને એક બાંકડા પર બેઠા. સામે એક અટૂલું વૃક્ષ ઊભું હતું. એની સાથે સ્કોટ તારામૈત્રક કરતા એમ કહેવાતું. એ વૃક્ષ એમને મિત્ર જેવું પ્રિય હતું. સ્કોટ વિષેની લોકવાયકાઓ અને પ્રેમની વાતો થતી હતી. એટલામાં એ સ્મશાનનો સંરક્ષક એક બાટલીમાં પાણી લઈને

નીકળ્યો. અમારા બાંકડાની બાજુમાં એક નાનો છોડ હતો. એના ક્યારામાં એણે પાણી રેડી દીધું. છોડને પંપાળ્યો. અમને જોઈને એણે કહ્યું : ‘હવે આ છોડ જ્યારે વૃક્ષ થશે ત્યારે જોજો એનું રૂપ ! આ સામેનું ઝાડ મારા દાદાએ વાવ્યું છે અને આ પેલું લહેરાતું વૃક્ષ દેખાય છે એ મારા પિતાનું રોપેલું છે.’ મેં પૂછ્યું : ‘તમે પરંપરાથી અહીંના સંરક્ષકો છો ?’ એણે ગૌરવભર્યા સ્મિતથી ઉત્તર વાળ્યો : ‘અમારું આ સૌભાગ્ય છે. અમારું કુટુંબ એ માટે ગર્વ લે છે.’ અને હસતો હસતો એ માણસ ચાલ્યો ગયો.

જ્યાં મૃત્યુ દટાય છે ત્યાં જીવન ઉછેરવાનું સુભગ કાર્ય કરતા આ મહાપુરુષને મારું અંતર નમી પડ્યું. રસ્તેલને મેં કહ્યું : ‘હવે ચાલો.’ સ્કોટલેન્ડમાં ખ્યાનતામ સ્ત્રીપુરુષો જ્યાં સૂતાં હતાં ત્યાં આ અજાણ્યો અંતરશીલ પુરુષ પણ આરામ કરશે એ વિચારે માનવજીવનમાં રહેલી સમાનતા અને એકતા એકદમ આંખો આગળ ઊપસી આવ્યાં. જીવનનું આશ્વાસન અનુભવ્યું. શાંતિ વળી.

○

કમ્પાલાથી નીકળવાના દિવસો પાસે આવતા હતા. જે શહેરમાં આપણા મિત્રો વસે છે તે શહેરની સાથે પણ મૈત્રી બંધાઈ જાય છે. માયા જાગે છે. એટલે મિત્રોને છોડતાં જેમ રંજ થાય છે તેમ એ સ્થાન છોડતાં પણ ઉદાસ થઈ જવાય છે. મારી ઉદાસીનતા ડૉ. મૂળજીભાઈ પટેલ પામી ગયા. એમની ખબર હતી કે માત્ર રંજન આ માણસનો રંજ ઓછો નહીં કરે એટલે એમણે ભાઈ રમાકાન્તને કહ્યું કે તમે આ માણસને યુગાન્ડાના રાજા કબાકાઓનું સ્મશાન દેખાડો. રૂપાળી જગ્યા છે. એમને ગમશે અને ગમગીની પણ એમની કંઈક ઓસરશે. ડૉક્ટર તો ગયા દવાખાને. રમાકાન્ત અને બેત્રણ મિત્રોની સાથે અમે ઊપડ્યા સ્મશાન જોવા. સ્મશાન કે કબ્રસ્તાન એ નામથી મને કદી ગમ્યું પણ નથી થઈ કે નથી થયો વિરાગ. હા, વિચારો ઘણા આવ્યા છે. ઉદાસી પણ વહોરી છે. પણ દુઃખ તો ક્યારેય નથી થયું. કબાકાઓનું સ્મશાન જોવા માટે ખાસ રજાચિઠ્ઠી જોઈએ છે. રમાકાન્તે એ મેળવી લીધી. એક ઊંચી ટેકરી ઉપર આ સ્થળ આવ્યું છે. આમ તો કમ્પાલા આખું ટેકરીઓ ઉપર જ વસ્યું છે. મુખ્ય દરવાજા આગળ મોટરમાંથી અમે ઊતરી પડ્યા. આખા કબ્રસ્તાની આસપાસ મોટી દીવાલ હતી. મુખ્ય દરવાજો પસાર કરીએ એટલે મોટું વિશાળ મેદાન જેવું આંગણું આવ્યું. એ આંગણાની સામસામે સ્ત્રીઓ નીકળી આવી. અમે

મુખ્ય ધુમ્મટવાળા ઓરડામાં જ્યાં કબરો હતી ત્યાં ગયા. ઓરડો અતિશય સાદો હતો. હતું તો લીંપણ, પણ ખૂબ સ્વચ્છ હતું. ભીંતો વલ્કલથી છવાયેલી હતી. વલ્કલનું પણ પોતાનું આગવું વાતાવરણ હોય છે. હતું તો એ કબ્રસ્તાન, પણ જાણે કોઈ મહર્ષિનો આશ્રમ હોય એવું વાતાવરણ હતું. ત્યાંના રક્ષકે અમને કયા રાજાની કઈ કબર એ બતાવીને ઇતિહાસ કહ્યો. એટલામાં તો પેલી બાઈઓ પણ આવીને કબરને નમીને એમની આસપાસ બેસી ગઈ. અમે પેલા રક્ષકને પૂછ્યું કે આ બાઈઓ કોણ છે ? ત્યારે એણે અમને નવાઈની ભેટ આપીને કહ્યું કે અહીંના કબાકા રાજકુલમાં એવો રિવાજ છે કે રાજા મૃત્યુ પામે ત્યારે એના શબની સાથે એની પરિણીત સ્ત્રીઓ પણ સ્મશાનમાં જ રહે. પેલા આંગણામાં તમે જે ઓરડીઓ જોઈ તે એ વિધવાઓ માટેની છે. વિધવા રાણીઓ અહીં આવીને સામાન્ય સ્ત્રીઓ બની જાય છે અને પછી મૃત્યુ સુધી અહીં જ રહે છે. આ બધી એ વિધવા સ્ત્રીઓ છે.

સંસ્કાર અને સમજણ સ્મશાનભૂમિમાં પણ જીવનને કેવી સરસ રીતે ઉછેરે છે અને માણે છે એની મને ખબર હતી. અજ્ઞાન અને અવિદ્યા સ્મશાનમાં જિવાતા આ જીવનને કેવું રઝળતું અને રંજભર્યું બનાવી શકે છે એનો અનુભવ પણ થયો. સ્થાન એ જ અને એ જ સંજોગો. માત્ર જીવનાર માણસો જુદાં. જીવનની દૃષ્ટિ પામર માણસને પણ કેવો પરમ બનાવી શકે છે એ જોયું હતું. હવે એ પણ જોયું કે એનો અભાવ માનવીને કેવો ગરીબ, અનાથ અને જિંદગીનો વેઠિયો બનાવી દે છે. ગમગીનીએ ગળું પકડ્યું. પણ તરત જ ભાન આવ્યું કે પામરતા અને પરમતા બન્ને માનવીનાં જ સર્જનો છે. જીવને ત્યારે કળ વળી.

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

- (૧) તાજમહાલ જોયા પછી લેખક કયા ભાવો અનુભવે છે ?
- (૨) જીનોઆના સ્મશાનને લેખક કઈ રીતે વર્ણવે છે ?
- (૩) ઇંગ્લેન્ડ લેખકને કેવું લાગે છે ?
- (૪) કંપાલાના કબ્રસ્તાનમાં લેખકને શી લાગણી થાય છે ?

૨. સંદર્ભ સાથે વાક્યો સમજાવો :
- (૧) આરસમાં વસેલા પ્રેમનું જાણે મૂર્તસ્વરૂપ !
 - (૨) આ તો જીવનનો બાગ હતો.
 - (૩) લંડન આવ્યા ત્યારે મુંબઈ આવ્યા જેવી લાગણી થઈ.
 - (૪) પામરતા અને પરમતા બંને માનવીનાં જ સર્જનો છે.
૩. કિસનસિંહની શૈલી પર ટૂંક નોંધ લખો.
૪. 'જીવન અને મૃત્યુ' પર નિબંધ લખો.

*

૧૮. સુરેશ હ. જોશી

(૧૯૨૦)

માન્ય વિવેચક ધીરુભાઈ ઠાકર કહે છે તેમ, 'ગુજરાતમાં નખશિખ આધુનિક કહી શકાય તેવા સાહિત્યિક આંદોલનના પ્રવર્તક સુરેશ જોષી છે. નવી પેઢીના મહત્વના સર્જકો પર તેમની ગાઢ અસર છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમના ઉત્તમ અને અદ્યતન સાહિત્યના તેઓ પ્રખર અભ્યાસી છે. તેમણે કવિતા, વિવેચન, નવલકથા, નવલિકા, નિબંધ આ સાહિત્યના વિવિધ પ્રકારોને પ્રયોગશીલ સજકની અદાથી નવો જ ઓપ આપ્યો છે અને ગુજરાતી સાહિત્યને આધુનિક વાતાવરણમાં મૂકી દીધું છે.

મહત્વની કૃતિઓ :

કવિતા : ઉપજાતિ, પ્રત્યંચા, ઈતરા.

નવલકથા : છિન્નપત્ર.

નવલિકા : ગૃહપ્રવેશ, ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ.

વિવેચન : કિંચિત્, ગુજરાતી કવિતાનો આસ્વાદ.

સવારે..... મધરાતે.....

ઘરના ઉંબર પર પગ મૂકતાં કોઈક વાર અજાણ્યો ભય લાગે છે. ઘરમાંની વ્યક્તિઓ, અસબાબ બધું જ પરિચિત છે. ઘરમાં સૌથી મોટી વયનું વડીલ તે દીવાલ પરનું ઘડિયાળ છે. ઇયોનેસ્કોના પેલા નાટકમાંના ઘડિયાળની જેમ એ સ્વેચ્છાએ વર્તે છે. સાંજે સાત વાગ્યે એ બારના ટકોરા પાડી દે છે. એનો ચિરપરિચિત ટિકટિક અવાજ એ મારા ઘરની નિશ્ચિતતાનો એક પાયો છે.

ચોપડીઓની થપ્પીમાં ઘરમાંનાં બાળકો માટેની બાળવાર્તાની ચોપડીઓ છેક નીચે દબાઈ ગઈ છે. હવે એ દુનિયા છોડીને એ બાળકો ઇજનેરી, સ્થાપત્ય અને અર્થશાસ્ત્રના વિશાળ

જગતમાં વિહાર કરવા જતાં રહ્યાં છે. છતાં, કોઈ ન જુએ તેમ હું કોઈક વાર એ ચોપડીઓને બહાર કાઢીને એનાં રંગીન ચિત્રો ને મોટા મોટા અક્ષરોની સૃષ્ટિમાં ચાલ્યો જાઉં છું. સાથે ચંચળ હાથે, નૃત્ય કરવાની અદામાં ઝડપાઈ ગયેલા, કેટલાક બારાખડીના અક્ષરો પણ જોઉં છું. એ ‘એક હતો રાજા’ ને એની ‘સાત રાણી’ હજી ત્યાં જ રાજ કર્યા કરે છે. કોઈ વાર રાતે મારાં ઘણાં બધાં વર્ષો કોઈ પરી એની નાજુક પાંખ પર મૂકીને ઉપાડી જાય છે ત્યારે ફરી હું પેલી રૂમઝૂમ રૂમઝૂમ ઝાંઝર રણકાવતી ચાલનારી, રૂપરૂપના અંબાર જેવી, દિવસે ન વધે તેટલી રાતે વધે ને રાતે ન વધે તેટલી દિવસે વધે એવી રાજકુંવરીને શિશુની વિસ્ફારિત આંખે જોઈ રહું છું.

સવાર થતાં વીતેલાં વર્ષોનો ભાર મારે ખભે ખેંચાય છે, મારા જકડાઈ ગયેલા પગને સમજાવતો-પટાવતો હું ઊભા થવાનો પ્રયત્ન કરું છું ત્યારે મેદાનમાં પંદરસો મિટરની દોડ દોડનાર જુવાનને જોઈને હું અદેખાઈથી બળી મરું છું.

કોઈ વાર સવારે હું ઘરમાં એકલો જાગી જાઉં છું ત્યારે આરામખુરશી પર કોઈકને બેઠેલું જોઉં છું. એ બદામી રંગનો; બાંયની ચાળ આગળથી ફાટેલો કોટ, એ પમ્પ શૂઝ - હું તરત ઓળખી કાઢું છું. એ તો મારા પિતાજી, બેઠા બેઠા, બહાર જવાની તૈયારીમાં, પાન ખાઈ રહ્યા છે. એમના હોઠ પર મેં આપેલા ભાતના અબિલ કંકુરંગ્યા પિંડના દાણા ચોટેલા છે. એમના પર થઈને મીંઢોળા નદી વહી રહી છે. હું ઊભો થાઉં તે પહેલાં એઓ ઊભા થાય છે, ચાંદીની મૂઠવાળી લાકડી હાથમાં લે છે ને જવા માટે ઊભા થાય છે, જતાં જતાં કેલેન્ડરનું પાનું ફાડતા જાય છે. એમને છાજે એવા નીચા પગલે એઓ ચાલી જાય છે ને બારણું ખખડે છે. હું સફાળો ઊભો થઈ જાઉં છું. દૂધવાળો આવ્યો છે. હું ખાલી આરામખુરશી તરફ મૂઠ બનીને તાકી રહું છું.

કોઈ વાર મધરાતે જાગીને જોઉં છું તો ઘરની વચ્ચોવચ છાપરાને ફાડીને એક મહાવૃક્ષને ઊગી નીકળેલું જોઉં છું. એ ઊંચું ને ઊંચું વધ્યે જ જાય છે. એ વૃક્ષનાં પાંદડાં પવનમાં હાલે છે ને એનો અવાજ ઘરની દીવાલો સાથે પટકાઈને મને વાગે છે. ઝાડની દરેક ડાળ પરથી એક એક સાપ લટકે છે. ક્યાંક બેઠેલા ઘુવડની આંખ તગતગે છે. એની બખોલમાં કોઈ અજાણ્યા પંખીનાં ઈંડાં છે. એની ઘટામાંથી કોઈ પશુનો અવાજ સંભળાય છે. હું પડખું ફરીને સૂઈ જાઉં છું. પણ બીજી સવારે બહારથી આવીને મારી પથારીમાં પડેલાં એકાદ બે પાંદડાં જોઈને હું હબકી જાઉં છું.

કોઈ વાર ઘરમાં એકાએક ભોંયરું છતું થાય છે. હું બધાની નજર ચુકાવીને એનાં પગથિયાં ઊતરી જાઉં છું. ક્યાંક વહેતા જળનો ખળખળ અવાજ સંભળાય છે. અંધારામાં કાંઈ કેટલાય અવાજો ઘુસપુસ કરતા હોય એવું લાગે છે. કોઈક વાર કશુંક ભીનું લાળ ઝરતું મને સ્પર્શે છે. પણ હવે તો ચારે બાજુ નર્ચો અંધકાર જ છે. એટલે ચાલ્યા ગયા સિવાય બીજો ઉપાય નથી. ત્યાં થોડેક છેટેથી ઘોડાનો હણહણાટ સંભળાય છે, પછી થોડું થોડું અજવાળું દેખાય છે. એ અશ્વ પર કોઈક બેઠું છે એ મને સંકેત કરે છે અને હું અશ્વ પલાણું છું. એડી મારતાંની સાથે ઘોડો પૂરપાટ દોડે છે. કોઈક વાર બીજી વ્યક્તિનું મુખ થોડુંક દેખાય છે. ધીમે ધીમે એના હાથ મને વીંટળાઈ વળે છે. પછી તે નાગચૂડની જેમ મને ભીંસે છે. હું સફાળો જાગી ઊઠું છું. મારે શરીરે પરસેવો વળી ગયો છે. એફ્રીડીન લઈને હું શ્વાસના ઉન્મત્ત લયને ઠેકાણે લાવું છું.

બધાં બારીબારણાંની ગણતરી કરી લઉં છું. બહાર મ્યુનિસિપાલિટીની ઘરના નંબરની ભૂરી પટ્ટી તપાસી લઉં છું. બધાં તાળાં અને ચાવી મેળવી લઉં છું. બારણો મલેરિયાના તાવની નોંધનું કાર્ડ પણ સહીસલામત છે. ઘરની બધી વ્યક્તિઓ હેમખેમ છે. આ બધું નક્કી કરી લીધા પછી હું નિશ્ચિંત બનીને તકિયે અઢેલીને બેસું છું. આ વાસ્તવિકતાનો પડદો કેવો જર્જરિત થઈ ગયો છે, એથી જ એનાં છિદ્રોમાંથી તો આ બધું એકાએક મારા પર ધસી આવે છે.

ગોખલામાંના દેવ જાગે છે. અંધારામાં તો એ પણ અલોપ થઈ જાય છે. રાતે સૂતી વેળાએ ચાર દીવાલોને પહેરો ભરવાનું કહું છું. દર્પણને આંખ ખુલ્લી રાખવાનું કહું છું. છતાં દરરોજ રાતે હું ક્યાંક ને ક્યાંક અટવાઈ જાઉં છું.

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

- (૧) બાળવાર્તાના વાચકો શું વાંચવા ચાલ્યાં ગયાં છે ?
- (૨) લેખક બાળવાર્તાની ચોપડીઓ જોઈ શેમાં ડૂબી જાય છે ?
- (૩) લેખકને કોની અદેખાઈ આવે છે ?
- (૪) લેખક આરામખુરશી પર શું જુએ છે
- (૫) પછી આરામખુરશી ખાલી કેમ દેખાય છે ?

(૬)

લેખક ક્યારે નિશ્ચિંત બને છે ?

(૭) રાતે લેખક કોને કોને ચોકી કરવા કહે છે ?

(૮) છતાં રોજ રાતે શું થાય છે ?

૨. લેખક કયા પ્રકારનું વાતાવરણ ઊભું કરે છે.

૩. ભાષાપ્રયોગ સમજાવી વાક્યમાં વાપરો :

સ્વેચ્છાએ વર્તવું.

રૂપરૂપનો અંબાર.

દિવસે ન વધે એટલી રાતે વધે.

અદેખાઈથી બળી મરવું.

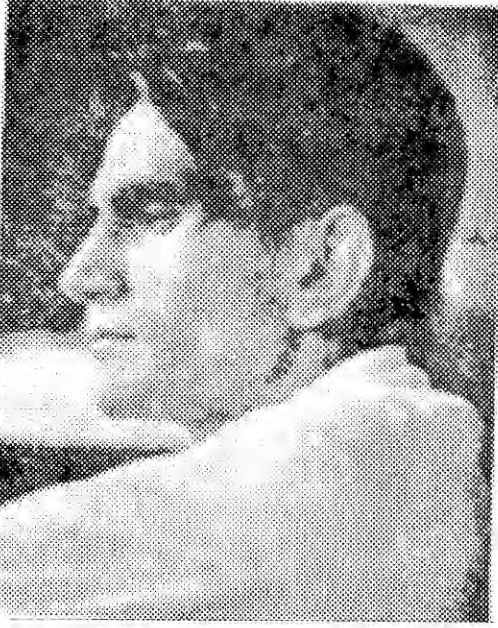
તાકી રહેવું.

હેમખેમ હોવું.

*

૧૯. રઘુવીર ચૌધરી

(૧૯૩૮)

ઝળકતી શૈક્ષણિક કારકિર્દી સાથે હિંદી વિષય લઈને એમ.એ. થયા પછી ગુરુવર્ય ડૉ. ભાયાણી સાહેબના હાથ નીચે પીએચ.ડી. કરી અધ્યાપક થયા. હાલ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભાષા સાહિત્ય ભવનમાં હિંદીના અધ્યાપક છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સહિત અનેક સંસ્કારલક્ષી સંસ્થાઓના મંત્રી કે અન્ય મહત્વના હોદ્દાઓ ધરાવે છે, રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક સહિત અનેક પારિતોષિકો પણ તેમને મળ્યાં છે. કવિતા, નવલકથા, ટૂંકી વાર્તા, નાટક, નિબંધ, પ્રવાસવર્ણન, રેખાચિત્રો એમ વિવિધ ખેડાણ તેમણે કર્યું છે, પણ નવલકથાકાર તરીકે તેઓ વધુ જાણીતા છે.

મહત્વની કૃતિઓ :

અમૃતા (નવલકથા), ઉપરવાસ, સહવાસ, અંતરવાસ (નવલકથા), ડિમલાઈટ (નાટક), સહરાની ભવ્યતા (રેખાચિત્રો), બારી બહાર બ્રિટન (પ્રવાસકથા), ગેરસમજ (ટૂંકી વાર્તા)

ભાયાણીસાહેબ

ભાયાણીસાહેબ ત્રિવેન્દ્રમ્ ગયા છે, ત્યાંની ઇન્ટરનેશનલ સ્કૂલ ઓફ ટ્રિવિડિયન લિંગ્વિસ્ટિક્સ'ના આમંત્રણથી ગુજરાતીના પ્રોફેસર તરીકે.

જે સાંભળે છે એને આશ્ચર્ય થાય છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં એ ભાષાવિજ્ઞાનના પ્રોફેસર હતા. નિવૃત્ત થવાને અઢી-ત્રણ વરસની વાર હતી. રાજીનામું આપી દીધું. મોટો પગાર અને બીજા બધા લાભ જતા કરી પ્રાકૃત-અપભ્રંશનું સંપાદન-કાર્ય કરવા એલ. ડી. ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઇન્ડોલોજીમાં ગુફાવાસી બન્યા. જેમણે ઘરઆંગણેની પ્રોફેસરશિપ પાંચ વરસ પહેલાં છોડેલી એ ગુજરાતીના પ્રોફેસર તરીકે છોક કેરાલા જાય ખરા ?

એમના બહુ ઓછા વાચકો જાણતા હશે કે કેરાલા જવા માટે એમને કારણ છે. ચંદ્રકળાબહેનનો ઉછેર ત્યાં થયેલો છે. મૂળ તો ગુલાબદાસ આદિ જાનૈયાઓને લઈને તે વખતે જ એમણે વરરાજા તરીકે ત્યાં જવાનું હતું પણ લગ્નનું પોરબંદરમાં ગોઠવાયું અને સાસરે જવાની ફરજ બાકી રહી ગઈ. ફરજ ભૂલે તો ભાયાણીસાહેબ નહિ ! વરરાજાની નહિ તો વરરુચિની ભૂમિકા ભજવવા એમણે દક્ષિણાયન સ્વીકાર્યું. છેક બાસઠ વર્ષની ઉંમરે ! વાત ફેલાવા લાગી છે : દાદા ચાલ્યા સાસરે, લખવા નવી કિતાબ.

અમારાં બેત્રણ લેખકમિત્રોનાં બાળકો એમને દાદા કહે. આજથી નહિ, પંદરેક વરસથી. હાઈલેન્ડ પાર્કમાં એમના વાસનાં બાળકો પણ એમને પોતપોતાના હકથી દાદા કહે. એમને ત્યાં બે હીંચકા છે. એક વરંડામાં અને બીજો આંગણામાં, જે સંસ્કૃત નાટકોના લતામંડપનો આભાસ કરાવે એવો છે. ઉત્પલ જેની સાથે લગ્ન કરશે એ યુવતીને એ હીંચકો ખૂબ ગમશે. પરંતુ અત્યારે ઉત્પલ મુંબઈ રહે છે તેથી એ આખો બાળકો માટે અનામત રહે છે. ક્યારેક બેથી સાત સુધી બાળકો હીંચકો ખાતાં હોય. રમતાં હોય. લડતાં હોય. દાદાએ આપેલ ચણામમરા કે ચંદ્રકળાબહેને આપેલ લીલી બદામ ખાતાં હોય કે અંદરઅંદરના ઝઘડા અંગે દાદાને ફરિયાદ કરતાં હોય. :ફરિયાદીને તરત ન્યાય મળે. દાદા દરેકનું સાંભળે. ને એની તરફેણમાં બોલે. પોતાના ઝઘડાનું સ્વરૂપ સમજાવવાનો આગ્રહ જતો કરી બાળકો એમનું રમવાનું આગળ ચલાવે. દાદાને એમનાં થોથાં સાથે ગડમથલ કરવા દે. ક્યારેક દાદાએ બે મોરચે કામ કરવું પડે. લેખકો-અભ્યાસીઓ કંઈક પ્રશ્નો લઈને આવ્યા હોય અને બાળકો ક્ષણે ક્ષણે નવા પ્રશ્નો ખડા કરતાં હોય. ભાયાણીસાહેબની ઘણીખરી સાંજો પ્રશ્નાકુલ ગાંભીર્ય અને લીલાજન્ય કોલાહલ વચ્ચે વીતતી હોય છે. એ એમનું સુખ. સહુનો આનંદ. કહે છે કે એ કુંવારા હતા ત્યારે પણ એમના ઘરમાં અને બાલમંદિરમાં બહુ ફેર નહિ.

જન્મ ૧૯૧૭ના મેની ૨૬મી તારીખે, સૌરાષ્ટ્રના મહુવા ગામે. વિદ્યાર્થી તરીકેની કારકિર્દી તેજસ્વી. સંસ્કૃત સાથે બી.એ., એમ.એ. અને કવિ સ્વયંભૂના મહાકાવ્ય 'પઉમચરિત્ર'નું સંપાદન કરી પ્રાકૃતમાં પીએચ.ડી. થયેલા. '૪૫થી' ૬૫ ભારતીય વિદ્યાભવનમાં સંશોધન અને અધ્યાપન કર્યું. પછી ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં જોડાઈ અમદાવાદ આવ્યા. સુરેશ દલાલ કહેતા હતા કે ભાયાણીસાહેબે પહેલાં મુંબઈને દગો દીધો, હવે અમદાવાદ છોડી એને દઈ રહ્યા છે. મેં એમને દાવા સાથે કહ્યું છે કે અમે ભાયાણીસાહેબને ત્યાં બહુ રહેવા નહીં દઈએ. યેનકેન પ્રકારેણ અમદાવાદમાં જલદી પાછા ખેંચી લાવીશું. આવા મફતના માસ્તર એમને બીજા મળે એમ

નથી.

એમને પૂછી મેં પીએચ. ડી.નો વિષય રાખેલો : ‘હિંદી ઓર ગુજરાતીકી ક્રિયાવાચક ધાતુઓંકા તુલનાત્મક અધ્યયન’. શરૂ શરૂમાં ગતિ આવતી ન હતી. ટકોર કરી લે. હસે, હસાવે. પછી છેલ્લાં બે વરસમાં પીએચ. ડી. પૂરું ન થાય ત્યાં સુધી નવલકથા ન લખવાનો સંકલ્પ કરીને મેં એમને રાજી કર્યા, મહેનતના કલાક વધાર્યા ને એમણે પણ સમય આપવા માંડ્યો. પહેલી વાર સાંભળી ગયા, સૂચનો કરતા ગયા. બીજી વારના લેખન પછી શબ્દશઃ તપાસી ગયા, શોધનવર્ધન કરતા ગયા. કયા ગાઇડ આટલી તકલીફ ઉઠાવતા હશે ? કાનૂની રીતે તો હું જ મારો માર્ગદર્શક હતો પણ વ્યવહારમાં ભાયાણીસાહેબનો ચીંધ્યો એક એક ડગલું ભરતો હતો. એમનું માર્ગદર્શન ન મળ્યું હોત તો કદાચ હું વહેલો પીએચ. ડી થઈ ગયો હોત. હિંદીના ધોરણે એક કોથળા-થિસીસમાં ઉમેરો કરી ધન્યતા અનુભવતો હોત. પણ એમણે સામગ્રી પરથી જ તારણ કાઢવાનો પાઠ આપ્યો. આધાર વિનાની ધારણાઓ-યદચ્છાથી બચવા સભાન કર્યો. એમની કક્ષાના માર્ગદર્શક થવાની શક્તિ બધામાં ન હોય તે તો સમજી શકાય, વૃત્તિ પણ જવલ્લે જ હોય છે. ભાયાણીસાહેબને એનો વાંધો છે. સાચે જ એક ક્ષણે એમને અનુસ્નાતક શિક્ષણ વ્યર્થ લાગ્યું હતું. એની સાથે જોડાયેલું તંત્ર પોકળ લાગ્યું હતું. પોતાનાં વર્ગીય હિતો પરત્વે અતિ સભાન અધ્યાપકોનું માનસ ઉદ્વેગજનક બની રહ્યું હતું. એમણે અધ્યાપન છોડીને સ્વાધ્યાય-સંશોધનમાં બધો સમય આપવાનો નિર્ણય કર્યો.

ગુજરાતી ભાષા અને એના વ્યાકરણનો ઇતિહાસ લખવા એમણે કેરાલા જવાનું હોય નહીં. પણ એક પ્રવૃત્તિનો આરંભ યોગ્ય રીતે થાય એમાં એમને રસ છે. ત્રિવેન્દ્રમની આ ઇન્ટરનેશનલ સ્કૂલના સૂત્રધારોએ પોતાના વિદ્યાકેન્દ્રને વિકસાવવાની નિષ્ઠા દાખવી છે. ત્યાં બીજી ભારતીય આર્ય-ભાષાઓના વિદ્વાનો પણ હશે. એક તુલનાત્મક સંદર્ભ મળી આવશે. ભાષાવિજ્ઞાનના બીજા વિદ્વાનોને એમની હાજરીનો લાભ મળશે. ઐતિહાસિક ભાષાવિજ્ઞાન અને પ્રાકૃત અપભ્રંશ તબક્કાના એમની કક્ષાના વિદ્વાનો દેશમાં નથી. એ સાથે પ્રશિષ્ટ સાહિત્યકૃતિઓ, કાવ્યશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન એ પણ એમના રસના વિષયો છે. અંગ્રેજીમાં તો એ વર્ષોથી લખે છે. જર્મન પણ જાણે છે. બંગાળી-મરાઠી વાંચે. તામિલ શીખેલા. મોટો શબ્દકોશ ન મળ્યો ને એ સ્વાધ્યાય અટકી ગયો. ચંદ્રકળાબહેન અંગ્રેજી મલયાલમ સહજ પ્રવાહમાં બોલે. એનો પણ એમને લાભ. માત્ર એમની રુચિનો વ્યાપ જ મોટો નથી, એમના અધ્યયનક્ષેત્રની ક્ષિતિજો પણ વિસ્તરેલી છે, વિસ્તરતી રહી છે. એમના કાવ્યાનુવાદો અને ‘કમળના તંતુ’માં નવા રૂપે

રજૂ કરેલી પ્રાચીન કથાઓ એમની સર્ગશક્તિનો નિર્દેશ કરે છે.

એ સંગીતના શોખીન છે. પહેલાં તો શાસ્ત્રીય સંગીતની સભાઓ માટે ઉજાગરા કરતા. દેશના બધા ઉત્તમ સંગીતકારોને એમણે સાંભળ્યા છે. એમની ખૂબી જાણે, માણે. વચ્ચે બીમાર પડ્યા ત્યારે મોટું ખર્ચ પાડીને સંગીતની સામગ્રી વસાવી. એકલા એકલા સંગીત સાંભળતા હોય ને માણસ આવે તો એ પહેલો. મોટેથી બૂમ પાડે. 'ચંદ્રકળા !' હા, બીમારી વખતે એ મોટેથી વાત કરતા. સામાન્ય રીતે એ તારસપ્તકમાં અને ક્યારેક મધ્ય સપ્તકમાં બોલે છે. મંદ્ર સપ્તક એમના શ્રવણનો વિષય છે.

બીમારીના સ્વરૂપ વિશે એમની અને ડૉક્ટરની વચ્ચે ગંભીર મતભેદ હતા. આ ગયા માર્ચની વાત છે. ડૉક્ટરે હૃદયરોગના હળવા હુમલા તરીકે એ બીમારીને ઓળખાવેલી. લેખકો મોટી ઉમ્મરે પ્રેમમાં પડ્યા હોય એવા દાખલા એ જાણે તેથી ખબર પૂછવા આવનારને ક્યારેક કહે પણ ખરા : 'સાઠની ઉંમર પછી કાં તો હૃદયરાગ થાય કાં તો હૃદયરોગ.' આમ હળવા થાય પણ ડૉક્ટરના અભિપ્રાયનો ખેલદિલીથી સ્વીકાર ન કરે. મૂંગા વિરોધ સાથે શિસ્ત પાળવાની રીતે દવા લે. ચર્ચા નીકળે તો આપણને સમજાવવા લાગે કે એમની બીમારી કેવા પ્રકારની છે. માણસના શરીર અને એના રોગો વિશે હું પણ જાણું છું એવો ખ્યાલ જાગવાની ક્ષણે હું એમની સાથે મતભેદ પાડી બેસું. ડૉક્ટરના પક્ષે દલીલો કરું. એમની જ ભૂમિકાએ નિષ્ણાતોના અભિપ્રાયને માન આપવા કહું. એક દિવસ સંવાદી સૂરોમાં જ અમારી વાત શરૂ થઈ હતી ત્યાં એ પોતાની માન્યતા દઢતાથી રજૂ કરવા જતાં ઉગ્ર થઈ ગયા. ભારે ઉગ્ર. શંકર બલ્કે ઉમાશંકરથી પણ વધુ. હું એમની તબિયતની ચિંતાથી, બધી દલીલો પડતી મૂકીને તરત એમની સાથે સહમત થઈ ગયો. જમા પાસે નોંધાયેલા બધા આરામને થોડી ક્ષણોમાં ઉધારી શકે એવા ભાવાવેગમાં આવતાં એમને વાર થતી નથી. એ ગમે ત્યાં, ગમે ત્યારે, ગમે તેની સાથે મોટેથી વાત કરી શકે છે. સામો માણસ એમની સાથે સંમત થઈ જાય કે તરત એ પહેલાં ગંભીર અને પછી તટસ્થ થઈ જાય છે. તે દિવસે એમણે કહેલું : ડૉક્ટરે આપેલી સૂચનાઓ તો પાળીએ જ છીએ ને ! એણે પાંચ અઠવાડિયાં આરામ કરવાનું કહ્યું છે તો આપણે છ અઠવાડિયાં પડી રહીશું. જોકે ડૉક્ટરે માત્ર પડી રહેવાનું નહોતું કહ્યું, માનસિક આરામ લેવા પણ ભલામણ કરી હતી. અહીં વળી પાછો મતભેદ હતો. ડૉક્ટરને ન વાંચવામાં આરામ દેખાતો હતો; ભાયાણીસાહેબને વાંચવામાં.

વાંચે એમાંય વાર્તાઓ તો ઘણી ઓછી. પણ વાંચે એ બધું યાદ રહે. યાદશક્તિ અદ્ભુત,

મેં જોયું છે કે સારી યાદશક્તિ ધરાવતા વિદ્વાનો સફળ વક્તા હોય છે. બે-પાંચ વ્યક્તિઓની ગોષ્ઠિમાં ભાયાણીસાહેબની જીભે વહી આવતાં અવતરણો, તત્ક્ષણ સૂઝી આવતા હાસ્ય-વ્યંગ ભલભલા વક્તાનેય ભુલાવી દે એવાં હોય છે. પણ એ મોટી મેદનીને સંબોધવા ઊભા થાય ત્યારે મોટાં વાક્યોમાં બોલે છે. પેલો જનાન્તિકે પ્રયોજાતો હાસ્યવિનોદ અહીં એમની સાથે હોતો નથી અને એ શ્રોતાઓને અઘરું સાંભળવાની કસરત કરાવે છે. એક તો લાંબાં સંકુલ વાક્યો યોજે અને પાછા દરેક વાક્યે શુદ્ધિ જાળવીને વિરામચિહ્ન સાથે એને પૂરું કરે. લખતા હોય એવું જ બોલે. તેથી વાક્યારાનો લય સાચવી શકે નહીં. ક્યારેક ટાંચણ કરેલાં પાનાં હાથમાં રાખ્યાં હોય તો એ ઊલટસૂલટ થઈ જાય. એમને ક્રમમાં ગોઠવવા મથે અને મોટેથી બોલતા જાય. પણ સુન્દરમ્ આદિ આ શૈલીના બીજા વિદ્વાનોની જેમ છેડેથી વાંચવા લાગે નહીં. વાંચે તો પણ બધા ધ્યાનથી સાંભળે. સહુ જાણે છે કે ભાયાણીસાહેબ નકામું કશું બોલતા નથી. એ સફળ વક્તા ભલે ન હોય, શિક્ષક મોટા છે. એક જ ક્ષણે એ ગુરુ અને ગુરુણામ્ ગુરુ હોઈ શકે છે.

ભાયાણીસાહેબ ભલભલાની મજાક-મશ્કરીમાં જોડાય. એમાં આપણે મૌલિકતા દાખવી હોય તો કદર પણ કરે, પરંતુ પૂર્વગ્રહપૂર્વકની નિંદા જુએ કે છળી પડે. તદ્દન અણધાર્યો અને અપૂર્વ ગુસ્સો કરે. એમના હાસ્યમાં એકવિધતા છે. સુભાષ શાહ પહેલાં એમના હાસ્યની મિમિકી કરતા. પણ એમનો ગુસ્સો કોઈથી પકડાય એવો નથી હોતો. આપણે સાચા હોવાના ખ્યાલથી આક્ષેપ કરી રહ્યા હોઈએ ને અડધા વાક્યે પામી જાય. પછી તો આવી જ બન્યું. બાળકોનું તોફાન કલાકો સુધી સહન કરનાર ભાયાણીસાહેબ હેતુઓનું આરોપણ કરતી ચાતુરી સહી ન શકે. વિષય બદલાય પછી જ એ શાંત થાય. વચ્ચે વિરતિ અને પછી શાંત રસ. એક રસમાંથી બીજા રસમાં વસ્તુને સંકાન્ત કરવાની પ્રેમાનંદની શક્તિની ગુજરાતી વિવેચકોએ પ્રશંસા કરી છે. ભાયાણીસાહેબની બદલાતી મનઃસ્થિતિઓ એમના ઔદાર્યના વિવિધ સ્રોત જેવી છે. લડચા હોય એ પછીની બેપાંચ મિનિટમાં તો એ આખું વાતાવરણ બદલી નાખે. નિમિત્ત મળતાં જ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત મુક્તકોના એમના અઢળક ખજાનામાંથી કોઈ ને કોઈ મુક્તક છલકાઈ આવે. પહેલાં ભાવાર્થ કહે પછી મૂળ રચના. આનંદ આપી, આનંદ કરે. સાથે હાસ્ય તો ખરું જ.

કદાચ આ હાસ્યના કારણે જ એમના મુખ પર આવી ચમક રહે છે. એમના ફોટોગ્રાફ બહુ સુંદર આવે છે. શ્વેત વસ્ત્રો સાથે શ્વેત કેશ અને ધવલોજ્જ્વલ મુખ એમને પ્રૌઢ લેખકો

વચ્ચે સુંદર રીતે જુદા તારવી આપે છે. માત્ર કાનની બૂટ સુધી ઘસી આવતી ગરમ ટોપી એમને શોભતી નથી. ખૂબ ઠંડી હોય ત્યારે શોભાનો ખ્યાલ જતો કરી એ વિદ્યાયાત્રા ખેડે છે. થોડા દિવસ પહેલાં જ સવારની ઠંડીમાં એમણે પેલી ટોપી પહેરી અને શ્રી કંચનલાલ પરીખ સાથે અમે રામાયણ વિશે બોલવા લુણાવાડા જઈ આવ્યા. વિસરાતી વિદ્યાકલાનું ગૌરવ કરવા, પ્રશિષ્ટ કૃતિઓનો સ્વાધ્યાય પ્રેરવા એ શરીરના ઘસારાનીય પરવા નહીં કરે.

કોઈ સાચો જિજ્ઞાસુ આવી ચઢે તો એ પોતાના મુદતી કામને પણ બાજુ પર મૂકી દેવાના. પછી આરામના મર્યાદિત સમય પર કાપ મૂકી પેલું કામ પૂરું કરવાના. સ્વીકારેલું કામ એ અધૂરું છોડતા નથી. ઉમાશંકરના પ્રશંસક હોવા છતાં સંશોધન-વિવેચનનાં પુસ્તકો છપાવાં શરૂ થાય પછી દાયકાઓ સુધી પૂરાં ન થાય એવી વ્યવસ્થા કે આકાંક્ષા કરતા નથી. કમ નક્કી કરીને એ દરેક કામ બાંધી મુદતમાં પૂરું કરે છે. એમ જેમ લાંબાં વાક્યો લખવાની ટેવ ધરાવે છે તેમ ટૂંકા લેખો લખવાની શક્તિ પણ ધરાવે છે. પિષ્ટપેષણ નહીં. પરિશિષ્ટમાં મૂકવા જેવું હોય એને લેખમાં પ્રવેશવા પણ ન દે. અનુવાદથી ચાલતું હોય તો પોતાના નામે લેખ ન લખે. એમના અનુવાદ-ખંડો વિશદ હોય છે. બીજા વિદ્વાને કહેલો મુદ્દો એ જ રીતે કહી શકાતો હોય તો પોતાનું નામ વચ્ચે આવવા દે નહીં. વિવેચન-લેખોમાં અંગ્રેજી ભાષાનો બેશુમાર ઉપયોગ કરી ઓછું ઉકેલતા ને વધુ ગૂંચવતા નવી પેઢીના લેખકમિત્રો ભાયાણીસાહેબના પ્રેમથી સંતુષ્ટ થયા એને બદલે પ્રકાશ મેળવી શક્યા હોત. અપ્રસ્તુતની આળપંપાળ કરવાને બદલે મુદ્દાસર લખવાનું શીખી શક્યા હોત.

પત્તાની અમુક રમતો એ એકલા રમે, ‘પેશન્સ’ વગેરે. કલાકોના વાચન-લેખન વચ્ચે અડધો કલાક એકલા એકલા આમ પત્તાં રમી લે. પછી રમત પૂરી થાય કે ન થાય, એમને આરામ મળી જાય. જવાનીમાં વોલીબોલ પણ રમતા. ભાવનગરના થોડા મિત્રો પાર્લામાં ભેગા થઈ ગયેલા. સતત દસ વરસ સુધી રમેલા. બેએક વાર ઘાટકોપરની ટીમ સાથે મેચ પણ લીધેલી. હારેલા એ જુદી વાત છે પણ હરીફાઈ કરેલી ખરી. એક વાર અમે રાણકપુરની કલાયાત્રાએ ગયેલા. ત્યાં અમને પાંચસો પંચાવનની રમત-અમેરિકન રમી એમણે શીખવેલી. આમ અમેરિકા કે રશિયા કોઈને માટે કૂણી લાગણી નહિ. જે.પી.નાં પંચોતેર વર્ષ ઊજવાઈ રહ્યાં હતાં ત્યારે પાંચસો રૂપિયા મોકલી આપ્યા હતા. જે.પી. સિવાયનાઓ વિશે હસે, હસાવે. રાજકારણમાં પણ બરોબર સમજે. ઐતિહાસિક ભાષાવિજ્ઞાનના અભ્યાસી તરીકે એ સંસ્કૃતિ અને લોકસંસ્કૃતિના પણ ચાહક છે જ, તેથી રાજકારણનો પ્રાણીબાગ તો એમણે જોયો જ હોય ને ! એવું જ

જ્યોતિષ વિશે કહી શકાય. ભારતમાં રાજકારણ અને જ્યોતિષ વચ્ચે ઘનિષ્ઠ સંબંધ જોવા મળે છે. ભાયાણીસાહેબ આ બંને વિષયને ચોક્કસ અંતર રાખીને જુએ છે. થોડુંક જાણે પણ માનતા નથી. ચંદ્રકળાબહેને બતાવેલી ઉત્પલની કુંડળી પરથી કરેલી આગાહી સાચી પડે તો પણ એ હસી શકે છે. મતાધિકાર કે માતાધિકાર પર હસે એવા તો એ છે જ નહીં. લોકશાહી અને વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્યના પ્રખર પુરસ્કર્તા છે પણ માત્ર ભાગ્યના જોરે મળી જનાર વસ્તુઓમાં એમને રસ નથી. એકવાર છાયાશાસ્ત્રીની કસોટી કરી આવેલા. છાયાશાસ્ત્રી જે સંસ્કૃત વાંચી સંભળાવતા હતા એ કાગળ પર લખેલું નથી એ જોઈ આવેલા. બૌદ્ધિક પ્રતીતિથી જ બધું સ્વીકારવું, વ્યાકરણના નિયમોમાં મૂકીને જ જીવન જોવું - એવું કોઈ સીમિત દષ્ટિબિન્દુ એ ધરાવતા નથી. બુદ્ધિ ઉપરાંત લાગણી, આવેગ એ બધાનું જીવનની સંકુલતામાં સ્થાન છે. અસ્તિત્વવાદ અને ફિનોમિનોલોજીની કેટલીક ઉપપત્તિઓ એમણે સ્વીકારી છે. વસ્તુમાં શું સમજે વ્યાકરણી - એ વિધાનનું હાર્દ એ જ આપણને સમજાવી શકે એમ છે. શુષ્કતા અને બનાવટના એ શત્રુ છે. પોતે એ વ્યાકરણશાસ્ત્રના ઉપાસક છે જે એક બાજુ દર્શન અને બીજી બાજુ આધુનિક ભાષાવિજ્ઞાન સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ટૂંકા રસ્તા શોધતા જુનવાણી માનસના એ વિરોધી છે, દરેક વસ્તુ કે વિચારની ચકાસણી કર્યા પછી જ એ તારણ સ્વીકારશે. વૈજ્ઞાનિક અભિગમના એ પુરસ્કર્તા છે. ઔપચારિક સભાઓમાં એ જતા નથી. મળેલા સમયને એ કરકસરથી વાપરે છે પણ વિદેહ સજ્જાની શોકસભામાં જાય છે. જનારને આદર આપવો, જે છે એનો અનાદર ન થાય એ જોવું અને આંગણે લીલા કરતા શિશુલોકને વચ્ચે વચ્ચે પ્રેમથી જોઈ લઈને પોથીપંડિતો સાથે કામ પાડવું એ એમનો સ્વભાવ છે.

○

શ્રી હરીન્દ્ર દવેએ ૧૯૬૪માં ‘કેસૂડા’માં ‘વ્યક્તિત્વનો સંવાદ’ નામે લેખ લખેલો. એમાં ભાયાણીસાહેબના ઔદાર્યના અનેક પુરાવા આપવા સાથે એક આગ્રહ નીચેના દાખલાથી સ્પષ્ટ કરેલો :

‘કોઈએ ડૉ. ભાયાણીને ભાષાશાસ્ત્ર પર ‘લેમેન’ને પણ સમજાય એવો પ્રાથમિક સિદ્ધાંતો સમજાવતો લેખ લખી આપવા નિમંત્રણ આપ્યું.

એમણે કહ્યું : ‘આ માટે મારે જ શું કામ લખવું જોઈએ ? ભાષાશાસ્ત્રના બીજા ઘણા અભ્યાસીઓ પણ આ પ્રાથમિક જ્ઞાન આપતો લેખ અવશ્ય લખી શકે.’

‘ના, અમે તો દરેક વિષય પર એના તજજ્ઞ પાસેથી જ લખવાનો આગ્રહ રાખીએ છીએ.’

‘એટલે કે તમે તજજ પાસે ‘લેમેન’ માટેનો લેખ લખાવો !’

‘હા.....’

‘તો તો તમે સાપેક્ષતાના સિદ્ધાંત વિશે લોકભાગ્ય લેખ લખવા આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈનનો જ આગ્રહ રાખો, ખરું ને !’

આવા ભાયાણીસાહેબ કોઈક નાના બાળકને પોતે જ શોધી હોય તેટલી મહાલી પત્તાંની રમત શીખવતા હોય ત્યારે, એમ કરવા માટે પણ પૂરેપૂરા અધિકારી લાગે છે.

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

- (૧) બાળકો સાથે ભાયાણી સાહેબ કઈ રીતે રહે છે ?
- (૨) તેમણે અધ્યાપનકાર્ય શા માટે છોડી દીધું ?
- (૩) માંદા પડ્યા ત્યારે શું થયું ?
- (૪) લેખક એમને ગુરુઓના ગુરુ શા માટે કહે છે ?

૨. નીચેનાં વાક્યો સંદર્ભ સાથે સમજાવો :

- (૧) સાઠની ઉંમર પછી કાં તો હૃદયરાગ થાય, કાં તો હૃદયરોગ.
- (૨) ડોક્ટરને ન વાંચવામાં આરામ દેખાતો, ભાયાણીસાહેબને વાંચવામાં.
- (૩) શિશુલોકને પ્રેમથી જોઈ પોથીપંડિતો સાથે કામ પાડવું એ એમનો સ્વભાવ છે.

૩. રેખાચિત્ર એટલે શું ?

૪. ટૂંક નોંધ લખો :

- (૧) રઘુવીરની શૈલી.
- (૨) ભાયાણીસાહેબ : વ્યક્તિ તરીકે.

૨૦. ફાધર વાલેસ

(૧૯૨૫)

પરદેશી છતાં ગુજરાતમાં જન્મેલા ગુજરાતીને પણ શરમાવે તેવું ગુજરાતી લખનાર ફાધર વાલેસ અમદાવાદની સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજમાં ગણિતના અધ્યાપક છે. યુવાનોના ઘડતરને અને વિકાસને લક્ષમાં રાખીને તેમણે અખૂટ લેખન કર્યું છે અને હજી કર્યું જાય છે. કેટલાંક વર્ષથી હવે જુદાં જુદાં ગુજરાતી કુટુંબમાં થોડો થોડો સમય વસે છે ને તે રીતે ગુજરાતીતા પામવાનો સન્નિષ્ઠ પ્રયાસ તેઓ કરી રહ્યા છે. તેમનાં લખાણો સચોટ, હૃદયસ્પર્શી, સરળ અને અનુભવોથી ભરપૂર હોય છે. તેઓ કુશળ વક્તા પણ છે.

મહત્વની કૃતિઓ : સમાજઘડતર

ભાષાનું દાન

ભારતમાં આવીને મારે ગુજરાતમાં કામ કરવાનું રહેશે એ ખબર પડી ત્યારથી મેં ગુજરાતી શીખીને જ આવવાનો સંકલ્પ કર્યો. એ વખતે હું મદ્રાસમાં ગણિતની ડિગ્રી માટે અભ્યાસ કરતો હતો. એમાં આખો વ્યવહાર તો અંગ્રેજીમાં ચાલતો અને અધ્યાપકો તેમ જ વિદ્યાર્થીઓ પણ શુદ્ધ અંગ્રેજી બોલતા. ભવિષ્યમાં મારે ગુજરાતમાં આવીને કોલેજમાં ગણિત ભણાવવાનું હતું, અને કોલેજમાં શિક્ષણનું માધ્યમ ગુજરાતી બનશે એની કલ્પના પણ એ કાળે નહોતી, માટે મારું આખું કાર્ય અંગ્રેજીમાં જ ચાલશે એમ હું એ વખતે માનતો હતો. તો પણ મેં એ પણ જોયું કે એ મદ્રાસના વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજી સારી રીતે જાણતા હોવા છતાં વર્ગમાંથી બહાર આવે કે તરત આખો વ્યવહાર પોતાની મધુર તામિલ ભાષામાં કરે એટલે મને થયું

કે ગુજરાતમાં પણ ગણિત તો ભલે અંગ્રેજીમાં ભણાવીશું, પણ કેળવણીનું જે સાચું કામ વ્યક્તિગત સંપર્ક અને માર્ગદર્શન અને મિત્રતા દ્વારા થાય એ માટે માતૃભાષા જ જોઈએ અને ત્યારથી મેં દઢ નિશ્ચય કર્યો કે ગુજરાતમાં જઈશ તો ગુજરાતી શીખીને જ જઈશ. એ નિર્ણય લેવાની પ્રેરણા આપવા, અને ત્યાર પછી એનો અમલ કરવા માટે પણ શક્તિ આપવા બદલ મેં પ્રભુનો ઘણી વાર આભાર માન્યો છે.

ભાષાઓ શીખવાનો મને ઠીક અનુભવ હતો. નાનપણથી એ સંસ્કારો હતા. છોકરાઓ નાની ઉંમરે ભાષાઓનો અભ્યાસ શરૂ કરે એ મારા પિતાશ્રીનો આગ્રહ હતો, એટલે હું પાંચ વર્ષનો થયો ત્યારે સ્પેનના અમારા શહેરમાં ચાલતી એક જર્મન શાળામાં મને મૂક્યો, અને ઘેર એક શિક્ષિકાને બોલાવીને ફ્રેન્ચની શરૂઆત પણ કરાવી. એ દીર્ઘદષ્ટિ એ વખતે તો ઓછા પિતાઓને હોય. એ રીતે ભાષાઓ માટે મારાં પ્રેમ અને રસ હતા જ; પણ આ નવી ભાષા શીખવામાં હવે જુદો પડકાર હતો. એક તો, ઉંમર ઠીક વધી હતી. ભાષાઓ જેમ વહેલી શિખાય તેમ સહેલી પડે, અને અમુક ઉંમર પછી નવી ભાષા બરાબર શીખી ન શકાય એ હકીકત છે. બીજી ભાષાઓ તો હું નાનપણમાં શીખ્યો હતો, પણ ગુજરાતીની પહેલી બાળમોઢી મારા હાથમાં આવી ત્યારે મારું ઓગણત્રીસમું વર્ષ ચાલતું હતું. ને હજી બીજી મુશ્કેલી ભાષાના જુદાપણાની હતી. યુરોપની ભાષાઓ તો જુદી જુદી, પણ એકબીજાને મળતી આવે, ઘણા શબ્દો સરખા નીવડે, અને લિપિ પણ સરખી હોય; જ્યારે ગુજરાતી ભાષા તો સાવ જુદી, ભાગ્યે જ કોઈ પરિચિત શબ્દ કે ધાતુ આવે, અને લિપિ પણ એવી આગવી કે એક અક્ષર પણ ન ઉકેલાય. દિવસો સુધી એક અક્ષર ઓળખીને, જુદો પાડીને, ભૂલો કરીને, ધીરજની કસોટી કરીને વાંચવું પડતું - એ તપ હજી યાદ છે.

○

મારી શીખવાની રીત લખતા રહેવાની હોય છે : ફક્ત ભાષામાં નહીં, કોઈ પણ વિષયમાં; એટલે એક બાજુ વ્યાકરણ અને શબ્દકોશ રાખું, અને બીજી બાજુ કાગળ અને પેન રાખું, અને વાંચવાનું, લખવાનું, ભૂલો કરવાની, તાળો મેળવવાનો, છેકી નાખવાનું, ફાડી લેવાનું અને ફરીથી શરૂ કરવાનું-એવો કાર્યક્રમ ચાલે. એ રીતે હું ઠીક પાયાના સિદ્ધાંતો અને નિયમો શીખ્યો અને શબ્દોનો અને રૂઢિપ્રયોગોનો પરિચય કેળવવા લાગ્યો. પણ ભાષા તો બોલવાની જ ચીજ છે, એટલે એ જીભ ઉપર આવે ત્યારે જ ખરી. અને બોલવા માટે બીજાઓનો સહકાર

જોઈએ અને યોગ્ય વાતાવરણ જોઈએ. એની શોધમાં હું વલ્લભવિદ્યાનગર ગયો.

મારો વિચાર સરળ હતો. એક વર્ષ સુધી હોસ્ટેલમાં રૂમ લઈને વિદ્યાર્થીઓની વચ્ચે રહેવું, આખું જીવન એમની સાથે અને એમની જેમ ગાળવું, અને કોલેજમાં ગુજરાતીના વર્ગોમાં હાજર રહીને શીખતા રહેવું. કોઈ ડિગ્રી લેવાની વાત નહોતી, અને વિશેષ અભ્યાસ કરવાનો પણ વિચાર નહોતો. ફક્ત પરિચય, રોજનો મહાવરો, અને ચારે બાજુ ફેલાયેલ ગુજરાતીનું શુદ્ધ વાતાવરણ જોઈતાં હતાં. એ યોજના લઈને હું નમ ભાવે અને કોઈની ઓળખાણ લીધા વગર વિદ્યાનગર ગયો. એમાં શ્રી ભાઈકાકાને મળવાની સૂચના મળી એટલે હું એમને આંબાની નીચે મળવા ગયો. એ વખતે હું ગુજરાતીમાં બોલી શકતો નહોતો એટલે અંગ્રેજીમાં બોલવું પડ્યું. એમણે તરત જ મારી યોજના વધાવી અને પૂરી સગવડ કરી આપી. સામાન્ય વિદ્યાર્થીની જેમ ફી ભરીને વિદ્યાનગરનાં શિક્ષણ અને વાતાવરણમાં અને બધી સુવિધાઓનો બને તેટલો લાભ લેવાની છૂટ હતી. એમનો આભાર માનીને હું એ સુંદર તકનો પૂરો ઉપયોગ કરવા તૈયાર થયો.

○

જૂનમાં કોલેજ ખૂલી ત્યારે બીજા વિદ્યાર્થીઓની જેમ હું હોસ્ટેલમાં રહેવા ગયો. શરૂઆતમાં સંકોચ ઠીક નડ્યો. વિદ્યાર્થીઓ મારી તરફ સ્વાભાવિક કુતૂહલથી જોતા. આ કોણ ? પણ મારી પાસે આવવાનું સાહસ કોઈ કરતો નહોતો. હું કોઈને તો ઓળખતો નહોતો, ગુજરાતીમાં બહુ થોડું અને ભાગ્યુંતૂટ્યું જ બોલી શકતો : અને હોસ્ટેલમાં પહેલેથી જ એક પણ અંગ્રેજી શબ્દ ન બોલવાની મારી પ્રતિજ્ઞા હતી. એટલે પહેલા સંપર્કો કષ્ટમય બન્યા. જમવા માટે ક્યાં જવાનું એ કોઈને પૂછ્યું. એ મને પોતાની સાથે મેસમાં લઈ ગયો. જમ્યા. પાટલે બેસીને જમવાનો એ મારો પહેલો પ્રસંગ હતો. અને મારા પગ લાંબા, ને પાટલો નાનો એટલે સારી એવી યોગસાધના કરવી પડી. જમ્યા પછી ચારપાંચ છોકરાઓ સાથે ફરવા જતા હતા એમની જોડે હું ગયો. તેઓ ખુલ્લામાં મેદાન ઉપર બેઠા, એમની સાથે હું બેઠો. કલાકેક સુધી એમની વાતચીત ચાલી હશે ને આખા કલાકમાં એમનો એક પણ શબ્દ હું સમજી શક્યો નહીં. મારું મૂંગું અસ્તિત્વ એમણે શાંતિથી સહન કર્યું. પછી ઊઠ્યા અને ગયા. હું પણ મારા રૂમમાં ગયો. કામ ગમે તેમ, પણ ચાલુ તો થઈ ચૂક્યું હતું.

કોલેજમાં ગુજરાતીના વર્ગો શરૂ થયા તે હું નિયમિત ભરવા લાગ્યો. એકમાં મુનશીની

‘પાટણની પ્રભુતા’ અને બીજામાં રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈની ‘કોકિલા’ એ નવલકથાઓ ચાલતી હતી. ઘણો રસ પડ્યો. તે સિવાય ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસ અને વિવેચનના વર્ગોમાં હું જતો. ધીરે ધીરે કાન કેળવાઈ જતા, વધુ ને વધુ સમજ પડતી જતી. બોલવામાં હજી કષ્ટ હતું. અને લખવાનો મારો નિત્ય યજ્ઞ ચાલુ જ હતો.

વિદ્યાર્થીઓની સાથે પણ હું વધારે ફરતો થયો. જમવાની મેસમાં વિદ્યાર્થીઓની એક ક્લબ શરૂ થઈ હતી એમાં હું જોડાયો. જમવાનું સારું તો નહોતું આપતા (અને હિસાબ પણ ચોખ્ખા તો નહોતું રાખતા) પણ ક્લબને નિમિત્તે મળવાનું થતું અને ચર્ચાઓમાં ભાગ લેવાનો હતો એ ફાયદો હતો. કૉલેજની ચૂંટણીઓ પણ થઈ, અને એ પ્રસંગે સંપર્કો વધ્યા, બધા ઉમેદવારો મતની ઉઘરાણીએ મળવા આવ્યા, વાતચીતનો એક સરળ વિષય મળ્યો. તે દરમિયાન મારા વિરોધના વિદ્યાર્થીઓનાં કુતૂહલ અને વહેમ શમી ગયાં હતાં. હું ફક્ત ગુજરાતી ભાષા શીખવા આવ્યો હતો એની ખાતરી થઈ ત્યારે બધા મદદ કરવા તૈયાર થયા. કોઈ મને રૂઢિપ્રયોગનો અર્થ સમજાવે, કોઈ એક કહેવત કહે, કોઈ પત્રો શરૂ કરવાની અને પૂરા કરવાની રીત બતાવે. કોઈ શબ્દકોશમાં ન મળે એવી ગાળનો મર્મ સમજાવે... હોસ્ટેલમાં હવે જેટલા વિદ્યાર્થીઓ હતા એટલા મારા શિક્ષકો થાય એમ કહું તોય ચાલે. જમવા માટે મારા સમય સાથે એક વિદ્યાર્થીના સમયનો મેળ ખાતો. એ મને હવે રોજ સાથે જમવા બોલાવતો એ સગવડ મળી. એ અમીન હતો એટલે છોકરાઓએ તરત એનું નામ ‘ગોરો અમીન’ પાડ્યું. એની પાસેથી હું ઘણું શીખ્યો.

એ રીતે, બોલવાનું, સાંભળવાનું, વાંચવાનું અને લખવાનું સાથે ચાલતાં. હોસ્ટેલમાં પણ મારા સમયનો મોટો ભાગ લખવામાં જ જતો. વાતાવરણની હવે મદદ અને હૂંફ હતી, પણ એમાં લખવાની મૂળ મજૂરી તો ચાલુ જ હતી. બોલવાની કે વાંચવાની લાલચમાં જો કલમ ભુલાય તો નુકસાન થાય એ હું જાણતો હતો, એટલે રોજ સવારે સૌથી પ્રથમ હું ત્રણ કલાક સુધી લખતો. અને પછી જ બીજાં કામો કરતો. મને અનુભવ હતો કે જો લખવાનું કામ સૌથી પહેલું ન કરીએ તો એ કોઈ ને કોઈ બહાને પાછળ ઠેલાતું જાય અને છેવટે ભુલાઈ જાય. એટલે એ આગ્રહ પૂરો રહેતો, અને મેં એ નિયમનો ભંગ કર્યો હોય એવો દિવસ મારી યાદમાં નથી.

આખા વર્ષમાં મેં બીજું કોઈ કામ ન કર્યું. ભાષામાં એકધારો અભ્યાસ લૂખો હોય છે,

માટે વચ્ચે જો બીજી પ્રવૃત્તિઓ આવવા દઈએ તો એ અભ્યાસ દબાઈ જશે એનું પૂરું જોખમ છે. ગણિતમાં મને અત્યંત રસ છે. અને એ વર્ષે તો હું મદ્રાસથી ગણિતનો ખાસો અભ્યાસ કરીને આવ્યો હતો એટલે એની વૃત્તિ તેજ હતી; તોય વિદ્યાનગરના મારા એ આખા વર્ષ દરમિયાન મેં ગણિતનો એક અક્ષર પણ વાંચ્યો નહિ. કોઈક વાર હોસ્ટેલના વિદ્યાર્થીઓએ મને ગણિતનો દાખલો પૂછ્યો હોય અને મેં ગણી આપ્યો હોય, એટલું જ. ભાષા અથવા તો કોઈ પણ વિષય શીખી રહ્યા પછી જરૂર એ અનુકૂળતા પ્રમાણે લેવાય કે મુકાય, બીજા વિષયોની સાથે ચાલે કે ઠીક સમય સુધી પણ રહેવા દેવાય; પરંતુ એ ભાષા કે એ વિષય શીખતી વખતે શિસ્ત જોઈએ અને એકાગ્રતા જોઈએ. વિદ્યાનગરમાં મને એ એકાગ્રતાને માટે ઉત્તમ તક મળી.

વર્ષ ખૂબ શાંતિથી પસાર થઈ ગયું. હડતાળોનો જમાનો હજી શરૂ થયો નહોતો. પરીક્ષાઓ નજીક આવી. વિદ્યાર્થીઓએ વાર્ષિક તપશ્ચર્યા આદરી. અમારી જમવાની ક્લબના હિસાબમાં ગોટાળો થયો, અને ડિપોઝિટ ખોઈને અમારે કોઈ કોન્ટ્રેક્ટરને શરણે જવું પડ્યું. કોલેજ મેગેઝીન માટે લેખો મંગાવાયા એમાં મેં એક લેખ મોકલ્યો; કોર્સમાં 'કોક્કિલા' નવલકથા ચાલી હતી એનું વિવેચન. એ મારો સૌથી પહેલો છાપેલો ગુજરાતી લેખ હતો : એ વખતે મને ક્યાં ખબર હતી કે આગળ ઉપર મારા ઘણા લેખો છપાવાના હતા ! અને જેમ શાંતિથી હું આવ્યો હતો તેમ શાંતિથી એક દિવસ મિત્રોનો, અધ્યાપકોનો અને મંડળના અધિકારીઓનો આભાર માનીને મેં વિદ્યાનગરની વિદાય લીધી.

○

આજે પાછળ જોતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે કે એ વર્ષે મારા જીવનની દિશા બદલી આપી. જો હું ગુજરાતી શીખ્યો ન હોત તો મારા જીવનમાં ફક્ત ગણિત જ આવત. (એ વિકલ્પને હું ખોટો નથી કહેતો, પણ જુદું જ જીવન થાત.) પરંતુ ગણિતની સાથે ભાષા આવી એટલે આત્મીયતા આવી, હુંફ આવી, સંપર્ક આવ્યો – હા, ગુજરાતીમાં જ ગણિત ભણવાનો લહાવો પણ આવ્યો અને છેવટે લેખો અને પુસ્તકો લખવાનો ધંધો પણ આવ્યો.

ભાષાનું દાન એ સારું જીવનદાન બન્યું.

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 - (૧) ભાષાઓ શીખવાની લેખકે ક્યારથી શરૂઆત કરી હતી ?
 - (૨) ગુજરાતી શીખવા માટે લેખકે શો વિચાર કર્યો ?
 - (૩) તેને અમલમાં કઈ રીતે મૂક્યો ?
 - (૪) આરંભમાં તેમને શી મુશ્કેલી પડી ?
 - (૫) પછી તેમને કેવો અનુભવ થયો ?
૨. નીચેનાં વાક્યો સંદર્ભ સાથે સમજાવો :
 - (૧) ભાષા તો બોલવાની જ ચીજ છે, એટલે એ જીભ ઉપર આવે ત્યારે જ ખરી.
 - (૨) મારું મૂર્ખું અસ્તિત્વ તેમણે શાંતિથી સહન કર્યું.
 - (૩) હોસ્ટેલમાં એક પણ શબ્દ અંગ્રેજી ન બોલવાની મારી પ્રતિજ્ઞા હતી.
 - (૪) ભાષા શીખતી વખતે શિસ્ત જોઈએ અને એકાગ્રતા જોઈએ.
૩. લેખક ભાષાના દાનને કઈ રીતે જીવનનું દાન ગણે છે ?

*

૨૧. રસિક ઝવેરી

(૧૯૧૧—૧૯૭૨)

અટક પ્રમાણે આરંભના ત્રણેક દાયકા ઝવેરાતનો વ્યવસાય કર્યા પછી ૧૯૫૧માં 'ગ્રંથાગાર પ્રવર્તક પુસ્તકાલય' શરૂ કર્યું, સાથે જ 'ગ્રંથાગાર' માસિકનું પ્રકાશન આરંભ્યું. પત્રકાર તરીકે 'અખંડ આનંદ' અને 'સમર્પણ'ના તંત્રી વિભાગમાં કાર્ય, ભારતીય વિદ્યાભવનના નાટ્યવિભાગના કલાકેન્દ્રના પ્રચાર અધિકારી તરીકે પણ સેવા બજાવી.

લંડનનાં સ્મરણો રજૂ કરતું તેમનું 'અલગારી રખડપટ્ટી' તેમની આગવી શૈલી પ્રગટ કરે છે.

મહત્ત્વની કૃતિઓ :
અલગારી રખડપટ્ટી
દિલની વાતો

અલગારી રખડપટ્ટી

ઑક્સફર્ડ સ્ટ્રીટ એટલે લંડનનું મોટામાં મોટું 'શોપિંગ સેન્ટર'. દુકાનોની કતારો લાગી ગઈ છે ત્યાં. હારબંધ કાયમઢી 'શો વિન્ડો'માં તરેહવાર ચીજો આકર્ષક રીતે સજાવેલી. જોતાં આંખ ને અંતર ધરાય જ નહીં. હું તો ઑક્સફર્ડ સ્ટ્રીટ, રીજન્ટ સ્ટ્રીટ, બોન્ડ સ્ટ્રીટ વટાવતો પહોંચી ગયો ઠેઠ પિકેડિલી સુધી... ઠંડી સારી હતી, પણ ઓવરકોટ ચડાવેલો એટલે વસમું નહોતું લાગતું. ઊલટી તાજગી વરતાતી હતી. આટલી પદયાત્રામાં 'વિન્ડો શોપિંગ' કરતાં કરતાં સમય ક્યાં ઓસરી ગયો એનો ખ્યાલ ન રહ્યો. ઘડિયાળમાં જોઉં તો સાડા બાર થયેલા. એક વાગ્યે તો ગમે તે રીતે ઑક્સફર્ડ સ્ટ્રીટ પહોંચવાનું હતું. બસના રૂટની ચોક્કસ માહિતી નહીં. લંડનનો નકશો ઉકેલીને જોયું તો ઑક્સફર્ડ સ્ટ્રીટ

પિકેડિલીથી બહુ દૂર ન લાગી.

મેં એક પોલીસદાદાનું શરણું શોધ્યું. નેવીબ્લ્યૂ યુનિફોર્મ અને માથે મોટો લોખંડી ટોપો ચડાવેલો, ઠાવકો, વિનયીવિવેકી, મોં ઊંચું કરીને વાત કરવી પડે એટલો - પૂરો સવા છ ફૂટ ઊંચો, કદાવર.

એવી કહેતી છે કે લંડનનો પોલીસ એટલે એ શહેર પૂરતો 'સર્વજ્ઞ'. તમે કોઈ ગુનો કર્યો હોય તો એના જેવો તમારો દુશ્મન નહીં; અને જો તમે ભીડમાં હો તો તેના જેવો મદદગાર મિત્ર દુનિયાભરમાં શોધ્યો ન જડે. એનું લાડકું નામ 'બોબી'. યુરોપયાત્રા દરમ્યાન એનો જોટો બીજે ક્યાંય ન ભાળ્યો.

મેં એને કહ્યું, એકસ્કચૂઝ મી, ઓફિસર ! મારે ઓક્સફર્ડ સ્કવેરમાં, બી. એન્ડ એમ. સ્ટોર પાસે જવું છે. પ્લીઝ, મને રસ્તો ચીંધશો ?

એ કહે, 'આઈ એમ સોરી સર ! પણ તમારી કંઈક સમજફેર લાગે છે. અહીં ઓક્સફર્ડ સ્કવેર જેવી જગ્યા જ નથી, અને બી. એન્ડ એમ. નામનો કોઈ જાણીતો સ્ટોર નથી. કદાચ તમે ઓક્સફર્ડ સ્ટ્રીટમાં બી. એન્ડ એચ. સ્ટોર પાસે જવા ઇચ્છતા હશો.'

ખરે જ, નામ કહેવામાં ભાંગરો વટાઈ ગયેલો. મેં કહ્યું, 'બરાબર છે, મારી જ ભૂલ. હવે ત્યાં કેમ પહોંચવું એ ચીંધો.'

એ તો રેતીના ભઠ્ઠીમાં ધાણી ફૂટે એમ માંડ્યો ફટાફટ બોલવા, 'ગો સ્ટ્રેટ, ફર્સ્ટ ટ્રાફિક લાઇટ, ટર્ન ટુ રાઇટ, ધેન સેકન્ડ લેફ્ટ, ધેન...'

એક તો એ બોલે મિનિટની સો શબ્દની ઝડપે અને એમાં એના ગામઠી ઉચ્ચાર મને ઊકલે નહીં. એક હરફ સમજ્યો હોઉં તો ખુદાકસમ ! હું તો મોં વકાસીને સાંભળી રહ્યો. પોપટવાણી પૂરી કરી એણે પૂછ્યું, 'સમજ્યા ? ઇઝ ધેટ ક્વાઇટ ક્લિયર, સર ?' પણ સર કંઈ સમજ્યા હોય તો બોલે ને ! કોઈ શુદ્ધ ગુજરાતી જાણનાર અંગ્રેજને આપણે કહીએ કે, 'પે'લાં જમણી ગમ, પછી ડાબી ગમ, ને પછી નાકની ઢાંડીએ સીધોસટ હાલ્યો જજે, ને ન્યાંકણે પાછો ડાબી ગમ વળજે.' અને એ કંઈ ના સમજે, એના જેવો મારો ઘાટ હતો.

મેં વિચાર્યું, જો શરમાશરમીમાં હા ભણી તો બાર વાગી જશે. એટલે એને સરળતાથી સમજાવ્યું, 'ભલા ભાઈ ! તું બોલ્યો એમાંનો એક હરફ હું સમજ્યો નથી. અને સમજ્યો

હોત તોયે તું એટલી ઝડપથી બોલ્યો કે મને કશું યાદ ન રહેત. લંડનમાં આ મારો પહેલો દિવસ છે. હું રસ્તાનો સાવ અજાણ્યો છું.’

એ કહે, ‘તમારી મુશ્કેલી હું સમજી શકું છું.’ પછી એક કાગળ ઉપર નકશો દોરી, કેમ ક્યાં પહોંચવું એ બતાવ્યું અને પૂછ્યું, ‘હવે તો સમજ્યા ને ?’

મેં કહ્યું, ‘નકશો તો મારી પાસેયે છે, પણ નકશો જોઈ ઝડપથી રસ્તો ખોળવાની ફાવટ હજી મને નથી. મારે બરાબર એક વાગ્યે આ મુકામે પહોંચવું જ જોઈએ. લંચ માટે મારી દીકરી ત્યાં આગળ મારી રાહ જોવાની છે. હું નહીં પહોંચું તો એ ફિક્કર કરશે.’

એ હસી પડ્યો. પછી ચૂપચાપ મારું બાવડું પકડી મંડ્યો મારી ભેળો ચાલવા. ચાલે એટલો ઝડપથી કે મારે એની પાછળ ઢસડાવું પડે. પંદરેક મિનિટ મને આમ દોરી અંતે એ થોભ્યો. કહે, ‘જુઓ આ છે ઓક્સફર્ડ સ્ટ્રીટ, સામે દેખાય છે તે બી. એન્ડ એચ. સ્ટોર અને પેલા થાંભલા પાસે સાડી પહેરેલાં તમારાં દીકરી જ રાહ જોતાં લાગે છે. હવે તો મુશ્કેલી નથી ને ?’

ઓક્સફર્ડ સ્ટ્રીટ પાસેના ‘અલ્હાબાદ રેસ્ટોરા’માં અમે લંચ લેવા ગયાં. ખાવાનું ખૂબ સરસ હતું. પરોઠા, શાક, પુલાવ, કઢી, રોટલી, દાળ, ભાત, પાપડ, અથાણાં, રસગુલ્લાં, ગુલાબજાંબુ... જે માગો તે મળે. આવા લંચનો ખરચ સામાન્ય રીતે આઠદસ શિલિંગનો આવે. ઈન્ડિયા હાઉસની સેલ્ફ સર્વિસ કેન્ટીનમાં બપોરે બારથી બે વાગ્યા સુધીમાં તમે ત્રણ શિલિંગમાંયે લંચ પતાવી શકો. મારી પાસે સ્ટર્લિંગનાં સાધન મર્યાદિત, એટલે ધીમે ધીમે રખડપટ્ટીમાં હું કરકસર ક્યાં અને કેમ થઈ શકે એના અનેક રસ્તા શોધતાં શીખ્યો. ઘણી વાર તો લંચ માટે પૂરીશાક ઘેરથી લઈ લેતો અને વુલવર્થ જેવા સ્ટોરની કેન્ટીનમાં કે વાય.એમ. સી.એ.ના ટી રૂમમાં બેસીને ચા-કોફી સાથે એ લંચ પતાવતો, અથવા સેન્ડવિચ અને દૂધથી પેટ ભરી લેતો.

દિવસો આનંદમાં વીતતા ગયા. સોમથી શુક સુધી તો ભાનુ-આનંદ ગળાડૂબ કામમાં હોય. રાત્રે થાકીપાકી ઘરે આવી ભાનુ રસોઈ બનાવે. અમે જમતાં જમતાં ટેલિવિઝન જોઈએ. મોડી રાત સુધી આનંદવાતો આદરીએ. લંડનના મારા ચિત્રવિચિત્ર અનુભવો સાંભળવામાં એ બંનેને ગમ્મત પડે. આનંદ ખૂબ હોંસીલો જુવાન. રોજ નવાં નવાં પીણાં

મારે માટે લેતો આવે. કહે, 'પીઓ ભાઈ ! મુંબઈમાં આ બધું નહીં મળે.' બપોરે મને સ્પેનિશ, ઇટાલિયન, સ્વિસ, ગ્રીક, ફ્રાંસી, સિલોની એમ જુદાં જુદાં રેસ્ટોરાંમાં લંચ માટે લઈ જાય. એનું મન રાખવા બધે જાઉં, પણ મને વેજિટેરિયન ખાણું મળે ત્યારે જ તૃપ્તિ થાય; એટલે ઝાઝુંખરું હું તો 'અલ્હાબાદ રેસ્ટોરાં'નું જ શરણું શોધું. મોસમ કથોરી હોય તો બાર્નેટમાં જ પડ્યો રહું. લંડન ન જાઉં. નવો દેશ જોવો ગમે પણ રોજ ઘર સાંભરે. કદી કદી ગાંડો વિચાર મનમાં ઝબકી જાય કે બસમાં બેસી ચોપાટી પહોંચી નાના અજોય જોડે રમી આવું ! ઘેરથી અથવા કોઈ મિત્રના કાગળ આવે તે દિવસ ખૂબ આનંદમાં જાય. ધારેલે દિવસે ઘરની ટપાલ ન મળે તો જીવ ઊચક થઈ જાય.

○

અંગ્રેજ તમને હળેમળે, તમારે ત્યાં ચા પીવા કે જમવાયે આવે; પણ પોતાનો વારો આવે ત્યારે સામાન્ય રીતે એ તમને હોટેલમાં જમવા લઈ જાય. ઘરઆંગણે નોતરવાનું ટાળે. અપવાદરૂપ અમારા અનુભવ સુખદ છે. અંગ્રેજ મિત્રો અમારે ત્યાં વારંવાર આવતાં અને અમને બોલાવી પ્રેમથી વળતું જમણ જમાડતાં.

જોન રોબિન્સન આનંદનો ગોઠિયો. બંને એક ઠેકાણે કામ કરે. ખાસ્સો છ ફૂટ ઊંચો, કઠાવર, દિલનો સાફ, વાતોનો શોખીન, મનમોજી જુવાન. એની વહુ એન્ટોનિયા ફ્રાંસી લલના. શોખીન, રૂપાળી, ફેશનેબલ, જબરી મજાકી રમતિયાળ બાઈ. એક દીકરાની મા. દીકરાનું નામ રોબિન. એક વાર એ લોકો અમારાં મહેમાન થયાં. શનિ-રવિ વીક-એન્ડ ગાળવા આવ્યાં. ત્યાં નાનાં બાળકોને સાંજે સાત વાગ્યામાં જમાડીને ઊંઘાડી દેવાનો ચાલ. જગ્યાની છત હોય ત્યાં બાળક એકલું સૂર રહે. એન્ટોનિયા રોબિનને સુવાડી ડ્રોઇંગ રૂમમાં આવીને બેઠી. ભાનુ-આનંદ સ્કેન્ડિનેવિયા જઈ આવેલાં એ સફરની રંગીન સ્લાઇડો અમે પ્રોજેક્ટરથી જોતાં હતાં. ત્યાં રોબિન રડતો આવ્યો. કહે, 'મા, મને બીક લાગે છે !' એન્ટોનિયા કહે, 'બીક, વળી શાની લાગે, બેટા ?' દીકરો કહે, 'અંધારાની.' મા કહે, 'અરે ગાંડા, અંધારામાં જ તો તું રોજ સૂએ છે. અંધારાની બીક તો તને કોઈ દિવસ નથી લાગતી !' રોબિન કહે, 'પણ એ તો આપણા અંધારાની, મા ! ભાનુ આન્ટીના અંધારામાં મને નથી સોરવતું. ડર લાગે છે.' મનોમન બાળકોને પોતાનું શું અને પારકું

શું એની કેવી રમણીય પરખ હોય છે !

મેં એન્ટોનિયાને કહ્યું, 'તું એને ખોળામાં લઈને પંપાળ. હમણાં સૂઈ જશે.' ભાનુ-આનંદ મને 'ભાઈ' કહે એટલે એમનાં બધાં મિત્રો મને ભાઈ જ કહેતાં. એક વાર એન્ટોનિયાનો મારા પર પત્ર હતો. મારું નામ તો એ જાણે નહીં. સરનામામાં લખેલું - 'મિસ્ટર ભાઈ !' એન્ટોનિયા કહે, 'ભાઈ, પાંચ વર્ષનો થયો. હવે વળી પંપાળવાનું કેવું ? એ તો એ... ઇને એની મેળે પાછો જંપી જશે. નકામાં વગદાં કરે છે.' મેં રોબિનને કહ્યું, 'અહીં આવ, મારી પાસે. હું તને થાબડું.' રોબિન મારા ખોળામાં ભરાઈ ગયો. હું એને થપકીઓ દેવા લાગ્યો. ખૂબ આનંદ થતો હતો એને પંપાળતાં. ઘણો દિવસે નાનો અજોય મળ્યો હોય એવો. પાંચ મિનિટમાં તો એ ઊંઘરેટો શિશુ નીંદરવશ થઈ ગયો. એન્ટોનિયા જોઈ રહી. ભાનુ એને કહે, 'હું મોટી ઢાંઢા જેવી થઈને બી.એ.માં હતી ત્યાં લગી મા મને પંપાળીને સુવરાવતી. એની તો એક સુંદર વાર્તા છે. કૃષ્ણ-જશોદાની અમારે ત્યાં. કોઈ વાર તને કહીશ.' જોન કહે, 'હમણાં જ કહે.'

ભાનુએ વાત આદરી :

જશોદાજી કનૈયાને એક વાર દુલારથી પંપાળીને સુવરાવતાં હતાં. કૃષ્ણ કહે, 'મા, હવે તો હું મોટો થઈ ગયો. ભલભલા બળિયા સાથે બાથ ભીડું છું. મૂછનો દોરોય ફૂટ્યો છે. તું નહીં પંપાળે તોયે મને ઊંઘ આવી જશે. શા માટે જાગરણ કરે છે ? સૂઈ જા, મા ! તું તારે નિરાંત જીવે સૂઈ જા.' જશોદા કહે, 'મારા લાલ ! મને ખબર છે તું મોટો થઈ ગયો છે. પણ એ તો દુનિયાની નજરે. મારે હેયે તો તું સદા બાળકનૈયો જ રહેવાનો. તને તો નીંદર આવી જશે, બેટા ! પણ તને ન પંપાળું, મારું હેત તારાં રૂંવાડે રૂંવાડે ના ઠલવું ત્યાં સુધી મને કેમ કરીને ઊંઘ આવે ? તને ઊંઘાડવા નહીં, પણ મારા હૈયાને હળવું કરવા હું તને પંપાળું છું !'

જનેતાનું હૈયું એટલે જનેતાનું હૈયું - દુનિયાભરમાં સરખું. ભાનુની વાત સાંભળી એન્ટોનિયાની આંખો ભીની થઈ ગઈ. એણે હળવેથી રોબિનને મારી પાસેથી સેરવી લીધો, છાતી સાથે વળગાડ્યો અને પંપાળવા લાગી !

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 - (૧) લેખકે લંડનના પોલીસનું કેવું વર્ણન કર્યું છે ?
 - (૨) પોલીસ લેખકને કઈ રીતે મદદ કરે છે ?
 - (૩) લેખકને ભારતીય રેસ્ટોરામાં શું શું ખાવા મળી શકે છે ?
 - (૪) અંગ્રેજ વિશે લેખક શો અભિપ્રાય આપે છે ?
૨. નીચેનાં વાક્યો સંદર્ભ સાથે સમજાવો :
 - (૧) એક હરફ પણ સમજ્યો હોઉં તો ખુદાકસમ !
 - (૨) ભાનુ આન્ટીના અંધારામાં મને નથી સોરવતું.
 - (૩) જનેતાનું હૈયું એટલે જનેતાનું હૈયું - દુનિયાભરમાં સરખું.
૩. તમને કોઈ પ્રસંગે પોલીસનો અનુભવ થયો હોય તે આલેખો.

*

૨૨. ચન્દ્રકાંત બક્ષી

(૧૯૩૨)

ઇતિહાસના અભ્યાસી પ્રાધ્યાપક ચન્દ્રકાન્ત બક્ષી નવલકથા અને નવલિકાના ક્ષેત્રે વિપુલ સાહિત્યના સર્જક છે જ, પણ ગુજરાતના ને ગુજરાતી પ્રજાના પણ માર્મિક વિવેચક છે. આ લોકપ્રિય લેખક વક્તા તરીકે પણ સ્પષ્ટ વક્તૃત્વ માટે જાણીતા છે. ધીરુભાઈ ઠાકર કહે છે તેમ, ‘ભાષાની બલિષ્ઠતા અને અભિવ્યક્તિની તાજપ એ વાર્તાઓ પ્રત્યે સાહિત્યરસિકોને આકર્ષ્યા કરે તેમ છે.’

ગુજરાતી – મહાજાતિ કે મીની જાતિ ?

૧ મે, ૧૯૬૦ને દિવસે ગુજરાત રાજ્યનો જન્મ થયો. ૧ મે, ૧૯૮૦એ ગુજરાત ૨૦ વર્ષ પૂરાં કરે છે. સંવિધાન પ્રમાણે ૨૧ વર્ષ સમાપ્ત થયા બાદ નાગરિક પુખ્ત બને છે અને એને વોટ આપવાનો અધિકાર મળે છે. ગુજરાત જ્યારે પુખ્ત વયને ઉંબરે ઊભું છે ત્યારે નિષ્પક્ષ થઈને, જરાક કૂર થઈને પણ એ વિચારવું પડશે કે ગુજરાતીઓ કોણ છે, શું છે, ક્યાં છે, કેવા છે ?

ગુજરાતીભાષી ઘણા રંગોમાં આવે છે, ઘણી બોલીઓ બોલે છે, પણ ગુજરાતી એકસૂત્રતા એમને બાંધી રાખે છે. એ અઘાઈ કરે છે, મક્કા તરફ મોઢું કરીને પાંચ વખત નમાઝ પઢે છે, ‘ચમ’ અને ‘ચાંણો’ અને ‘કુરો’ અને ‘ઓલો’ શબ્દો વાપરે છે, આખ્યાં મરચાંનાં ભજિયાં અને ભાવનગરી ગાંઠિયા અને ગોળકેરી ખાય છે, તુવરની દાળના તલબી છે, ઊંધિયું અને

ખમણ-ઢોકળાં અને આઈસક્રીમના શોખીન છે, નવરાત્રિમાં રાતરાતભર નવ રાતો નાચે છે, છાપામાં મૃત્યુનોંધ પ્રેમથી વાંચે છે, કુંડળીમાં મંગળ ન હોય એવી છોકરી શોધીને જ પરણે છે, મીઠા તેલમાં વઘારેલું શાક ઝાપટે છે. ઉત્તર કે દક્ષિણ ભારતીયની જેમ માત્ર રોટી કે માત્ર ચાવલ ખાતા નથી. ભારતના નકશાના મધ્યમાં ગુજરાત છે એટલે ગુજરાતીઓ મધ્યમાર્ગી છે. એ ‘રોટલી’ અને ‘ભાત’ બંને ખાય છે !

વિચિત્ર પ્રજા છે ગુજરાતી !! ટાઈ પહેરીને ફોટા પડાવવાના શોખીન છે. અમેરિકા જઈ આવ્યા હોય તોપણ ‘નેસન’ અને ‘ટેન્સન’ અને ‘ફેસન’ બોલે છે. બિલનું પેમેન્ટ આપતાં પહેલાં થોડું કાપી લીધા વિના એને ચેન પડતું નથી. બહુ મોંડર્ન હોય તો દારૂ પીએ છે, પણ માંસ ખાતા નથી. સ્ત્રીઓ કદાચ શરાબ પીએ તો પણ સિગારેટ ભાગ્યે જ પીતી હોય છે. માથાના વાળથી પૂંછડી સુધી ઘરેણાં પહેરે છે કે પછી સ્લીવલેસ હોલ્ટર પહેરીને ડિસ્કોમાં જઈને નાચી નાખે છે. સ્વાભાવિક રીતે ગુજરાતી ગરીબ મરતો નથી. એ દષ્ટિએ પિતા તરીકે એ વઘારે સારો છે. નેચરોપથીનો જિંદી છે, વાગી જાય એવી રમતો રમતો નથી, પત્તાંબાજી રમે છે. એમને યોગ ગમે છે, પણ કુસ્તી કે વેઈટલિફ્ટિંગ એમના મિજાજને માફક આવતું નથી. સુંવાળા છે એવું આખું હિંદુસ્તાન માને છે. દરેકના નામની પાછળ ‘ભાઈ’ લગાડીને કરોડપતિથી મુફલિસ સુધી બધાને એક લાઈનમાં બેસાડી શકે છે. વીસ-પચીસ વર્ષ પહેલાં બંગાળીની પાછળ પાગલ હતા, આજે અમેરિકા અમેરિકા થઈ રહ્યું છે. ઘરમાં સંતાનોને ‘સીલા’ કે ‘સર્મિલા’ કે ‘મુકેસ’ કહીને મોટા સ્વરે બોલાવી શકે છે. ઈંડાની કાચલીઓ કાગળમાં લપેટીને સાવધાનીથી, કોઈ ન જોતું હોય ત્યારે બારી બહાર ફેંકી દે છે. હોટેલમાં જઈને ‘બોનલેસ’ મટન ખાઈ જાય છે.

મુંબઈને સ્વચ્છ રાજનાર સુધરાઈના સફાઈ કામદારો લગભગ બધા જ ગુજરાતી છે, મુંબઈને ખોરાક આપનારા ઘણા દાણાવાળા ગુજરાતી છે અને મુંબઈની તબિયત ખરાબ થાય તો દવા કરનારા ઘણાખરા ડોક્ટરો પણ ગુજરાતી છે !...

એક વાર નાટ્યકાર શંભુ મિત્રે મને પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો : ભારતની જાતિઓમાં સૌથી વધુ દુનિયા ફરેલા ગુજરાતી છે. અત્યાધુનિક હોવાને કારણે એમનાં ઘરમાં વઘારે પશ્ચિમી અસર હોવી જોઈએ, પણ એમનાં ઘરોનું ફર્નિચર અને સુશોભનો લગભગ ગુજરાતી જ હોય છે ! પંજાબી કે બંગાળી હોય તો વઘારે ‘વેસ્ટર્નાઈઝ્ડ’ હોય પણ આ ગુજરાતીઓની ખાસ વિરોધિતા તમે કેવી રીતે સમજાવી શકશો ?

હા, સ્વભાવની વિરોધિતા ગુજરાતી લાક્ષણિકતા છે. બે ગુજરાતી મળે ત્યારે અંગ્રેજીમાં વાત કરે. ઉચ્ચારણ ભયાનક હોય, પણ ભાષા અંગ્રેજી હોય. ગર્વથી કહી પણ દે - મને ગુજરાતી આવડતું નથી ! અમે ઇંગ્લિશ-મિડિયમમાં ભણ્યા છીએ ! પણ એની આંગળીઓના નખની હળદરની પીળાશ, નવરાત્રિની રાતે નાચતું એનું શરીર, એનાં કપડાંની બગલા જેવી સફેદી, એના રસોડાનાં વાસણોનો ચકચકાટ, અનુકૂલન અથવા એડજસ્ટમેન્ટની એની ગજબનાક શક્તિ, એના વ્યવહારુ અક્ષરો - એ પૂર્ણતઃ ગુજરાતી છે.

ગુજરાતી દેશભરને વેજિટેબલ તેલ અને માખણ ચટાડે છે. લાકડાંથી, તમાકુથી હીરા સુધી ડઝનો વસ્તુ એમના મોનોપોલી વ્યવસાયો છે. કલકત્તા અને કરાંચીમાં ભાડૂઆત તરીકે ગુજરાતીને પ્રથમ પસંદ કરવામાં આવે છે, કારણ કે એ ટાઇમસર ભાડું આપે છે અને નાની વાતોમાં કચકચ કરતો નથી અને મોટી વાતોમાં ઝઘડા કે કોર્ટકચેરી પણ કરતો નથી. એના જેટલું સાફ ઘર બહુ ઓછી પ્રજાઓ રાખે છે. ગુજરાતી કંપનીમાં નોકરી કરવાનું અન્ય જાતિના સભ્યોને ગમે છે, કારણ કે એ શોષક પ્રકારનો માલિક નથી. સામાન્ય રીતે, કર્મચારીને તકલીફ હોય તો એના દિલમાં અનુકંપા રહે છે. ગુજરાતી ખૂન જમીનદાર કે ચૌધરીનું નથી, પણ સમજદાર વેપારીનું છે. બે હજાર વર્ષના ઇતિહાસના અનુભવે એને ગળથૂથીમાં જ શીખવી દીધું છે કે સત્તા સામે શાણપણ નકામું છે. ભારતની બહુ ઓછી પ્રજાઓ પાસે આટલો સુખી મધ્યમવર્ગ છે.

ગુજરાતીનો અર્થ કાઢવો અઘરું કામ છે. એ પાટીદાર અને બ્રહ્મક્ષત્રિય છે, એ પારસી અને જૈન છે, એ વહોરા અને લોહાણા છે, એ ઔદિચ્ય અને ખડાયતા છે - મુંબઈમાં સ્થાયી થયા પછી એને 'ગુજરાતી' લેબલ લાગ્યું ! જોકે હજી પણ એ પરણે છે કે મરે છે ત્યારે ખોજા-શીઆ-ઇસ્નાઅશરી, દશા, સોરઠિયા, વણિક કે ત્રિવેદી મેવાડા બ્રાહ્મણ, બાવીસી કે હાલાઈ લોહાણા બની જાય છે. એ નર્મદાને કિનારેથી આવ્યો છે, ચોટીલાની તળેટીમાંથી નીકળ્યો છે, એ પંચમહાલથી એસ.ટી.માં બેઠો છે, એના ગામના પાદરથી ખારોપાટ શરૂ થાય છે. ખભા પર વતન લઈને ફરનારો એ ખાનાબદોશ છે. એના વતનનાં ઘણાં નામો છે. જામ-ખંભાળિયા અને કપડવંજ, વડનગર અને માંગરોળ, મહુવા અને પાટણ, આણંદ અને પોરબંદર, દમણ અને અમદાવાદ અને અમદાવાદ અને અમદાવાદ ! માટે જ કરાંચીથી ત્રીસ વર્ષે આવેલો મેમણ પહેલો કુતિયાણા જઈને એના ગામની તૂટેલી મસ્જિદ જોઈ આવે છે, ઝરિયાના કોલસા ક્ષેત્રથી દસ વર્ષે આવેલો કાઠિયાવાડી લીંબડી જઈને એના તળાવ પાસે ઊભો રહી જાય છે,

શિકાગોથી પાંચ વર્ષે આવેલી મિસિસ પટેલ ચરોતરના હાઈ-વે પર કાર ઊભી રાખીને ખેતરોની લીલોતરી જોઈને આંખો ભીની કરી લે છે. ગુજરાત એક નશાનું નામ છે, વહેતી ધારાનું નામ છે, ધ્યેયના નિશાનનું નામ છે, લોહીના રંગનું નામ છે, ખોયેલા ધબકારના અહંસાસનું નામ છે, આકાશ અને ધૂળ અને પાણીનું નામ છે....

બહારવાળા તારીફની દષ્ટિએ ગુજરાતને જુએ છે. આટલી ઔદ્યોગિક શાંતિ, આટલી વિરાટ પ્રગતિ, આટલી મહેનત પંજાબ-હરિયાણા સિવાય ક્યાંય નથી, પણ પંજાબ-હરિયાણાને કેન્દ્રનું પીઠબળ અને ધનબળ મળતું રહ્યું છે, ગુજરાતી પોતાના પૈસાથી ઊભો થયો છે. હિન્દુસ્તાનમાં જ્યાં દસ-વીસ ઘરો છે ત્યાં પણ ગુજરાતી સમાજ-સંસ્થાન ઊભું થયું છે. કરાંચી, કલકત્તા, લંડન, ન્યૂયોર્ક જેવાં સ્થાનોએ ગુજરાતી પત્રિકાઓ નિયમિત નીકળતી રહે છે ! આપણે રાષ્ટ્રવાદી છીએ, નાની પ્રાંતીય મનોવૃત્તિવાળા નથી અને એ વસ્તુએ એક નવી સ્થિતિ પેદા કરી છે.

૦

ગુજરાતી ભાષામાં અંગ્રેજીની એક લચીલાપણું છે. ચરોતરી, કાઠિયાવાડી, કચ્છી, સૂરતી, અમદાવાદી... વહોરા, પારસી, અનાવિલ, પાટીદાર, વાઘરી, નાગર... બધા જ પોતાનું લાક્ષણિક ગુજરાતી બોલે છે ! આપણને બધાને એક સૂત્રે જોડતી એ આપણી અમૂલ્ય દોલત છે. એ આફ્રિકામાં બોલાય છે, અમેરિકામાં બોલાય છે, પાકિસ્તાનમાં બોલાય છે, આખી દુનિયામાં બોલાય છે. બંગાળી કે મરાઠીની જેમ એ પ્રાંતીય નથી, વિશ્વભાષા છે. જેને જે જોડણી કરવી હોય એ કરે, જે વ્યાકરણ વાપરવું હોય એ વાપરે ! ઇંગ્લિશ હોંગકોંગ અને વેસ્ટ ઇન્ડિઝ, ન્યૂઝીલેન્ડ અને સ્કોટલેન્ડ, અમેરિકા અને દક્ષિણ આફ્રિકા અને ભારત બધે જ જુદી બોલાય છે. જુદી લખાય છે. એમ જ ગુજરાતીનું છે. ગુજરાતી ભાષા વ્યાકરણશાસ્ત્રીઓએ બનાવી નથી, એ પ્રજાએ ઝબાનથી ઝબાન પર બહેલાવેલી ભાષા છે. ગુજરાતી ભાષા કોઈ ભાષાશાસ્ત્રીના બાપની ઇજારદારી નથી, કોઈ વિવેચકની રખાત નથી કે એ કહે એમ મારે વાપરવી. એ મારી માતૃભાષા છે અને પિતૃભાષા છે, મારી ધરતીની અને મારી મિટ્ટીની ભાષા છે, મારા દિલની અને મિજાજની ભાષા છે.

ગુજરાતી મધ્યમાર્ગી પ્રજા છે - મહાજાતિ છે કે મીની જાતિ એ ખબર નથી. ‘બોલે એનાં બોર વેચાય’ની સાથે સાથે જ એ કહી શકે છે ‘ન બોલ્યામાં નવ ગુણ !’ ગરવી ગુજરાતની સાથે સાથે એ ગાંડી ગુજરાત પણ કહેવાય છે. કદાચ ‘દાઝ’ જેવો શબ્દ આ ભાષા જ આપી

શકે, દાઝ એટલે લાગણી, અનુકંપા, પ્રેમ, ચીડ, ગુસ્સો, દ્વેષ, વેર, બધું જ ! માનસશાસ્ત્રના 'લવ-હેટ' જેવું કંઈક.

ગુજરાત માટે મને દાઝ છે... અને એ ઉપરના બધા જ અર્થોમાં.

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

- (૧) ગુજરાત રાજ્યનો સ્થાપના દિન કયો ?
- (૨) ગુજરાતીની કઈ વિચિત્રતાઓ લેખક આરંભમાં વર્ણવે છે ?
- (૩) સ્વભાવની કઈ વિરોધિતા ગુજરાતીમાં લેખકને જણાય છે ?
- (૪) ગુજરાતીમાં કઈ કઈ કોમો સમાયેલી છે ?

૨. નીચેનાં વાક્યો સંદર્ભ સાથે સમજાવો :

- (૧) ગુજરાતીઓ મધ્યમમાર્ગી છે.
- (૨) ભારતની બહુ ઓછી પ્રજાઓ પાસે આટલો સુખી મધ્યમવર્ગ છે.
- (૩) ગુજરાતી ભાષામાં અંગ્રેજીની જેમ એક લચીલાપણું છે.

૩. 'આજના ગુજરાતીઓ' પર નિબંધ લખો.

*

૨૩. રમણલાલ જોશી

(૧૯૨૬)

શિક્ષક તરીકે પોતાની કારકિર્દી શરૂ કરી ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભાષાસાહિત્ય ભવનમાં સંશોધક તરીકે જોડાઈ તે જ સંસ્થામાં ક્રમશઃ આગળ વધી હાલ અધ્યક્ષનો માનવંતો હોદ્દો ધરાવનાર રમણભાઈ ગુજરાતના વિદ્વાન વિવેચકોમાં અગ્રગણ્ય સ્થાન ધરાવે છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપપ્રમુખ તથા ગુજરાત રાજ્યની ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના તેઓ અધ્યક્ષ છે. દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમી તથા પી.ઈ.એન.ની વિવિધ સમિતિઓમાં તેઓ સક્રિય સભ્ય છે તથા ભારતીય સાહિત્ય કોશના ગુજરાતી વિભાગના સલાહકાર-સંપાદક છે. તાજેતરમાં યુ.જી.સી.એ તેમની 'નેશનલ લેન્ગ્વેજ' તરીકે વરણી કરી છે.

મહત્વની કૃતિઓ :

ગોવર્ધનરામ : એક અધ્યયન, સમાન્તર,
પરિમાણ, વિવેચનની પ્રક્રિયા, શબ્દસેતુ

ચહેરાઓની ખોજમાં

કવિશ્રી ઉશનસૂના ઇંગ્લેન્ડ-અમેરિકાના પ્રવાસની સાહિત્યિક નીપજ રૂપે આપણને હમણાં કાવ્યસંગ્રહ 'પૃથ્વીને પશ્ચિમ ચહેરે' (પ્ર. આર. આર. શેઠની કંપની, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૧, ડિ. રૂ. ૮) મળ્યો છે. (ભવિષ્યમાં પ્રવાસવર્ણન પણ મળવાની સંભાવના છે.) ઉશનસૂ ગુજરાત કે ભારતના કોઈ ભાગની મુલાકાતે ગયા હોય અને આપણને સોનેટ-યુગ્મો કે સોનેટમાળાઓ ન મળી હોય એવું તે બને ? અને એમાંય આ તો લાંબી વિદેશયાત્રા-પૂરાં ત્રીસ કાવ્યોનો સંગ્રહ !

અત્યારની ગુજરાતી કવિતામાં મનુષ્યના વ્યક્તિત્વલોપની, એની ચહેરાવિહીનતાની વાત

અવારનવાર ચાલતી આપણે સાંભળીએ છીએ ત્યારે મનુષ્યને જેવો છે તેવો ચીતરતી, એની પર અનર્ગળ વહાલ વરસાવતી કવિતાના વાચકો પણ સારી સંખ્યામાં હોવાના. પ્રસ્તુત સંગ્રહની કવિતા એવી સાચા મનુષ્યપ્રેમની કવિતા છે, પ્રેમતત્ત્વમાં જ પરમ આધ્યાત્મિકતા જોતા કવિની આસ્થાની કવિતા છે. એ મનુષ્યનું આકર્ષણ એમને એના 'ચહેરા'માં છે, એટલે આ ચહેરાઓની ખોજની કવિતા છે. પૃથ્વીના પશ્ચિમ ભાગને પણ તે એક 'ચહેરા' રૂપે જ જુએ છે ! ત્રીસે કાવ્યોમાં 'ચહેરા'નો ઉલ્લેખ અગણિત વાર થયો છે. શું દેશમાં કે શું વિદેશમાં ઉશનસૂની શોધ ચહેરાઓની શોધ છે. એટલે જ તો તે આ સમગ્ર યાત્રાને 'ચહેરાયાત્રા' કહે છે. પ્રવાસેથી પાછા ફર્યા બાદ મુંબઈ ઊતરતાં જ તે કહે છે :

મને ચહેરાઓનો ચડસ, મુજ યાત્રા કહી શકું—
હતી ચહેરાયાત્રા, નજર કદીએ ઊતરી ન'તી
ચહેરાથી હેઠે, મુખથી મુખ ને એમ સરકી
ચહેરા-હેલારે, ચગી હતી લહેરાતી ભરતી,
અહો, ચહેરામેળો અતૂટ !...

ઘરે પાછાં આવતાં જાણે મૂળમાંથી ઊખડી જવાયું હોય, ત્રિશંકુ જેવી અવસ્થા થઈ હોય એવું લાગે છે. હૃદયમાં કોઈ હર્ષ નથી. એની એ ચિંતાઓ ઘેરી વળે છે અને પછી તો—

ઊગે ના રેતીની ઉપર પગલું મારી છીછરું,
પુરાણી રેખામાં નીંગળતી નહીં મારી નજરું;
અરેરે, શી રીતે ઊકલી ગયું આ આભ લઈ મેં
પુરાણા ચહેરામાં પ્રવિશવું — હું થીજેલ બરફ —
પુરાણી ટેવોની તરફ,
તૂટી ગૌ શ્રદ્ધા ના ફરીથી ઘરઢેવોની તરફ ?

પશ્ચિમની યાત્રાએ તો તકલીફ ઊભી કરી દીધી ! હવે શું થાય ? કવિની નજર સમક્ષ બસ ચહેરાઓ જ ઊમટે છે. કવિની ચહેરા-ઉત્કંઠાના સ્તોત્ર સમું 'યાત્રા એટલે છેવટે તો પ્રેમયાત્રા' આખું જ ઉતારવું પડે. ખાસ ઉલ્લેખ પાત્ર છે શિમોની-આલ્પ્સમાં મળી ગયેલો આલ્પ્સ જેવો જ અનાવિલ, અકલંક અને શ્વેત આલ્પાઈન ચહેરો, 'ચહાવો જ પડે એવો કમાન્ડિંગ' અને બીજો શિકાગોમાં જ ક્યાંક જોયેલો ગભરુ ચહેરો. કવિ નિઃશ્વાસ નાખે છે કે —

મેં એ ગભરુ ચહેરાને ચૂપચાપ ચાહ્યો હતો, જરાક વધુ
પક્ષપાતથી,

ને હૃદય ધડકી ઊઠ્યું હતું...

હવે આ ચહેરા ક્યાંય, ક્યારેય ફરી મળવાના નહીં.

તો આ ધબકારાનો શો અર્થ હશે આવડી મોટી વિશ્વયોજનામાં ?

અને ન રહેવાતાં, ન સહેવાતાં, પૂર્વ-પશ્ચિમના ભેદો મિટાવી એક નૂતન જગતના સર્જનની
(અને તે પણ 'ચહેરા' રૂપે !) ઇચ્છામાં સ્થિત થાય છે :

હે અજાણ્યા પરદેશી ચહેરાઓ !

શું આપણે નજીક ન આવી શક્યા હોત ?

હું પૂર્વ તમે પશ્ચિમ, એટલે શું વિચ્છેદ જ ?

શું આપણે આટલી તંગદિલીઓમાં

એક વધુ ચાહવા જેવા સુંદર ચહેરાવાળા

એક નૂતન જગતને જન્મ આપવા જોડાઈ શક્યા ન હોત ?

અંરેરે, હે સુંદર અજાણ્યા ચહેરાઓ !

કેવળ નિઃશ્વાસ નાખીને બેસી રહે એવા આ કવિ નથી. તેમનું પરાક્રમ તો જુઓ :

ઘેર પાછો આવી ગયો છું

અને લાવ્યો છું તારી એક રહસ્યવાત;

સાન્તાક્રુઝના એરપોર્ટના

કસ્ટમ અધિકારીઓથી છુપાવી

એક તારો ચહેરો સ્મગલ કરી લાવ્યો છું ને હવે જોરથી ધડકું છું.

આ યાત્રામાં કેવા કેવા અનુભવોમાંથી તે પસાર થયા હતા ! આ સૌમાં ચહેરાઓનું વિસ્મય
તો સર્વત્ર વ્યાપી ગયેલું છે. ગ્રેહાઉન્ડ બસમાં એક રાત્રે કવિ મુસાફરી કરતા હતા. એમની
સાથે મુસાફરી કરતી એક મહિલા એમના ખભા પર ઊંઘી ગઈ. કવિએ તો એક મોટા ખીલેલા
ચંદ્રમુખી ફૂલની જેમ ખભા પર સ્વાભાવિકતાથી ઝીલી લીધી. તે વિચારે છે કે આ રીતે તેને
કોઈ સ્વજનના ખભે અઢેલીને ઊંઘવાની ટેવ હોય ! અને પછી તો કવિ લાગણી અને સૌન્દર્ય
ઉભયના પ્રવાહમાં તણાય છે.

હું એને ચૂમી શક્યો હોત
 એટલી તે નજીક, એનું ઉત્તમાંગ એટલડું
 મારા શ્વાસોની નિકટ, અને વળી રાત...
 પણ એવા સૌભાગ્ય માટે
 મારે હજી કેટલીય વાર મરી જવું પડે.
 હું એને સોહાગરાત્રે આમ...
 પણ તે માટે મારે હજી લેવા પડે કેટલાય જન્મ...

આવો કાંઈક દૈન્યનો ભાવ પણ આવી જાય છે પણ કવિ કશું છુપાવતા નથી. આ ક્ષણે તો તે વ્યવહારુ બની જેટલું મળ્યું તેટલાથી સંતુષ્ટ થાય છે :

અત્યારે તો આટલુંય ઘણું;
 ભલે થોડીક ક્ષણો ધન્ય થાય મારું પુરુષપણ
 આ સુંદર નાજુક ભાર મારે તો બાજુબંધ
 ધારી રહે ભલે થોડીવાર મારો પુરુષનો સ્કંધ.

અમેરિકાના ઉટાહ રાજ્યમાં લોરેટાના પ્રેમની ખીણ આવેલી છે. લોરેટા નામની આદિવાસી યુવતી કોઈ પરદેશી યુવક સાથે પ્રેમમાં પડેલી એની પ્રીતની કરુણ કહાણીની યાદમાં એક ધોધ પડે છે. આ જગ્યાએ પણ તે ગયેલા. અહીં પણ કવિની અનુભૂતિ ‘ચહેરા’ રૂપે જ પ્રગટ થાય છે :

એક ક્ષણની ઉપસ્થિતિ
 પડતા જલપ્રપાતના પારદર્શક ધૂમટામાંથી
 એના નાજુક નમણા ગભરુ નિર્દોષ ચહેરાની એક ઝલક...
 ખીણ ભરીને ચિત્ત ચિત્કારી ઊઠ્યું :
 સુંદર લોરેટા, હું તને ચાહું છું.’

અને પછી તો કવિને વિમાસણ થાય છે કે લોરેટાની પ્રેમકહાણીમાં આ ક્ષણે પોતે પણ આમ સંડોવાઈ ગયા છે એની કોઈ વટેમાર્ગને શી રીતે ખબર પડશે ? પોતાના ચહેરા પર કોઈના પ્રેમની આભા અંકાયેલી દેખાઈ હશે ? પ્રોવોકિયન ખીણમાં અને આંખમાં ઝાકળ જેવું આંસુ બાઝ્યું હતું,

હું એ ક્ષણે સાર્વભૌમ આંસુની બહુ નજીક હતો - અને એ આંસુ હતું - એક સભર સાર્વભૌમ અસ્તિત્વની નિકટતમ.' પ્રેમની અદમ્ય ઝંખના-વેદના અને કારુણ્યના ભાવની યુગપત્ અભિવ્યક્તિ સાંપ્રત કવિતામાં એક સુન્દરમ્ને બાદ કરતાં ઉશનસૂ જેવી કદાચ અન્ય કોઈની નથી.

શિકાગોમાં પણ એવા એક મુગ્ધ ચહેરાનું કામણ કવિસંવિદે પૂરી તન્મયતાથી-આત્યંતિક આત્મીયતાથી અનુભવ્યું હતું. હવે તો આખી પૃથ્વી તેમને આ એક ચહેરાને આકારે આકાર દેખાય છે :

હવે અહીં એશિયાના આ આશિયાનામાં

એ એક ચહેરાની શમા જલાવીને પૃથ્વીનો નકશો ઝંખું છું,

અને... ચહેરા સિવાય હવે કશું જ યાદ નથી.

ને જુઓ વાતો અહીં એક એના સિવાય બીજી બધી વાત જ છેડવાની છૂટ છે...

પણ આપણે તો વગર છૂટે અનેક ચહેરાઓની વાત છેડી ! આ ચહેરાઓની ખોજ એ છેવટે તો પ્રેમની ખોજ છે, અને એ જઈને હસ્તધૂનન કરે છે સમષ્ટિસભર વિભુતત્વને. આ સમગ્ર સૃષ્ટિ એ પ્રેમનો જ પારાવાર છે. એનાં આછાંઅમઘાં અમીછાંટણાં ચહેરાના પ્રતીકે અહીંતહીં ઊભાયાં છે. સમગ્ર પૃથ્વલોક પ્રત્યે વિસ્મય અને આનંદનો પ્રેમભાવ આ રચનાઓમાં પ્રગટ્યો છે.

અનેક કવિઓએ જુદા જુદા સ્વરૂપે આ પ્રેમભાવ ગાયો છે. ઉશનસૂ પણ આ સંગ્રહમાં પૃથ્વી અને મનુષ્ય - ઉભયના પ્રેમનું કાવ્ય આપે છે. 'આલ્પ્સ ઉપર થઈ જતાંઆવતાં' જેવી રચનાઓ પ્રકૃતિ અનુભવને બૃહત સમષ્ટિ અનુભવના ઘટક રૂપે આલેખે છે. મેનહટન અને લંડનના લેન્ડસ્કેપ પણ સરસ આલેખાયા છે. સંસ્કૃતિ, રીતરિવાજ, પરિવેશ બધું જુદું હોવા છતાં મનુષ્ય તો પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં સર્વત્ર સરખો છે, આ મનુષ્યપ્રેમનું ગાન ઉશનસૂે ગાયું છે. સામાન્ય વ્યક્તિ કે વિશિષ્ટ વ્યક્તિ છેવટે તો સમષ્ટિના પ્રેમનું રશ્મિ છે. આ ચહેરાયાત્રા-પ્રેમયાત્રાની પરણતિ છેવટે તો શાંતિમાં થાય છે - 'શાંતિનીડે પરિણતિ.' આ શ્રદ્ધા - લલકાર છન્ન રૂપે રહીને 'અશાંતિ'નું કાવ્ય સર્જવામાં કેવો સહાયભૂત બન્યો એનો હૃદય પરિચય આ સંગ્રહ કરાવે છે. એથી અદકી કાવ્યયાત્રાની પરિણતિ બીજી શી હોઈ શકે ?

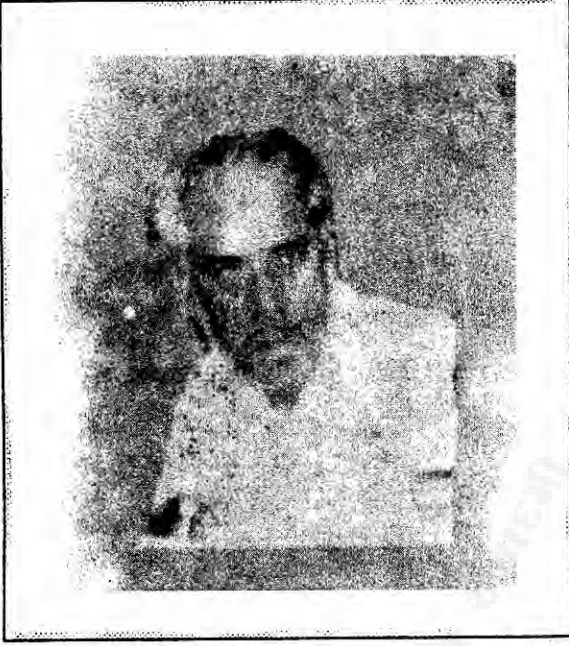
સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 - (૧) 'પૃથ્વીને પશ્ચિમ ચહેરે' શું છે ?
 - (૨) કવિ ઉશનસે એને એ નામ શા માટે આપ્યું છે ?
 - (૩) કવિ સ્વદેશ પાછા ફરે છે ત્યારે મુંબઈ ઊતરતાં શું કહે છે ?
 - (૪) ઘેર કઈ રહસ્યવાત કવિ લાવ્યા છે ?
 - (૫) લોરેટાની વાત કવિ કઈ રીતે રજૂ કરે છે ?
૨. નીચેનાં વાક્યો સંદર્ભ સાથે સમજાવો :
 - (૧) પશ્ચિમની યાત્રાએ તો તકલીફ ઊભી કરી દીધી !
 - (૨) આ સર્વમાં ચહેરાઓનું વિસ્મય તો સર્વત્ર વ્યાપી ગયેલું છે.
 - (૩) આ ચહેરાઓની ખોજ એ છેવટે તો પ્રેમની ખોજ છે
૩. કવિ ઉશનસ પર ટૂંક નોંધ લખો.

*

૨૪. મોહમ્મદ માંકડ

(૧૯૨૮)

ગુજરાત સરકારની ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીના પ્રથમ અધ્યક્ષ શ્રી મોહમ્મદભાઈ કુશળ વાર્તાલેખક અને લોકપ્રિય કટારલેખક હોવા ઉપરાંત એક અચ્છા વક્તા પણ છે. સતત વાચન અને જ્યોતિષ અને આ બે એમના ખાસ રસના વિષયો. તેમણે વિપુલ લેખન કર્યું છે અને હજી કલમ વણથંભી છે. હાલમાં ગુજરાત રાજ્ય પબ્લિક સર્વિસ કમિશનમાં સભ્ય તરીકે સેવાઓ આપે છે.

સાત સોનેરી શબ્દો પછીનો આઠમો શબ્દ

With happy people I never found restlessness

– Phil Bosmans

મહાન વૈજ્ઞાનિક આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈનને એક માણસે એક વાર પત્ર લખ્યો હતો કે આપ જગતના મહાન વિજ્ઞાની છો એ જ રીતે મહાન વિચારક પણ છો, તો આપના વિચારના નિયોડરૂપ મને છ શબ્દો ન લખી મોકલો ?

એના જવાબમાં આઈન્સ્ટાઈને લખ્યું : ઈશ્વર, દેશ, પત્ની, ગણિત, મનુષ્ય, શાંતિ.

કોઈ પણ માણસ આ છ શબ્દો ઉપર વિચાર કરશે તો તેમાં તેને આઈન્સ્ટાઈનના મહાન વિચારોનું રહસ્ય અને જીવન વિષેની તેમની ઊંડી સમજણ દેખાશે. શબ્દોને આજકાલ આપણે સાવ છીછરા અને અર્થહીન બનાવી મૂક્યા છે. ત્યારે એક શબ્દ કેટલું બધું કહી શકે છે એનો આના ઉપરથી આપણને ખ્યાલ આવે છે. આજે તો બધું જ ગરમાગરમ વેચાય છે. મોટા

મોટા શબ્દો અને ખોટી ખોટી વાતો. ક્યારેક તો જેનો કશો જ અર્થ ન હોય એવા ભારે અને નિરર્થક શબ્દોના ઢગલા જ વાચકો સામે ખડકાયેલા હોય છે. લખનારને જ્યારે કશું જ કહેવાનું નથી હોતું ત્યારે તે મોટા શબ્દોમાં ખોટી વાતો કહેવાનું શરૂ કરે છે. અને હમણાં તો એનો પણ જાણે અતિરેક થઈ રહ્યો છે. આવા તોફાની સમયમાં ફરી એક વાર, આખાયે વિશ્વમાં જેનું વરદાન માત્ર માણસને જ મળ્યું છે એ શબ્દની શક્તિનો અને એના રહસ્યનો આપણે ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરીએ તે જરૂરી લાગે છે.

જોશુઆ લિબમેને લખ્યું છે કે, હું જ્યારે યુવાન હતો ત્યારે મારા ભાવિ જીવનની પસંદગી માટે મેં છ શબ્દો પસંદ કર્યા હતા અને તેને મારા ઓફિસના ટેબલ ઉપર મારી સામે રાખતો હતો. એ શબ્દો હતા - તંદુરસ્તી, પ્રેમ, નિપુણતા, સત્તા, ધન, કીર્તિ.

એક અમેરિકન માટે એના જીવનનો આખો નકશો દોરી શકે એવા આ છ શબ્દોને ચોક્કસ ગણી શકાય. (પાછળથી એણે એમાં એક ફેરફાર કર્યો હતો.)

આમ, શબ્દ એક શક્તિ છે અને આખાયે પ્રાણીજગતમાં મનુષ્ય સિવાય એની બક્ષિસ કદાચ બીજા કોઈ પ્રાણીને મળી નથી. હમણાં જહોન ગાર્ડનરના એક લેખમાં એણે એવો પ્રશ્ન કર્યો છે કે એકવીસમી સદીમાં જીવનાર કોઈ પણ વ્યક્તિ માટે સાચી શિખામણનો માત્ર એક જ શબ્દ તમારે આપવાનો હોય તો તમે કયો શબ્દ એને આપો ?

આ વાત એણે અનેક માણસોને, અનેક સંમેલનોમાં અને મિત્રોની જુદી જુદી મહેફિલોમાં પૂછેલી. અને ઘણાબધા માણસો પાસેથી જુદા જુદા શબ્દો જાણ્યા પછી તેમાંથી સૌથી અગત્યનો એક શબ્દ તેણે પસંદ કર્યો છે : Live - જીવનને બરાબર જીવો.

આમ તો શબ્દ સામાન્ય લાગે છે. પરંતુ આ વીસમી સદીમાં આપણે જે ઉતાવળિયું, અધકચરું અને મૂર્ખાઈભર્યું જીવન જીવી રહ્યા છીએ એ જોતાં એમ લાગે છે કે એકવીસમી સદીના કોઈ પણ માણસ માટે આ Live શબ્દ કદાચ સૌથી ઉપયોગી થઈ પડશે. જીવન જીવવું એટલે માત્ર આ પૃથ્વી ઉપર ખાવું પીવું અને અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવું એટલો જ એનો અર્થ નથી. એનો અર્થ ઘણો વિશાળ છે.

થોન્ટર્ન વાઇલ્ડરના એક નાટક ‘અવર ટાઉન’માં એક યુવાન સ્ત્રી એકાએક મૃત્યુ પામે છે, પરંતુ પછી તેને તેના જીવનનો માત્ર એક દિવસ જીવવાની ફરીથી તક આપવામાં આવે છે. આ દિવસ તેણે કયો પસંદ કરવો એ તેની મુનસફી ઉપર હોય છે. એ યુવાન સ્ત્રી પોતાની વીસમી વર્ષગાંઠનો દિવસ પસંદ કરે છે. આ દિવસ તેને પૂરેપૂરી તીવ્રતાથી જીવી લેવાની-જાણી

લેવાની ઇચ્છા હોય છે. બધું જ જોઈ લેવાની, જાણી લેવાની અને માણી લેવાની ઇચ્છા હોય છે.

પરંતુ અફસોસ સાથે તેને ખ્યાલ આવે છે કે જે ઉત્કટતાથી એ પોતે સમજતી હતી એવી કોઈ ઉત્કટતા કે સમજણ તેના કુટુંબીજનોમાં નહોતી. તેનાં સગાંવહાલાં અને કુટુંબીઓ પોતાની જિંદગીના દિવસને જાણે બેફિકરાઈથી વેડફી રહ્યાં હતાં. તેની માતાનો હાથ પકડીને તે ઉત્તેજનાથી કહે છે : ‘બા, તું એક વાર મારી સામે તો જો.’

અને આખરે વિશાળ ધરતી સામે જોઈને અફસોસથી બોલી ઊઠે છે : ‘ઓ સુંદર પૃથ્વી, ઓ ધરતી ! તું કેટલી અદ્ભુત છે ! કેટલી અદ્ભુત છે ! કેટલી ભરપૂર છે ! પરંતુ તારા ઉપર જીવનાર કયો મનુષ્ય તારા સૌંદર્યને જોઈ શકે છે ! આહ ! જીવન જીવવું તે કેટલું રહસ્યમય અને ભર્યું ભર્યું છે, પરંતુ માણસને તેની ખબર નથી અને આ ભરપૂર જિંદગીમાંથી આખરે તે ખાલી હાથે જ વિદાય લે છે.’

આ નાટકમાં લેખક જે કહે છે એનાથી આપણને લાગે છે કે લાખો કરોડો માણસો પોતાનું જીવન માત્ર વેડફી રહ્યા છે, એટલે આ વીસમી સદીમાં કે એકવીસમી સદીમાં મનુષ્ય માટે કોઈ સૌથી ઉત્તમ શબ્દ હોય તો તે છે : Live – જીવનને બરાબર જીવવું, અનુભવવું, તેના પ્રત્યે સજાગ રહેવું અને જીવનનો જે સ્વાભાવિક ક્રમ છે તે પ્રમાણે હર ક્ષણે વિકાસ પામવો.

કેટલાક માણસોએ Live ના બદલે Love શબ્દ પસંદ કર્યો છે. અહીં પ્રેમ એટલે પતિ-પત્નીનો, ભાઈ-બહેનનો કે જીવ માત્ર ઉપરનો પ્રેમ, એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રેમનો ખરો અર્થ છે : ‘કોઈ પણ વ્યક્તિ સાથે કશીયે લેતી-દેતીની ઇચ્છા વિનાનો વ્યવહાર.’ આવો પ્રેમ જ શુદ્ધ અને નિર્દોષ હોઈ શકે છે.

કેટલાક લોકોએ ઉપરના બે શબ્દના બદલે Learn – શીખવું એવો શબ્દ પસંદ કર્યો છે. આ શબ્દ પણ જીવનમાં બહુ જ અગત્યનો શબ્દ છે. અઢારમી કે ઓગણીસમી સદીમાં પણ એટલો જ અગત્યનો હતો અને એકવીસમી કે બાવીસમી સદીમાં પણ એટલો જ અગત્યનો હશે. આ શીખવું શબ્દને આપણે શિક્ષણ સાથે જોડીને નીરસ અને કંટાળાજનક બનાવી દીધો છે. જ્યાં સુધી કોઈ પણ વસ્તુને તમે પ્રેમથી શીખતા નથી ત્યાં સુધી તમે કશું જ શીખી શકતા નથી. બાળક ચાલવા શીખે છે. પડી જાય છે. ફરી પ્રયત્ન કરે છે, ફરી પડે છે. હાથ-પગ-નાક-હોઠ

છોલાય છે. તે રડે છે, હસે છે, પરંતુ અંતે તે ચાલતાં શીખીને જ રહે છે. અને જ્યારે તે બે પગ પર અડીખમ રહીને ચાલતાં શીખે છે ત્યારે જ સાચા અર્થમાં માણસ બની શકે છે. એટલે જે શીખવાનું હોય તે આવી રીતે શીખવું જોઈએ.

કેટલાક માણસો કહે છે કે, ખરેખર તો માણસે પોતાની જાત સાથે સંવાદ સાધીને જીવતાં શીખવાની જરૂર છે. અને એનો જ અર્થ શીખવું અથવા તો સાચા અર્થમાં શિક્ષણ છે. આ પણ વિચારવા જેવી બાબત છે.

આમ, ત્રણ બહુ જ અગત્યના શબ્દો જીવન જીવવું, પ્રેમ કરવો અને શીખવું, એ આપણે જોયા. પરંતુ જ્યારે તમે જુદા જુદા ક્ષેત્રના માણસોને એક જ શબ્દ પસંદ કરવાનું કહો ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ અલગ અલગ શબ્દો પસંદ કરશે. કોઈ ધાર્મિક માણસનો એક જ શબ્દ હશે - શ્રદ્ધા. વૈજ્ઞાનિક કહેશે, શોધ. અને ઉદ્યોગપતિ કહેશે, ઉત્પાદન.

કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાનીઓને એક શબ્દ પસંદ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેમની પસંદગી હતી Think. આ Think અથવા તો વિચારવાની પ્રક્રિયામાં Understand અને know એટલે કે સમજવાની અને જાણવાની વાત પણ આપોઆપ જ આવી જાય છે. બીજા કેટલાકે બીજા પણ જુદા જુદા શબ્દો પસંદ કર્યા હતા.

જહોન ગાર્ડનરને જ્યારે તેની પોતાની પસંદગી વિષે પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે અનેક ક્ષેત્રોના, અનેક અનુભવી માણસોએ પસંદ કરેલા શબ્દોમાંથી સાત શબ્દો પસંદ કર્યા છે. એટલે કે એકવીસમી સદીમાં જીવનાર કોઈ પણ વ્યક્તિ માટે તેની પાસે એક નહિ પરંતુ સાત શબ્દો છે. એ શબ્દો છે : જીવન જીવો, પ્રેમ કરો, શીખો, વિચારો, આપો, હસો, પ્રયત્ન કરો (Live, Love, Learn, Think, Give, Laugh, Try).

ઉપરના સાત શબ્દોમાં તમે કશું ઉમેરી શકો એમ છો ?

મને પોતાને એમ લાગે છે કે ઉપરના સાત શબ્દોમાં લગભગ બધું જ આવી જાય છે. છતાં એકવીસમી સદીમાં જેની બહુ જ જરૂર પડવાની છે એવો એક શબ્દ એમાં નથી. એ શબ્દ જો મારે સૂચવવાનો હોય તો હું આ શબ્દ સૂચવું - Relax. મને લાગે છે કે જહોન ગાર્ડનરે સૂચવેલા સાત શબ્દો પ્રમાણે જીવનાર માણસને આ શબ્દની અચૂક જરૂર પડવાની. અને તો તે ઉપરના સાતેય શબ્દોને ખરા અર્થમાં જીવી શકશે અને જીવનનું સાચું સુખ પામી શકશે. તમે શું માનો છો ?

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 - (૧) સાત સોનેરી શબ્દો પછીનો આઠમો શબ્દ કયો ?
 - (૨) આઇન્સ્ટાઇને કયા છ મહત્ત્વના શબ્દો આપ્યા ?
 - (૩) ગાર્ડનરે કયા સાત શબ્દોને મહત્ત્વના ગણ્યા છે ?
 - (૪) આઠમા શબ્દની મહત્તા લેખકે કઈ રીતે વર્ણવી છે ?
૨. નીચેનાં વાક્યો સંદર્ભ સાથે સમજાવો :
 - (૧) શબ્દ એક શક્તિ છે અને આખાય પ્રાણીજાતમાં મનુષ્ય સિવાય એની બક્ષિસ કદાચ બીજા કોઈ પ્રાણીને મળી નથી.
 - (૨) કેટલાક માણસોએ LIVEને બદલે LOVE શબ્દ પસંદ કર્યો છે.
 - (૩) 'બા, તું એક વાર મારી સામે તો જો.'
૩. વાઇલ્ડરના 'અવર ટાઉન'ની કથા લખો.

*

૨૫. કુમારપાળ દેસાઈ

(૩૦-૮-૪૨)

ગુજરાતના જાણીતા લેખક 'જયભિખુ'ના સુપુત્ર કુમારપાળે પિતાનો જ્ઞાનવારસો જાળવ્યો છે એટલું જ નહીં, વૃદ્ધિ પણ કરી છે. માર્મિક જીવનપ્રસંગોના આલેખક તરીકે, ક્રિકેટના રમત વિવેચક તરીકે, જૈન સાહિત્યના અભ્યાસી તરીકે, અભ્યાસશીલ વક્તા તરીકે, ગુજરાતીના વિદ્યાર્થીપ્રિય અધ્યાપક તરીકે તથા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મંત્રી તરીકે સુપ્રતિષ્ઠિત કુમારપાળ ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક છે. પ્રૌઢો માટે ને બાળકો માટે લખાયેલી તેમની કૃતિઓ પારિતોષિક વિજેતા બની છે.

ત્રણ રત્નો

આર્યદેશનો વેપારી યવન દેશમાં ગયો. યવનરાજને નજરાણામાં વસ્ત્રો, મણિ ને રત્નો ભેટ ધર્યાં.

રત્નો તો અમૂલ્ય હતાં. કેટલાંક અંધારામાં અજવાળાં કરતાં, કેટલાંક પાણીમાં માર્ગ કરતાં, તો કેટલાંક મૂઠીમાં રાખતાં અજબ ગરમાવો આપતાં.

યવનરાજ કહે : 'રે વેપારી ! તારા દેશમાં અજબ રત્નો પાકે છે. મારા દેશમાં તો ફક્ત ડુંગળી પાકે છે. મારે તારો દેશ જોવો છે.'

આર્ય વેપારી ને યવનરાજ ભારતમાં આવ્યા. અહીં આખું ઝવેરીબજાર હતું. ભાતભાતમાં રત્નો હતાં. યવનરાજ તો એક જુએ ને એક ભૂલે.

રત્નોનો દાબડો લઈને બેઠેલા એક ઝવેરીએ એકાએક દાબડો બંધ કર્યો, ને કહ્યું :
'રે ! વનમાં મહાઝવેરી આવ્યા છે. મારે ત્યાં જવું છે. અજબ અજબ રત્નો તેમની પાસે
છે.'

યવનરાજ તેની સાથે મહાઝવેરીને જોવા વનમાં આવ્યો, ત્યારે જોયું તો એક સાવ
વસ્ત્ર વગરનો માણસ બેઠેલો. પણ એની વાણી સાકર-શેરડી જેવી મીઠી હતી.

યવનરાજ કહે : 'આ તમારો મહાઝવેરી ? એની પાસે તો પહેરવા કપડાંય નથી !'

વેપારી કહે : 'તમે ચાલો, ને પરિચય કરો. મહારત્નોનો એ ઝવેરી છે.'

યવનરાજે તો જઈને પ્રભુ મહાવીરને પ્રશ્ન કર્યો : 'આપની પાસેનાં રત્નો બતાવશો ?'

'મારી પાસે અનેક રત્નો છે, એમાં ત્રણ રત્નો તો અજબગજબ છે. પહેલા રત્નનું
નામ તે જ્ઞાન. એનાથી સારું શું અને ખોટું શું એની સમજ પડે છે.

'બીજા રત્નનું નામ છે શ્રદ્ધા. સારું જાણ્યું, ખોટું જાણ્યું, પણ તે વાત પર શ્રદ્ધા
થાય તો કામ થાય. માટે એ રત્નનું નામ શ્રદ્ધારત્ન છે.'

'ત્રીજા રત્નનું નામ છે કાર્યરત્ન. જ્ઞાન થયું, શ્રદ્ધા બેઠી, પણ જો આચરણ ન કર્યુંતો
બધું નકામું. આ કાર્યરત્ન તેમને આચરણ કરવા પ્રેરે છે.'

યવનરાજ કહે : 'અદ્ભુત છે આ રત્નો ! મારે એ સ્વીકાર્ય છે. મને દીક્ષા આપો.'

જ્ઞાન, દર્શન ને ચારિત્ર - આ ત્રણ રત્નો કિરાતરાજને અપૂર્વ મળ્યાં. એનો બેડો
પાર થઈ ગયો.

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

(૧) આર્યદેશના વેપારીએ યવનરાજને શેની ભેટ ધરી ?

(૨) એ ભેટમાં વિશેષ ભેટ કઈ હતી ?

(૩) ભેટ મળ્યા પછી યવનરાજને શેની ઇચ્છા જન્મી ?

(૪) આર્ય વેપારી ને યવનરાજ ક્યાં આવ્યા ?

(૫) વેપારી રાજાને ક્યાં લઈ ગયો ?

- (૬) ઝવેરી તેમને ક્યાં લઈ ગયો ?
(૭) વનમાં કોણ હતું ?
(૮) પ્રભુ મહાવીરે ક્યાં ત્રણ રત્નોની વાત કરી ?
(૯) દીક્ષા એટલે ?

૨. મહાવીરે આપેલાં ત્રણે રત્નોનું મહત્ત્વ સમજાવો.

૩. વાક્યમાં વાપરો - સમજાવો :

- (૧) ભેટ ધરવું.
(૨) એક જુએ ને એક ભૂલે.
(૩) બેડો પાર થવો.

*

૨૬. દુલેરાય લખાભાઈ કારાણી

(૧૮૯૬)

કચ્છી સાહિત્યના અગ્રગણ્ય સંશોધક અને સંપાદક દુલેરાયભાઈ કચ્છ રાજ્ય વખતે કેળવણી ખાતામાં ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટર હતા. કચ્છી, ગુજરાતી અને હિંદીના કવિ તરીકે સુપ્રતિષ્ઠિત છે.

મહત્વની કૃતિઓ :

કચ્છનાં રસઝરણાં, વતનજી વાણી.

લાખા ફૂલાણીનો ઘોડો : પબ્લુપસર

કોઈ પુરુષ કોઈ ઘોડલો, કોક સલૂણી નાર,
સરજનહારે સરજિયા, ગણ રતન સંસાર.

આ નાનકડો દોહરો અશ્વના મૂલ્યની મહત્તા કહી જાય છે.

કચ્છ - કાઠિયાવાડના ઘોડા અને કચ્છ - મારવાડની સાંઢણીઓની ઝડપી ગતિ એક સમયે સમસ્ત ભારતમાં સુવિખ્યાત હતી. કચ્છના પવનવેગી અશ્વો અને પાણીપંથી સાંઢણીઓની ગતિ વંટોળિયાના વેગની હરીફાઈ કરતી હતી. કેવું હતું એ સમયના કચ્છનું પશુધન !

મલપતી મહાલતી, ફલંગ ચાલતી,
સાંઢણીઓ તણાં ઝુંડ ફરતાં,

પવનથી અમકતા, ઘોડલા ધમકતા;
 ધમકતા ધરણે પર પાવ ધરતા,
 ઢળકતી ઢેલ રી, રણકતી માણકી,
 થનગતી કોંતલો કનક વરણી,
 ભારતી માતાને ખોળલો ખેલતી,
 ધન્ય હો, ધન્ય હો, કર્છ ધરણી !

આવી કર્છની ધરતી પર આજથી એક હજાર વરસ પહેલાં લાખા ફૂલાણી નામે એક મહાપ્રતાપી રાજવી થઈ ગયો. એના પિતાનું નામ ફૂલ જામ હોવાથી સો કોઈ એને લાખા ફૂલાણીના નામે ઓળખતા.

કર્છના કેરાકોટમાં એની રાજધાની. લાખો ફૂલાણી મહાપરાક્રમી અને દાનવીર રાજા હતો. કર્છ, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત અને મારવાડ સુધી એની ઉજ્જવળ કીર્તિનાં ગુણગાન ગવાતાં, આજે પણ ગવાય છે.

પારેવાંને પણ જે મોતીનો ચારો ચણવા આપે એવા આ લાખા ફૂલાણી પાસે ઉત્તમ ઓલાદનો અને ઉમદા તુખમનો એક પાણીદાર અશ્વ હતો. એનું નામ હતું - 'પબુપસર'.

કર્છની ધરતી ઘણા જૂના વખતથી ઊંચી જાતના અશ્વો માટે પ્રખ્યાત છે. પબુપસર પણ એવા જ પ્રકારનો એક પાણીપંથો ઘોડો હતો. લાખા ફૂલાણીને એના જીવ કરતાં પણ એ વહાલો હતો. એનો મોરો, એની ડોકની મરોડ અને કમાન જેવી એની કાનસૂરીએ લાખા ફૂલાણી પર અજબ આકર્ષણ જમાવ્યું હતું. પીઠ પર હાથ ફેરવતાં હાથ સરકી જાય, અરે એની પીઠ પર બેઠેલી માખી પણ લપસી જાય એવી મુલાયમ અને સુંવાળી એની રેશમી ચામડી હતી.

પવનવેગે ચાલતો આ પાણીદાર ઘોડો ફૂલાણી રાજાની આખી ઘોડાહારમાં પ્રથમ પંક્તિનો અને સૌથી શ્રેષ્ઠ ઘોડો હતો. એટલે જ લાખા ફૂલાણીનો એ માનીતો મિત્ર બની ગયો હતો.

રણસંગ્રામના સમયે લાખો પબુપસર ઉપર જ સવારી કરતો. જેવો લાખો શૂરવીર હતો તેવો જ શૂરવીર તેનો ઘોડો પબુપસર હતો. દુશ્મનના પ્રહારથી ડરી જઈને રણમેદાનમાં એ કદી પાછી પાની કરતો નહિ. જામ લાખા જેવો જ એનો આ અશ્વ પબુપસર પણ રણવીર હતો- રણધીર હતો.

એક વાર જામ લાખાના આ માનીતા અશ્વને એક વિચિત્ર પ્રકારનું દર્દ થઈ આવ્યું. કંઈપણ

દેખીતા કારણ વગર તે પોતાનો એક પગ ઊંચો ને ઊંચો અધ્ધર ઝીલી રાખતો.

જામ લાખાએ એના દર્દની ચિકિત્સા માટે દેશવિદેશથી શાલિહોત્ર શાસ્ત્રના નિષ્ણાત એવા અનેક અશ્વવૈદોને બોલાવીને કેટલાયે ઇલાજ કામે લગાડ્યા પરંતુ એના વહાલા અશ્વના આ અજબ જેવા રોગનું સાચું નિદાન કરવા માટે એક પણ ઉપાય કારગત નીવડ્યો નહિ.

આમ ને આમ છ મહિના વીતી ગયા. આમ છતાં એનો પ્યારો પબુપસર એવો ને એવો લંગડાતો જ રહી ગયો.

એ જ અરસામાં ગુજરાતના સોલંકી રાજા ભુવનાદિત્યના ત્રણ કુમારો રાજ, બીજ અને દંડક દેશાટન અર્થે નીકળ્યા હતા. ફરતા ફરતા આ ત્રણે રાજકુમારો કચ્છમાં આવી ચઢ્યા. રાજ સૌથી મોટો હતો. અંધ હતો. આમ છતાં અશ્વચિકિત્સામાં નિષ્ણાત હતો.

જામ લાખાએ આ ત્રણે કુમારોનો સારી રીતે સત્કાર કર્યો. પબુપસરના દર્દની ચિકિત્સા કરવા તેણે રાજકુમાર રાજને વિનંતી કરી. રાજ સોલંકીએ પબુપસર પાસે આવીને એના આખા શરીર પર હાથ ફેરવીને બારીક નિરીક્ષણ કરી લીધું. ઊંડી પરીક્ષાને અંતે એને જાણવા મળ્યું કે, પબુપસરને કોઈ ખાસ દર્દ નથી. માત્ર સ્વપ્નઘાતને લીધે જ એ લંગડો બની ગયો છે.

માણસોને જેમ સ્વપ્ન આવે છે તેમ ઘોડાઓને પણ સ્વપ્નાં આવતાં હોય છે એ વાત એના લક્ષમાં જ હતી.

સ્વપ્નની લડાઈમાં વાગેલા ઘાની ભ્રમણાથી પબુપસર એનો એક પગ જમીન પર માંડતો નથી, એ હકીકત એના લક્ષમાં આવી ગઈ. ઘોડાનું આ વિચિત્ર દર્દ દૂર કરવા માટે એણે એવો જ એક વિચિત્ર ઉપાય અજમાવવાની યોજના કરી.

રાજ સોલંકીએ લશ્કરની બે ટુકડીઓને શસ્ત્રસજ્જ કરાવીને તેમને બહાર મેદાનમાં ખડી કરાવી દીધી. આ બંને ટુકડીઓને રણસંગ્રામનો ખરેખરો દેખાવ કરવાનો હકુમ આપવામાં આવ્યો.

સિંધૂડો વાગવા લાગ્યો, રણભેરીના ગગનભેદી નાદ આકાશમાં ગાજવા લાગ્યા. કૃત્રિમ રણસંગ્રામનું આ રણમેદાન રણવીરોની રણહાકથી ગાજી ઊઠ્યું.

તલવાર, બરછી, ભાલા આદિ યુદ્ધનાં શસ્ત્રો સૂર્યના પ્રકાશમાં ચમકવા લાગ્યાં. ઉભય પક્ષો વચ્ચે જાણે ખૂનખાર જંગ ખેલાવાનો હોય એવો આબેહૂબ દેખાવ રજૂ કરવામાં આવ્યો.

એ વખતે જામ લાખા ફૂલાણીએ રાજ સોલંકીની ગોઠવણ અનુસાર પબુપસર પર સવાર થઈને એક વીર હાક સાથે તેને એડી લગાવી. જામ લાખાના પગની એડી લાગતાં જ પબુપસરની

આંખોમાં વીરસનો જુસ્સો ચમકી ઊઠ્યો. કોઈ અનેરા શૌર્યનું જોમ એનામાં ઊછળી આવ્યું. સ્વપ્નનો ઘા ભૂલી જઈને તેણે શૂરાતનના આવેશમાં ને આવેશમાં પોતાનો લંગડો પગ સડાપ ! દેતો ધરતી પર માંડી દીધો.

બંને બાજુના સૈનિકોના હર્ષનાદોથી વાતાવરણ ગાજી ઊઠ્યું. જામ લાખાના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. એના પ્રાણપ્યારા અશ્વનું અસાધ્ય દેખાતું દર્દ આમ એકાએક દૂર થતાં સોલંકી રાજકુમાર રાજદેવને તે હર્ષોલ્લાસથી ભેટી પડ્યો.

અંધ રાજકુમાર રાજની આ અજબ જેવી હિકમતના પુરસ્કાર તરીકે તેણે પોતાનાં બહેન રાયાજીનાં લગ્ન રાજ સોલંકી સાથે ઘણા ધામધૂમથી કરી દીધાં. એના વહાલા અશ્વ પબુપસર પર એનો કેવો અદ્ભુત પ્રેમ !

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

- (૧) કચ્છની ધરતી શેને માટે પ્રખ્યાત છે ?
- (૨) સંસારમાં કયાં ત્રણ રત્નો ઈશ્વરે સજ્યાં છે ?
- (૩) કચ્છનું કયું પશુધન છે ?
- (૪) કચ્છનો રાજા લાખોજી શેને માટે જાણીતો હતો ?
- (૫) તેને ગમતો સાથી કોણ હતો ?
- (૬) પબુપસરને એક વાર શું થઈ ગયું ?
- (૭) રાજાએ તેને માટે શું શું કર્યું ?
- (૮) અશ્વની માંદગીમાં તેનાથી કોઈ ફરક પડ્યો ?
- (૯) અંધ રાજ શેનો નિષ્ણાત હતો ?
- (૧૦) એણે પબુપસરનો શો ઇલાજ કર્યો ?
- (૧૧) રાજને ઇનામમાં શું મળ્યું ?
- (૧૨) દોહરો એટલે ?

૨. પબુપસરનું વર્ણન કરો :

૩. શબ્દો સમજાવો : પશુધન, સલૂણી, સરજનહાર, અશ્વચિકિત્સા, અસાધ્ય

૪. વાક્યમાં વાપરો : પાછી પાની ન કરવી, કારગત ન નીવડવો, ખડી કરવી, એડી લગાવવી.

*

૨૭. શાંતશીલા ગજજર

(૧૯૨૯)

દારેસલામમાં જન્મેલાં શાંતશીલાબહેન લંડનમાં મેટ્રિક થયાં. ૧૯૫૫થી લંડનમાં જ વસવાટ કર્યો છે. નાનપણથી જ સાહિત્યશોખ, તેથી અવારનવાર લેખન કરતાં. ટૂંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ 'અમીવર્ષા' (જેમાંની કેટલીક વાર્તાઓ તો પંદર વર્ષની કુમળી વયે જ લખાયેલી હોવા છતાં સુવાચ્ય છે) આપ્યા પછી તેમની બીજી કૃતિ 'પિયુ તારાં ચરણો' પ્રકાશના પંથે છે.

કૃતિઓ : અમીવર્ષા (ટૂંકી વાર્તાઓ)

પિયુ તારાં ચરણો (નવલકથા)

અમીવર્ષા

નાના બાળકની જેમ રિસાઈને એક બાજુ બેઠું હોય તેવું નાનકડું ગામ. પણ આસપાસ ખેતર-વાડીઓ હોવાથી વસ્તી સારી હતી. અને કમલપુષ્પે ભ્રમરી રીઝે તેમ ખેડૂતોના અનાજને સ્થાન આપતી વ્યાપારીઓની દુકાનો પણ હતી. ગામને પાદરે હતું પાણીથી ભરપૂર તળાવ. લોક કહેતા હતા કે તે તળાવ ઉનાળે પણ સાવ સુકાઈ ન જતું... અને ગામને પ્રેમથી પાણી પાતું હતું. તે પ્રભાતની પનિહારીઓનું પનઘટ હતું... મધ્યાહનની ભતવારીનું વિરામસ્થાન હતું... અને સંધ્યાએ દેવના દીધેલાઓનું કીડાંગણ હતું. તળાવની પાળે હતું વટવૃક્ષનું ઝુંડ અને ઝુંડે હતા પાકા લાલ ટેલ... અને ખેતરોમાં ગોફણોના મારથી થાકી પંખીવંદ કલરવ કરતું ટેલની મિજબાની ઉડાવતું... સાંજે દેવના મંદિરે આરતી થતી ત્યાં સુધી પ્રસાદની લાલચે

બાળકો તળાવના આરે રમતાં. સંધ્યાનો સૂર્ય જગતને કાળાપાણીની સજા ફરમાવતો, તુરંગના દરવાજે તાળું લટકાવતો વિલીન થઈ ગયો... અને તાળાડૂપી ચંદ્ર આકાશી દરવાજે ટમટમી રહ્યો... અને સંત્રીરૂપ તારકો પહેરા ભરવા લાગ્યા... જગતનું તિમિર વીસરી જઈને પણ નિર્દોષ બાળકો રેતીનાં ઘર બનાવીને રમતાં હતાં.

“અલ્યા રમુડા ! મારું ઘર કેમ ભાંગી નાંખ્યું ? તારી બહેનનું ભાંગને અદેખો કહીનો ?” છ વર્ષની બાલિકા વર્ષા મોં પર લટકતી વાળની લટ આઘી કરતાં ખિજવાઈને બોલી.

“હવે જા... જા... મારી બહેનનું ઘર શા માટે ભાંગું ? મારી બહેન કરતાં તેં સારું ઘર કેમ બનાવ્યું ? હવે એનું જો કેવું સરસ છે ને તારું જો દેવને પગે લાગ્યું છે.” આઠ-નવ વર્ષના રમેશે વીરની અદાથી જવાબ વાળ્યો.

“તો જો, તારી બહેનનું પણ દેવને પગે પડ્યું... અદેખો...” અને વર્ષાએ પણ લાત મારી રમેશની નાની બહેનનું ઘર ભાંગી નાંખ્યું અને પછી તાળીઓ પાડી રમેશને ચીડવવા લાગી... “અદેખો ! રાક્ષસકાકો !” અને રેતીની મૂઠી ભરી વર્ષાએ રમેશ ઉપર ઉડાડી... રમેશના વાળ અને આંખો ધૂળથી ભરાઈ ગયાં. તે આંખો ચોળવા લાગ્યો... વર્ષા નાચતી ગોળ ગોળ ફરવા લાગી.

“લે... લેતી જા, તું પણ હવે !” કહી રમેશે બે ધોલ નાચતી વર્ષાને પકડીને મારી. “એય ! જંગલી... છોકરીને મારે છે ! શરમ છે !” સુંદર ગૂંચળિયા વાળવાળો અમીષ રમેશના બે હાથ પકડી ગર્વથી બોલ્યો.

“તું... તું... શેનો વચમાં આવે છે !” હાથને ઝાટકો મારી રમેશ બોલ્યો.

“તો છોકરીને કેમ મારે છે ? આવી જા મારી સાથે લડાઈ કરવા.” કહી દશ વર્ષનો અમીષ પહેલવાની અદાથી બાંય ચડાવવા લાગ્યો.

એથી રમેશ બોલતો બંધ થઈ ગયો. અમીષ સાથે કુસ્તી કરવી એટલે દાઢી-માથું ભાંગવા બરાબર હતું... રમેશ તેની બહેનનો હાથ પકડી ચાલવા માંડ્યો.

“કેમ ? હિમત નથી ડરપોક !” અમીષે સિકંદરની અદાથી પૂછ્યું.

“ડરતો નથી. હમણાં જ પાછો આવું છું !” અને તે અંધકારમાં દૂર જઈ નીચે નમ્યો. અમીષ સાવચેત થયો... ત્યાં અંધકારના ઘેરામાંથી સનનન... કરતો એક પથ્થર વીંઝાયો. અમીષે નીચા નમી ઘા ચૂકવ્યો પણ પાછળ ઊભેલી નાની વર્ષાના કપાળે વાગ્યો. એક ચીસ સંભળાઈ. અમીષ ‘હત બાયલા’ કહી નાની વર્ષા તરફ ફર્યો, એના માથામાંથી લોહી વહેતું હતું. કપડાં

બધાં લોહીથી ભીનાં થવા લાગ્યાં. અમીષે ખીસામાંથી રૂમાલ કાઢી દબાવ્યો. ચીસો પાડી વર્ષા રડવા લાગી. આરતીનાં ઢોલ-નગારાથી મંદિર ગાજી રહ્યું હતું ત્યાં તેનું રુદન ક્યાંથી પહોંચે ! અમીષે વર્ષાનો હાથ પકડી ઘર ભણી ચાલવા માંડ્યું... વર્ષાના રુદને વટવૃક્ષનાં અતિથિ પંખીને કુતૂહલ ઊપજ્યું... બે ચકલીઓ ઊડીને એક ચક્કર લગાવી શાંત બેસી ગઈ... કબૂતરોએ પણ પોતાની પાંખો ફફડાવી. ‘ધુ... ધુ... ધુ’ કરી પરમાર્થ કર્યું. તિમિરની છાયા નર્તન કરતી ફરી રહી...

વર્ષો વીતી ગયાં... શૈશવનાં સ્મરણોનું અખૂટ ભાથું લઈ અમીષ આગળ ભણવા માટે મામાને ત્યાં શહેરમાં ગયો... અને આનંદલાલની વર્ષા ભાવિ લગ્નજીવનની સ્વપ્નનિર્માતા બની... વેવિશાળ થઈ ગયા પછી તો રસોઈમાં નિપુણ વર્ષાનો અભ્યાસ અટકી ગયો. નરહરિપ્રસાદે પડોશમાં રહેતા આનંદલાલની વર્ષા સાથે અમીષનો વિવાહ કર્યો... શહેરમાં મામાને ત્યાં જઈ સુધરેલા જીવનના છંદથી બચાવવાના વિચારે આ વિવાહ થયો. પણ લગ્ન તો ચાર-પાંચ વર્ષ પછી થવાનાં એ આશાએ આનંદલાલે પણ સંતોષ અનુભવ્યો. બે-પાંચ વર્ષમાં તો વર્ષાને પરણાવવાના રૂપિયા ભેગા થઈ શકશે. આનંદલાલ વકીલના કારકુન હતા અને માસિક વેતનમાં જ કુટુંબનિર્વાહ થતો... પણ... હા... વર્ષાનું વેવિશાળ તો સારો મુરતિયો હાથતાળી દઈ જતો ન રહે એટલા પૂરતું જ હતું... અને નરહરિપ્રસાદને પોતાનો પુત્ર મોસાળ રહી ભણે તેમાં પણ મધલાળ હતી, કારણ કે તેમના સાળાને ત્યાં કંઈ બાળક નહોતું... મા વગરના ભાણેજને મામા લાડકોડથી બગાડીને શહેરનો રંગ લગાડી દે તો ? અને છોકરો છકી આંતરજાતીય લગ્ન કરી નાખે તો ? કારણ કે અમીષની માના મૃત્યુ પછી બીજી વારની પત્નીને ચાર દીકરીઓ થઈ હતી... એટલે અગમચેતી વાપરીને નરહરિપ્રસાદે જાળું ગૂંથી લીધું...

અમીષ પણ શહેરમાં આવી નવા જીવન સાથે અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. અમીષ શહેરની શ્રીમંતાઈથી અંજાવા લાગ્યો. સમસ્ત વિશ્વ શ્રીમંતાઈના કોડ સેવે તો પછી અમીષ શા માટે બધાની શ્રીમંતાઈ નીરખ્યા કરે ? વર્ષા સાથે લગ્ન કરી બાપની નાની હાટડી ચલાવવા કરતાં શહેરમાં મોટા વેપારીની જેમ કેમ ન રહે ? નાના ખાબોચિયામાં જીવન વિતાવવા કરતાં અખૂટ જલનિધિમાં રહેવાનો શો બાધ ? જ્યાં છૂટથી હરીફરી શકાય અને જીવનની ખરી મોજ માણી શકાય. સ્વપ્નમાં એ વર્ષાને ગૃહરાણી સમ મહાલતી જોવા લાગ્યો. વર્ષા પોતાનું ઘર વસાવશે... તેને ભૂતપૂર્વનું ચિત્ર નજર સમક્ષ આવી ઊભું. વર્ષાનું તૂટેલું ઘર જોઈ મદદે ગયો હતો. હજી પણ તેના કપાળે એ ઘાની નિશાની છે. તે શું વિધાતાની ભાવિ પ્રતીતિ હતી ? ભાવિના ખોળામાં

અમી-વર્ષા એક થવાનાં હતાં... શા માટે એ વર્ષાનો પક્ષ ના લે... રેતીના ઘર પર તો વર્ષાને આલીશાન બંગલાની રાણી બનાવશે. બન્ને એક થશું તો નામ પણ એક કરી અમારા એ ભાવિ ઘરનું નામ પણ 'અમીવર્ષા' રાખશું. સોનેરી સ્વપ્નોમાં મહાલતા આ યુગલ પર ભાવિનું ચક્ર ફરી રહ્યું હતું તે એ ક્યાંથી જાણે ? શ્રીમંતાઈના કોડ સેવતો રંગીલો અમીષ કે નવવધૂનાં પંખિણીનાં સ્વપ્નાં સેવતી આશાની પંખિણી વર્ષા... ગગનવિહારીને સ્વર્ગ હાથવેંત હતું... પણ શું તે જ નિષ્કુર વિધાતા સ્વર્ગ દેખાડવા જતાં જ તેના હૃદયસરસું તીર મારીને નીચે ઊંડી ગર્તામાં ડુબાડી દેવાનું હતું ? પણ કલ્પના હંમેશાં હવાના તરંગ જેવી જ હોય છે. હવાના તરંગો સાથે એકાકાર બનાતું નથી, તેમ આશા અપનાવી શકાતી નથી. કવિઓ કહે છે કે લાખો નિરાશામાં એક અમર આશા છુપાઈ છે તેમ આ આશામાં એક ભયંકર નિરાશા ભયંકર રોગના મૂળની જેમ જડ ઘાલી બેઠી હતી : તે સમાજની કૂર પ્રણાલિકા.

અમીષના મામાના સાળા લંડનથી ફરવા દેશમાં આવ્યા ને B. Com. પાસ થયેલો એ સશક્ત સુંદર યુવાન એમની આંખે વસી ગયો. તેમની એકની એક દીકરી બીના માટે એ યોગ્ય પાત્ર લાગ્યું. ઘનશ્યામદાસ વર્ષોથી પશ્ચિમમાં વસવાટ કરતા હતા અને પશ્ચિમી રંગે રંગાયેલી બીના સાસરામાં જઈ પારકા ઘરની જવાબદારી ઉઠાવે તેના કરતાં દીકરી પોતાની પાસે જ રહે ને જમાઈ વર્ષોથી જમાવેલા ધંધાનો કારોબાર ઉઠાવે તે વધુ ઉચિત લાગ્યું. અને મોકો જોઈ પોતાનાં બેન-બનેવીને વાત કરી. મામાને તો અમીષનું જીવન ગામડાની વર્ષા કરતાં લક્ષાધિપતિની બીના સાથે વીતે તે વધુ યોગ્ય લાગ્યું. આવી તક તો જીવનમાં કોઈ વખત જ આવે છે. તે ગુમાવીએ તો જિંદગીભર પસ્તાવાનો વખત આવે છે... 'સોનું જોઈ મુનિવર ચળે' તો માત્ર ગામડાની હાટડી ચલાવતા નરહરિ તો કોણ માત્ર ? એ ત્રિપુટીએ મળી સંતલસ કરી... નરહરિને તો ચાર દીકરીઓના લગ્નનો ખર્ચો એકમાંથી જ પટે તેમ લાગ્યું... વિના આનાકાનીએ હા પાડી અને ઉપરથી બોલ્યા કે આપણે તો તેના હિતેચ્છુ છીએ, દુશ્મન નથી. તેનું સારું જ ઇચ્છીએ... હમણાં તો ઈંગ્લેન્ડ ભણવાના બહાને લઈ જાઓ. પાછળથી અમે વેવિશાળ ફોક કરી નાખશું ને ત્યાં તમે બીનાની સાથે લગ્ન કરાવી દેજો. અને 'શુભસ્ય શીદ્રમ્'ના સૃજનજૂના સૂત્રે ઘનશ્યામદાસની સાથે અમીષ હવાઈમાર્ગે ઈંગ્લેન્ડ આવ્યો...

લંડન આવ્યા બાદ ઘનશ્યામદાસનો વૈભવ જોઈને અમીષ તો અંજાઈ જ ગયો. તેમની દીકરી બીના પણ ઈંગ્લિશ પ્રજાની જેમ મિષ્ટભાષી હતી. સુંદર હતી. લંડનના સરિયામ રસ્તા પર મોટર ચલાવતી બીના પર અમીષ વારી જતો અને તેના વાણીયાતુર્યથી મુગ્ધ થતો. બન્ને

સાથે ફરતાં હતાં, એકબીજાનાં પૂરક બનીને. બીનાના વશીકરણથી અમીષ વશ થઈ ગયો હતો. વેસ્ટ એન્ડનાં ખર્ચાળ રેસ્ટોરાં ને સિનેમા થિયેટરોમાંથી ફરસદ નહોતી મળતી. આવી વૈભવશાળી શહેરની જાહોજલાલીથી, રંગીલી લલનાઓથી ભલભલા માનવી પણ લપેટાઈ જતા હતા તો અમીષનો શું દોષ ? અને આ વડીલોએ રચેલા વમળમાં અમીષ ડૂબી ગયો. અને બાલસખી વર્ષાને બદલે અપરિચિત યુવતીના ગળામાં પુષ્પમાળા પહેરાવી નવદંપતી સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ હનિમૂન કરવા ઊપડી ગયાં. સારસબેલડી સમ દીસતી અમીષ વર્ષાની બેલડીને ધનરૂપી બાણ લાગી ગયું. અને એકલી અટૂલી સારસીની જેમ ઝૂરતી વાગ્દત્તા વર્ષાને અભાગણ ગણી પરઠણ લીધા વગરના બીજવરને પરણાવી દીધી; કારણ કે પાછળ નાની બહેનોનો પણ પ્રશ્ન મૂંઝવી રહ્યો હતો. અને નરહરિપ્રસાદ તો ઈંડરિયો ગઢ જીત્યા હોય તેમ શહેરમાં આવી સાળાની સાથે વેપારમાં જોડાઈ ગયા. અને તેમનું ભાગ્યનું ચક્ર ફરવા લાગ્યું.

વર્ષોથી એકબીજાને નહીં જોયેલ અમીષ-વર્ષા બંને એકબીજાથી દૂર... દૂર નીકળી ગયાં. રેતીના ઘરની જેમ વર્ષાની મનની મહોલાત પણ ભાંગી ગઈ... જીવન-મંજિલની પગદંડીએ પડતાં તેમનાં પગલાં વર્ષોના આવરણથી દટાવા લાગ્યાં.

○

માથે હેલ મૂકીને સુંદર મદભરી ચાલે ચાલતી ગ્રામનારીની સ્પર્ધા કરતી મોટર આવી ઊભી રહી... આબાલવૃદ્ધ કોઈ મોટો સાહેબ ધારી કુતૂહલથી જોવા લાગ્યાં. મોટરમાં પ્રૌઢ પણ સશક્ત બાંધાને લઈને યુવાન દેખાતા નખશિખ યુરોપિયન પોશાકમાં બેઠેલ વ્યક્તિએ મોંમાંથી પાઇપ આવી કરી નામ પૂછ્યું. બે-ચાર જણાએ અંદરોઅંદર મસલત કરીને પછી અંગુલિનિર્દેશ કર્યો ને એ દિશામાં શોફરે મોટર ચલાવી. મોટર ધૂળના ગોટા ઉડાડતી વિલીન થઈ ગઈ અને એક ભાંગેલ-તૂટેલ પણ કોઈ કલામય કામિનીના હાથે લીંપાયેલ હોય તેવા મકાન આગળ આવી ઊભી રહી. ઓટલા પર અકાળે વૃદ્ધ લાગતી સ્ત્રી એક છ-સાત વર્ષની બાલિકાનું માથું ઓળી રહી હતી... પોતાના ઘર આગળ આવી ઊભેલી મોટરમાંથી ઊતરતા એ આગંતુક તરફ જોઈ રહી. તેની પાછળ દશેક વર્ષનો બાળક ઊતર્યો... વ્યક્તિને નજીક આવતી જોતાં તે ઊભી થઈ ગઈ અને નાની બાળા પણ માના ફાટેલ સાલ્વાના પાલવને પકડી ઊભી રહી. ઊતરનાર વ્યક્તિ તથા વિધવા યુવતીની દૃષ્ટિ મળી... અને આગંતુકે સહસા પૂછ્યું : ‘વર્ષા...’ અને તે તેના સામું જોઈ રહ્યો. એ જ સદા ચમકતી આંખો ઊંડી ઊતરી ગઈ હતી અને કપાળ પર પેલો ચિરસ્મરણીય ડાઘ હતો. એ જ નિશાનીએ ફરી બોલ્યો : “વર્ષા... હું

અમીષ... મને માફ કર..." અને વર્ષાની આંખોમાંથી વર્ષોથી સંઘરી રાખેલો પાણીનો અખૂટ ધોધ છૂટ્યો.

અમીષ અને વર્ષા વચ્ચે ઘણી વાતો થઈ :

“વર્ષા ! આપણાં જીવન ત્યારે વડીલોને હસ્તક હતાં. એક વેચાયેલા ગુલામ જેવું મારું જીવન થઈ ગયું હતું... આપણાં જીવન ત્યારે વડીલોના વમળમાં ફસાયાં હતાં... પણ વમળમાં ફસાઈને મૃતદેહ પાછા પાણીની સપાટી પર આવે છે તેમ આપણે પણ આ સંસારસાગર પર પાછાં આવ્યાં છીએ અને આપણે સજીવન થયાં છીએ... અને હવે તો આપણને કોઈ છૂટાં નહિ પાડી શકે, કારણ કે હવે આપણને અટકાવનાર આ જગતમાં કોઈ જ નથી. આપણને દૂર કરનાર દૂર દૂર ચાલ્યાં ગયાં છે. વર્ષા તું મારી હતી ને હજી મારી જ છો.” કહી અમીષે રૂમાલથી આંસુ લૂછ્યાં.

“પણ ! અમીષ ! હું વિધવા... આપ પરણેલા... પત્ની... આ બાળકના પિતા છો...” કહી વર્ષા રડવા લાગી. અમીષે વર્ષાનાં આંસુ લૂછતાં ખભે હાથ રાખી કહ્યું : “વર્ષા ! જો તું વિધવા છો તો હું પણ વિધુર છું... અમારાં લગ્ન પછી પાંચ વર્ષમાં મારાં સાસુ તથા સસરા બન્ને પરલોક સિધાવી ગયાં... અને બીના તેના પિતાની વારસદાર બની. બીનાને કારનો એક્સિડેન્ટ થયો... તેને બચાવવા ઘણા ઉપાય કર્યા પણ બધા નિષ્ફળ ગયા અને આ પ્રેમલને મને સોંપી તે અનંત નિદ્રામાં પોઢી ગઈ... આપણને એક કરવા તેણે અમરપંથ લીધો લાગે છે. આપણે પંથ ભૂલેલાં પથિક છીએ... પણ હવે આપણે આપણી મંજિલે પહોંચશું.” અને અમીષે ભગ્નહૃદયની જેમ યાચના કરી.

“પણ... અમીષ ! હવે હું વર્ષા નથી; મારી કલ્પનાની મા છું.” કહી વર્ષાએ કલ્પનાને માથે હાથ મૂક્યો... અને અમીષ હસ્યો ને પછી બોલ્યો :

“તું કલ્પનાની મા છો તો હું પણ પ્રેમલનો બાપ છું અને હવેથી તારે ફક્ત કલ્પનાની નહિ પણ પ્રેમલની પણ મા થવાનું છે. મારે એ બંનેના બાપ બનીને જવાબદારી લેવાની છે. અને આ દેશને... આ સમાજને... બધાને મૂકીને દૂર લંડન જવું છે કે જ્યાં નથી કોઈ અંગુલિનિર્દેશ કરનારું કે પૃચ્છા કરનારું. હું ને તું મટી ‘અમે’ બનીને જવાનું છે...”

લંડનના એક સબર્બના બંગલા પર લાગેલ પાટિયું ‘અમીવર્ષા’ના પ્રેમનું પ્રતીક ને પૂરક છે.

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર લખો :
 - (૧) અમીષ-વર્ષાનાં વેવિશાળ પછી શું થયું ?
 - (૨) અમીષનાં લગ્ન કોની સાથે થયાં ?
 - (૩) વર્ષાનું શું થયું ?
 - (૪) વાર્તાના અંતમાં શું બને છે ?
૨. નીચેનાં વાક્યો સંદર્ભ સાથે સમજાવો :
 - (૧) 'કેમ ? હિંમત નથી ડરપોક ?'
 - (૨) 'વર્ષા, હું અમીષ, મને માફ કર.'
 - (૩) 'હું ને તું મટી 'અમે' બની જવાનું છે.'
૩. ટૂંકી વાર્તાની દૃષ્ટિએ આ વાર્તાને મૂલવો.

*

૨૮. કાવ્ય એટલે...?

'યોગેના'

ચલણી સિક્કા જેવું કાવ્યશાસ્ત્રનું 'કવિતા આત્માની કલા છે', એ કથન આપણે જાણીએ છીએ, પરંતુ આજકાલ અવનવા પ્રયોગોના યુગમાં કવિતા કેટલા પ્રમાણમાં આત્માની કલા રહી છે એ પ્રશ્ન વાચકને સતાવે એ ઘણું સ્વાભાવિક છે. હાઈકુ જાપનીઝ કાવ્ય-પ્રકાર છે. એ કાવ્ય જાપાનની પરંપરાગત થાપણ ગણાય છે. જેમ આપણા સાહિત્યમાં 'ગઝલ' એમ જાપનીઝ સાહિત્યમાં 'હાઈકુ'. હવે કૉમ્પ્યુટર પણ હાઈકુ લખે છે ! એ વાંચ્યા પછી સહેજે કવિતા પર સંશય જાગે. માણસને બદલે કૉમ્પ્યુટર પણ કાવ્યો લખશે તો ઉપરોક્ત 'આત્માની કલા'માંના આત્માનું શું થશે ?

એક સાહિત્યકાર મિત્રની માન્યતા છે કે કવિતામાં અનુપ્રાસ (Rhyme) હોવો જ જોઈએ. સ્થાપિત છંદોનો ઉપયોગ થયો જ હોવો જોઈએ. મેં એમને 'ઇન્ટરનેશનલ પોએટ્રી સોસાયટી'ના 'ORBIS'માં જાણીતા સાહિત્યકાર માઈક શીલ્ડ્રઝના શબ્દો વંચાવ્યા. એ લખે છે :

'I have stated that trotting out rhymed couplets is a little too simple to qualify as poetry; it is knack, a trick, no more.'^૧ પછી Couplet ના રૂપમાં Reviews કર્યા પછી લખે છે Couplet માં જ 'It only took an hour or two to write this versified review so now I'm sure you'll understand that sheer linguistic sleight-of-hand is just the icing on the cake, and rhymes do not a poem make !'^૨ આમ માત્ર જોડકણાં થઈ શકે, કાવ્ય નહિ.

આ વાત પરથી આપણે એટલું તારવી શકીએ છીએ કે કાવ્ય છંદ, અનુપ્રાસ કે નિયમોથી

નથી બની શકાતું. જો નિયમોથી જ કાવ્ય બનશે તો કોમ્પ્યુટર પણ કાવ્ય લખશે એમાં કોઈ નવાઈ નથી. પરંતુ કવિતા આત્માની કલા છે. કોમ્પ્યુટરને આત્મા નથી હોતો. આથી જ મનુષ્ય પાસે કવિતાનો વારસો છે. ‘કાવ્યત્વ’થી જ કાવ્ય બની શકે છે, અન્ય કશાથી નહિ.

વળી ઘણા પૂછશે, આ કાવ્યત્વ તે વળી કઈ બલા ? કાવ્યત્વનું ફલક વિશાળ છે. તે ચમત્કૃતિ, રહસ્ય, અદ્ભુતતા, અહોભાવ તથા નવા સંદર્ભમાં વસ્તુના થતા અવનવા અર્થો અથવા વસ્તુનું આગવાપણું ચિત્રિત કરે છે. દા.ત. ‘બાગમાં ચમેલી છે’ એ વાક્યથી માહિતી મળે છે. માત્ર નરી સ્થૂળતા છે એમાં. કોઈ જાતની ચમત્કૃતિ નથી. ‘ચમેલી તો બાગની રૂપવતી રાણી !’ એવા ઉદ્ગાર માત્રથી જ કવિ ચમત્કૃતિ લાવી દે છે. સ્થૂળતાનો ઢાસ થાય છે. ચમેલી અદ્ભુત થઈ જાય છે. એ અહોભાવ જાગે છે. ચમેલીને નવો અર્થ મળે છે... એમાં Fresh Approach છે. એમાં અભિવ્યક્તિની (Expression) નવી જ રીતે છે ! આ બધાનો અર્ક અથવા અર્થ - સાર એટલે કાવ્યત્વ. પરંતુ આટલાથી જ કાવ્ય નથી બની જતું. કાવ્યત્વના યોગ્ય ઉપયોગથી સાધેલી અભિવ્યક્તિનું બ્રહ્માંડ એટલે જ કાવ્ય. અભિવ્યક્તિ કઈ રીતે કરવી એ ‘ટેકનીક’નો વિષય છે. છંદ, અનુપ્રાસ ઇત્યાદિ એ ટેકનીકનાં પ્રસાધનો (tools). અભિવ્યક્તિની કોઈ સીમા ના હોવી જોઈએ. સમાજ બન્યો ત્યારથી જ માણસ પોતાને જે વસ્તુ જેમ યોગ્ય લાગે તેમ જ અભિવ્યક્ત કરતો રહ્યો છે.

દા.ત. (૧) ‘ઓહ, માય ગોડ !’

(૨) ‘દૈ જોશે... હું થાહે’

(૩) ‘શું કરું ચાર ? (ડયકારો) કાંઈ સમજ નથી પડતી !’

આ બધા ઉદ્ગારો પાછળ ઊભેલી વ્યક્તિ એક જ છે. પણ ઉદ્ગારો જુદા જુદા માપના છે. લાગણી એક જ છે પરંતુ શબ્દો અલગ છે. જુદા છે. વાક્યરચનામાં પણ એવું છે. લાંબાં વાક્ય, ટૂંકાં વાક્ય, ઉદ્ગાર ચિહ્ન અને પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન એ બધું સૂચક છે. આના પરથી વિચારવું રહ્યું જ કે નિયમો બનાવ્યા વગર અભિવ્યક્તિને અનુરૂપ સ્વરૂપ (Form) વાપરવાનો આગ્રહ રાખવાથી શું સચોટ અભિવ્યક્તિ નહિ પ્રાપ્ત કરી શકાય ? આવા ચિંતનમાંથી જ કદાચ ‘નવા’ કાવ્યોનો જન્મ થયો છે. કવિતા કોઈ યંત્ર નથી કે સ્પેરપાટર્સ જેવા નિયમોથી એને જોડી શકાય. કવિતા કોઈ ન્યૂટન નામના વૈજ્ઞાનિકનો નિયમ પણ નથી. કવિતા ગણિત પણ નથી. કવિતા એટલે અભિવ્યક્તિ (Expression)ની એક રીત.

રોબર્ટ ફોસ્ટ કહે છે એમ 'કાવ્ય આહ્વાદમાં ઉદ્ભવે છે અને શાણપણમાં અંત પામે છે.' જો કે કાવ્ય અંગત આનંદની એકાગ્રતા છે. એ હૃદયનો વાર્તાલાપ છે. કાવ્યમાં સંવેદનાઓ સંતાયેલી હોય છે, પરંતુ તમે જેટલા પ્રમાણમાં એને સ્વીકારશો એટલા જ પ્રમાણમાં એ તમને એની એ અમૂલ્ય મૂડી આપશે. કાવ્યપ્રેમ એ મસ્તિષ્ક તથા હૃદયનો વિષય છે. કવિતા અનુભવવી પડે છે. તો જ એને જાણી શકાય છે. એ મશીન નથી. તેથી જ એને કલાસરૂપમાં જાણી ના શકાય. એના આનંદને ઝીલવાની કળા અથવા કાવ્ય અનુભવવાની કળા તે જ કાવ્યપ્રેમ.

કાવ્યમાં રહસ્યતા હોવી જરૂરી છે. જો રહસ્યતા ઊકલી જાય તો એ હકીકત બની જાય. રહસ્યતા એ કાવ્યત્વનું મુખ્ય લક્ષણ છે. કવિતા આવે છે... રહસ્ય તરીકે.

આજકાલ અછાંદસ કાવ્યો પર લોકો ખૂબ કીચડ ઉછાળે છે, પરંતુ આ તબક્કે યાદ કરવું ઘટે કે અછાંદસ કાવ્યને પણ પોતાનો છંદ છે. એ છંદ ફૂટપટ્ટીના માપ જેવો નથી. એ છંદમાં જ સ્વતંત્રતા છે. એ કાવ્યો માટે એટલું કહી શકાય કે જડતામાં જકડાઈ ગયેલ કવિતા મુક્તિનો શ્વાસ લઈ શકતી નથી, આથી 'ટેક્નીક'નો ઉપયોગ કરીને અછાંદસ કાવ્ય રચવામાં કશું અપકૃત્ય નથી. પરંતુ વિવેચકોની આવા યુગમાં ફરજ બની રહે છે કે એ સ્વતંત્રતાને સ્વચ્છંદતામાં ન પરિણમવા દે.

કવિતામાં શબ્દશક્તિને જાણી લેવી પણ જરૂરી છે.

(૧) વાચ્યાર્થ : વાંચીને તરત સમજાતો સરળ અર્થ.

(૨) વ્યંગ્યાર્થ : વાચ્યાર્થ બરાબર સમજાયા પછી શબ્દોમાંથી બીજો અર્થ ક્રમશઃ સ્ફુરે છે તેને વ્યંગ્યાર્થ કહે છે. દા.ત. 'સિંહ' શબ્દથી બળ, ભયાનકતા ઇત્યાદિની વ્યંજના થાય છે.

(૩) લક્ષણ : દા.ત. 'સુરત તાપી પર છે' અહીં સુરત 'તાપીના પાણી પર' નહિ પરંતુ 'સુરત તાપી(ના કિનારા) પર છે' એમ થાય છે.

(૪) ધ્વનિજન્ય : દા.ત. 'ગોંજુ' અને 'ગંદુ' શબ્દો. 'ગંદુ' શબ્દ માત્ર વર્ણન કે ચિત્રથી અટકી જાય છે, અનુસ્વારના રણકાથી શબ્દ કર્ણપ્રિય અને સંગીતમય બની જાય છે. પરંતુ 'ગોંજુ' શબ્દમાં 'ઓ... ઓ' એવા ચિત્રિના ધ્વનિઓને કારણે બીભત્સભાવ પણ જાગે છે, માત્ર વર્ણન જ નથી થતું !

(૫) સ્થાનજન્ય : વાક્યમાં શબ્દના સ્થાનથી વ્યંજના પર સીમા (Limit) આવે છે. આથી વ્યંજના સીમિત (Limited) થાય છે. 'સિંહે ત્રાડ પાડી' કહેવાથી સિંહની કૂરતા ઓગળી

જાય છે. માત્ર સિંહની સત્તાની જ વ્યંજના થાય છે. (રાજ કરવાની, ડરાવવાની, શક્તિશાળી હોવાપણાની... ઇત્યાદિની વ્યંજના થાય છે.)

(૬) વિચાર સંબંધજન્ય : (અ) કવિના મનમાં રહેલા વિચારો સાથેના શબ્દોનો વ્યંજનાત્મક અર્થ.

(૭) વાચકના મનના વિચારોને કારણે શબ્દના એ સંબંધમાં જ ઉદ્ભવતા વ્યંજનાત્મક અર્થ.

અંતે :

આટલું યાદ રાખવું જરૂરી છે કે -

(૧) કવિતા કવિની નથી હોતી. ભાવક-વાચકની હોય છે.

(૨) કવિતામાં લલિત શબ્દોનો શંભુમેળો હોવો જ જોઈએ એવો કોઈ નિયમ નથી.

(૩) કવિતામાં કૃષ્ણના ચમત્કારો જેવું હોવું જરૂરી છે. ટૂંકમાં, કવિતા ચમત્કારની સૃષ્ટિ છે... કેવી સૃષ્ટિ ? કેવો ચમત્કાર...? એ પ્રશ્નો ઉકેલાઈ ગયા હોત તો કવિતા હકીકત બની ગઈ હોત... આત્માની કલા કોમ્પ્યુટરની રમત બની ગઈ હોત. સાચી કવિતા હંમેશા થડકો કે અહોભાવ આશ્ચર્ય જગવે છે. આધુનિક કાવ્યોને વધાવવાં જ રહ્યાં... કારણ કે એમાં માનવની આશાનાં એંધાણ છે... એમાં આત્માની કળા અકબંધ રહે એવાં એંધાણ છે.

૧. “છેલ્લે શબ્દોના પ્રાસ મળે એવાં જોડકણાં જોડી કાઢવાં એ તો માત્ર ગમ્મતનો વિષય થયો, એવાં જોડકણાંમાં કવિતા થવાની કોઈ લાયકાત નથી હોતી. એ તો હોય છે માત્ર હોશિયારી કે ચાલાકી, બીજું કશું નહિ.”

૨. “એક-બે કલાકમાં જ કામ થયું
પ્રાસ અને છંદ મહીં જુઓ રિવ્યૂ
મને ખાતરી છે, તમે જોયું; કેમ
ખાલી શબ્દની રમતથી ન પોએમ
ઉપરછલ્લું બધું આ નકામી રમત
પ્રાસ કરે કાવ્ય નહીં, વાક્ય ફક્ત.”
(મૂળ અંગ્રેજી પરથી ગુલબંકી છંદમાં અનુવાદ - રૂપાંતર)

સ્વાધ્યાય

નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

(૧) 'કાવ્ય નિયમોથી નથી બનતું' એટલે ?

(૨) કાવ્યત્વ શું છે ?

(૩) 'કાવ્ય આહ્વાદમાં ઉદ્ભવે છે અને શાણપણમાં અંત પામે છે.' આ વાક્ય સમજાવો.

(૪) નીચેના શબ્દો ઉદાહરણ સાથે સમજાવો :

વાચ્યાર્થ

લક્ષ્યાર્થ અથવા લક્ષણ

વ્યંગ્યાર્થ અથવા વ્યંજના

(૫) કવિતા અંગે લેખક અંતમાં કયા ત્રણ મુદ્દાઓ તરફ વાચકનું ધ્યાન દોરે છે ?

*

૨૯. બળવન્ત નાયક

(૧૯૨૦)

વાપીમાં જન્મેલા બળવંતભાઈ એમ.એ. થયેલા છે. કંપાલામાં હેડમાસ્ટર તરીકે રહી ચૂકેલા આ લેખક હાલમાં લંડન સ્થાયી થયા છે. કુશળ શિક્ષક હોવા ઉપરાંત કલાપૂર્ણ વાર્તાઓના સર્જક તરીકે અને માન્ય કવિ તરીકે પણ સુપ્રતિષ્ઠિત છે.

મહત્વની કૃતિઓ :

નવલકથાઓ : મૂગા પડછાયા વેડફાતાં જીવતર

વાર્તા : આફ્રિકાની લોકકથાઓ

કવિતા : નિર્ઝરા

Petals of Roses.

પીન્દુરી

યુગાન્ડામાં કારામોજા નામે અણખેડાયેલો પ્રદેશ છે. એ પ્રદેશના લોકો હજી આજે પણ જંગલી દિશામાં રહે છે. ઝાડની છાલ એમનો પહેરવેશ. શિકાર કરીને ખોરાક મેળવે. પણ પ્રજા ભારે બહાદુર. ડગલે ને પગલે જંગલી જાનવરોનો ભય અને ત્રાસ ભારે. પણ આ પ્રજા જંગલી જાનવરોથી ડરવાની નહિ.

આવા એ પ્રદેશમાં એક આફ્રિકન કુટુંબ રહે. એ કુટુંબમાં એક બાહોશ યુવાન. એનું નામ ટેમ્બા. ટેમ્બાના પિતા પાસે મોટું ખેતર. દિવસ અને રાત ટેમ્બા એનું રખેવાળું કરે. ઘરનાં ઢોર તરફ પણ ધ્યાન આપે.

એક દિવસ ઢોર ચરતાં ચરતાં બાજુના જંગલમાં જતાં રહ્યાં. ટેમ્બા ઢોરની શોધમાં નીકળ્યો. જંગલ આખું ખૂંદી વળ્યો પણ ઢોરનો ક્યાંય પત્તો ન મળ્યો. ટેમ્બો થાકીને લોથપોથ થઈ

ગયો. સાંજ વીતવા લાગી પણ ઢોર વિના ઘરે કેમ જવાય ? ટેમ્બાએ ગીચ જંગલનો માર્ગ લીધો. થોડેક ગયો અને એણે ગાયને ભાંભરતી સાંભળી. ટેમ્બો એ દિશામાં દોડ્યો. દૂરથી એણે જોયું તો એની એક ગાય સિંહનો શિકાર બની તરફડી રહી હતી.

ટેમ્બાએ પોતાના હાથમાંનો ભાલો મજબૂત પકડ્યો. બરાબર નિશાન તાક્યું. જેટલું જોર હતું તેટલા જોરથી એણે ભાલો ફેંક્યો. પણ નિશાન ઊંધું જ પડ્યું. સિંહ વીફ્યો.

બીજો શિકાર મળ્યો એમ માની વીફરેલો સિંહ ટેમ્બા સામે ધસ્યો. પણ ટેમ્બો લગીરે ગભરાયો નહિ. ત્યાં ને ત્યાં જ ઊભો રહ્યો. સિંહે છલાંગ મારી. ટેમ્બાએ એ છલાંગ ચૂકવી દીધી. સિંહ વધુ વીફ્યો. ટેમ્બો જરા પણ ગભરાયો નહિ. ગર્જના કરતા સિંહ સામે એ ધસ્યો. બન્ને વચ્ચે બાથંબાથી જામી. નિર્જન જંગલમાં ટેમ્બાની મદદે પણ કોણ આવે ? ઘડીમાં સિંહને ટેમ્બાએ પછાડ્યો હોય તો ઘડીમાં સિંહે ટેમ્બાને પછાડ્યો હોય. ટેમ્બો લોહીલુહાણ થઈ ગયો. પણ હિંમત હાર્યો નહિ.

સિંહને લાગ્યું કે ટેમ્બો ખરે જ બહાદુર છે.

ટેમ્બાને પણ સમજાયું કે ભારે જોખમ ખેડ્યું છે. જોખમ ખેડવું એ જ જેનું જીવન એવા ટેમ્બાને પણ લાગ્યું કે આ વખતે તો જીવસટોસટનો જંગ છે. ત્યાં જ ટેમ્બાએ સિંહને નીચે પછાડ્યો. કમર પર એનો હાથ ગયો. કમરે બાંધેલી કટાર એના લોહીલુહાણ થયેલા હાથમાં આવી. અને બીજી જ પળે એ કટાર સિંહના મોંમાં ધસી ગઈ. સિંહ ઘાયલ થઈ ધરણી પર ઢળી પડ્યો. ટેમ્બાએ હવે એનાં જડબાં જોરથી ખેંચ્યાં. જાણે ચીભડું ચીરતો હોય તેમ જડબાં ચીરી નાખ્યાં. હવે વનરાજ પાછો ઊભો થાય એવી કોઈ શક્યતા ન હતી. પણ ટેમ્બો એટલેથી જ અટક્યો નહિ. સિંહને પૂરો કરવો જ જોઈએ. એટલે નિશાન તાકેલ ભાલો લેવા એ ઝરણા તરફ આગળ વધ્યો.

એ ઝરણા પાસે આંખમાં આગ વરસાવતી સિંહણ ઊભી હતી. જાણે ત્યાં ઊભી ઊભી તે આ 'યુદ્ધ' નિહાળી રહી હતી. ધરણી પર પડી તરફડી રહેલા સિંહને હરાવનાર ટેમ્બાને જોઈ એની આંખમાં જાણે ઝેર ઊભરાયું. બીજી જ પળે ગર્જના કરી એ ટેમ્બા પર ફૂટી.

ટેમ્બો થાકીને લોથપોથ થઈ ગયો હતો. ટેમ્બો એનો સામનો કરી શકે એવી સ્થિતિમાં ન હતો. છતાં એ નાહિંમત ન બન્યો. સિંહણ સાથે પણ એને બાથંબાથ કરવી પડી. આ વખતે સિંહણે એને છાતીમાં ઘાયલ કર્યો. ટેમ્બાને થયું કે હવે મૃત્યુ નજીક આવી ગયું. પણ જેમતેમ જોર ભેગું કરી ટેમ્બો સિંહણના પંજામાંથી છૂટ્યો અને દૂર ફેંકાઈ ગયો. બરાબર

ભાલાની નજીક જઈ એ પડ્યો : ભાલો એના હાથમાં આવ્યો. પણ ભાલો ફેંકવાનું જોર હવે ક્યાં હતું ? સિંહને મારી નાખનાર ટેમ્બાનું જાણે વેર જ ઇચ્છતી હોય તેમ સિંહણે ફરી ગર્જના કરી છલાંગ મારી. પણ આ વખતે ટેમ્બાએ મરણિયો પ્રયાસ કર્યો. મરવું કે મારવું એમ માની એણે છલાંગ મારતી સિંહણના પેટમાં ભાલો ભોંક્યો. ધાર્યું નિશાન લાગ્યું. ભાલો સિંહણના પેટની આરપાર નીકળી ગયો. ભયંકર ગર્જના કરી સિંહણ ધરણી પર ઢળી પડી.

લોહીલુહાણ સ્થિતિમાં ટેમ્બો પણ એની પાસે જ પડ્યો.

બીજે દિવસે ટેમ્બો લથડતે પગે ગામમાં ગયો. ગામના લોકોને એના પરાક્રમની ખબર પડી ત્યારે લોકોએ ગગનભેદી આનંદના પોકાર કરી એનું બહુમાન કર્યું.

અને તે દિવસથી એનું નવું નામ પડ્યું.

આખા પ્રદેશના લોકો એને 'પીન્દુરી'ના નામે ઓળખવા લાગ્યા.

'પીન્દુરી' એટલે સિંહને મારનાર.

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

(૧) 'પીન્દુરી' એટલે ?

(૨) કયા પ્રદેશનું આ વાર્તામાં વર્ણન છે ?

(૩) ટેમ્બોએ સિંહ પર ભાલો ફેંક્યા પછી શું થયું ?

(૪) સિંહે હુમલો કર્યા પછી ટેમ્બોએ શું કર્યું ?

(૫) સિંહણના હુમલાનો ટેમ્બોએ કઈ રીતે પ્રતિકાર કર્યો ?

(૬) અંતમાં શું બન્યું ?

૨. આ શિકારકથાને તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.

*

૩૦. ટી. પી. સૂચક

કાનૂની ધારાશાસ્ત્રીનો વ્યવસાય કરનાર શ્રી સૂચક આફ્રિકાના વસવાટ દરમિયાન પણ વિવિધ પ્રકારના સામાજિક, રાષ્ટ્રીય અને શૈક્ષણિક સમારંભોમાં અગ્રેસર હતા, લંડનના વસવાટમાં પણ તેઓશ્રીએ પોતાનું એ સત્કાર્ય ચાલુ રાખ્યું છે. આની સાથોસાથ સાહિત્યોપાસના તો વરેલી હતી જ. અનેક નવલકથાઓ અને વાર્તાઓનું તેમણે સર્જન કર્યું છે. અભ્યાસી વક્તા તરીકે પણ તેઓ પંકાયેલા છે.

સતત ખાદીનો વપરાશ અને સોમવારનું મૌન તેમના જીવન વિશે ઘણું કહી જાય છે.

મહત્વની કૃતિઓ :

છેલ્લી રાત

હજી તો રાત બાકી છે

સોમનાથને ખોળે

દરગાહ

સમય સાંજનો હતો. સૂર્ય આથમવાની તૈયારી કરતો હતો. આશરે સો-સવાસો ઝૂંપડાંઓ અને રાવટીઓની નાની સરખી વસાહત કલબલાટ કરતી હતી. કેટલીય ઝૂંપડીઓમાં ઝાંખા ફાનસના દીવા પ્રગટી ચૂક્યા હતા. લગભગ બધી ઝૂંપડીઓના રસોડામાંથી રંધાતા રાંધણાની મીઠી સોડમ વાતાવરણને સભર બનાવતી હતી. ઘડાતા રોટલાના ટપાકા સંભળાતા હતા. કોઈ સંધ્યાપૂજાની તો કોઈ નિમાજ પઢવાની ધમાલમાં પડ્યા હતા. કેટલીય રાવટીઓનાં આંગણમાં ઊગેલ ફૂલછોડનાં રંગબેરંગી ફૂલડાં પવનની આછી લહેરખીની સાથોસાથ ડોલતાં હતાં. ઝૂંપડીઓની વચ્ચે ચોખ્ખાચટ રસ્તા પર વસાહતીઓની અવરજવર વધતી હતી. આવાં પાંચ-પચીસ ઝૂંપડાંઓની વચમાં ગોળાકારે એક ચોક આવતો, ચોકમાં નિસર્ગે પાથરેલ લીલી ધોનો ગાલીચો પાથર્યો હોય એવું લાગતું, જાણે આછુંભરત ભરેલું મખમલ. સંત્રીઓ ભરી બંદૂકે આલબેલ પોકારતા વસાહતની ખડે પગે ચોકી કરી રહ્યા હતા... વસાહતની અડોઅડ પણ થોડેક જ દૂર એક

નાની સરખી ટેકરી અને એ ટેકરી પર ગોરા અફસરની રાવટીઓ સર્ગર્વ આભને આંબતી ઊભી હતી. એમાં પણ દીવડા ઝબૂકવા શરૂ થયા હતા. આ ટેકરીની પાછળ મોટરો અને વાહનવ્યવહારનો માર્ગ. છેક દૂર મોટો વાળી લીધેલો વંડો. એ વંડામાં ટ્રેક્ટરો, સ્લીપરો, રેલવેના પાટાઓ, ખીલાઓ, લોરીઓ અને વાહનોનો ગંજાવર ખડકલો જણાતો હતો. વસાહતમાંથી ટેકરી ઉપર જવા એક નાની પગદંડી હતી. ટેકરી ઉપર જવાનો આ ટૂંકામાં ટૂંકો માર્ગ.

ટેકરી ઉપર વસેલી રાવટીઓમાંથી સારીયે વસાહત સ્પષ્ટપણે દેખાતી.

હવે વસાહત ઉપર રાત ઊતરતી હતી. વસાહતીઓ આખા દિવસનો થાક ઉતારવા સ્થળે સ્થળે ટોળે વળી બેઠા હતા. કોઈ વળી ફળીમાં ખાટલા ઢાળી પોરો ખાતા ખાતા તાપણું કરી પડયા હતા.

કોઈ સ્થળે ભજનની ધૂન તો કોઈ સ્થળે હુક્કાના ગડગડાટ રાતની નીરવતામાં શાબ્દિક આકાર પૂરતા હતા તો વળી ટેકરી ઉપરથી ગોરા અફસરોના કૂતરાઓના ભસવાનો અવાજ વસાહતના કલબલાટને આંબી જતો.

ગોરા અફસરોને મઢમુ અને કૂતરાઓનાં સાથ ન હોય તો એની અર્ધી હામ ઓછી થઈ જતી હશે ?

વસાહતમાં મરદો ઝાઝા અને નારીઓ થોડી. જોકે નારીઓની સંખ્યા ભલે થોડી હતી પણ એમનાં માન અને શાન દરેક જાળવે - પૂરી અદબ અને વિવેકથી.

વસાહતને ફરતી મજબૂત કાંટાની વાડ વસાહતનું રક્ષણ કરતી.

વસાહતમાં બે-ત્રણ દુકાનો ખરી. હિંગથી માંડીને કાપડ સુધીની નાની મોટી દરેક ચીજો દુકાનમાં મળે. એક દવાખાનું અને નાનકડી નિશાળ પણ ખરી.

એના રસ્તાઓ, લત્તાઓ, ગલીઓ અને રમતગમતનાં મેદાનો કોઈ સારા વસેલા શહેરની નગરપાલિકાને શરમાવે એવાં સુઘડ અને રળિયામણાં લાગતાં હતાં.

વસાહતમાં ત્રણેય પ્રજા હળીમળીને રહે, કાળી, ગોરી અને ઘઉંવર્ણી. શ્રમજીવીઓની, કામદારોની આ વસાહત હલતાચલતા પૂરજા જેવી ગણાય.

કેનિયા, યુગાન્ડા, ટાન્ગાનિકા, ઝાંઝીબાર અને પેમ્બા ટાપુને સાંકળતી કડી એટલે કેનિયા - યુગાન્ડા રેલવે. જોકે હવે તો ઈસ્ટ આફ્રિકન રેલવે તરીકે ઓળખાય છે. પૂર્વ આફ્રિકાના આ પ્રદેશનું ભૌગોલિક, આર્થિક અને રાજદ્વારી મહત્ત્વ આ દેશોની આસપાસ નજર કરીએ તો

સારી રીતે સમજાઈ જશે. ઉત્તરમાં એબીસીનિયા અને સુદાન પડ્યાં છે. પશ્ચિમમાં કૉંગો પ્રજાસત્તાક (ભૂતકાળમાં બેલ્જિયમ કૉંગો તરીકે ઓળખાતું) વિસ્તરેલું પડ્યું છે. જ્યારે દક્ષિણમાં ન્યાશાલેન્ડ અને રોડેશિયાનાં આફ્રિકન રાજ્યો સ્વાતંત્ર્યનાં સોણલાં સેવતાં પડખું દબાવી પડ્યાં છે. તો વળી પૂર્વમાં હિંદી મહાસાગર સારાયે એશિયા ખંડ ને આફ્રિકા ખંડને જોડતો ઊછળે છે. પૂર્વ આફ્રિકાના આ બધા દેશો કેનિયા, યુગાન્ડા, ટાંગાનિકા અને ઝાંઝીબાર, પેમ્બા વગેરે વિસ્તારમાં યુનાઇટેડ કિંગડમથી આઠગણા મોટા છે. અમેરિકાથી લગભગ એક ચતુર્થાંશ છે. ચારેય પ્રદેશોમાં ટાંગાનિકાનો વિસ્તાર અર્ધોઅર્ધ ગણાય એટલે કે ચાર લાખ ચોરસ માઈલમાં ટાંગાનિકા વસેલું છે. કેનિયા બે લાખ પચીસ હજાર માઈલમાં, યુગાન્ડા ચોરાસી હજાર માઈલમાં અને ઝાંઝીબાર (પેમ્બા) છસો ચાળીસ ચોરસ માઈલમાં વિસ્તરેલું છે.

આવા યુનાઇટેડ કિંગડમથી આઠગણા મોટા પ્રદેશને સાંકળી લેવા કેનિયા - યુગાન્ડા રેલવે બાંધવાનું ભગીરથ કાર્ય શરૂ કરવું થયું હતું. ગાઢ જંગલોમાં રેલવે લાઇન નાખવાની. આફ્રિકનોનો દિલભર સાથ નહિ. એને એટલી આવડત પણ નહિ. એટલેસ્તો ભારતથી કામદારોને લાવવા પડતા હતા ને ?

આવા કામદારોની વસાહત જેમ જેમ રેલવેના પાટા પડતા જાય તેમ તેમ રેલવે સડકની બાજુમાં એકાદ ટેકરીની તળેટીમાં જાદુઈ નગરીની જેમ ખડી કરી દેવાય. એવા જ રસ્તાઓ, ગલીઓ, ચોક, ઝૂંપડીઓ, રાવટીઓ, દુકાનો, ઇસ્પિતાલ, શાળા કેમ જાણે બધુંય ચાવી ફેરવીને એકીસાથે ઉઠાવીને બીજી જગ્યાએ ગોઠવી ન દીધું હોય !

ગોરા અફસરોની શિસ્ત અને વ્યવસ્થાશક્તિ કામદારોને આકર્ષતી. એથી હસતે મોઢે શ્રમજીવીઓ રેલવેના બાંધકામમાં દિલભર સાથ દેતા, નહિતર તો ઘોર જંગલમાં હિંસક પ્રાણીઓની વચ્ચે જિવાય શી રીતે ?

મજકૂર વસાહત રેલવેના કામદારોની હતી.

આવી વસાહતમાં આજે ચર્ચાતો વિષય એક જ હતો. બાગે અલી શાહનો.

ટેકરી ઉપરથી ગોરા વડા અફસર પ્રીટનું તેડું આવ્યું હતું. આખી વસાહત માટે આ એક કૌતુક હતું. રાતને પહોરે વડો અફસર એશિયન કામદારને બોલાવે એ કાંઈ ઓછી નવાજૂની કહેવાય ?

એમાંય બાગે શાહને તેડું થયું એ માનવામાં ન આવે એવી વાત હતી છતાંય એટલી

જ સત્ય હતી.

બાગે શાહ ખુદાનો બંદો હતો. ચોવીસ કલાકની એક પણ નમાજ ચૂકે નહિ. કામ કરતાં કરતાં પલભર પણ અલ્લાહનું નામ વીસરે નહિ, નહિ કોઈ સાથે લપ્પનછપ્પન, નહિ કોઈની આઘીપાછી. એ ભલો અને એનું કામ ભલું. અને વળી કામ તે કેવું ? ત્રણગણું કામ. બિરાદરીમાં બાગે શાહની આબરૂ ને માન ઝાઝાં - આવા સીધા સાદા ભોળા કર્તવ્યપરાયણ આદમીને વડા અફસરનું તેડું !

હા, જો એ અફસર હોત કે રેલવેના કામનો નિષ્ણાત હોત કે ઇજનેર હોત તો તો વળી વાત જુદી હતી પણ બાગે તો તગારાં ઊચકનાર મામૂલી મજૂર. બીજી કોઈ કરતાં કોઈ આવડત નહિ.

‘આ ગયે !’ અરધી બાંયનું ખમીસ અને ટૂંકું પાટલૂન પહેરેલ વડા અફસરે ચૂંગી હોઠના ખૂણામાં દબાવતાં છાપામાંથી આંખ ઊંચી કર્યા વિના પગેરું પારખીને કહ્યું, ‘હમ દુમારા ઇંતેજાર કરતા થા.’

‘જી, હજૂર’ નતમસ્તકે પાતળી કાઠીનો, કદમાં નહિ બહુ ઊંચો કે નહિ બહુ નીચો એવો બાગે શાહ અદબ વાળીને ઊભો રહ્યો.

‘બેઠો, બાગે, બેઠો.’

‘નહિ સા’બ, હું ઊભો રહીશ.’

અફસરે આંખના ઇશારાથી ચપરાશીને બહાર જવાનું કહ્યું. પછી છાપું મેજ ઉપર મૂક્યું. કૂતરાને ખોળામાં પંપાળતાં ઝીણી આંખ કરીને એ બોલ્યો,

‘બાગે !’

એના મોઢામાંથી મીઠાશ ઝરતી હતી.

‘હજૂર !’

‘સુના હે, દુમ બહોત કામ કરતા હે.’

‘તો ?’

‘એસા ભી સુના હે દુમ સૈયદ એટલે કે ભરામીન હો, ખુદાકા ઓલિયા હે, પ્રિસ્ટ હે, પિસ્ટ, સમઝતા હૈ ના ?’

‘નહિ હજૂર, હું તો મામૂલી મજૂર છું, સરકારનો ગુલામ છું.’

'સચ બતાઓ બાગે, મેંને સબ કુછ સુના હે. મેં બહોત ખુશ હૂં.'
 'શું સાંભળ્યું હજૂર ?'
 બાગેએ કાન પર હાથ મેલીને પૂછ્યું.
 'કે દુમ ઇલમ જાનતે હે.'
 'નહિ સાબ, ઈ ગલત બાત છે.'
 'સચ બતાવ, બાગે !' સાહેબે ધમકી અને આજીજી બન્નેની સૂરમાં મિલાવટ કરી પૂછ્યું.
 'સાચું કહું છું હજૂર ! નથી તો હું ઓલિયો કે નથી જાદુગર. આવી ઢંગધડા વિનાની
 વાત આપને કોણે ઠસાવી દીધી ?'
 'મેંને ખુદ આંખો સે દેખા હે.'
 'શું ?'
 'દુમ સબસે તીનગુના કામ કરતા હે ઓર થકતા નહિ.'
 'હજૂર, શરીર છે તો થાક તો લાગે ને ?'
 'નહિ, સચ બતાઓ બાગે. જબ દુમ કડાયા ઉઠાતા હે તો વો એક ફૂટ તક ઊંચા
 રહેતા હે. વો ક્યા મામલા હે ?'
 'હજૂર, આપ હઠ શું કામ કરો છો ! બાળહઠ, રાજહઠ, સ્ત્રીહઠ અને ઓલિયાહઠ સાંભળી
 છે પણ ગોરાહઠ ક્યાંય સાંભળી નથી.'
 'દુમ, સચ બાત નહિ બતાયગા તો બિરાદરીસે ડિસમિસ કરેગા.'
 'જેવી સા'બની મરજી !'
 'નહિ બાગે ! હમ દુમારા અહેસાન કભી નહિ ભૂલેગા... બતાઓ ન ? ક્યા ઇલમ હે ?'
 એણે ફેરવી તોળ્યું.
 'હજૂર, આ વિજ્ઞાનના જમાનામાં આપ ઇલમને માનો છો ?'
 'લેકિન મેંને ખુદ આંખોસે દેખા કે દુમારા કડાયા એક ફૂટ તક ઊંચા રહેતા હે ઓર
 કામકા નિકાલ બહોત ઝડપસે કરતા હે.'
 'ડીઅર' રાવટીના બારણામાંથી ઝીણો મંજૂલ અવાજ આવ્યો.....
 પ્રીટ સડાક કરતોકને ઊભો થઈ ગયો. જાણે વીજળીનો કરંટ લાગ્યો. અવાજની સૌરભ
 ચારેકોર પ્રસરી રહી.

બારણાની વચમાં એક પગ ઉંબરની અંદર અને એક પગ ઉંબરની બહાર ટેકવીને રજનીગંધાના ફૂલ જેવી ગોરીગોરી એક ઓરત ઊભી હતી. ધરતીમાંથી જાણે રૂપની શોળ પ્રગટી ન હોય !

આંખને ભરી દે એવું નશાખોર એનું રૂપ હતું. બાગે એક ડગલું પાછળ હઠ્યો, આંખ મીંચીને સ્તો !

‘ટો, ટુમ જીદ કરેંગે ?’ એનો ચહેરોમહોરો ફરી ગયો.

‘હજૂર’ કહીને બાગે અદબથી ઊભો રહ્યો.

‘ટુમ સચ નહિ બોલેગા તો ટુમારા કામ ઓર જાસ્તી કરેગા. છે આદમીકા કામ કરના પડેગા. ટુમ હેરાન હો જાયેગા !’

‘હજૂર, દેહ તો આજ છે ને કાલ નથી. એનાં જતન શાં ? સુખદુઃખ તો આવે ને જાય.’

પ્રીટને આ મુલાકાત પર શ્રદ્ધા હતી. રહસ્ય શોધવાની ઇચ્છા હતી. અંજામ ઉપર તો ઉમેદ હતી અને આ તો કહેતો હતો કે મને કાંઈ ખબર જ નથી. માત્ર કહેતો હતો એટલું જ નહિ પણ સાચું જ કહેતો હતો કે શું ?

એ વિચારમાં પડ્યો.

‘બતા દો ને બાગે ! ટુમ કાઠિયાવાડી જવાન હો. ટુમારા દેશમેં તીન બાજુ પાની હે ઓર એક બાજુ જમીન હે વેસા હી હમારા દેશમેં હે, હમ બહોત ખુશ હોગા.’

ગૌરાંગના વચ્ચે બોલી.

‘અચ્છા, હજૂર, કાલ જરૂર કહીશ. પણ હજી હાથ જોડું છું કે નાની વાતને મોટું રૂપ આપો નહિ, અને હઠને જતી કરો !’

‘નહિ બાગે, ટુમ કલ જરૂર બતાના. હમ બહોત ખુશ હોંગે, કલ ઇસ વખત બુલાવા ભેજેગા.’ એમ કહીને ચપરાશી તરફ જોઈને એણે હુકમ કર્યો, ‘બાગે કુ વાપસ કરો.’

અને બાગે આભને ઉજજડ આંખે તાકતો વસાહતમાં પાછો ફર્યો.

રાતનો સોપો વસાહતમાં પડી ગયો હતો.

આખી વસાહત જાણતી કે બાગે શાહ પર ખુદાની રહેમ છે, એ ઓલિયો છે. જ્યારે એ તગારું ઉપાડતો ત્યારે એક ફૂટ અધ્ધર રહેતું. જાણે અદૃશ્ય શક્તિ એને ઉઠાવી ન લેતી હોય ? વડા અફસરને આનો ભેદ જાણવાનું મન થયું. છેવટે એને મનાવવામાં એ કામિયાબ બન્યો.

વસાહતની આ બીજી સાંજ ગઈ કાલ જેવી કુતૂહલપ્રેરી રહી હતી. વળી પાછો આજે બાગેને વડા અફસરે બોલાવ્યો હતો. કોઈ કરતાં કોઈને સમજણ નહોતી પડતી કે મામલો શું છે ? બાગેને પૂછતાં તો એ કાને હાથ દઈ ઉજ્જડ આંખે આકાશ સામે મીટ માંડતો હતો. વાતાવરણમાં ગંભીરતા હતી. સર્વત્ર સ્તબ્ધતા હતી.

કહેવાય છે કે નદી, નદી અને સંતનાં મૂળ તપાસવાં નહિ અને તપાસવામાં હજારગણું જોખમ. આજે બિરાદરીના એક સંતનાં સત જોખમાતાં હતાં કે શું ?

વાયદો પાળવા બાગે ટેકરી પર પડ્યો. માથાવઢ ઊભા ઘાસની બીડમાં સળ પડે એમ એના મોઢા પર સળ પડ્યા. શાંત, સ્વસ્થ, અને નિશ્ચળ અવાજે રાવટીના બારણા પાસે પહોંચતાં એણે સાદ દીધો,

‘હજૂર !’

ગોરાં દંપતી એની જ રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં. કૂતરું ભસતું ભસતું બહાર આવ્યું, એને તેડી લેતાં ગોરી લલનાએ હોઠ ઉપર સ્મિત લાવી હોંશભેર બાગેને આવકાર્યો,

‘આઈએ !’

બાગે રાવટીમાં દાખલ થયો.

વાતમાં ઝાઝું મોણ નાખ્યા વિના બાગેએ એક પ્રશ્ન પૂછ્યો :

‘એક માગણી કરું, હજૂર !’

‘બેશક ! ક્યા મંગટા હય. હમ તુમારી બઢતી કરેંગે.’

‘બઢતી નથી જોઈતી, હજૂર, સિર્ફ એટલું માગું છું કે મારું મૃત્યુ થાય તો મારા શબને વસાહતમાં દફનાવજો.’

‘જરૂર, જરૂર.’

જરૂર શબ્દ ઉપર ભાર મૂકતાં પ્રીટે વચન આપ્યું, પાછો આંખો પહોળી કરીને એ બોલ્યો :

‘લેકિન, મરના ક્યું ? સ્યુસાઈડ કરના હે ક્યા ?’

‘નહિ સા’બ, સરકારની પાસે આટલી નાની સરખી અરજ કરી.’ પછી અસ્પર્શ્ય ભાવે કશાય ભાવ વગરના લપસતા અવાજે એ બોલ્યો, ‘આ અનિશ્ચિત સંસારમાં નિશ્ચિત કાંઈ હોય તો મૃત્યુ જ છે ને ?’

‘અચ્છા એસા હી હોગા, દોસ્ત ! વચન દેતા હું, ઠીક હે ન ?’

‘સરકાર ગુસ્તાખી માફ કરે. હું ખુદાની બંદગી કરી લઉં.’ કહેતોકને બાગે જમીન ઉપર હળવેકથી સૂતો, પગથી માથા સુધી પછેડીની સોડ તાણીને. મોઢામાંથી શ્વાસે શ્વાસે ખુદાનું નામ નીકળવા લાગ્યું.

દંપતી સૂતેલા બાગેને અનિમેષ નયને જોઈ રહ્યાં.

ધાર્મિક કાર્યમાં, દખલગીરી કોઈ કરતાં કોઈ કરે જ નહિ ને ?

પૂર્વ પશ્ચિમ ઉપર, વિજ્ઞાન ઉપર આધ્યાત્મિક સરસાઈ કરતું હતું કે શું ? કૂંડું કથરોટને હસતું હતું કે શું ? નીરવ શાંતિ છવાઈ ગઈ, કાળ જાણે મૂર્છા પામ્યો.

ઘડી બે ઘડી કરતાં એકાદ કલાકનો સમય વીતી ગયો. આથી દંપતીની અધીરાઈમાં વધારો થયો. ધીમે ધીમે ટેકરી ઉપર વસતા બીજા અફસરો, ઇજનેરો, મોજણીદારો, દાક્તર, ઓરતો અને બાળકો એક પછી એક દબાતે પગલે એકઠાં થતાં ગયાં, કૌતુક જોવાસ્તો !

હવે હાજર રહેલામાંના દરેકને તાલાવેલી લાગી. નીચે તળેટીમાં દીવા ટમટમતા હતા. બાગેનો દેહ શાંત સમાધિમાં પડ્યો હતો. ન કાંઈ સળવળાટ, ન કાંઈ ઉત્પાત.

હવે પ્રીટ અદબથી આગળ વધ્યો.

‘બાગે !’ લળીને એણે બાગેને બોલાવ્યો. પણ સર્વત્ર શાંતિ.

વધારે નીચા નમી બાગેના ખભાને હલાવી એણે ફરી સાદ દીધો,

‘બાગે !’

બાગેની આંખો મીંચાયેલી હતી. કોઈ પ્રકારનો સળવળાટ નહિ, બાગે ખુદાના દરબારમાં પહોંચી ગયો હતો. ચિરનિદ્રામાં પોઢી ગયો હતો.

પ્રીટે દાક્તર તરફ જોયું.

દાક્તર સફાળા બાગેના દેહ પાસે પહોંચ્યા. એના હૃદય ઉપર હાથ મૂક્યો. હાથની નાડી જોઈ. આંખનાં પોપચાં ઉઘાડબીડ કર્યાં. પગની પાનીઓ તપાસી.

એકઠી થયેલી મેદની થંભી ગઈ. વાતાવરણમાં ગૂંગળાટ વધ્યો.

આંખ નીચી ઢાળીને દાક્તરે હળવેકથી પછેડી પાછી એના દેહ પર ઓઢાડી.

થઈ ચૂક્યું. સૈયદ બાગે અલી શાહનું રૂહ અલ્લાહના દરબારમાં પહોંચી ગયું હતું.

હાજર રહેલા માનવીઓની આંખોમાં ઝળઝળિયાં આવ્યાં.

બનવાનું શું હતું ? બની શું ગયું ? પ્રીટના પસ્તાવાનો પાર ન હતો.

બાગેએ જીવતી સમાધિ લીધી.

વસાહતમાં વીજળીવેગે આ વાત પ્રસરી ગઈ. ઘડી-બે ઘડીમાં રામુભાઈ, છબીલદાસ, રહેમાન ચાચા, મમદુ, હુસેની, પેટ્રો, કાપલો, બધાં એક પછી એક ટેકરી ઉપર આવતાં ગયાં.

ઘીનો દીવો પ્રગટાવ્યો. લોબાનનો ધૂપ કરાવ્યો. બાગેના દેહ ઉપર લીલા રંગની ચાદર ઓઢાડી. વસાહતીઓની એ રાત વસમી ગઈ.

સવારના વસાહત ટેકરી ઉપર ઊમટી પડી. બાગેના દેહને માનપૂર્વક કફનમાં ઉતારી રેલવે લાઈનના પાટાથી દશ-પંદરેક ફૂટ દૂર વસાહતની કાંટાની વાડ પૂરી થતી હતી ત્યાં કબરમાં દફનાવ્યો. કબર ઉપર ફૂલોની ચાદર બિછાવી. કુરાનની આયતો પઢી. સારીયે વસાહત જાણે રડતી ન હોય એવી ગમગીની વાતાવરણમાં છાઈ ગઈ. સૌએ આંસુનો અભિષેક કર્યો.

વસાહતનો રેલવેનો ધ્વજ અરધી કાઠીએ ઉતારી લેવામાં આવ્યો, એક શ્રમજીવીના માનમાં. રેલવેની આ ઉદારતા હતી.

હડતાળ પાડવામાં આવી. કહે છે કે પ્રીટ પોકે પોકે રડતો હતો.

‘સરકાર ! એક માગણી છે.’ સારીયે વસાહતના નામથી રહેમાન ચાચાએ વડા અફસરની રાવટીમાં દાખલ થઈ બે હાથ જોડી વિનંતી કરી.

‘ક્યા હે ચાચા !’

‘હજૂર, બાગે તો ઓલિયો હતો. મરીને પીર થઈ ગયો. સાંભળ્યું છે કે હજૂર એને વચન આપેલું કે એના શબને અહીં દફનાવવાની રજા આપશે. વસાહત આપની એહસાનમંદ છે. પણ બિરાદરીની એક માગણી છે. જ્યાં બાગેના દેહને કબરમાં પોઢાડ્યો છે ત્યાં સરકાર ‘દરગાહ’ બાંધી આપે.’

‘અચ્છા, ચાચા ટુમ જાઓ, હમ શોચવિચાર કરકે બોલેંગે.’

રહેમાન ચાચાએ ભીની આંખોને લૂછતાં સલામ કરી વિદાય લીધી.

બીજી સવારથી ‘દરગાહ’ બાંધવાના હુકમો છૂટ્યા. ઝડપભેર કામ શરૂ થયું અને પૂરું થયું. દરગાહ ચણાઈ ગઈ. મજદૂર વિસ્તારમાં રેલવેનું કામ પણ હવે પૂરું થવા આવ્યું હતું.

અત્યારે જ્યાં ટ્રસાવો નેશનલ પાર્ક (વન્યપશુ રક્ષિત વિભાગ) તરીકે ઓળખાય છે ત્યાં હવે વસાહત ખસેડવામાં આવી. આશરે નવ હજાર ચોરસ માઈલના વિસ્તારમાં આ વિભાગ વિસ્તરેલો છે. હાથી, ભેંસ, ગેંડા, કીબોકા, સિંહ, ચિત્તા, વાઘ, ઝીરાફ, હરણાં અને એવાં અસંખ્ય

જાતજાતનાં અને ભાતભાતનાં પશુઓ આ રક્ષિત વિભાગમાં વસે છે.

કહે છે કે વડાઅફસરે અને એની પત્નીએ નવી વસાહતમાં જતાં પહેલાં દરગાહ ઉપર ધૂપદીપ કર્યા હતાં, ફૂલો ચડાવ્યાં હતાં. લોકવાયકા એવી પણ છે કે જ્યાં સુધી પ્રીટ દંપતી રેલવેના બાંધકામમાં સંકળાયેલાં રહ્યાં ત્યાં સુધી દર શુક્રવારે દરગાહનાં દર્શને જતાં.

○

મોમ્બાસાથી રેલવે લાઇન બસો-અઢીસો માઈલ આગળ વધી હતી. સડકનું કામકાજ બરાબર છે કે નહિ તેની તપાસણી અર્થે આજે મોમ્બાસાથી રેલવે એન્જિન શણગારાઈને નીકળ્યું હતું. રેલવેના કર્મચારીઓનો હરખ માતો ન હતો. પૂર્વ આફ્રિકામાં આ પ્રસંગ અદ્ભુત અને રોમાંચક હતો. મોમ્બાસાથી માંડીને રેલવે લાઇનના પાટાની હારોહાર કીડિયારું પુરાયું હોય એમ માનવમેદની કુતૂહલપ્રેરી ભેળી થઈ હતી. ખુદ પ્રીટ સાહેબ એમાં પ્રવાસ કરવાના હતા. વિલાયતથી સંસ્થાનપેત્રીનો અને કેનિયા-યુગાન્ડા, ટાંગાનિકા અને ઝાંઝીબારના લાટસાહેબો અને બીજી વ્યક્તિઓ તરફથી શુભેચ્છાના સંદેશા આવ્યે જતા હતા. ભારતી જનતાની છાતી ગજગજ ફુલાતી હતી. ભારતીયોએ આ રેલવે બાંધવામાં સાથ ન આપ્યો હોત તો ?

શ્રીફળ વધેરાયાં, શુકન લેવાયાં, એન્જિને પાવો વગાડ્યો. પછી એ ગતિમાં આવ્યું. હર્ષના પોકારો વચ્ચે, તાળીઓના ગડગડાટથી એન્જિન આગળ વધ્યું. રેલવેનું બાંધકામ સોળ આના થયું હતું. પણ, આ શું, દરગાહની બાજુમાં એન્જિન અટકી કેમ ગયું ? ખોટકો થયો કે શું ? ઇજનેરો દોડ્યા, મોજણીદારો દોડ્યા, કામદારો દોડ્યા, ગોરા અફસરો દોડ્યા.

વિસ્મય એ વાતનું હતું કે કંઈ કરતાં કંઈ ખોટકો જણાતો ન હતો. વરાળ, અગ્નિ, પાણી બધું બરાબર હતું, ચિચિયારીઓ પાડી એન્જિન ત્યાં ને ત્યાં ખોડાઈ ગયું.

ખૂબખૂબ મથામણ કરી. એન્જિનના ભાગો ખોલાયા અને પાછા નંખાયા. ડ્રાઇવરે એ એન્જિન પાછળ ચલાવ્યું તો સડસડાટ ચાલી નીકળ્યું. સૌના શ્વાસ હેઠા બેઠા, પણ વળી જ્યાં દરગાહની નજીક આવ્યું ત્યાં પાછું રિસાઈને ઊભું રહી ગયું, એક ઇંચ પણ આગળ ન વધવાના સોગંદ લઈને.

આ વળી જબરી વિમાસણ. એન્જિન પાછળ ચાલે પણ આગળ ન વધે !

વડો અફસર મૂંઝાયો. ઇજનેરો વધારે મૂંઝાયા.

ધૂમ તડકો પડતો હતો. કોઈ કારી ફાવતી નહોતી. સઘળા પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા. સૂઝ

પડતી નહોતી કે શાથી એન્જિન આગળ વધતું ન હતું.

આકુળવ્યાકુળ પ્રીટ દરગાહની સામે પોરો ખાવા બેઠી. સહસા એની નજર દરગાહ પર પડી. એ મનોમન બોલ્યો, દરગાહ સામે જોઈને :

‘બાગે, આપણી કરીકારવી મહેનત એળે ગઈ ! સૂઝ પડતી નથી કે એન્જિન કેમ અટકી ગયું ?’

અને જાણે એને જવાબ મળી ગયો હોય નહિ એમ પાછો મનોમન બોલ્યો, ‘હવેથી એમ જ થશે, બાગે !’

એ સફાળો ઊઠ્યો. સૌ એની પાછળ ઊભા થયા. ડ્રાઇવરને સૂચના આપી કે એન્જિનને પાછળ ચલાવે અને પછી આગળ - દરગાહ પાસે એન્જિન આવે એટલે એની ગતિ ધીમી પાડે, પછી વ્હીસલ મારી દરગાહને સલામી આપી પછી આગળ વધે. ડ્રાઇવરે સૂચના પ્રમાણે એન્જિન પાછળ ચલાવ્યું. વળી આગળ ચલાવી દરગાહ નજીક ધીમું પાડ્યું - પાવો વગાડી સલામી આપી અને સૌના આશ્ચર્યની વચ્ચે એન્જિન સડસડાટ આગળ ચાલી નીકળ્યું.

વિજ્ઞાનના હાથ હેઠા પડ્યા કે શું ? રેલવે હવે તો નાઈરોબી સુધી પહોંચવા આવી હતી. નાઈરોબી સુધી લાઈન પૂરી થઈ જાય તો મોમ્બાસા-નાઈરોબી વચ્ચે રેલવે-વ્યવહાર શરૂ થઈ જાય. નાઈરોબીથી પછી રેલવે કિસુમુ સુધી આગળ વધવાની હતી.

સરકારી ખાતાનાં કાજકાજ અટપટાં - કર્મચારીઓ બદલાતા જાય. કામનો વિકાસ થતો જાય. નવા અફસરો આવતા જાય - જૂના અફસરો બદલાતા જાય. રેલવે ખાતાની ઘટમાળ પણ આવી સરકારી ખાતા જેવી હતી.

નાઈરોબી સુધી લાઈન પહોંચી ગઈ. મોમ્બાસા-નાઈરોબી વચ્ચે રેલવે-વ્યવહાર ચાલુ થઈ ગયો. પ્રીટે હવે વસાહતમાંથી વિદાય લીધી. એની જગ્યા ‘વિલિયમ્સ’ નામે બીજા અફસરે સંભાળી લીધી. રેલવેનું કામ કિસુમુ તરફ આગળ વધતું હતું. વસાહતનાં દોરદમામ એવાં ને એવાં હતાં.

પ્રીટે જતા પહેલાં રેલવે ખાતાને કડક સૂચના આપી હતી કે દરગાહ નજીક જતાં-આવતાં રેલવેના એન્જિનને ધીમું પાડવું, પાવો વગાડવો અને પછી આગળ વધવું. ડ્રાઇવરો આ સૂચનાનો અફર અમલ કરતા.

વિલિયમ્સે ચાર્જ સંભાળ્યા પછી એક દિવસ મોમ્બાસા તરફ લાઈન તપાસવા એન્જિન

સાબદું કર્યું. દરગાહ દેખાતાં ડ્રાઇવરે ઍજિનને ધીમું પાડ્યું, વ્હીસલ વગાડી.

વિલિયમ્સ ચોંક્યો.

ઝીણી આંખે એણે ડ્રાઇવરને આમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું.

‘સાહેબ, પ્રીટ સાહેબનો હુકમ છે.’

‘પ્રીટ સાહેબનો હુકમ કાનૂન તો નથી ને ? વળી અહીં એમ લખવામાં પણ નથી આવ્યું કે ઍજિન ધીમું પાડી વ્હીસલ વગાડવી.’

‘જી, રેલવેનો કાનૂન નથી એ ખરું પણ ડ્રાઇવરો આ નિયમ અફર પાળે એવી સૂચના અમને અપાઈ છે.’

ગમે તેવી પણ ગોરી જાત. વિલિયમ્સ ગમ ખાઈ ગયો. વળતી વખતે દરગાહ બેત્રણ માઈલ દૂર હતી ત્યારે વિલિયમ્સે ઍજિનનું સ્ટિયરિંગ હાથમાં લઈ લીધું. જેવું ઍજિન દરગાહની નજીક આવ્યું ત્યાં તો એની ગતિ એણે વધારવા માંડી. પણ ખટાક કરતુંકને એ ઊભું રહી ગયું.

વિલિયમ્સના રોમેરોમે ઝાળ લાગી ગઈ. બ્રિટિશ સલ્તનતના સામે આ પડકાર હતો. વિજ્ઞાનની સામે આ લડત હતી !

એણે મહેનત કરવામાં બાકી ન રાખી. પણ એની કારી ફાવી નહિ. જાણે કે ધરતીમાં સીધું ધરબાઈ ગયું હોય !

એના શરીરે થાક લાગ્યો. મોઢા પર કરચલીઓ પડી. આંખમાં ઓધાર ઊતર્યા.

વિલિયમ્સ હાર્યો. એણે ઍજિન પાછું ડ્રાઇવરને સોંપી દીધું. ડ્રાઇવરે એ ઍજિનને પાછળ ચલાવ્યું. પાછું આગળ ચલાવી દરગાહ નજીક ગતિ ધીમી પાડી. વ્હીસલ વગાડી આગળ વધાર્યું. ઍજિન સડસડાટ ચાલી નીકળ્યું.

ઍજિનના આ ખટકાએ વિલિયમ્સના ભેજામાં એક મોટો ખટકો પેદા કર્યો.

વસાહતમાં કાળઝાળભર્યો એ આવ્યો. આવતાંવેત વસાહતના નાનામોટા અફસરોની સભા ત્વરિત એણે બોલાવી.

જ્યારે અવકાશમાં માનવી મોકલવાના મનસૂબા વિજ્ઞાન કરી રહ્યું હોય ત્યારે વિજ્ઞાનનો આવો ઉપહાસ ? અશક્ય !

હિંદી અફસરોના કચવાટ છતાં વિલિયમ્સની સભાએ નિર્ણય લીધો કે આવું તૂત ચલાવી

નહિ લેવાય. દરગાહને રસ્તામાંથી ઉખેડી નાખવી.

આ નિર્ણયને ત્વરિત અમલમાં મૂકવા વિલિયમ્સે પાટાવાળી ટોળીને દરગાહ તરફ રવાના કરી. દરગાહને ઉખેડીને ફેંકી દેવાસ્તો !

બીજે દિવસે વિલિયમ્સ પણ એજિન લઈને ઊપડ્યો દરગાહ તરફ.

એક નિર્જીવ, જડ, પથ્થરની દરગાહને મહાત્ત કરવા હથિયારો લઈને જીવતા માનવીઓનું દળકટક ઊપડ્યું.

શ્રદ્ધા અને વિજ્ઞાન વચ્ચે જંગ ખેલાવો શરૂ થયો અને તે પણ વીસમી સદીમાં, પૂર્વ આફ્રિકામાં.

જેવું એજિન દરગાહ નજીક આવ્યું કે ત્યાં ને ત્યાં ખોડાઈ ગયું. વિલિયમ્સ ઠેકડો મારીને ઊતરી પડ્યો. પહોંચ્યો સીધો પાટાવાળી ટોળીના કામદારો પાસે.

ટોળીના કામદારો આરામ કરતા હતા. દરગાહ એમ ને એમ શાંત, સ્વસ્થ, નિશ્ચલપણે ખડી હતી.

એના હુકમનો અનાદર ? ટોળીને દેખીને એનો સીનો ફરી ગયો.

ટોળીનો મુખી જીવો ખાંટ આગળ આવ્યો. હાથ જોડી બોલ્યો :

‘હજૂર ! આવાં કામો અમારાથી વાઢી નાખો તોય નહિ થાય. આ તમારાં ઓજારો પાછાં. અમારી નોકરીનું રાજીનામું લઈ લો. હિંદ ભેગા અમે થઈ જઈશું.’ એમ કહીને મુખીએ પાવડા, કોદાળી પછાડ્યાં. સાથોસાથ ટોળીના દરેક કામદારે કોદાળી-કડાયાંના ઘા કર્યાં.

વિલિયમ્સ ડઘાઈ ગયો - કામદારોની આખી ટોળી વિફરી હતી. સરકાર સામે, એના અમલ સામે આ પડકાર હતો. નિરાશા, હતાશા, લાચારી કે સમજાવટ કામ આવે એમ નહોતું. જાણે સાણસામાં સપડાયેલો વિષધર પોતાને પકડનારની સામે જોતો હોય એમ વિલિયમ્સ જીવા ખાંટની સામે તાકી રહ્યો.

એણે નીચે નાખી દીધેલી કોદાળી આંખના પલકારામાં ઉઠાવી. દરગામ પર માથાવઢ ઘા કર્યો. કોદાળી રણકો કરીને પાછી ફરી. બીજો ઘા એણે જમીન પર કર્યો. ત્રીજો, ચોથો, પાંચમો ઘા ઉપર જમીનમાં એ કરતો ગયો. ઝનૂની આખલાની જેમ - કોદાળી ધરતીમાંથી પોડાંનાં પોડાં-ફડદાં, ઉપાડતી ગઈ. ત્યાં તો બધાની આંખો ફાટી ગઈ.

માટીના લોંદાને ઉપાડી કુહાડી માટી સાથે સર્પોનાં ફીંડલાને પણ ઉઠાવતી હતી.

જમીનમાં ખાડા પડતા હતા. સર્પોનાં ફીંડલાં નીકળતાં હતાં. કામદારો થીજી ગયા. વિલિયમ્સના કપાળે શીત વળ્યાં. એણે કોદાળી ફેંકી દીધી.

દરગાહની સામે માથું ઝુકાવ્યું. બે હાથ ભેળા થઈ ગયા.

એક પાટિયાના ટુકડાને કાળા રંગે રંગ્યો. આ વળી ચરિતર શું ? ગોરો સાહેબ ગાંડો થયો કે શું ? ઉપર લખ્યું, 'WHISTLE' (પાવો વગાડો)—અને પાટિયું રેલવેના પાટાની પાસે ખોડી દીધું. આછું હસ્યો. ઍજિનને પાછળ ચલાવ્યું. આગળ ધીમેથી વધારી પોતે પાવો વગાડી દરગાહને સલામી આપી.

જીવા ખાંટની આંખ પણ હસી રહી હતી કે શું ? તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે ઍજિન આગળ વધ્યું. વિજ્ઞાન સામે શ્રદ્ધા જીતી હતી.

આ દરગાહ આજે પણ પ્રવાસીઓની આંખ ખેંચે છે. હવે તો રેલવેના પાટા ઉપર એક મોટું પાટિયું નજરે પડે છે. વ્હીલસ વગાડો, ધીમી પાડો.'

આ સ્થળ મોમ્બાસા-નાઈરોબી મોટરરસ્તે પણ દેખાય છે. મોટરરસ્તો અને રેલવેની સડકની વચ્ચે હજી પણ આજે શાંત, સ્વસ્થ અને નિશ્ચલપણે આ દરગાહ ખડી છે.

મોમ્બાસા છોડ્યા પછી પચાસેક માઈલ દૂર જ્યાં મેકીનોન રોડ પૂરો થાય છે ત્યાંથી 'દરગાહ'નાં દર્શન થવા માંડે.

આજે પણ રેલવે ઍજિન ત્યાં ધીમું પાડી વ્હીસલ માર્યા પછી જ આગળ વધે છે.

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

- (૧) લેખક કઈ વસાહતની વાત કહે છે ?
- (૨) આ વસાહત ક્યાં આવેલી હતી ?
- (૩) એમાં કઈ ત્રણ પ્રજાઓ વસતી હતી ?
- (૪) પ્રીટને શેનું કુતૂહલ થયું ?
- (૫) એનો શો અંજામ આવ્યો ?
- (૬) દરગાહ પાસેથી ઍજિન પસાર થાય ત્યારે શું કરવું પડતું ?
- (૭) વિલિયમ્સે શું કર્યું ? તેણે શો હુકમ આપ્યો ?

- (૮) આખરે વિલિયમ્સને શું કરવું પડ્યું ?
(૯) શ્રદ્ધા અને વિજ્ઞાન વચ્ચે જંગ એટલે ?
૨. બાગે શાહનું શબ્દચિત્ર દોરો.
૩. શબ્દોનો અર્થ આપો : દરગાહ, તેડું, રાવટી, નવા-જૂની, લપ્પન-છપ્પન, આયાત (કુરાનની)
૪. વાક્યમાં વાપરો - સમજાવો :
ખુદાનો બંદો, એ ભલો ને એનું કામ ભલું, છાતી ગજ ગજ ફૂલવી, થીજી જવું,
સીનો ફાટી જવો,
૫. નિબંધ લખો : શ્રદ્ધા અને વિજ્ઞાન.

*

૩૧. ભાનુબહેન કોટેચા

(૧૯૨૩)

‘દેશાવિદેશમેં ભારતીય સંસ્કૃતિકા શિક્ષા દ્વારા પ્રસાર - આર્ય સમાજકા યોગદાન’ આ મહાનિબંધનો હિંદી અનુવાદ અને સંવર્ધન કરનાર ગ્રંથયુએટ બહેન ભાનુબહેન વડોદરાથી પૂર્વ આફ્રિકા ગયાં. ત્યાં યુગાન્ડા-જિંજામાં મહિલા મંડળના પ્રમુખ અને નર્સરી સ્કૂલનાં મંત્રી બન્યાં, વિવિધ સમાજલક્ષી કેળવણીની સંસ્થાઓમાં હોદ્દેદાર રહ્યાં. હાલ લંડનના વસવાટ દરમિયાન પૂર્વ આફ્રિકાની હિંદી વસાહત પર લેખન કરી રહ્યાં છે.

પત્રસ્મરણાંજલિ

[શ્રીમતી ભાનુબહેન કોટેચા, શ્રીમતી શાન્તાબહેન કાટી અને શ્રીમતી નિર્મળાબહેન ભટ્ટની ત્રિવેણીએ સાહિત્ય, કલા, શિક્ષણ અને સંસ્કારક્ષેત્રે નિર્મળ જળ પાયાં છે. વિદુષી બહેન ભાનુબહેન આ પત્રમાં આલેખેલી સ્મરણમંજરીઓ હૃદયસ્પર્શી છે.]

પૂ. સૌ. નિર્મળાબહેન,

સ્મૃતિ-નિવાપાંજલિ.

આપણે વિખૂટાં પડ્યાંને ચાર સંવત્સરોનું ચક્ર ફર્યું છું. ચાર દિવસ પણ ન વીત્યા હોય એવાં તમારાં સ્મરણો તાદૃશ્ય છે. વિદ્યાયવેળાએ પત્રમિલનનો આપણો વાયદો હતો. નિષ્કાસનના વટહુકમને વશ વર્તી અંતરિયાળ ઘરબાર છોડી, ઉદ્યોગ-વ્યવસાય છોડી, જીવનભરના પ્રયત્ને પ્રાપ્ત થયેલી અને ઉત્તરાવસ્થામાંયે અનેકનો આશરો થાય તેવા ગૃહ અને વ્યવસાયના વડલાની

છાંય છોડી નીકળી પડેલાં અમે, શય્યાવશ, મંજૂર થયેલું નાગરિકપદ કેટલું પ્રમાણિત થશે એની અસમંસજમાં વ્યગ્ર, અનેકાનેક ચિરપરિચિત આપ્તજનો જેવાં બ્રાતૃભગિનીઓને વિદાય આપતાં તમે-નિષ્કાસિત અને સ્વીકૃત સૌને વસમી લાગતી આ વિદાયની ક્ષણ કેમેય વિસરાતી નથી. ગીતાનું પ્રસિદ્ધ આશ્વાસન-ઉપદેશ-‘સુખદુઃખે સમે કૃત્વા, લાભાલાભૌ જયાજયૌ’ કેવું યાદ આવતું હતું નહીં? આંતરમનના અવકાશમાં સ્મરણોની સહસ્ર વાદળીઓની આવનજાવન નિશદિન ગતિમાન છે. ત્રણેક પત્રોની આપલે થઈને તમે તો વિદેહ થઈ સ્વર્ગની વાટ લીધી. મુક્તિની તમારી આવી વાંછના હતી ખરી. છતાં આવા સઘોમૃત્યુના સમાચારે મનને આઘાત આપ્યો - સ્મરણો - તો સદેહનાં હતાં તે કરતાંયે વિદેહીનાં અધિકાં હોય તેવો માનવપ્રેમનો પરિપાક છે. આજે યોગ્ય શીર્ષક ‘ઝરણાં સ્નેહ અને શ્રદ્ધાનાં’નું આપી તમારાં સત્કાર્યોમાં બ્રાતૃબ્રાવપ્રેરક અને શુભેચ્છક એવા શ્રી સૂચકભાઈએ સંસ્મરણોની માગણી કરી છે. સ્મૃતિસૌરભમાંથી વીણામણ શક્ય છે ખરું? સ્મૃતિસૂત્રમાં કેટલા મણકા પરોવું?

યૌવન તથા પ્રૌઢાવસ્થાનાં આરંભના ત્રીસ વર્ષ આપણે સતત સખ્ય, સાંનિધ્ય અને સમાજકલ્યાણ-શિક્ષણાદિના વિવિધક્ષેત્રી કર્મોમાં સહકર્તૃત્વમાં વિતાવ્યાં, શ્વસુરગૃહે પદાર્પણ કર્યું ત્યારે તમે પાડોશમાં હતાં. મોટીબહેનની મીઠપથી મહોરેલો તમારો ભદ્ર ભાવ સદા વૃદ્ધિગત હૃદયગત થતો ગયો, વાતે ને વ્યવહારે સમતાપૂર્વક છાઈ રહ્યો. નિર્મળ પ્રેમભર્યું નિત્યનવીન પરસ્પરનું આગત-સ્વાગત માણતાં-મણાવતાં તમે, વાંચનના વિશાળ ફલક પર વિશુદ્ધ વિચારધારાઓનું વિહંગાવલોકન કરાવતાં તમે, ‘બહેનાં-બહેનાં’ એવા પ્રિય સંબોધને સખ્યભાવ દર્શાવતાં તમે, ‘કાર્યોષુ મંત્રી’ જાણે ધ્યાનમંત્ર હોય એમ ઘરે-બહાર સર્વત્ર અનેક કિલાકલાપોમાં ગતિશીલ તમે, પત્ની, માતા, તરીકે ધરતીની સહિષ્ણુતા ને ઔદાર્ય દાખવતાં, તમે સમાજસેવાનાં કાર્યોમાં સદા ઉદ્યત, લેખિકા, વ્યવસ્થાપિકા, સલાહકાર, શિક્ષિકા, ગૃહિણી વિવિધરૂપે કૌશલ્ય દાખવતાં તમે, એવાં તમારાં વ્યક્તિત્વદર્શનનો પ્રયત્ન કરતી આ સ્મરણપત્રિકા તમને સંબોધીને ગ્રંથસંપાદકને મોકલું છું. ને એમ કરીને આપણા પત્રમિલનની વચનપૂર્તિની પૂર્ણાહુતિ કરું છું. આ શૃંખલામાં જે સુપ્રિય તે તમારું ને અન્યથા હોય તે ક્ષમ્ય ગણીને સંપાદિત સંચયિકામાં સ્થાન આપે તેવો વિનય છે.

ગુજરાતના જાણીતા શિક્ષાગુરુ અને વિચારક પિતાનાં પુત્રી વ્યવસાયે એડ્વોકેટ, વિચારવાચનમાં સંસ્કૃત ભાષા અને શાસ્ત્રના અભ્યાસી, તમારા પ્રેમલગ્નના પ્રણેતા છતાં અલગારી પતિના

‘ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે’ના અનુભવવચનને સિદ્ધ કરતાં તમે સુપત્ની હતાં. વિદ્યાનું આદાનપ્રદાન, શીખવું, શીખવવું તમારો સહજ સ્વભાવ હતો. આપણા ગામનાં નાનાંમોટાં સહસ્ર વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓ તમારાં અનેકક્ષેત્રી શિષ્યો હતાં. બ્રાહ્મણત્વની ઉદારચરિત લક્ષણાઓ અને સાદગીની સુષમાથી તમે શોભિત હતાં. ગરવી ગુજરાતણની નરવી ગુણગરિમા તમારી વેશભૂષા, વાણી, વ્યવહાર, ગૃહવ્યવસ્થા, આતિથ્ય અને વ્રતોત્સવોમાં વિલસતી હતી.

યુગાન્ડાની ઉર્વરા ધરતી પરથી હિન્દી-એશિયાવાસી પ્રજાનું સત્તાપ્રમત્ત લશ્કરીવડાના વટહુકમથી થયેલું ન્યાયહીન નિષ્કાસન આજે જગપ્રસિદ્ધ ઘટના છે-આ સુંદર શસ્યશ્યામલ પ્રદેશમાં અર્ધી સદી જેટલા ટૂંકા સમયમાં હિન્દી પ્રજાએ મહેનત, બુદ્ધિકૌશલ્ય, ખંત, નિષ્ઠા અને પ્રસ્વેદ-સિંચનથી જે ઔદ્યોગિક અને વ્યાવસાયિક સાફલ્ય સર્જ્યું હતું તેની તુલના પાયા પૂરનાર ખમીરવંતી પ્રજાઓની અપ્રતિમ સિદ્ધિઓ સાથે થઈ શકે તેવું હતું. જાતભાત, રંગ, પ્રાન્ત અને દેશના વૈભિન્યને માનવતાની હૂંફમાં વિટાળી લેતું, સમાજકલ્યાણ શિક્ષણવ્યવસ્થા-આરોગ્યવર્ધન અને સાંસ્કૃતિક જીવનમાંગલ્યનું અતિસુંદર જાળું હિન્દી પ્રજાનાં દાન, કાર્યશીલતા અને સહકાર્યથી ગૂંથાયું હતું. એના નિર્વ્યાજ સેવાભાવનાના તાણાવાણાઓ વણનારાઓમાં તમે બુનિયાદી તાલીમ આપણાં આદ્ય શિક્ષિકા હતાં. આપણું ગામ જિંજા તો દાનશીલતા અને સહકારિતા માટે પૂર્વ આફ્રિકાનું નાક ગણાયું હતું ! શિક્ષણક્ષેત્રે પૂર્વપ્રાથમિક-પ્રાથમિક-માધ્યમિક શાળાઓ, જેમને સરકારી અનુદાનો પણ ન મળતાં, સરકારી શાળાઓ જેમને ન સમાવી શકતી તેવાં શિક્ષણવાંછુ આફ્રિકન બાળકો માટે આપણે સૌએ સર્જી હતી. સંચાલન પણ સરકારી અભ્યાસક્રમ અને વ્યવસ્થાના ધોરણે કરતાં હતાં. બાલ-માતૃકલ્યાણ કેન્દ્રો, પ્રૌઢશિક્ષણના વર્ગો, સાંસ્કૃતિક તથા ધાર્મિક ક્ષેત્રે કલાભિવ્યક્તિના ઉત્સવો ને અધિવેશનો દ્વારા સમાજજીવનની સુસંવાદિતાનું સુરેખ ચિત્ર આપણે અંકિત કરી શક્યાં હતાં. આ વિવિધતામાં તમારું યોગદાન સર્વત્ર નોંધપાત્ર ગણાતું. યુગાન્ડા સરકારે સ્વાતંત્ર્ય દિવસની અભિનંદના માટે જાહેર કરેલા સેવાપદકોમાં તમારું સુવર્ણપદક-Gold Medal પણ હતો. આ સન્માનપ્રાપ્તિ માટે આપણા મહિલામંડળે તમારું બહુમાન કર્યું, સાથે આપણી સંસ્થાની રૌપ્યજયંતીના આગામી વર્ષના એંધાણની નોંધ લેતાં સંસ્થાના-Silver Jubilee આદ્યસંસ્થાપિકા અને અદ્યાપિ પર્યંતના અદનાં સેવિકા તરીકે તમારા માનયાંદને કીર્તિકલશ ચઢાવ્યો હતો. તમે બહેનોએ કરેલા આ પ્રેમ અને ભાવનીતરતા સન્માન માટે પોતાને મહાભાગ ગણાવી અત્યંત પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરી

હતી. તમે કૃતકૃત્ય છો ને યશના ભાગી અમે સૌ છીએ એવી વિનયવાણી વધાં હતાં. આવા પ્રસન્નગંભીર અનુભવોની અનેક પ્રસંગપરંપરાની યાદ મન-ભંડારમાં ભરી છે. આપણે તો નાનામોટાં બધાં કાર્યોની સફળતામાં આવો મનભર આનંદ પામતાં. આવા પરિશ્રમો કેટલી સાત્ત્વિક અને સમભાવી ઉજવણીઓ પૂરી પાડતા !

આપણા મંડળના કાર્યક્ષેત્રમાં વાવેલાં બીજ તો છાયાવૃક્ષના રૂપે ફળ્યાં હતાં. આ પ્રવૃત્તિઓમાં સંગીત, નૃત્ય, અભિનયનાટિકા, ગરબા, ભક્તિગીત, સત્સંગ, લોકગીતો, નિબંધલેખન અને ચર્ચાઓ, વ્રતોત્સવોનાં મૂળસ્વરૂપોના જ્ઞાન સાથેનાં કર્મકાંડી મંડનરૂપો, પાકશાસ્ત્ર, સદ્ગ્રંથોનું વાંચન-કથનાદિ અનેક સ્પર્ધાઓ ને સજાવટોમાં તમારી વ્યવસ્થાશક્તિને, નિર્ણાયક શક્તિને, પ્રેરણાને સૌ પ્રમાણમાં.

હિન્દી મહિલા મંડળનું સમૃદ્ધ પુસ્તકાલય તમારી જ યોજના હતી. બહેનોને પુસ્તકો અને સામયિકોના વાચનનો શોખ વળગાડવામાં તમે આપ્તભાવે વ્યસ્ત રહેતાં. શારીરિક અસ્વસ્થતા, નબળાઈ, ગૃહકાર્યોની વ્યસ્તતાને અવગણીને તમને પુસ્તકાલયના ઓરડામાં ભરચક કબાટોની વચ્ચે ટેબલ પર લખતાં ને પુસ્તકાલય સમિતિની બહેનોને માર્ગદર્શન કરતાં જોવાં તે તમારી આ પ્રવૃત્તિની નિષ્ઠાનું અનેરું ઉદાહરણ હતું. હર ગુરુવારે સાંજે તમારું ‘પુસ્તકાલય’ને અમારું ‘બાલ-કલ્યાણ કેન્દ્ર’ પોતપોતાના કાર્યક્રમમાં વ્યસ્ત રહેતાં. ગુરુવારની એ સંધ્યાએ ખૂબ યાદ આવે છે. કાર્યાન્તે આપણા સૌના આનંદભર્યા સમારંભહીન મિલનનો સંધ્યારાગ-અહોભાવ ઓછાં કાર્યકરોએ માણ્યો હશે !

તમારો બુલંદ કંઠ, શુદ્ધ ઉચ્ચારો, વડીલતાનો પ્રભાવ, સેવાનું નિરપેક્ષ સામર્થ્ય આપણા સંગઠનમાં સંકુલતા લાવતું. સાહિત્યલેખન-પ્રકાશન સંપાદન આદિ પ્રવૃત્તિમાં તમારી મનોમંજરી મહોરી ઊઠતી. આપણી વાર્ષિક પત્રિકા ‘નીલોત્રી’ તમારા પ્રયત્નોનું પરિણામ હતું ગુજરાતી સાહિત્ય, તળપદી શોભનીય રચનાઓ ને ભાવનાઓ તમને તદર્થીય રસરંગથી તરબોળ કરી શકતાં. નિર્મળ આનંદનું એ અવગાહન સર્વ શ્રોતાઓના મુખ પર આનંદની ઝલક લાવતું. અંગ્રેજી-યુરોપિયન અને આફ્રિકન બહેનોનાં સંગઠનોમાં તમારી હાજરી નોંધપાત્ર ગણાતી. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ ક્યારેક શય્યાવશ રહેવું પડતું, હૃદયરોગે તમને ઘેર્યા હતાં, ત્યારેય તમારું જ્ઞાનયજ્ઞ-પારાયણ અટક્યું નહોતું. વિચારગહન ગ્રંથોની ગંગાધારામાં તમે ડૂબકી લેતાં ને લેવડાવતાં. પાસેના ઓરડામાં અખંડદીપમયી પૂજાસ્થાપના, આરતી ને પ્રસાદવિતરણ, પડચાંપડચાંચે પ્રેમભર્યો આવકાર,

બધાંને તમારી પાસે ખેંચી જતાં. તમારી સુખાકારીની પૃચ્છા કરવા આવનારા સૌના મનોપાત્રો તમે જેવું પાત્ર તેવી જ્ઞાનવાર્તા, પૂજાવંદના, ભક્તિભજન, કથાઉદાહરણ, વિશિષ્ટવાચન, દિશાસૂચન આદિથી ભરતાં, સૌને કંઈક સાંપડ્યાનું સાર્થક્ય પણ થતું.

આપણી વસાહતના આપત્કાળે તમારી વિદાય લીધાનું દૃશ્ય અવિસ્મરણીય છે. પૂજિત પુષ્પપાંખડીઓ, કુંકુમ, સુગંધ અને જપમાળાની સાથે સત્ત્વપ્રેમપૂર્ણ આશીર્વાદ “શિવાસ્ત્તે પન્થ્યાન”ના તમે આપ્યા હતા. નિષ્કાસન હુકમ તળે નિર્વાસિત થયેલાઓની વણજાર તે દિવસોમાં અવિરત ગતિએ વિદાય લેતી હતી. એક મહત્ ભય, આતંકવાદી લશ્કરીઓનો સૌના મન પર સવાર હતો, મન ગહનગર્તાઓમાં ડૂબ્યાં હતાં, છતાં પરસ્પરની સ્વસ્થતાના ખ્યાલે મુખે સ્મિત જાળવ્યાં હતાં. મેં કહ્યું, આવતી કાલે ગૃહાંગણે સ્વસ્તિક પૂરી દીપ પ્રગટાવી ‘સર્વે ભવન્તુ સુખિન’ની પ્રાર્થના કરી ઘર છોડશું. સંજોગવશ નીકળતી વખતે મિલન શક્ય નથી તેથી તમને માનસ નમસ્કાર કરશું. પૂ. ભટ્ટભાઈ મંદિરે જવાનો નિત્યક્રમ જાળવવાના છે એમને અમારા ગૃહાંગણનાં પુષ્પો પ્રભુપદે ચઢાવવાનો હક્ક સુપરત કરતાં જઈએ છીએ, યાદ દેવડાવજો. આપણી સંસ્થાઓનાં મકાનો, મિલકતો આપણાં રહે ત્યાં સુધી રખવાળાં કરજો. જીવનભરનાં કૃતપુરુષાર્થના પરિપાક તો અહીં જ રહી જાય છે. નવી દિશાઓમાં ભાગ્ય ક્યાં દોરશે તે જાણતાં નથી. સાંપડેલાં સુખસાધનો, સુખસંયોગનો સાથ છૂટવો અઘરો તો છે જ પણ એની પ્રાપ્તિનો પ્રમાદ કે મદ મનમાં પ્રવેશવા દીધો નથી. એવાં સેવાકાર્યો અને સાથીઓનો સથવારો છૂટે છે એ મહત્ હાનિ છે. આપણી સૌની આ કર્મભૂમિમાં આવરેલી ઊર્ધ્વગતિનો અંતરાય અસહ્ય જેવો છે.”

તમે કહ્યું - ‘હશે બહેનાં ! ભાગ્યની ભવિતવ્યતાઓથી સૌ સરખાં જ અજ્ઞાત છીએ. નાગરિકતા મંજૂર થયા છતાં અહીં કેવું જીવન હશે તે જાણતાં નથી. અણછતો આર્થિકન પણ થથરી રહ્યો છે. આ શ્યામસુંદરોની સેવાના આપણા ચીલાઓ પર એકલરથ હંકારવા પ્રયત્ન કરીશ. રાશ ઝલાશે તેટલી ઝાલીશ. જીવનનું અંતપ્રકરણ દ્વારિકાના સાગરકાંઠે, લેખન, વાચન, સંશોધન ને ભક્તિભજનમાં પૂર્ણ થાય એવી અંતરેચ્છા છે ! આવીશ તો તમને અવશ્ય મળીશ. આવજો ને પત્ર લખજો બહેનાં” પાછાં વળીને તમારી થંભાવેલી અશ્રુધારા જોવાની અને પોતાની ખાળવાની કોને હિંમત હતી !

સંપીલાં ને સ્નેહરજજુના તાંતણેવીટ્યાં આપણે સૌ વિખૂટાં પડ્યાં પછી જાણે તમે સહુની માયા તત્ક્ષણ મૂકી. પૂ. શ્રી ભટ્ટભાઈનો જીવનસથવારો છૂટ્યો, સાવ એકાંતચારી થયાં, પુત્રોની

માતૃછાયા છૂટી. તમે તો રસોની નિવૃત્તિના પ્રયત્નોમાં ચિત્તને સંવાર્યું હતું. રોગરાશિઓ પર પણ મનોજય પામ્યાં હતાં. સૌભાગ્યવતી, જ્યોતિર્મયી મહાજ્યોતમાં લય પામ્યાં. પૂ. શ્રી ભટ્ટભાઈ તે પછી ત્રણ વર્ષે અમને મળ્યા ત્યારેયે તમારા વિયોગનો વલોપાત, સમય જરાયે ન સધાયો હોય તેવો આર્કંદમય હતો. એમને શાતા આપતાં વચનો શોધવાં પડતાં હતાં, અમારાં મન પણ શાતા શોધતાં હતાં ને ! ‘નિર્મળાનો દેહવિલય થયો તે ધરતી પર જ મારો વિલય ઝંખું છું.’ કહી તમારું જીવનૈક્ય અજવાળતા હતા.

તમારા સદા સ્વજનોશાં અમે સૌ તમને શ્રદ્ધાની-સ્નેહની નિવાપાંજલિ આપીએ છીએ. તમારા સ્મરણ સાથે એક સત્કાર્યશીલ સદ્ભાવી પ્રેમભાવ ભરપૂર સમૂહનું સ્મરણ સ્વાભાવિક રીતે જ થાય છે. ભગવાને કૃપા કરીને કેવો સમૂહસંયોગ પ્રેમ સધાવ્યો હતો ! જીવનનું એક અમૂલ્ય સત્વસંભારણું છે. મૃત્યુસાગરને પેલે પાર આ સ્મરણાંજલિની સ્નેહાસિક્ત ઝરમર તમારા આત્માને અને તમારા વિયોગે વ્યથિત સૌને શાતા અર્પો એમ પ્રાર્થું છું. રવીન્દ્ર કવિગુરુના શબ્દોમાં ‘મરણ સાગર પારે તોમરા અમર તોમાદરે સ્મરિ’ તમે તો અમર થઈ ગયાં. મૃત્યુભય ત્યજી તેને આવકારવા ઉદ્યત એવાં તમે શ્રી ભટ્ટભાઈને ધમકી આપતાં સંભળાઓ છો, ‘આ તમારાં બલોયાં પહેરીને જવાની છું, યાદ રાખજો !’ મુક્ત હાસ્ય વચ્ચે અનેકવાર ઉચ્ચારાયેલાં આ વચનો સાથે તમે સૌભાગ્યવતી થઈ ગયાં. જીવનમૃત્યુ જીત્યાં. અમારાં સ્નેહસ્મરણો સ્વીકારશ્ણો-સદા તમારી યાદ રહે છે ને રહેશે.

— તમારી ભાનુબહેન

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

- (૧) સ્મરણાંજલિ એટલે શું ?
- (૨) લેખિકા કોને અંજલિ આપે છે ?
- (૩) નિર્મળાબહેનમાં કયા મુખ્ય ગુણો હતા ?
- (૪) એમણે કયાં મહત્ત્વનાં કાર્યો આફ્રિકામાં કર્યાં હતાં ?
- (૫) યુગાન્ડાથી એશિયાવાસીઓને ક્યારે જવું પડ્યું ? કેમ ?

- (દ) એ રીતે છૂટા પડતાં લેખિકાએ શું કહ્યું હતું ?
(ઝ) નિર્મળાબહેને શો જવાબ આપ્યો હતો ?
(ચ) મૃત્યુ જીતવું એટલે શું ?

૨. શબ્દોના અર્થ આપો :

ચિરપરિચિત	જગપ્રસિદ્ધ	આદાન-પ્રદાન
શિક્ષાગુરુ	વેશભૂષા	નિર્વ્યાજ
વિહંગાવલોકન	તાણાવાણા	

૩. વાક્યમાં વાપરી સમજાવો :

નાક ગણાવું, બહુમાન કરવું, સાર્થક થવું.

*

૩૨. દ્વારકાદાસ નથવાણી

(૧૯૦૬-૧૯૭૫)

ધરમશી હેમરાજની કંપની (યુગાન્ડા, જિંજા)ના ભાગીદાર ને સંચાલક સ્વ. દ્વારકાદાસ રાષ્ટ્રવાદી સત્યવક્તા તરીકે જાણીતા. ભારતીય સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિના પ્રબળ હિમાયતી દ્વારકાદાસે વિવિધ સ્તરે લેખન કર્યું છે. તેમની અનેકવિધ કૃતિઓનું સુંદર સંપાદન તેમના મિત્ર ભાનુશંકરભાઈએ 'નીલ સલીલ નીરદ જલ ઝૂલે' સંગ્રહમાં કર્યું છે. સંગીતના પણ તેઓ સારા અભ્યાસી હતા.

ખાંભી બોલતી હોય તો....!

ક્યાં પોરબંદરની કબા ગાંધીની હવેલી, ક્યાં દિલ્હીનું બિરલાભવન અને ક્યાં આદિમ શ્યામ ખંડની શ્યામલ મહાનદી નાઈલ !

ગયા ઓગસ્ટની તેરમી તારીખ મહાત્માજીનાં અસ્થિવિસર્જન કરવાના દિવસની આગલી સાંજે હું નાઈલ નદીને કિનારે ઊભો હતો.

ક્ષિતિજમાં સંતાઈ જવાની તૈયારી કરતાં સૂર્યનાં લાલ લાલ કિરણોએ નિરભ્ર આકાશને લાલ રંગે રંગી દીધું હતું. રિપન ધોધના પ્રબલ જલપ્રપાતથી ઉત્પન્ન થતાં ફીણનાં ફીંડલાંના આછી નીલરંગી ઝાંયવાળા સફેદ રંગમાં ઝાંખા ભૂખરા રંગની મેળવણી કરી, પ્રકૃતિ જાથે રંગમિશ્રણનો કોઈ નવો પ્રયોગ કરી રહી હતી ! સુખદ સ્પર્શનુભવ કરાવતો મંદ મલયાનિલ વહી રહ્યો હતો અને ઘુઘવાટરૂપી હુંકારથી સંધ્યાની નીરવ શાંતિનો ભંગ કરવા છતાં વાતાવરણની ગંભીરતામાં ઓર ઉમેરો કરતો જુગજુગ જૂનો જલરાશિ મેઘગંભીર નાદે ગર્જન કરી રહ્યો હતો.

સીસમ જેવા શ્યામ રંગના અર્ધનગન આદિવાસીઓ કાંઠા ઉપરના છીછરા પાણીમાં સ્નાનકાર્ય સમાપ્ત કરી ભીને શરીરે ઘર ભણી પાછા ફરી રહ્યા હતા અને બંને બાજુે ખડી ચોકીએ ઊભેલી પહાડીઓની લીલીછમ વનરાજિનાં વૃક્ષો ઉપર બાંધેલા માળાઓમાં મોઢું ફાડી પ્રતીક્ષા કરી રહેલાં ભૂખ્યાં બચ્ચાંઓને ભેટવા પક્ષીઓ ઊડી જતાં જણાતાં હતાં.

દૂર દૂર, અતિ દૂર, નાખી નજર પણ ન પહોંચે એટલે દૂર સુધી સેંકડો કોશમાં મીઠા મહેરામણ જેવું ન્યાન્ઝા સરોવર પથારો નાખી પડ્યું હતું-શાંત સ્વસ્થ ! પેટાળમાં સતત ચાલી રહેલા જીવનમરણના મહાસંગ્રામો પ્રતિ જાણે છેક જ નિર્વિકાર, અલિપ્ત ! એવા જ સ્વસ્થ ને નિર્વિકાર જણાતા હતા, ગળાડૂબ પાણીમાં પ્રાચીન કાળના સ્થિતપ્રજ્ઞ યાગીઓ જેવા ઊભેલા દીર્ઘકાય લિસ્સા કાળમીઠ પથ્થરો ! ઊગતા અને આથમતા સૂર્યને જાણે અનાદિ કાળથી અર્ધ આપી રહ્યા ન હોય ! અહીં આ સ્થળે, પુરા પ્રસિદ્ધ પુણ્યસલિલા મહાનદી નીલના આ પવિત્ર જન્મસ્થાને નીલ જેવા જ નિર્મળ અને પવિત્ર એવા આ યુગના એક પૂર્ણ પુરુષોત્તમના ભસ્માવશેષનું આવતી કાલે વિસર્જન થશે. ધન્ય હે બડભાગિની, તને ધન્ય છે !

ગુમાવી બેઠા પછી પણ, એની મહત્તાનું અને એના વિયોગથી અંતરમાં થતી વ્યથાનું સાચું કારણ શોધવાનું જેને સાનભાન નથી, એવા અમે એ પરમપુનિત સ્થૂળાવશેષ, એ મહામૂલી રાખની ચપટી પાછળના વિરાટ સમક્ષ અમારી કઈ કઈ ભાવનાઓનું નૈવેદ્ય ધરશું ? એનાં અરૂપ પાદપદ્મોમાં અમારા અંતરની ભીતરમાં ક્યાં આવેદન-સંવેદનની પુષ્પાંજલિ સમર્પિત કરશું ? - એનો વિચાર હું કરી રહ્યો હતો, ત્યાં તો લાખ લાખ તારાઓના ચાંદલા ચોડેલી, કાળી ચૂંદડી ઓઢી ચાર પ્રહરનું અતર્ક નૃત્ય કરવા આકાશમાંથી નીચે પૃથ્વી ઉપર ઊતરી આવી રૂમઝૂમ રૂમઝૂમ કરતી ચાલી આવતી ધનશ્યામ નિશા દેખાઈ.

અજગર જેવો અંધકાર સંધ્યાનાં આછાં અજવાળાંને જ્યારે ધીરે ધીરે ગ્રાસ કરતો હોય છે, ત્યારે વાતાવરણ થોડો સમય માટે ક્ષુબ્ધ થઈ જાય છે. એક જાતની ન સહી શકાય એવી, અગમ્ય ઉદાસીનતા સર્વત્ર છવાઈ જઈને અંતરમનને ગૂંગળાવી નાખતી જણાય છે. નીરવ શાંતિના પાતળા પડને તોડીફોડી ભયંકર નિઃસ્તબ્ધતા જગત સમસ્તને આવરી લે છે. સમયના આ ક્ષણભંગુર ગાળામાં કોઈ અજાણ દુનિયામાં આશરો શોધવા ચાલી નીકળેલી સંધ્યાના અવ્યક્ત, કાતર-કરુણ રુદનના પડઘાઓથી દિશાઓ ભરાઈ જાય છે અને પ્રાણ ગદ્ગદિત થઈ જાય છે. થાક, નિર્જીવપણું અને નિશ્ચેતના એકસાથે હુમલાઓ લઈ આવતાં હોવાથી જે

ત્રાસ માનવી આ સમયે અનુભવે છે તેવો દિવસરાતના બીજા કોઈ પણ સમયે નથી અનુભવતો. એટલે જ આ સમયની કઠિન પળોને હળવી બનાવી પસાર કરી દેવા માટે મંદિરોમાં આરતી, શંખનાદ, આર્તસ્વરે પ્રાર્થનાઓ અને મસ્જિદોના ગગનચુંબી મિનારાઓ ઉપરથી હૃદયસ્પર્શી આઝાન ઉચ્ચ સ્વરે પોકારવામાં આવે છે. આપણા જોશીઓ ને આપણી ડોશીઓએ આ કપરા કાળની સાચી રીતે જ 'કાળચોઘડિયાં'માં ગણતરી કરી છે.

કંઈક આવું જ ક્ષોભભરપૂર વાતાવરણ એ દિવસની સાંજે પણ હતું, પરંતુ નૃત્યરાણી નિશાના નૂપુરઝંકારે જાદુઈ અસર કરી. અનંત આકાશમાં ચમકી રહેલા તારાઓના સૌમ્ય પ્રકાશે દિશાઓ હસી ઊઠી અને દિગ્ગાળો કાન માંડી સાંભળવા લાગ્યા. પશ્ચાદ્ભૂમિકામાં પ્રકૃતિએ વાદ્યસંગીત શરૂ કર્યું. વિશ્વવિખ્યાત મૃદંગકાર મેઘવર્માએ મધ્યમમાં મેળવેલા મૃદંગ ઉપર મૃદુ હાથે થાપી નાખી, અને 'મેઘ મૃદંગ, નદી જલ ઝાંઝર, સમીરનાદ વીણાઝંકાર...'.

અહો શી દિવ્યતા ! શી ભવ્યતા ! અનંત બ્રહ્માંડોના નાથને ચરણે કુદરત-પ્રકૃતિ-અનંત કાળથી આવા નૃત્યસંગીતના સમારંભો યોજતી આવી છે-અખંડ, અચૂક ! પરંતુ એ નાદાનુસંધાન કેટલા લોકો કરતા હશે ? હજારો નમસ્કાર હજો એવા બડભાગીઓને, જે આવા સમારંભોમાં પોતાની જાતને 'શરીક' કરી દિવ્યસંગીતના અમૃતકટોરા પીએ છે. દુન્યવી ઢોલનગારાંના અવાજોથી જેના કાન ફૂટી ગયા છે, એવા દુર્બલ, શક્તિહીન અને ક્ષુદ્ર મારા જેવાની તો વાત જ ક્યાં !

○

નાઈલ, નાઈલ, નાઈલ !

એ રાત્રે જ નાઈલના જ વિચારો આવ્યા કર્યા. કયા ઇતિહાસઅજાણ્યા કાળમાં, પૃથ્વીની કેવી અસહ્ય પ્રસૂતિપીડા પછી નાઈલનો જન્મ થયો હશે તે તો તેની દાયણ પેલી બહુરૂપિણી જાણે ! એના જન્મકાળની ગાથાને પેટાળમાં સમાવી દઈ, મોગલ બાદશાહના જનાનાની ચોકી કરતા મૂંગાબહેરા* ખોજાઓની માફક અગણ્ય વર્ષોથી ટકાર ઊભી ઊભી ચોકી કરી રહેલી અવાક પહાડીઓને, ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓને, પેલા ડાહ્યાડમરા ઇતિહાસકારોએ ઘણું પૂછ્યું; કંઈક, કશુંક, થોડુંક, જાણવા ઘણાં પ્રયાસો કર્યા, પણ વ્યર્થ. કશોયે જવાબ મળ્યો નહીં. થાકી-હારીને હાથમાં લેખણ સાથે લાવેલાં કોરા કાગળ જેવા જ કોરા પાછા

* વ્યંડળ.

ચાલ્યા ગયા.

તેઓ માત્ર એટલું જ કહી શક્યા કે પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં, ઇતિહાસના ઉષ્કાળ પહેલાં હજારો વર્ષ, આ ખંડની સળંગ ભૂમિના સ્તરમાં જબરજસ્ત તિરાડો પડી. સમુદ્રે ખીણના પ્રદેશને પાણીથી ભરી દીધો-જેને અંગે પ્રાદેશિક વિભાગો થઈ ગયા. મધ્યપૂર્વના આવા એક ઉદ્ભિદ પ્રદેશના ઊંચાણવાળા ભાગમાં આવેલા, નાનાશા સાગર જેવા મીઠા પાણીના સરોવરના બંધો, એવા જ કોઈ અજાણ કાળમાં ભૂકંપોએ તોડ્યા અને નાઈલનો જન્મ થયો; અને જન્મતાંની સાથે જ એ અપાર વેગથી, નવયૌવનાની ચપળતાથી ચાલી નીકળી...!

જેને આપણે કદી જોયા નથી એવા સ્વર્ગાદિલોકની વાતોને બાજુએ મૂકીએ તો, આ દશ્યસૃષ્ટિમાં - જો અકાળે વિનાશ ન પામે તો - ઉત્પન્ન થતી પ્રત્યેક સજીવ વસ્તુને ત્રણ અવસ્થામાંથી અવશ્ય પસાર થવું પડે છે : બાલ્ય, યૌવન અને જરા. કીટ-પતંગો કાયાપલટના ક્રમે, પશુ અને મનુષ્ય, ક્રમશઃ તથા વિકાસ-દ્વાસથી, અને વૃક્ષો, છોડ, ઝાડ અને પત્રપુષ્પહીન ફૂંદાના ભેદે આ ત્રણે અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. માત્ર સજીવ જ નહીં, પથ્થર જેવી નિર્જીવ વસ્તુને પણ આ નિયમ સરખી રીતે જ લાગુ પડે છે. આકર્ષણશક્તિના પ્રભાવે સેંકડો, બલકે હજારો ગાઉ દૂરથી ધસી આવતા અગોચર સજાતીય પરમાણુઓ, વિકાસક્રમના નિયમને આધીન બની, જેને આપણે પગને ઠેબે ઉડાડીએ છીએ એવા નાના વિવિધ આકારના પથ્થરો અને પછી પર્વતની ચોટી ઉપર, એકને આશરે વળગી રહેલા બીજા એવા તોતિંગ પથ્થરો સ્વરૂપે સ્થિતિ પામતા જણાય છે.

પરંતુ કુદરતના કાર્યમાં અપવાદને સ્થાન કે અવકાશ નહીં હોવા છતાં નાઈલ નદી પણ જાણે એક અપવાદ હોય એમ ઘડીભર માટે માનવાનું મન થઈ જાય છે. સૂત્રકાર ભગવાન વેદવ્યાસના પુત્ર મહાજ્ઞાની શુકદેવની જેમ બાલ્યાવસ્થાને જન્મદાત્રીના ઉદરમાં વિતાવીને એ બહાર આવી છે અને જન્મતાંની સાથે જ, એને જન્મ આપનારની વાત્સલ્યભરી નજર એના ઉપર ઠરે ન ઠરે એ પહેલાં તો તે પંથે પડી ગઈ છે.

અને કેવા પ્રબળ આવેગથી એ એના ભવ ભવના સ્વામી સમુદ્રને મળવા આગળ ધસી રહી છે ! એણે કોઈને નથી પૂછ્યું કે સમુદ્ર ક્યાં છે ? એ તો ચાલતી જ જાય છે, ચાલતી જ જાય છે. નિબિડ અરણ્યો ને ઊર્ધ્વમુખી પર્વતોની તળેટીઓમાંથી પોતાનો

માર્ગ કરી લઈ એ દોડતી જ જાય છે, મૃગજળની માયાસૃષ્ટિથી મોહપાશમાં બાંધી લેવા મથતું ધુતારું રેતીનું રણ અનંત કાળથી પોકારી રહ્યું છે : ‘ના, ના, હે મતવાલી ! તું અમારામાં જ સમાઈ જા ! શું છે પેલા ખારા, વિરાટ રાક્ષસ જેવા સમુદ્રમાં ! અમે તારામય થઈ જવા તૈયાર છીએ !’

પરંતુ એ પ્રેમની દીવાની અફાટ રેતીના રણની ઉપેક્ષા કરતી, ગીચ અરણ્યોની વનરાજિને નવપલ્લવિત કરતી, તરુણ પુષ્પલતાની પુષ્પકળીઓને હસાવતી, પહાડોનું પાદપ્રક્ષાલન કરતી, નાચતી, કૂદતી, છલંગો મારતી અને અનેક જાતના વેશપલટા કરતી, ચાર ચાર હજાર માઈલના લાંબા અંધારપથને ભેદતી ચાલી જ ગઈ, એ ચાલી જ ગઈ. નગાધિરાજ હિમાલયના ચરણો ચૂમી જન્મસ્થાનેથી ‘શિશુસમ ડગ ભરી’ ધીરે ધીરે પ્રયાણ કરતી ગિરિસરિતા બાલગંગાની જેમ નહીં, પણ મદમસ્ત નવયૌવના જેવી.

કેવી કેવી ગુપ્ત ભાવનાઓને અંતરમાં સંઘરી એ વહી રહી હશે એ કોણ કહી શકે ? છતાં બાલ્યાવસ્થા જેણે જોઈ નથી અને જરાની સામે જેણે જંગનો પડકાર કર્યો છે એવી આ ચિરયૌવના જેટલી પ્રેમમસ્ત છે, એટલી વાત્સલ્યપૂર્ણ પણ છે. એનાં કરોડો માનસસંતાનોએ એનાં સ્તનોમાંથી સતત પય:પાન કર્યાં કર્યું છે, પરંતુ એણે કોઈને તરછોડ્યાં નથી. પૃથ્વીના અખૂટ ભંડારમાંથી અને સહગામી સખીઓના નાનામોટા કોઠારોમાંથી અન્નસામગ્રી ઘસડી ઘસડી પોતાનાં બાળકોનાં ઘર એણે ભર્યાં છે. છતાં થાકની ફરિયાદ એણે કદીયે કરી નથી.

એ ચાલતી જ રહી છે, પીઠ પર સંતાનોના સુખની જવાબદારીનો ગુરુભાર લાદીને અને અંતરમાં અમર પ્રેમભાવનાને ધારણ કરીને યુગયુગથી એ ચાલતી જ રહી છે.

આજથી બે હજાર વર્ષ પહેલાં નાઈલનો ખોળો જેણે ખૂંદો હતો તે પયગંબર ઈસુ ખ્રિસ્તના એક ધર્મપુત્રે લગભગ અઢારસો વર્ષ પછી, પોતાના તારણહારને પારણે ઝુલાવનારી માતા નાઈલના જન્મસ્થાનની પુણ્યભૂમિ ઉપર જ્યારે પહેલો પગ મૂક્યો હશે ત્યારે પૂર્વગામીઓનાં પચાસ પચાસ સદીઓનાં સ્વપ્નોને મૂર્તિમંત થતાં જોઈ એના અંતરમાં આનંદના કેવા ઓઘ ઊછળ્યા હશે ! પોતાના મુખ પાસે પૂરુંપાધરું લક્ષ પણ ન ખેંચાય એવી જગ્યાએ પથ્થર સામે જડી દેવામાં આવેલી એની યાદ તાજી કરતી પેલી નાની શી ખાંભીને જો ભાષા હોત, તો તે જરૂર જવાબ આપત !

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

- (૧) નાઈલ નદી ક્યાં આવેલી છે ?
- (૨) કબા ગાંધીની હવેલીમાં કયા મહાત્મા જન્મ્યા હતા ?
- (૩) દિલ્હીના બિરલા ભવનમાં તેમનું શું થયું ?
- (૪) નાઈલ નદીમાં તેમનું શું કરવામાં આવ્યું ?
- (૫) લેખક નાઈલ નદીને કાંઠે ક્યારે ઊભા હતા ?
- (૬) રિપન ધોધ ક્યાં આવેલો છે ?
- (૭) ન્યાન્ઝા સરોવર ક્યાં આવેલું છે ?
- (૮) નાઈલના જન્મ અંગે લેખક શું કહે છે ?
- (૯) ખાંભી એટલે ?

૨. નાઈલને જોયા પછી લેખકને આવેલા વિચારો તમારા શબ્દોમાં વ્યક્ત કરો.

૩. ખાંભી બોલતી હોત તો નાઈલને જોઈને શું બોલત ?

૪. તમે જોયેલી કોઈ પણ નદીનું વર્ણન કરો.

*

૩૩. મુસાજી ઈસબજી હાફિઝજી 'દીપક બારડોલીકર'

(૧૯૨૫)

પાકિસ્તાનમાં અવિરત રીતે ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરનાર આ લેખક ૧૯૫૦થી કાવ્યરચના કરે છે. હાલ પાકિસ્તાનના જાણીતા દૈનિક 'ડૉન' (ગુજરાતી)ના તંત્રી વિભાગમાં છે. પત્રકાર તરીકે તેઓ સુપ્રતિષ્ઠિત છે.

મહત્વની કૃતિઓ :

કાવ્યસંગ્રહ : 'પરિવેશ'

દરવેશની દુઆ

આ છે તાપી નદી.

મહારાષ્ટ્રનો સાતપુડા પર્વત એનું ઊગમસ્થાન; અને એના મુખ આગળ આવેલું મોટું શહેર તે સુરત.

અહીં એક કિલ્લો છે. લોખંડી સળિયાઓ વડે મઢી લેવાયેલો મજબૂત કિલ્લો. ઈ.સ. ૧૫૪૩માં ખુદાવન્દખાનની દેખરેખ હેઠળ બંધાયેલો આ કિલ્લો કેટલાયે શાહો નવાબોની ચડતીપડતી જોઈ ચૂક્યો છે. પોતાનું લાલનપાલન કરનારા વિશેની તબાહી પણ એણે નિહાળી છે. કદાચ એટલે જ એની પ્રત્યેક ઈંટમાં ઉદાસી છે. બારીબારણાં ગમગીન છે.

પરંતુ મહારાષ્ટ્રના પશ્ચિમ કાંઠા સુધીની પ્રલંબ મજલ કાપી છતાં તાપીની ચાલમાં તરવરાટ છે, તાજગી છે. થાક કે ઉદાસીનું કોઈ ચિહ્ન જોવા મળતું નથી.

કોઈએ સાચું કહ્યું છે : ગતિશીલ રહેનારને શિથિલતા સ્પર્શતી નથી; તાઝગી અકબંધ

રહે છે.

ઈસુની ૧૭મી સદીના અંતિમ દસકામાં તાપીના આ તટે એક દરવેશ ઊતરે છે. જબરો ઇલમી, ચમત્કારી દરવેશ, આવા દરવેશોના કોઈ ઠામઠેકાણાં હોતાં નથી. દરવેશ તો ચાલતા ભલા.

આ અનામી દરવેશ કાંઠેથી શહેરમાં આવે છે. હાથમાં શકોરું છે અને ખભે કાળી કંબલ. નજર શહેરની પલટાતી રોનક ઉપર ઠરી રહી છે.

અબ્દુલ ગફુર. એ ભાઈ અણહિલવાડ પાટણથી અહીં આવીને વસેલા. જ્ઞાતિએ સુન્ની વહોરા. સુરતમાં બાળકોને પઢાવે અને દુકાનદારી પણ કરે. દરવેશો પ્રત્યે આસ્થાયે ઘણી. તેમની સેવાચાકરીને પોતાની ફરજ સમજે.

મુલ્લા અબ્દુલ ગફુરને જાણ થઈ કે શહેરમાં એક દરવેશ આવ્યા છે અને તે જબરા ચમત્કારી છે અને તે તરત જ દરવેશની સેવામાં પહોંચી ગયા. નિખાલસતાપૂર્વક એટલી સેવા કરી કે દરવેશ તેમનાથી ખુશ થઈ ગયા. દરવેશની પ્રસન્નતા મુલ્લાના મનોરથોમાં મને પૂરવા લાગી.

અને પછી એક દિવસ દરવેશ પડાવ ઉઠાવ્યો. કાળી કંબલ ખભે નાખી અને ચાલતા થયા. દરવેશની પ્રસન્નતા પામેલા મુલ્લા તેમને વળાવવા માટે તાપી નદીના કાંઠા સુધી ગયા.

નદીના કાંઠે એક અજબ ચમત્કાર બન્યો. દરવેશ રેતી ભરીને ઠાલવવા માંડી મુલ્લાના પહેરણના છોડામાં. એક, બે, ત્રણ.... આમ ઓગણીસ વખત રેતી નંખાઈ રહી ત્યારે મુલ્લા બોલી ઊઠ્યા, 'હવે બસ કરો બાપુ !'

એ સાંભળી દરવેશ પોતાના કપાળે હાથ દઈને કહ્યું : 'જા, તારા નસીબમાં આટલું જ હતું !' અને દરવેશ ચાલ્યા ગયા.

એના થોડા સમય પછી સુરતના એક સોદાગર અને વહાણોના માલિક ઝાહિદ બેગનું એક વહાણ અરબસ્તાનથી સુરત પ્રતિ આવી રહ્યું હતું. એ વહાણમાં એક અરબ સોદાગરનાં ખજૂરનાં કનસ્તરો લાદેલાં હતાં.

પરંતુ કુદરતનું કરવું કે, એ અરબ સોદાગર માર્ગમાં જ મરણ પામ્યો. વળી વહાણને તોફાન નડ્યું, અને સમંદરનાં પાણી વહાણમાં ભરાવાથી બધો માલ બચકાબોળ થઈ ગયો.

વહાણ સુરત આવ્યું ત્યારે તેની અંદર લાદેલું ખજૂર સદંતર બગડી ચૂક્યું હતું. વળી એ કનસ્તરોનો માલિક અરબ સોદાગર માર્ગમાં જ મરી ગયો હોવાથી વહાણના માલિક મિર્ઝા જાહિદ બેગે ભાડું વસૂલ કરવા ખાતર એ સડેલા, દુર્ગંધ મારતા ખજૂરનું લિલામ યોજ્યું અને સમજાવી પટાવી મુલ્લા અબ્દુલ ગફુરને બધો માલ પધરાવી દીધો.

મુલ્લાએ તો એને ખોટનો જ સોદો લેખ્યો હતો. દેખીતી રીતે એની અંદર લાભનું કોઈ ચિહ્ન હતું જ નહિ. પરંતુ ઘરે લઈ ગયા પછી એ દુર્ગંધ મારતાં કનસ્તરો ખોલવામાં આવ્યાં તો મુલ્લાની આંખો અચરજની મારી પહોળી થઈ ગઈ. હીરા, મોતી ને અશરફી !!

આ બધી કીમતી મતા અરબ સોદાગરે ખજૂરની વચ્ચે સંતાડેલી હતી અને એ દાણચોરી દ્વારા સુરત શહેરમાં ઘુસાડવાની તેની નેમ હતી.

પરંતુ એ કીમતી મતા કશાય પ્રયત્ન વિના, મુલ્લા અબ્દુલ ગફુરના ઘરમાં પહોંચી ગઈ. બસ, ત્યારથી તેમનો સિતારો ચઢવા લાગ્યો અને ટૂંક સમયમાં જ તેઓ, દરવેશની દુઆ પ્રમાણે, ઓગણીસ વહાણના માલિક થઈ ગયા.

મુલ્લા હવે શાહસોદાગર થઈ ગયા હતા. દર વર્ષે વીસ જેટલાં વહાણોમાં તેમનો માલ દેશાવરમાં જતો. એ દરેક વહાણમાં દસથી પંદર હજારનો માલ ચઢાવ્યા પછી પણ બીજો એટલો માલ એમની પાસે હાજર સ્ટોકમાં રહેતો. બાદશાહ તરફથી એને ‘મલેકુતતુજ્જાર’નો ખિતાબ મળ્યો હતો. એ સિવાય રૂપિયા એક લાખ સુધીની મહેસૂલ માફી અને બીજી કેટલીક નાણાકીય છૂટછાટો મળી હતી.

પરંતુ દરવેશની દુઆની આ તાસીર જુઓ કે, આ ‘મલેકુતતુજ્જાર’ વીસમું વહાણ બંધાવતા કે દરિયાઈ આફત નડતી અને એ વહાણ ડૂબી જતું ! તેમણે ઘણી કોશિશ કરી પણ તેઓ વીસ વહાણના માલિક તો થઈ જ શક્યા નહિ !

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

- (૧) સુરતના કિલ્લાનું લેખકે કેવું વર્ણન કર્યું છે ?
- (૨) મુલ્લા અબ્દુલ ગફુર કોની સેવા કરવા જાય છે ?
- (૩) દરવેશ જતાં જતાં ગફુરને શું આપે છે ?

(૪) પછી શું બને છે ?

(૫) ખજૂરમાંથી શું નીકળે છે ?

(૬) કેટલાં જહાજના માલિક ગફુર બની શકે છે ?

૨ નીચેનાં વાક્યો સંદર્ભ સાથે સમજાવો :

(૧) 'હવે બસ કરો બાપુ !'

(૨) 'જા, તારા નસીબમાં આટલું જ હતું !'

(૩) હીરા, મોતી અને અશરફી !

*

૩૪. જનાબ નૂર

પાકિસ્તાનમાં ગુજરાતી ભાષાને ધબકતી રાખવા માટે જે લેખકો જહેમત ઉઠાવી રહ્યા છે તેમાં નૂરભાઈ અગ્રણી છે. 'ઇન્કિલાબ'થી તેમણે પત્રકાર તરીકેની કારકિર્દી શરૂ કરી અને હાલમાં દૈનિક 'વતન'ના તંત્રી તરીકેની જવાબદારી સંભાળે છે. કુશળ પત્રકાર હોવા સાથે તેઓ દિલચ્છ નવલકથાકાર તરીકે પણ જાણીતા છે. વીસેક જેટલી નવલકથા અખબારોમાં ધારાવાહિક નવલકથાઓ તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી છે. તાજેતરમાં તેમની સાહિત્યિક સેવાઓ માટે તેમના પ્રશંસકો તરફથી એક લાખ અગિયાર હજાર એકસો અગિયાર રૂપિયાની થેલી અર્પણ થઈ હતી. આજ સુધી પાકિસ્તાનના કોઈ ગુજરાતી સાહિત્યકારને આવું બહુમાન સાંપડ્યું નથી.

તેમની જાણીતી નવલકથા 'સોમનાથ'માંથી આ પાઠ લેવામાં આવ્યો છે.

તાંડવનૃત્ય

વળતા દિવસની સાંજે મુખ્ય મંદિરનો સભામંડપ નગરકોટનાં નરનારીઓથી ખીચોખીચ ભરાઈ ગયો.

તેઓ જે કાંઈ જોવા માટે આવ્યાં હતાં એ જોવાની તેમણે સ્વપ્નામાંયે કલ્પના કરી નહોતી. દૂર દેશથી આવેલો એક પ્રચંડ મ્લેચ્છ આજે તેમના ધર્મ ઉપર, તેમની ધર્મ-પરંપરા ઉપર અને ખુદ તેમના ભગવાન ઉપર હાથ ઉપાડવાની ધૃષ્ટતા કરવાનો હતો અને એ પણ એમનાં સૌનાં દેખતાં ! અને તોયે સામે તેઓ એક આંગળી સરખી પણ ઊંચી કરી શકવાનાં નહોતાં ! પણ ભલે તેઓ પોતે એને કાંઈ ન કરી શકે પણ શું ભગવાન ચન્દ્રમૌલીશ્વર પણ કશું નહિ કરે ? આ ધૃષ્ટ, અભિમાની અને મહાપાતકી યવન શું મંદિરની અને આખા હિન્દુ ધર્મની લાજ લઈને હેમખેમ પાછો ગજની ચાલ્યો જશે ? અશક્ય ! અસંભવિત ! જે ભગવાન ચન્દ્રમૌલીકર જેઓ સ્વયં સંહારની અને વિનાશની પ્રતિમૂર્તિ સમા ગણાતા હોય એ રુદ્રસ્વરૂપી ભગવાનનું ત્રીજું લોચન આજે ફરી વાર ઊઘડ્યા વગર રહેવાનું નથી ! આ મ્લેચ્છ આજે અવશ્ય ચન્દ્રમૌલીશ્વરના

ત્રીજા લોચનના અગ્નિથી બળીને ભસ્મસાત્ થઈ જ જવાનો છે !

છેક છેલ્લી ઘડીએ કશું અણધાર્યું બનશે, કશું અણકલ્પ્યું થશે અને ભગવાન ચન્દ્રમૌલીશ્વર સામે આ ઉદ્ધત મ્લેચ્છે બતાવવા ધારેલી ઉદ્ધતાઈનું ભયંકર પરિણામ એને ભોગવવું પડશે એવી શ્રદ્ધા-એવી ખાતરી મંદિરના સભામંડપમાં બેઠેલા ઘણાં હૃદયોને ત્યારે એક પ્રકારની હિંમત આપી રહી હતી.

મંદિરનો કોઈ મહાઉત્સવ હોય એમ ઢોલ, નગારાં તૂરી, ત્રાંસા અને ઝાંઝ-પખાજનાં મંગળ વાજિંત્રો નમતા પહોરથી જ વાગવાં શરૂ થઈ ગયાં. એમના સૂરોમાં કોઈ સુષુપ્ત મહાશક્તિને જાણે જગાડવામાં આવી રહી હોય એવી ઉશ્કેરણી અને ઉત્તેજના હતી. મંદિરનું ગર્ભદ્વાર શંખનાદો અને ઘંટનાદોથી ગાજી રહ્યું હતું. કોઈ મહાઉત્સવ પ્રસંગે પહેરાતાં હોય એવાં મોહક અને નયનરંજક વસ્ત્રોમાં સજ્જ થયેલી મંદિરની સેંકડો દેવદાસીઓ હાથમાં પૂજાના થાળ લઈને ઊભી હતી. મંદિરના ગર્ભદ્વારની એક તરફ મંદિરની નર્તિકાઓ હાથોમાં સુવર્ણજડિત આરતીઓ લઈને હારબંધ ગોઠવાઈ ગઈ હતી. ગાયિકાઓના મૃદુ ગળાંઓમાંથી ઝરી રહેલું સ્તવનગીતોનું કોમળ સંગીત વાતાવરણમાં એક પ્રકારની શ્રદ્ધારંગી છાંટ બિછાવી રહ્યું હતું. ગર્ભદ્વારની અંદર છાતી સમાણું ઊંચું લિંગ પુષ્પ અને બીલીપત્રોમાં ઢંકાયેલું પડ્યું હતું. ઉપર મૂકેલી સોનાની જળાધારીઓમાંથી એના ઉપર સતત પાણી ટપકવા કરતું હતું. આચાર્ય ભવાનીરાશિ એક તરફ નતમસ્તકે અને શૂન્યમનસ્ક ઊભો હતો. એણે શું કરવું જોઈએ અને શું ન કરવું જોઈએ એનું એને કશું ભાન ન હોય એમ જણાતું હતું.

મંદિરની ખરી અધિષ્ઠાત્રી હોય એમ ઉલ્કા આમથી તેમ અને અહીંથી ત્યાં ધૂમતી સૌને સૂચનાઓ આપી રહી હતી. ભગવાં વસ્ત્રોમાં એનો ગૌરવણો દેહ એક તેજસ્વી તપસ્વિનીની જેમ દીપી રહ્યો હતો. સભામંડળમાં એકઠા થયેલા અસંખ્ય લોકોની નજરે તે એ પ્રસંગની મુખ્ય વીરાંગના જણાતી હતી. જાણે શિવપત્ની પાર્વતીનું ત્રિપુરા સુંદરી સ્વરૂપ એનામાં ઊતરી આવ્યું હોય અને એણે જ ગઝનીના સુલતાનને તેના વિનાશ માટે અહીં નોતર્યો હોય એમ માનતા લોકો એને ભાવભરી અને શ્રદ્ધાભરી દૃષ્ટિએ જોઈ રહ્યા હતા. અને એ પછી જાણે ઓચિંતી માથે વીજળી પડી હોય એમ આખોયે સભામંડપ સડક બની ગયો. દૂરથી કોઈ વિચિત્ર પ્રકારના વાજિંત્રમાંથી નીકળી રહ્યા હોય એવા સૂરો ઊછળતા, કૂદતા અને હુંકાર કરતા સભામંડપમાં દોડી આવ્યા અને ત્યાં બેઠેલો દરેક દેહ ધીમું ધીમું કંપી ઊઠ્યો. સભામંડપમાં એક જાતનો ધીમો ગણગણાટ શરૂ થઈ ગયો. એકસાથે હજારો નજરો ઊંચી થઈને મંદિરના

પ્રવેશદ્વાર ઉપર ઝળુંબી ઊઠી.

સભામંડપમાં શરૂ થયેલા ગણગણાટે ઘોંઘાટનું રૂપ લીધું.... મંદિરના પ્રવેશદ્વારમાં હાથમાં નગ્ન તલવારો સાથે આવી રહેલા પ્રચંડ માનવીઓની કદાવર આકૃતિઓ લોકોની નજરે પડી. સુવર્ણસાંકળો સાથે બાંધેલા મંદિરના ઘંટનો ધ્વનિ-વેગ વધી પડ્યો... ગઝનીના સૈનિકોની બે હારો ઉઘાડી તલવારો સાથે પ્રવેશદ્વારમાં ઘૂસીને માર્ગની બન્ને બાજુ ગોઠવાઈ ગઈ... મંદિરનું આખું વાતાવરણ ઘડીભર, ઢોલ, ત્રાંસા, શરણાઈઓ, ઝાંઝ-પખાજ અને શંખનાદોના વધુ મોટા અને વધુ તીવ્ર સૂરોથી ખળભળી ઊઠ્યું... અને સૈનિકોની બન્ને હારો વચ્ચે થઈને સ્વસ્થ પગલે અને ગંભીર વદને આવી રહેલો ગઝનીનો મહાપ્રતાપી સુલતાન મહમુદ સૌની નજરે પડ્યો. મંડપમાં બેઠેલા લોકો ‘ભગવાન ચન્દ્રમૌલીશ્વરનો જય !’ પોકારી ઊઠ્યા. આચાર્ય ભવાની રાશિ એ કવેળાનો જયઘોષ સાંભળી મનમાં અને મનમાં ફફડી ઊઠ્યો. ઉલ્કાનું મોં પણ ઘડીભર માટે ફિક્કું પડી ગયું, કારણ કે પ્રસંગને સાચવી લેવાની અને કોઈ પણ પ્રકારનો કશો માઠો દેખાવ ન કરવાની સૂચનાઓ તે આગળથી જ લોકોને આપી ચૂકી હતી.

જયઘોષ સાંભળીને પણ સુલતાનના મોંની એક પણ રેખા ન સળવળી. ઊલટું એણે ફરી લોકો સામે જોયું અને એના મોં ઉપર એક બેફિક્કરું સ્મિત નચિંત ભાવે નાચી રહ્યું.

ઉલ્કા સુલતાનને લેવા સામે આવી. આચાર્ય ભવાની રાશિ પણ એની સાથે સાથે આગળ વધ્યો. મંદિરના ગર્ભદ્વાર આગળના એક વિશાળ ચોકમાં સુલતાન માટે એક મોટું સુખાસન મૂકવામાં આવ્યું હતું. સામે થોડાંક વધુ આસનો પણ મૂકવામાં આવ્યાં હતાં.

થોડાક કદાવર હબશી સૈનિકો ઉઘાડી તલવાર સાથે મુખ્ય આસનની પાછળ આવીને ગોઠવાઈ ગયા હતા.

સુલતાને આગળ વધીને પોતાના આસન ઉપર સ્થાન લીધું. સામેનાં આસનો ઉપર અર્સલાન, મન્સૂર, અયાઝ અને સુલતાનના બીજા લશ્કરી અધિકારીઓ ગોઠવાઈ ગયા.

મંગળ વાજિંત્રો એકદમ ચૂપ થઈ ગયાં. ઘંટનાદ અને શંખનાદોનો શોર પણ બેસી ગયો. વાતાવરણમાં થોડીક વાર એક પ્રકારની તુફાન પહેલાંની નીરવ શાન્તિ પથરાઈ ગઈ.

સુલતાને પળવાર માટે મંદિરના ગર્ભદ્વાર તરફ દૃષ્ટિ કરી. પ્રથમ નજરે જ આગળ દોડીને દૃષ્ટિને રોકી લેતાં પ્રચંડ લિંગ ઉપર એની નજર પડી. અને એ પછી એણે તરત ઉલ્કા તરફ જોયું. જાણે એની દૃષ્ટિ ઉલ્કાને કહી રહી હતી : હું આવી ગયો છું. હવે જગાડ તારા ભગવાનને.

અને જાણે એ ઇશારાને પામી ગઈ હોય એમ ઉલ્કાએ ગર્ભદ્વાર તરફ જોયું. વાતાવરણમાં

થોડીક પળો માટે છવાયેલી નિઃસ્તબ્ધતા ભેદતો એક શંખ ફુંકાયો. વળતી જ પળે મંદિરના ગર્ભદ્વારની સુવર્ણજડિત છતમાં ટિગાયેલો સુવર્ણઘંટ એના પૂર્ણ બળે રણકી ઊઠ્યો. અને જાણે મહાપૂજાના આરંભનો સંકેત મળી ગયો હોય એમ નગારખાનાનાં તમામ વાદ્યો અને વાજિંત્રો ફરી એક વાર ગાજી ઊઠ્યાં. મંદિરના આખાં વિસ્તારમાં અનેક ઘંટોના નાદ એક પછી એક ઊંચકાતા ગયા. અને થોડીક પળોમાં તો માત્ર મંદિરનું જ નહિ પણ તેની આસપાસના આખાં વિસ્તારનું વાતાવરણ કરાળ અને કોમળ એવા સૂર અને તાલના ચિત્રવિચિત્ર અને પચરંગી નાદોથી આંદોલિત થઈ ઊઠ્યું. આ ફેરે એ સૂરોમાં જાણે સિંધૂડો વાગ્યો. ત્યાં બેઠેલા નગરનાં તમામ નરનારીઓનું રોમેરોમ ખડું થઈ ગયું. કોઈ અમાનુષી શક્તિને ત્યાં આવી પહોંચવાનું આમંત્રણ દેવાઈ રહ્યું હોય એમ તેમના શ્વાસ થંભી ગયા.

અને મંદિરના ગર્ભદ્વારની એક બાજુ ચિત્રવત્ ઊભેલી અલકાનગરીની અપ્સરાઓ જેવી નર્તિકાઓના પગોમાં ચેતન આવ્યું. તેમના હાથોમાં પકડી રાખેલી સુવર્ણ-આરતીઓમાંની તમામ જ્યોતો સળગી ઊઠી. મૃદુ પગલે નૃત્યસુંદરીઓનું એ નમણું વૃંદ મંદિરના ગર્ભદ્વાર તરફ આગળ વધ્યું અને ત્યાં અર્ધચંદ્રાકારે ગોઠવાઈ ગયું.

બાજુમાં બેઠેલી સ્વર-કિન્નરીઓનાં સ્વચ્છ ગળાં સૂરો અને સ્વરોના ઝડપી આરોહ અને અવરોહ સાથે ગહેકી ઊઠ્યાં. ‘નમઃ શિવાય !’નો ધીમો ગણગણાટ આખા સભામંડપને ભરી રહ્યો.

અને નર્તિકાઓના વૃંદમાંથી કોઈ શિલ્પીની ભૂલી પડેલી રસમૂર્તિ હોય એવી એક નમણી, સુંદર અને આકર્ષક નર્તિકા એની કનક-કિકિણીઓના મંદ ઝંકારને વેરતી આગળ દોડી આવી. એણે માથે ચંદ્રિકાના ધવલ પ્રકાશ જેવું શ્વેત વસ્ત્ર ઓઢ્યું હતું.

એ આગળ આવી. સહેજ કૂદી. તાલબદ્ધ ગતિએ એના પગોએ એક વર્તુળ દોર્યું અને એણે માથા ઉપર ઓઢેલું વસ્ત્ર ફગાવી દીધું. ખુદ સુલતાન મહેમુદ પણ એના કળામય દેહમાં સંઘરાયેલી સૌન્દર્યસમૃદ્ધિને મુગ્ધ ભાવે જોઈ રહ્યો.

એ ભગવાન ચન્દ્રમૌલીશ્વરના મંદિરની મુખ્ય નર્તિકા ચિત્રાંગદા હતી.

એણે એક પળ માટે સુલતાન મહેમુદ તરફ જોયું. બીજી જ પળે એની સામેના જ્યોતિર્લિંગ ઉપર દષ્ટિ કરી. એક વિહ્વળ પૂજારણની અંતરવ્યથાને વ્યક્ત કરતા તમામ ભાવો એના મોં ઉપર પ્રગટી ઊઠ્યા. મૃદંગના ઠેકે એના પગનાં ઝાંઝર રણક્યાં. ઉભડક પગે બન્ને હાથ જોડીને એ નીચે બેઠી નમી અને કશું અર્પણ કરતી હોય એમ એની કરપલ્લવી નીચેની તરફ ઢાળી

રહી.

અર્સલાન અને મન્સૂર માટે આ નવો અનુભવ નહોતો. પણ સુલતાન એક મંદિરની નર્તિકાનું આ પહેલું જ પૂજાનૃત્ય જોઈ રહ્યો હતો. ચિત્રાંગદાનાં અંગોમાંથી કશી પણ વિસંવાદિતા વગર રેલાઈ રહેલા ગતિકાવ્યને જોઈને તે એક પ્રકારની અવ્યક્ત પ્રસન્નતા અનુભવી રહ્યો. મનમાં અને મનમાં એણે આ દેશના લોકોની રસદષ્ટિને દાદ દીધી. તે સમજી શક્યો નહિ કે મનની અને હૃદયની પ્રત્યેક વૃત્તિ અને વાસનાને ભડકાવી મૂકે એવી આ ભારે સ્ફોટક અને ઉત્તેજક એવી રસસામગ્રી વચ્ચે બેસીને આ લોકો તેમના ભગવાનને શી રીતે સ્મરી શકતા હશે ? તેની સાથે કેવી રીતે એકચિત્ત બની શકતા હશે ?

ચિત્રાંગદા એના મસ્ત દેહને ડોલાવતી સુલતાનની સામે આવી ઊભી રહી. એણે મંદિરના ગર્ભદ્વાર તરફ જોયું અને જાણે દષ્ટિના દોર ઉપર ત્યાંથી એણે કશું ઊંચકી લીધું હોય અને હવે સુલતાન ઉપર તેને ફેંકવા માંગતી હોય એમ સુલતાન ઉપર એક વેધક દષ્ટિ નાખી રહી. મંદિરના ગર્ભદ્વારમાંથી ધનુષટંકાર જેવો એક ભયંકર અવાજ સંભળાયો. ઘંટનાદ અને શંખનાદનો શોર હવે વધુ વેગીલો અને વધુ ઊંચો બની ગયો. નગારખાનાનાં તમામ વાજિંત્રોએ તેમના ભાથામાં હતા એવા તમામ કરાળ-વિકરાળ સૂરો છોડી દીધા. જાણે માથે પ્રલય ગાજી રહ્યો હોય અને જાણે વિશ્વ સમસ્તનો હવે પળવારમાં જ સંહાર થવાનો હોય એવી ભયાનક ચીસાચીસ એ સૂરોમાંથી નીકળી રહી.

ચિત્રાંગદાના મોં ઉપરની તમામ કોમળ રેખાઓ ઊપટી ગઈ. એની ભમ્મરોએ ઉપર તણાઈને બે મોટા અર્ધગોળાકાર રચી દીધા. એના હોઠ બિડાઈ ગયા. એનું મોં વિકરાળ ભાવોની કઠોર રેખાઓને કારણે કાંઈક ભયાનક અને બિહામણું બની ગયું.

સુલતાન ભાવપલટાએ ઊભો કરેલો આ અદ્ભુત આભાસ વિસ્મિત નજરે જોઈ રહ્યો.

ચિત્રાંગદાએ હવે એના તાંડવનૃત્યનો આરંભ કરી દીધો હતો. સંગીતના સૂરો, વાદ્યોના તાલ અને નર્તિકાના મુદ્રાભંગ વચ્ચે શરૂ થયેલું ચિત્રાંગદાનું એ તાંડવનૃત્ય ખરેખર અદ્ભુત હતું. ભયાનક હતું. એનાં અંગોમાં ઝંઝાવાતનો સુસવાટ હતો, એની આંખો જાણે અંગારા ફેંકી રહી હતી અને જાણે હમણાં જ એના તંગ બનીને તણાઈ ઊઠેલા લલાટમાં એક ત્રીજું લોચન ઊઘડી ઊઠશે અને સમસ્ત વિશ્વને બાળીને ભસ્મ કરી મૂકશે એવું લાગી રહ્યું હતું.

સભામંડપમાં બેઠેલું હરકોઈ ચિત્રાંગદાએ ધારણ કરેલા આ રૌદ્ર રૂપને જોઈ રહ્યું. બધાનાં હેયાં કોઈ અવ્યક્ત થડકાથી ધડકી રહ્યાં.

ચિત્રાંગદાએ ઉલ્કા તરફ જોયું. ઉલ્કાએ સુલતાન તરફ દૃષ્ટિ કરી અને સુલતાનનો શાંત, સ્વસ્થ અને પ્રતાપી દેહ, મંદ મંદ હસતો પોતાના આસનેથી ઊભો થયો.

ઘડીભર હજારો શ્વાસ થંભી ગયા. હમણાં મંદિરનું ગર્ભદ્વાર ડોલી ઊઠશે, હમણાં એમાંથી અગ્નિનો એક પ્રચંડ સ્રોત બહાર નીકળીને સુલતાનને ભરખી જશે એવું સૌને ઘડીભર લાગી રહ્યું.

ચિત્રાંગદા વીજળીવેગે નૃત્ય કરતી કરતી ગર્ભદ્વારની સામે મૂકેલા નન્દી આગળ આવી. એ નક્કર પિત્તળની બનેલી શિવના વાહન સમા બળદની મૂર્તિ હતી. મહમુદના પ્રતીક પ્રહાર માટે ઉલ્કાએ એની જ પસંદગી કરી હતી.

મહમુદે પાસે ઊભેલા પોતાના અનુચર તરફ જોયું અને હાથ લાંબો કરી લોખંડનો એક પ્રચંડ ઘણ એની પાસેથી લઈ લીધો.

નર્તિકા જાણે મહમુદને ડરાવી રહી હોય, ચેતવી રહી હોય એમ વિકરાળ નજરે એને જોતી રહી.

મહમુદ સ્વસ્થ પગલે આગળ વધ્યો અને પળવારમાં નન્દી પાસે જઈને ઊભો રહી ગયો. એણે હાથમાંનો ઘણ ઊંચો કર્યો.

મંદિરમાં હતા એટલા તમામ ઘંટ અને શંખ એકીસાથે ભયંકર શોર સાથે ગાજી ઊઠ્યા. ઢોલ, નગારાં, શરણાઈઓએ કારમી ચીસાચીસ કરી મૂકી.

જાણે પોતે થાકી રહી હોય, હાંફી રહી હોય એવા ભાવે ચિત્રાંગદાએ મંદિરના ગર્ભદ્વાર તરફ નજર કરી. જાણે એ કહી રહી હતી : ભગવાન ! હવે લાજ તારા હાથમાં છે. મહમુદે એક વેધક નજરે મંદિરના ગર્ભદ્વાર તરફ જોયું.

- અને સટાક કરતું મહાદેવનું બાણ કોઈ પણ જાતના કારણ વગર તૂટીને ભોંય પર ઢળી પડ્યું.

આ શું ?

આખો સભામંડપ અવાક બની ગયો. ચિત્રાંગદાનાં અંગોનું પ્રલયકાવ્ય બેસૂરું બની ગયું. એના પગ થંભી ગયા. ઉલ્કાનું મોં તો એક મહામોટા આશ્ચર્યચિત્ર સમું બનીને એ દૃશ્યને ફાટી આંખે જોતું જ રહી ગયું.

સુલતાનનો ઊંચો થયેલો હાથ એના તમામ બળપૂર્વક નક્કર પિત્તળના બનેલા નન્દી ઉપર પડ્યો અને નન્દી બેવડ વળી ગયો.

મંદિરનું ગભદ્વાર એ પ્રહારના આવેગથી હાલી ઊઠ્યું, અને કોઈએ ભાગ્યે જ કલ્પ્યો હોય એવો હાહાકાર સભામંડપમાં મચી રહ્યો.

લિંગ ઉપર લટકી રહેલી સુવર્ણ જળાધારી તૂટી પડી હતી. છતને તોડીને નીચે આવી પડેલો સુવર્ણઘંટ એક તીવ્ર રણકાર સાથે લિંગ ઉપર પટકાઈને ગબડતો ગબડતો સુલતાનના પગ પાસે આવી પડ્યો હતો.

આખા સભામંડપમાં એક ભયંકર કોલાહલ વ્યાપી રહ્યો. કેટલાંયે મોંમાં ભીંસાઈ રહેલાં ધ્રુસકાં બહાર નીકળી પડ્યાં.

ચિત્રાંગદા બેહોશ થઈને નીચે ઢળી પડી. ઉલ્કા કપાળે હાથ દઈને નીચે બેસી ગઈ.

અને આ બધું શું થયું અને કેવી રીતે થયું એ વિચારવા અને સમજવા જેટલી સ્વસ્થતા સૌ ધારણ કરે તે પહેલાં તો સુલતાન મહમુદ અને તેના સૈનિકો મંદિરને છોડી ગયા હતા.

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 - (૧) સોમનાથના મંદિરમાં ગઝનીનો સુલતાન આવતાં પહેલાં શી પરિસ્થિતિ સર્જાઈ હતી ?
 - (૨) સુલતાન શા માટે આવી રહ્યો હતો ?
 - (૩) તેના આવ્યા પછી શું થયું ?
 - (૪) ચિત્રાંગદાએ શું કર્યું ?
 - (૫) શિવલિંગનું શું થયું ?
 - (૬) સુલતાને શું કર્યું ?
૨. લેખકની શૈલી પર ટૂંક નોંધ લખો.

*

૩૫. પોપટલાલ પંચાલ

(૧૯૨૦)

ટબોરા (ટાંઝાનિયા)માં બે-અઢી દાયકા સુધી સરકારી માધ્યમિક શાળામાં શિક્ષક તરીકે રહ્યા ત્યારથી જ હળવા લેખોનો આરંભ કરનાર શ્રી પોપટલાલભાઈ પછી કેનિયા ગયા ને ત્યાંથી ૧૯૮૯માં કાયમ માટે લંડન આવ્યા ત્યાર પછી હાસ્યરસની સરવાણી ફરીથી પ્રગટી. આરંભનું લેખન 'વિનોદિકા' સંગ્રહરૂપે તથા પછીનું 'ઝરમર' સંગ્રહ તરીકે પ્રગટ થયું તે દરમિયાન 'ગુજરાત સમાચાર'માં ધારાવાહી નવલકથા તરીકે 'વસંતલતા' લખાઈ પ્રગટ થઈ અને હાલમાં (૧૯૯૯માં) 'બળતા પલાશ' ચાલુ છે. તેમણે નવલિકાઓ તથા કાવ્યો પણ લખ્યાં છે.

મહત્વની કૃતિઓ :

વિનોદિકા, ઝરમર, ઝરમર (હાસ્યલેખો), વસંતલતા (નવલકથા)

સ્વર્ગવાસી પિતાએ પુત્રોને લખેલો એક ખુલ્લો પત્ર

ઇન્દ્રપુરી,
આસોની અજવાળી આઠમ,
ચક્રમ સંવત ૫૪૦૨

ડિયરેસ્ટ દીકરાઓ,

Hai ! શાસ્ત્રો કહે છે કે દીકરો સોળ વર્ષનો થાય એટલે એને મિત્ર સમાન ગણવો. એટલે હું 'જય શ્રીકૃષ્ણ'ને બદલે 'હાય'થી આ લેટર બિગીન કરું છું. તમને એમ ના લાગે કે હું યુ.કે.માં તમારી સાથે આટઆટલાં વરસ રહ્યો હોવા છતાં એટિકેટ ના શીખ્યો !

આ પત્ર આગળ વાંચતાં તમને થશે કે આ બધું સ્વર્ગમાં કેવી રીતે પહોંચ્યું ? પરંતુ તમને કહું કે હમણાં આપણા પડોશી ઉમેદભાઈ-તમારા 'Unkil U-mad' સ્વર્ગવાસી થઈને અહીં આવ્યા પછી અમને મળવા આવેલા ને તમારા તાજા સમાચાર સાથે ઘણીબધી વાતો કરેલી ત્યારે આ બધું જાણવા મળેલું.

ઉમેદભાઈ કહે કે તમે મારા ફ્યુનરલમાં પાણીની માફક પાઉન્ડ વેરેલા ને મને રોલ્સ રોયમાં બેસાડી ક્રિમેટોરિયમ લઈ ગયેલા. ઓહ ડિયર મી ! જીવતેજીવ મારે કે તમારી બાને દેવદર્શને જવું હોય તો તમારી Nissan (મોટરગાડી)ને નવરાશ નહોતી મળતી. અમારે મંદિર સુધી ટાંટિયાતોઢ કરવી પડતી, ને મર્યા પછી પણ હરગની વાટે એ જ ઢસરડો હશે એમ લાગતું'તું. પરંતુ પુત્રો કોનું નામ ? પું નામના નરકમાંથી ઉગારી પિતાને સદ્ગતિ અપાવે એનું નામ પુત્ર ! તમે મને મર્યા પછી રોલ્સ રોયમાં બેસાડી સીધો સ્વર્ગે પહોંચાડી દીધો એ તમારા પુત્રધર્મને ધન્યવાદ દેવા જ પડે !

અને ઉમેદભાઈ કહેતા'તા કે મારી શબવાહિનીને તમે પુષ્પોથી શણગારીને સુવાસિત અત્તરોના છંટકારથી મધમઘતી કરી મૂકેલી... અને એમાં પૂરા સાડી સાતસો પાઉન્ડ ખર્ચેલા ! 'વહુ નથી ગમતી' નાટક જોવા જવા માટે તમે મને સાડા સાત પાઉન્ડની ટિકિટ લઈ આપતાં સાડી સાતસો વખત ગલ્લાંતલ્લાં કરેલાં એની પાછળની તમારી બચતદષ્ટિ મને હવે સમજાય છે ! સોરી ફોર નોટ બીઇંગ અન્ડરસ્ટેન્ડિંગ એટ ધેટ ટાઇમ !

અને હાં, ઉમેદભાઈએ કહ્યું કે શબવાહિની પર સફેદ ને રાતાં મોંઘાઘાટ કારનેશનનાં ફૂલોથી 'જય શ્રીકૃષ્ણ'ને ને 'ૐ શાંતિ:'ને એવું બધું લખાવેલું. તમારી સેન્સ ઓફ બ્યૂટીને આ માટે બિરદાવ્યા વિના ના ચાલે. ધન્યવાદ ! અને... સાંભળ્યું કે તમે મારાં અંતિમ દર્શનની વીડિયો કેસેટ પણ ઉતારી છે. કહેવું પડે ભાઈ !

તમારાં મારા પ્રત્યેનાં આ પ્યાર-મમતાની વાતો સ્વર્ગાધિપતિ ઇન્દ્ર રાજાના કાને પડતાં એમની અપ્સરાઓ સાથે નાચતા-કૂદતા એ મને અભિનંદન આપવા દોડી આવેલા. કહે : 'તમારા દીકરાઓ કેટલા સમજુ છે ! કેવું અદ્ભુત તમારું બહુમાન કર્યું !' આજકાલ કેટલાક ખ્યાતનામ મહાનુભાવોને એમની સરકારો તરફથી મરણોત્તર માનચાંદ એનાયત થાય છે. આ તો એવું જ કંઈક !

અને હાં... એક બીજી વાત. અમને બન્નેને - એટલે કે તમારી બાને ને મને તમે ચાર જણ ત્રણ ત્રણ મહિનાના હિસાબે રાખતા ને અમને વાત્સલ્યનો એકસરખો લ્હાવો લહેરાવતા

એ તમારા ઉદાર સૌજન્યની પ્રશંસા કરવાને બદલે લોકો ટીકા કરતા ને હસતા કે છોકરાઓએ માબાપ વહેંચ્યાં. છટ્ ! લોકોને અક્કલ હોત તો શું જોઈતું'તું !

ઇન્ફેક્ટ - હકીકત એ છે કે અમને અહીં સ્વર્ગમાં કશું જ દુઃખ નથી. તમારી બાને ને મને તમારી સુધરેલી ખાણીપીણી ફાવતી નહીં. એટલે અમારે હાથે રોટલો બાળી ખાવો પડતો. પણ અહીં સ્વર્ગમાં અમે કમલાપતિના કિચન ટેબલ પર રાંધી રસોઈએ તૂટી પડીએ છીએ ! અને વાનગીઓ તો અલકમલકની એવી કે તમે તો પોકારી ઊઠો : દેવલોકનું ડિનર ઇન્ટરનેશનલ !

અને ઉમેદભાઈ પાછા કહેતા'તા કે તમે મારી ડેથ એનીવર્સરી પર બ્રાહ્મણોને બ્રહ્મભોજન આપવાના છો ને સાધુસંતોને સુખડી વહેંચવાના છો. આવી ઉત્તમ વાત જાણીને મને આનંદ ના થાય તો અક્કરમી સમજવો ! અમે પા સદી સુધી લગભગ અર્ધા ભૂખ્યાં રહી જીવ્યાં, પણ તમારી આ વાત સાંભળીને પોણા ભાગની ભૂખ મરી ગઈ છતાં આખું ભાણું જમ્યા હોઈએ એવા ઓડકાર આવે છે એ જાણી તમને આશ્ચર્ય થશે !

હવે છોડો એ બધી વાતો. દીકરાઓ, તમે આમ તો કોઈ દિવસ અમારી વાત માનતા નહીં. અમારા ઓપિનિયનને ઓરથોડોક્ષ ગણીને ડસ્ટબીનમાં નાખી દેતા. પરંતુ તમારા દિલમાં દોમદોમ દયાનો દરિયો ભર્યો છે એ તો હવે જાણ્યું ! એટલે શિખામણના બે બોલ કહેવાની હિંમત કરું છું. લુક, પાઉન્ડ નબળો પડતો જાય છે. માટે અમારા પુણ્યાર્થે બહુ પૈસા ના ખરચતા. નહીં તો વળી અમને એ બધી જાહોજલાલી નજરે જોવા ઇંગ્લેન્ડ આવવાનું મન થઈ જશે ને તમને....

પણ ચિંતા ના કરતા. તમે પોતે જ જો કોઈ સમરમાં હોલિડે પર જવાનું વિચારો (નાનાની વહુને હોલિડેનો હણકો બહુ છે એટલે) તો અહીં જ આવજો. પણ... બેટર અમે જ આવીશું. પૂછશો - કેવી રીતે ? સાવ ઇઝી છે. પૃથ્વી પર આજકાલ જે અનેક હવાઈ હોનારતો થાય છે એનાં પ્લેન પેસેન્જરો સાથે સીધાં અહીં સ્વર્ગે આવે છે ! ઇન્દ્રરાજના ઇજનેરો એ ભંગારને રિપેર કરીને નવાંનકોર બનાવી દે છે. એમાંથી 'ઇન્દ્રપુરી ઇન્ટરપ્લેનેટ એરલાઇન્સ'ના નામની સર્વિસ અહીં શરૂ થઈ છે. આ ટપાલ પણ એ જ લઈ જાય છે. તો... અમે એમ આવી શકીશું. પેલો વીડિયો કેસેટ પણ જોવાશે. હવે તો ચિંતા ટળીને ?

લેટર બહુ લાંબો થઈ ગયો, ખરું ને ? હું જાણું છું કે તમને અંગ્રેજીવાળાઓને લાંબા લેટર્સ વાંચવા ગમતા નથી. એટલે બંધ કરું છું.

લ્યો, તોય પાછી એક વાત કહેવી તો રહી જ જતી'તી ! અહીં ઇન્દ્ર મહારાજે ઇંગ્લીશના વર્ગો શરૂ કર્યા છે. અમે પણ એમાં જઈએ છીએ. આ પત્રમાં અંગ્રેજી શબ્દો ને વાક્યોની જે છાંટ દેખાય છે તે એને આભારી છે. અચંબો ના પામતા.

અગાઉના વખતમાં પુત્રો પિતાને લાયક બનવા પ્રયત્ન કરતા. આજે હવે પિતાઓએ પુત્રોને લાયક બનવું પડે છે. એટલે જ મેં આટલી ઉંમરે, પાકે ઘડે કાંઠા ના ચડે તોય, અંગ્રેજી શીખવાનો ઉપાડો લીધલ છે. સોલ્લી ફોર યુ પિપલ્સ સેક !

અને તોય, જાણું છું કે તમે આ પત્ર વાંચી શકવાના નથી, કારણ કે ગુજરાતી તમને આવડતું નથી. એમ કરજો, રોજની માફક સાંજે તમે વાસણ માંજતા હો ત્યારે મોટી વહુને કહેજો આ કાગળ વાંચી દે !

અને છેલ્લે, તમે મને જેનો સત્ય બનવાનો આગ્રહ સેવી અ-સત્યતામાંથી ઉગારી લીધેલો એ વયોવૃદ્ધોના વિશ્રામ સમી અમારી કલબના છકડી-મિત્રોને મારી સ્નેહભરી યાદ આપજો. *

તમને ચારેય દીકરાઓને ચતુરંગી ચારેય વહુઓને બાપુજીના બળાપાનો - સોરી વહાલનો વરસાદ ને અમારાં પોતરાંઓને દાદાજી તરફથી પ્રભુમંદિરનો પ્રસાદ !

લિ. તમારા,
'બચારા બાપુજી' !

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 ૧. આ પત્ર કોણે, કોને, ક્યાંથી લખ્યો છે ?
 ૨. દીકરાઓને આપેલાં અભિનંદન સાચાં છે ? કારણો આપી સમજાવો.
 ૩. લેખક આવો પત્ર લખીને આજની પેઢી માટે શું કહેવા માગે છે ?
૨. 'લેખકે કટાક્ષનો ઉપયોગ કરીને હાસ્યરસ નિર્માણ કર્યો છે' પાઠમાંથી ઉદાહરણો આપીને સમજાવો.
૩. પૂર્વાપર સંબંધ આપીને સમજાવો :
 ૧. એ તમારા પુત્રધર્મને ધન્યવાદ દેવા જ પડે !
 ૨. 'તમારા દીકરાઓ કેટલા સમજુ છે !'
 ૩. પાકે ઘડે કાંઠા ન ચડે તોય અંગ્રેજી શીખવાનો ઉપાડો લીધો છે.

*

૩૬. પ્રીતિ સેનગુપ્તા

વિશ્વપ્રવાસી પ્રીતિબહેન માટે પ્રવાસ અને લેખન જીવનનાં બે મહત્વનાં અંગો બની ગયાં છે. વરસમાં છએક માસનો પ્રવાસ અને પછી તેટલો જ સમય લેખનમાં રત રહેતાં આ લેખિકા દક્ષિણ ધ્રુવનો અતિ કપરો પ્રવાસ કરનાર પ્રથમ ગુજરાતી જ નહીં, પ્રથમ ભારતીય બહેન છે. ગુજરાત સરકારનાં અન્ય કેટલાંય પારિતોષિકો તેમણે પ્રાપ્ત કર્યાં છે. વિવિધ ખ્યાતનામ ગુજરાતી સામયિકોમાં, અમેરિકામાં વસતા હોવા છતાં, અતિનિયમિત રીતે કટારો લખતાં રહી વાચકો સાથે જીવંત સંપર્ક તેમણે ચાલુ રાખ્યો છે.

મહત્વની કૃતિઓ :

ધવલ આલોક, ધવલ અંધાર, સૂરજ સંગે, દક્ષિણ પંથે, પૂર્વા (પ્રવાસકથાઓ), ખંડિત આકાશ (કાવ્યસંગ્રહ).

સમાપત્તિ

આટલો મોટો અવાજ થયો, આવો જોરથી ધક્કો વાગ્યો, એટલે વહાણ કશાક સાથે અથડાયું તો હતું જ એ તો કોટડીમાં રહે રહે પણ સમજી શકાય તેમ હતું. પણ શેની સાથે ? કઈ રીતે ? ચોખ્ખો દિવસ હતો, શાંત પાણી હતું, બપોરનો સમય હતો. તે છતાં આ શું થયું ?

ઓહ, એ વખતે કશા જવાબ કે કશા વિચારના હોશ ન હતા. શું થયું છે તેની જાણ ન હતી, ને શું કરવાનું છે તેની સૂચના ન હતી. ત્યારે તો કશો ખ્યાલ નહોતો કર્યો, પણ

પછીથી વિચાર કરતાં યાદ આવ્યું કે દરરોજની જેમ કોઈ ઘોષણા અંગ્રેજીમાં - કે સ્પેનિશ સુધ્ધામાં - કરવામાં આવી ન હતી. આરક્ષણ માટેનાં ફરજિયાત વસ્ત્ર-સ્તરો પહેરીને બહાર નીકળી જવું જોઈએ એમ ધારીને જ અમે (કેટલાંક) તૂતક પર ચડી ગયાં. અમે પ્રથમ મંડળીમાં હોઈ પહેલાં વહાણ પર આવેલાં, ને જમી પરવારેલાં. બીજી મંડળી હજી જમતી હતી, તે આંચકો લાગતાં ભોજન છોડી ઊભી થઈ ગઈ. ત્રીજી મંડળી તો ત્યારે જ હજી વહાણ પર આવી હતી. એ બધાં તો રમત-મગ્ન વ્હેલને માણી રહ્યાં હતાં, ને જમવાનાં તો બાકી જ હતાં. લગભગ સવા બે વાગ્યે આ અકસ્માત થયો. એનો અર્થ એ કે વહાણે માંડ દસ-પંદર મિનિટ પહેલાં લંગર ઉઠાવ્યું હશે; એટલે કે અમે હજી ‘આર્થર હાર્બર’માં, પામર સ્ટેશનની પાસે જ હતાં.

કેબિનમાં લિઝ નામની અમેરિકન સ્ત્રી બોલ્યાચાલ્યા વગર તૂતક પર જવા તૈયાર થઈ રહી હતી. એ અંદર હતી, તેથી હું ચાવી લીધા વગર બહાર નીકળી - થયું કે કોઈ દેખાય તો પૂછું, શું થયું ને શું કરવાનું છે. કોઈ ખાસ દેખાયું પણ નહીં, ને બીજી જે એક સ્ત્રી મળી એણે “વહાણ કશાક સાથે અથડાયું છે” એ સિવાય કશું કહ્યું પણ નહીં. તે પછી જલદી તૈયાર થઈ તૂતક પર જવા માટે મેં કેબિનનું બારણું ખોલવા માંડ્યું તો ખૂલ્યું જ નહીં. લિઝ તો જતી રહી હતી. હવે શું કરવું ? કેબિનો સાફ કરનારા ચાકરો જ્યાં ઝાડુ-પોતાં, ચાવીઓ, વધારાની ચાદરો વગેરે સામાન રાખતા હતા તેનું બાજુવાળું બારણું પણ બંધ હતું. એ ચાકરો પણ સહીસલામત રહેવા માટે તૂતક પર પહોંચી ગયા હતા. ચાવી માટે લિઝને કે ક્રિસ્ટિનને શોધવા જાઉં, કે એમ ને એમ - લાઈફ જેકેટ પણ પહેર્યા વગર - ઉપર ચાલી જાઉં ? સદ્ભાગ્યે, એટલામાં, કેબિનમાંની ચોથી સ્ત્રી આવી ચડી. એ ન્હાવા ગઈ હતી. એણે કોટડીનું બારણું ખોલ્યું, અંદર જઈ અમે બંને ઉતાવળે તૈયાર થવા લાગ્યાં.

(જે રીતે આપણી સભાન અને અભાન ચેતના કામ કરે છે તે અદ્ભુત છે.) શું થયું છે, ક્યાં જવાનું છે, શું લેવાનું છે - વગેરે કશાની ખબર ન હતી. પણ જે એકાદ વસ્તુ લીધી, ને બીજું જે બધું ભુલાયું - એની પાછળનો સભાન કે અભાન તર્ક સમજવો અને સમજાવવો અશક્ય લાગે છે. મને જે સૂઝ્યું તે પ્રમાણે શર્ટ-પેન્ટ પર ભૂરા પ્લાસ્ટિકના કોટ-પેન્ટ ચડાવ્યાં, હું ન્યૂયૉર્કથી સાથે લઈ ગઈ હતી તે લગભગ પીંડી સુધીનાં કાળાં બૂટ પહેર્યાં, વહાણ પરથી નીચે ઊતરીએ એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ લઈ લેવાની કેમેરાબેંગ ઉપાડી, પેલા સિક્કા મરાવવા બહાર રાખેલો પાસપોર્ટ હજી હશે માનીને એક પાકીટ લીધું, અને વહાણ સમારકામ થાય ને બેત્રણ કલાક બેસી રહેવું પડે તો સવારની પામર સ્ટેશનની મુલાકાત

વિષે લખાય - સમય બગાડવાને બદલે - એમ વિચારી મારી નોંધપોથી કબાટ પરથી લઈ લીધી. (આ એક વસ્તુ લેવાનો જે તર્ક સ્ફુર્યો તેમાં જ મારી પ્રાર્થનાઓનું સાફલ્ય હતું, તે હું ફરી ફરી કહીશ. કોઈ દેવે જ એ પ્રેરણા મને કરી હતી.)

બસ, આ સિવાયની કોઈ વસ્તુ લેવાનું મને સૂઝ્યું નહીં. (ભુલાયેલી-છોડાયેલી વસ્તુઓની ચિંતા ને બળાપો પછી દિવસો અને મહિનાઓ સુધી મનને પીડતાં રહ્યાં. આ પીડા ક્યારેય નિર્મૂળ થશે કે નહીં ?) હું તૂતક પર પહોંચી ત્યારે ત્યાં ભીડ થઈ ગઈ હતી. મોટા ભાગનાં પ્રવાસીઓ ઉતાવળે ત્યાં પહોંચી ગયાં હતાં, અને અચાનક ઘણાબધા ખલાસીઓ દેખાતા હતા. આટલા દિવસ એ બધા વહાણના અંદરના ને નીચેના ભાગોમાં પોતાનું કામ કર્યા કરતા હશે, તેથી દેખાયા નહોતા. ક્યારેક ઘણાબધાને ખલાસીઓ માટેના બેઠક-મનોરંજન-ખંડમાં ઘોંઘાટ કર્યા વગર બેઠેલા જોયેલા, પણ આટલી બધી સંખ્યામાં હશે તે ખ્યાલ નહોતો કર્યો. હવે એ બધા આકસ્મિક સંજોગોની ક્રિયા-પ્રક્રિયા કરવામાં વ્યસ્ત હતા, જેમાં પ્રવાસીઓ એમને ક્યારેક નડતા હતા, ક્યારેક હડસેલાતા હતા. છેવટે પ્રવાસીઓને તેનાથી ઉપરના નાના તૂતક પર મોકલવામાં આવ્યા જેથી કોઈ વચ્ચે ના પડે.

ત્યાં સુધી તો અમને કલ્પના પણ ન હતી કે વહાણ છોડીને ઊતરવું પડશે. ઊતરીશું એ જ્યારે સ્પષ્ટ થયું ત્યારે પણ કેટલા સમય માટે જઈશું એની જાણ ન હતી. અમને હતું કે સમારકામ થઈ જશે એટલે બે-ત્રણ કલાકમાં પાછાં આવીશું. અમને ઉતારે છે એ માટે કે જેથી વહાણ હલકું થાય, ને તો સમારકામ વધારે સહેલાઈથી થઈ શકે. એક કોરિયન - અમેરિકન પ્રવાસીએ તો કહ્યું પણ ખરું કે, “ખોટા ઉતારે છે બધાંને, ખોટું વધારે પડતું કરી રહ્યા છે વહાણવાળાઓ.” પણ ખરેખર તો, કદાચ અમે અમારા નસીબ પર વધારે પડતો વિશ્વાસ મૂકી રહ્યાં હતાં - આટલા દિવસથી મૂકતાં આવ્યાં હતાં તેમ. અમારાં નસીબ પર અને એ લોકોના વહાણવટા પર.

અમે બધાં લગભગ ખાલી હાથે હતાં, જ્યારે ખલાસીઓ પોતપોતાના થેલાઓ સાથે લઈને જળગર્ભ કોટડીઓમાંથી ઉપર ભાગી આવ્યા હતા. વહાણના અધિકારીઓ પોતપોતાની સૂટકેસો પાછળ ભૂલ્યા ન હતા. પછીથી એમની પત્નીઓ સરસ ઊંચી એડીઓમાં તૂતક પર ઊતરી આવતી દેખાઈ. અમે બધાં પહેરેલે કપડે હતાં. મોટા ભાગનાંએ પેલાં જાડાં બૂટ પહેરી રાખેલાં. અમને તો એમ જ હતું કે બેત્રણ કલાકમાં પાછાં વહાણ પર આવવાનાં જ છીએ. અમે બધાંએ કાંઈ ને કાંઈ ઉપાડી લીધેલું - કોઈએ પાસપોર્ટ લીધેલો, તો કોઈએ ફિલ્મો

યાદ રાખેલી. પણ કોઈ પાસે જેની જરૂર પડતી રહે તે બધું જ ન હતું. સત્તાવાર કાગળો, પૈસા, ક્રેડિટ કાર્ડ, દવા, અરે, પોતાનાં ચશ્માં પણ કોઈએ નહોતાં લીધાં. ઉતાવળમાં બધી વસ્તુઓ યાદ પણ આવી નહોતી, અને પાછાં આવીશું એ ખ્યાલ તો હતો જ.

પણ તૂતક પર ઊભાં ઊભાં એ વખતે અમે બધાં શાંત હતાં. કેટલાંક ટેવ પ્રમાણે વિનોદ પણ કરતાં હતાં. જોકે ચિંતા બધાનાં મન પર હશે જરૂર. ચાલક-કક્ષના માઈક્રોફોન પરથી સૂચનાઓ આવતી સંભળાતી હતી, પણ સમજાતી નહોતી. એક તો, ઝડપી સ્પેનિશમાં હતી, અને બોલનાર ગભરાયેલો હોય તેમ એનો અવાજ ધ્રૂજતો હતો. અમને જાણ નહોતી કે શું થયું છે, અને અકસ્માત કેટલો ગંભીર છે, પણ વહાણના ચાલકોને તો હશે જ ને. વિગતો તો એટલી બધી હતી - ત્યારે પણ હતી. એમાંની કેટલીક નોંધી હતી મનમાં, કેટલીક તરફ ધ્યાન નહોતું ગયું. ઘણીબધી પછીના દિવસો-મહિનાઓમાં મળતી રહી હતી, ઘણીબધી ગૂંચવાયેલી જ રહી હતી.

○

પહેલે દિવસે વહાણમાં અમને સંકટ-સમયને લગતી કેટલીક માહિતી આપવામાં આવી હતી. એ મુજબ, દરેક પ્રવાસીએ - અને ખલાસીએ - પોતાની રક્ષા-નાવનો ક્રમાંક અને એની જગ્યા યાદ રાખી લેવાની હતી. આ શિક્ષણનો ઉપયોગ કરવાની ઘડી કમભાગ્યે અમને પહોંચી હતી. કોઈને ખાસ એ ક્રમાંક ને જગ્યા યાદ પણ ન હતાં. પેલી આર્જેન્ટિન માર્ગદર્શિકાઓના હાથમાં પ્રવાસીઓની યાદી હતી, જેમાં રક્ષા-નાવના ક્રમાંક પણ દરેક નામ સામે લખ્યા હતા. આ પૂછાપૂછની, ભાગાભાગની, ઘાંટાઘાટની ઘડી હતી. કઈ નાવમાં છીએ ? એ નાવ ક્યાં છે ? એ ક્રમાંક બોલાયો ખરો ? ક્યાં જઈએ ? આ બાજુ જઈએ ? પેલી બાજુ જઈએ ? જઈએ, કે ના જઈએ ? અને અલબત્ત આ બધું સ્પેનિશ, ઇંગ્લિશ, ઇટાલિયન, ફ્રેન્ચ અને ફિનિશમાં થઈ રહ્યું હતું. ફિનલેન્ડની માર્ગદર્શિકાનો અવાજ એની મંડળીના ઘણા લોકો સુધી પહોંચતો નહોતો. અમે બધાં ગજબનાં શાંત રહ્યાં હતાં. ના વાંધા, ના દલીલો, ના કચકચ, ના રડારોળ.

રક્ષા-નાવના બે ક્રમાંક બોલાયા, ને બે મંડળીઓ એમાં જવા માટે મુખ્ય તૂતક પર ગઈ. અમે બધાં હજી ઉપરના તૂતક પર જ હતાં. પછી બીજી એક નાની સીડી ચડતાં જ પેલાં સુંદર, નવા હેલિકોપ્ટરવાળો ઓરડો આવે. એમને ઉડાવવામાં કેમ નહોતાં આવતાં, કે પેલી બે મોટરબોટોને નીચે ઉતારવામાં કેમ નહોતી આવતી - તે પ્રશ્નો પણ ત્યારે ભાગ્યે જ કોઈને

થયા હતા. પરિસરની સુંદરતા જોવાનો ખ્યાલ પણ ત્યારે કોને આવ્યો હતો ?

બધો નિર્ણય ચાલક-કક્ષમાંથી કોઈ કરી રહ્યું હતું. અકસ્માત કર્યો હતો પણ એમણે જ ને. માઈક્રોફોન પરથી આવતાં સૂચનો સ્પેનિશમાં સાંભળીને માર્ગદર્શિકાઓ બીજી ભાષાઓમાં જણાવતી હતી. જોકે એ સૂચનો અમારે માટે હતાં તે કરતાં એમને માટે વધારે હતાં. બે મંડળીઓને મોકલ્યા પછી ‘બ્રિજ’ પરથી એ નિર્ણય આવ્યો કે રક્ષા-નાવના ક્રમાંક પડતા મૂકવા, અને સ્ત્રીઓને પહેલાં જવા દેવી. આનો અર્થ એ કે પતિ-પત્નીઓ છૂટાં પડવાનાં હતાં. મારી નજીકમાં ઊભેલી એક અમેરિકન સ્ત્રી ધીમા સાદે બોલી કે એને છૂટાં પડવું નહોતું. પણ ના તો એ બીજા કોઈએ સાંભળ્યું, કે ના તો એ જોરથી ફરી બોલી.

કેસરી, તંબુ જેવા આકારની રબરની રક્ષા-નાવો, નવી મોંઘી, તદ્દન અદ્યતન હતી. પાણીમાં નાખતાં અથડાવાથી આપોઆપ એ ખૂલી અને ફૂલી જતી હતી. એમાંની એક એકમાં અમારે બધાંને વારાફરતી જવાનું હતું. મુખ્ય તૂતક પર જઈને અમારે માટે ‘ડિન્ગિ’ ગોઠવાય ત્યાં સુધી થોડી વાર અમે ઊભાં રહ્યાં. પેલા ફિનિશ વૃદ્ધાને મારી આગળ જવા દીધાં. ફિનિશ માર્ગદર્શિકા એમને મદદ કરતી હતી. લાકડી લઈને એ ચાલતાં હતાં. પગથિયાં ઊતરતાં એમને તકલીફ પડતી હતી, ‘ડિન્ગિ’માં જતાં તો ખૂબ વાર થઈ – બે ખલાસીઓ મદદ કરતા હતા છતાં.

પછી મારો વારો આવ્યો. ત્યારે મેં જોયું કે પતરાનાં સાંકડાં પગથિયાંને પેલો દોરડાનો કઠેરો પણ નહોતો, એટલે કે આધાર માટે કશું જ ન હતું. જરા પણ લપસીએ કે ચૂકીએ તો પાણીમાં પડીએ. પાણી શાંત હતું, પણ ઠંડું અને ઊંડું અને બેહદ તો હતું જ ને. ચારેકોર પથરાયેલાં એન્ટાર્ટિકાના પાણીના અમાપ વ્યાપ પર પણ નજર ત્યારે ખસીને ગઈ ન હતી. ત્યારે બસ, એક લક્ષ્ય હતું, ને લક્ષ્ય હતું વહાણની ઊંચી ભીંતની નજીક ઊભેલી હાલમડોલ થતી ‘ડિન્ગિ’માં જવાનું નાનકડું બાકોરું.

છેલ્લું પગથિયું એકદમ ઢાળ પડતું હતું. ઊભાં ઊભાં ઊતરાય તેમ ન હતું. હું બેસી ગઈ. એક ખભા પર કેમેરા બેગ હતી – દર વખત કરતાં હલકી હતી, કારણ કે બે કેમેરા તો કાઢી નાખેલા એ સવારે જ, પણ આ સ્થિતિમાં નડતરરૂપે તો બનતી જ હતી. જમણા હાથે પગથિયાંની ધાર પકડી હતી. ડાબો હાથ મદદ કરતા ખલાસીના હાથમાં હતો. બરાબર ‘ડિન્ગિ’ના બાકોરાની અંદર પડવાનું હતું. પણ મારાથી પડાયું નહીં. મારા લાઇફ-જેકેટની અસંખ્ય દોરીઓમાંની એક પગથિયાંના ધાતુના ખૂણામાં ભરાઈ ગઈ હતી. પેલો ખલાસી મને

અંદર ફેંકવા તત્પર હતો.

મેં મોટે અવાજે કહેવા માડ્યું - લગભગ ચીસો જ કહેવાય - કે, “આ ભરાયું છે, આ ભરાયું છે” એક તો પેલો અંગ્રેજી સમજે નહીં, ને મને સ્પેનિશમાં મારો જીવ બચાવતાં આવડે નહીં. એ મને ખેંચે રાખે, ને મારાથી છુટાય નહીં. આખરે, ક્યાં તો ભરાયેલું મારું જેકેટ એણે જોયું કે મારા હાવભાવ પરથી એ સમજ્યો. આગળ ખેંચવાને બદલે હવે એણે મને સહેજ પાછી ધકેલી, જેકેટ છૂટું થયું, ને પછી હું એક ફૂદકા ને એક ધક્કા સાથે એ નાના બાકોરામાંથી ‘ડિન્ગિ’ (Dinghy)ની અંદર ફેંકાઈ. આ સાથે અજવાળું, દિવસ, ને દુનિયા અદૃશ્ય થયાં.

○

રક્ષા-નાવના અંતર્ભાગના પ્રથમ સંવેદન અને સ્પર્શ વિચિત્ર હતાં. બે જ નાનાં બાકોરાં અને એમાંથી નહીંવત્ પ્રકાશ આવે. પ્રથમ ક્ષણે તો સાવ અંધારું લાગે, પછી વળી અંદરોઅંદર બેઠેલાંની છાયા દેખાય. અંદરનો ભાગ કાળો, લીસો, રબરનો બનેલો હતો. પડતાંની સાથે બધું ભીનું લાગ્યું. નાવ પોતે પછડાઈને ખૂલતી હશે ત્યારે થોડું પાણી અંદર જતું રહેતું હશે. બેસતાં જ ઠંડું લાગતું હતું. ભૂરા પ્લાસ્ટિકનાં કપડાંમાંથી પણ અમે ભીનાં થવાનાં જ હતાં. ‘ડિન્ગિ’નું નીચલું પડ પાતળું અને નરમ હશે એમ લાગ્યું. ચંચળ મોજાંને લીધે, તેમજ બીજાં શરીરો અંદર ફેંકાતાં આ તળિયું સતત હલ્યા કરતું હતું. એ સાથે અંદર ભરાયેલું પાણી પણ રગડચા કરતું હતું. મારી બાજુમાં પડેલા, એક ખલાસીનાં થેલા પર એક અમેરિકન સ્ત્રી બેસી ગઈ. એ જોઈને હું પણ બેઠી. મારે માટે જગ્યા ઓછી રહી હતી. કેમેરાબેગ ખોળામાં રાખી, પગ પર વજન આપી સંકોચાઈને બેસવું પડ્યું. થોડી થોડી વારે લપસતી રહી, ફરી મુશ્કેલીથી પગનું વજન સરખું કરી થેલાના છોડા પર ગોઠવાતી રહી. શરીર અકડાઈ ગયું, પણ ભીના થવું પડ્યું. ઘણાંનાં પાટલૂન પલળી ગયાં. બેએક જણના પગ બરફના આ પાણીમાં પડ્યા પડ્યા બૂટ-મોજાંની અંદરથી પણ પલળીને સાવ થીજી ગયા.

વહાણ છોડીને ‘ડિન્ગિ’માં પડ્યાં એટલે કાંઈ ઊગરી નહોતાં ગયાં. ઉદ્ધાર-પ્રક્રિયાની તો આ શરૂઆત હતી. આ તો ‘જળ-પરીક્ષા’ જ કહેવાય. એની લાંબી કસોટીમાંથી પસાર થવાનું, અને પાર ઊતરવાનું હજી ઘણું બાકી હતું. ‘ડિન્ગિ’ની અંદર અમે ૧૬-૧૭ જણ હતાં. ૮૧ વર્ષના એક ફ્રેંચ વૃદ્ધ અને એમની કાળજી લેતા એમના પૌત્ર-જમાઈ સિવાય

બધી સ્ત્રીઓ હતી. હવે બધાં થોડાં ગભરાયાં હતાં. કોઈને કશું બોલવાનું કે વાત કરવાનું સૂઝતું ન હતું. કેટલાક સ્ત્રીઓ એમના પતિઓથી છૂટી પડી હતી. તૂતક પરની અમેરિકન સ્ત્રી મારી બીજી બાજુ, નીચે 'ડિન્ગિ'ના છીછરા પાણીમાં બેઠી હતી. એ લગભગ રડતી હતી. કંઈક આસાયેશ માટે મારો હાથ પકડી રાખ્યો હતો. ધીમા, રડમસ સ્વરે એ બોલતી હતી : “એ કોઈ 'ડિન્ગિ'માં સુરક્ષિત પહોંચી ગયા હોય તો સારું... એમના વગર હું શું કરીશ ?... ૩૫ વર્ષનું લગ્નજીવન. મને તો કશી જ ખબર પડતી નથી. એ ના હોય તો હું સાવ ભાંગી જ પડું...”

જાણે છેલ્લી ઘડીનું નિવેદન હતું એ. પણ થોડી વારે એ પણ શાંત થઈ ગઈ.

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 ૧. 'સમાપત્તિ' એટલે શું ?
 ૨. વહાણને અકસ્માત થયા પછી લેખિકા શું શું સાથે લઈને કેબિનમાંથી નીકળ્યાં ?
 ૩. સૂચનાઓ કઈ કઈ ભાષાઓમાં અપાતી હતી ? તે સૌ સમજી શકતા હતાં ?
૨. 'ડિન્ગિ'ની અંદરની પરિસ્થિતિનું વર્ણન કરો.
૩. લેખિકાને 'ડિન્ગિ' સુધી પહોંચતાં અને પહોંચ્યા પછી શી શી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડ્યો ?
૨. પૂર્વાપર સંબંધ આપી સમજાવો :
 ૧. આ સાથે અજવાળું, દિવસ અને દુનિયા અદૃશ્ય થયાં.
 ૨. આ એક વસ્તુ લેવાનો જે તર્ક સ્ક્રૂયો તેમાં જ મારી પ્રાર્થનાઓનું સાફલ્ય હતું.
 ૩. ના વાંધા, ના દલીલો, ના કચકચ, ના રડારોળ.

*

૩૭. વલ્લભદાસ નાંઢા

(૮-૩-૧૯૩૮)

બ્રિટનવાસી અનેક ગુજરાતીઓની જેમ વલ્લભભાઈ પણ મૂળ ગુજરાતના, પછી ટાંઝાનિયા (પૂર્વ) આફ્રિકા થઈ હવે લંડનમાં સ્થાયી થયા છે અને સરકારી કર્મચારી તરીકે સેવાઓ આપે છે. તેમની પ્રથમ વાર્તા 'ભણેલી વહુ' ૧૯૫૮માં પ્રગટ થઈ ત્યારથી તેમના લેખનકાર્યનો આરંભ થયો. લંડનમાં ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીના પરિચયમાં આવ્યા પછી તેમનું લેખનકાર્ય પાંગર્યું. બ્રિટનનાં અને ભારતનાં વિવિધ સામયિકોમાં તેમની વાર્તાઓ આવતી રહી છે. તેમની વાર્તાઓનું ફલક ગુજરાત, આફ્રિકા અને બ્રિટન સુધી વિસ્તરતું રહ્યું છે.

મહત્વની કૃતિઓ :

પાગલ, ઝંખના, કોનાવા (વાર્તાસંગ્રહો), બે કિનારા (સાહિત્યિક લેખસંગ્રહ)

ઇલિંગ રોડ ઉપર ચોરી

લંડનના ગુજરાતીઓને ઇલિંગ રોડનું આકર્ષણ છે. હેરો, ઇલિંગ કે બ્રેન્ટ બરોમાં ભાગ્યે જ એવો ગુજરાતી રહેતો હશે જે અઠવાડિયે એકાદ વાર આ રાજમાર્ગની મુલાકાત નહીં લેતો હોય. તેની સામસામેની ફૂટપાથ પર મિત્ર કે પત્ની સાથે વાતો કરતાં કરતાં ચાલવું અને ભવ્ય દુકાનોનાં દર્શન કરતાં કરતાં કોઈ પરિચિત મળી જાય તો—

કેમ ઓરરાઈટ ?

કહી ખબર પૂછતાં પૂછતાં રસ્તો કોસ કરવો તે એક અદ્ભુત લહાવો છે.

‘ઓહો, ગિરધરભાઈ ! સવિતાબહેન કેમ છે ?’ જ્યોતિબહેન પૂછે છે.

‘છે, ને ? ઓરરાઈટ છે. કેશ એન્ડ કેરીમાંથી રાશન લિયે છે. જેંતિભાઈ નથી આવ્યા ?’

‘ઇ તો લેસ્ટર ગિયા છે. સ્વામીજી આવ્યા છે ને.’ જ્યોતિબહેનના હાથમાંથી એક પાઉંડનો સિક્કો પડી જાય છે. તે દડતો દડતો રોડની વચ્ચે જઈ પડે છે. જ્યોતિબહેન તેની પાછળ દોડીને નીચા નમી ગિરધરભાઈની સામે જોતાં જોતાં કહે છે. ‘હુંયે નો’તી આવવાની. રાશન ને મોગો થઈ રિયાં’તાં.’ જ્યોતિબહેને લાલ ચોળી પહેરેલી.

ઇલિંગ રોડ એટલે ધમાલ, ધમાલ. અઠવાડિયાના સાતેય દિવસ હૈયેહૈયું દળાય એવી ભીડ. શનિવારે તો મધરસ્તે લોકોનાં ટોળેટોળાં. વેમ્બલી હાઈવેથી એલ્પરટન સ્ટેશન સુધીના પોણા માઈલમાં ગુજરાતીઓની મબલક દુકાનો છે. શાકવાળા, પાનવાળા, મીઠાઈવાળા, દાણાવાળા, સાડીવાળા, ઘરેણાંવાળા, વીડિયો, રાખડી, નાળિયેર, ભજિયાં, રેડીમેડ લૂગડાં, દુકાનોની સામે પોણી ફૂટપાથ રોકીને પડ્યાપાથર્યા રહેતા સ્ટોલ, રેડિયાના રાગડા, મોટરનાં હોર્ન, ગિરદી, ગિરદી અને ધક્કામુક્કી. કલાક કલાકના ટ્રાફિક જામ.

‘તમારી બહેન અટલામાં જ ક્યાંક હસે. હાલો, અમારે ઘેરે.’ ગિરધરભાઈ આગ્રહ કરે છે. ‘નહીંતર એને માફું લાગસે.’

આસપાસના રસ્તા પર ભલે થોડું દૂર પાર્કિંગ મળતું હોય પણ કારના માલિકો ધરાર દુકાનોની સામે જ પાર્ક કરે છે. ટ્રાફિક વોર્ડન આવે ત્યારે મોટી લાઈન લગાડે તોયે કારમાલિકોની ટેવ સુધરતી નહોતી.

દર અઠવાડિયે ગિરધરભાઈ પોતાની પત્ની સવિતાને ગાડીમાં બેસાડી ઇલિંગ રોડ આવે છે. શનિ કે રવિ તે ઇરાદાપૂર્વક ટાળતા. આડા દિવસે રોડ પર ધમાલ ઓછી જોવા મળે તોયે કાંઈ ને કાંઈ સરસ ઘટના બન્યા વિના ન રહે.

જ્યોતિબહેનની આંખો ચમકી. ‘હાલો, હાલો, એને ગોતીએ.’

અને બંને જણ ફૂટપાથની ભીડમાં સવિતાબહેનની શોધમાં કેશ એન્ડ કેરીની દુકાન તરફ જવા લાગ્યાં. ફૂટપાથ પર ચાલવાની જગ્યા નહોતી. ઉનાળાની સાંજ અને આકાશમાં ઉજાસ. અને દિવાળી નજીક આવતી હતી એટલે વૃદ્ધો, આઘેડો, યુવાનો, બાળકો પણ નીકળી પડ્યાં હતાં. કૃષ્ણા સાડી સ્ટોરમાં બ્લાઉઝનું સેલ લાગેલું હતું. ત્યાં મહિલાનો

શોરબકોર હતો. એક મોટી ડબલ ગાળાની દુકાન પાસે એક લોરી ઊભી હતી એમાંથી દુકાનનો મુસલમાન માલિક તુરિયાનાં ખોખાં ઉતારતો હતો. એક તરફ બટાટાના મોટા મોટા કોથળા ખડકેલા હતા. આગળ એક મોદીની દુકાને ભીડ હતી. તેમાંથી એક આધેડ બહેન ઝોળી ભરીને નીકળ્યાં. પાછળથી દુકાનદારની બૂમ સંભળાઈ-

‘એ બહેન ! ચોખાની કોથળીના પૈસા આપતાં જાઓ !’

ચાલીસ-પિસ્તાલીસનાં તે બહેન એકદમ ઊભાં રહી ગયાં, અજાયબીથી આજુબાજુ જોવા માંડ્યાં. પછી કાંઈક કળ વળી હોય તેમ બોલ્યાં -

‘પૈસા તો આપી દીધા છે. જરાક બોલતાં પહેલાં ધ્યાન રાખીને બોલો !’

‘પૈસા નથી દીધા, હવે ! રસીદ બતાડો તો ?’

‘રસીદ ક્યાં હોય, ઇ તો ક્યાં નાખી દીધી.’

‘એય માસી ! આ વીસ કિલો ચોખા છે. પરચીસ પાઉંડ થાય. તમે કોને પૈસા આપ્યા છે ?’

‘ઉંવાં ટીલ ઉપર દઈ દીધા મેં તો.’ બહેને કેશ રજિસ્ટરના થડા તરફ હાથ કરીને કહ્યું. થડા ઉપર એક ચશમાંવાળી છોકરી હતી. એણે ઉશ્કેરાટથી હાથ ઊંચો કરીને કહ્યું -

‘ઇ બહેન ટીલ કરાવવા આયવાં જ નથી. માલ લઈને હાલતાં થઈ ગિયાં છે.’

‘ખોટું બોલછ, તારા હાથમાં તો દીધી’તી ને બે નોટું. પાંચની ને વીસની.’ માસીએ રાડ પાડી. બીજા ઘરાક તે બંનેની સામે જોવા લાગ્યા. ફૂટપાથ પર ચાલતા લોકો પણ ઘડીભર ઊભા રહી ગયા. જ્યોતિબહેન અને ગિરધરભાઈ પણ ઊભા રહીને જોવા લાગ્યાં.

આધેડ બહેન અને દુકાનદાર વચ્ચે પછી તો બરાબરની રકઝક ચાલી. બંને આફ્રિકાથી આવ્યાં હતાં. એમની એમની તકરારમાં વચ્ચે વચ્ચે આફ્રિકાની બોલીના શબ્દો આવી જતા હતા. દુકાનદારે તે બાઈને દુકાનની અંદર બોલાવી. દુકાનદારના છોકરાએ પોલીસને બોલાવવાની વાત કરી. દુકાનદારે બાઈને કહ્યું, કોક વાર ધ્યાન બહાર રહી જાય છે. જરાક તમારા પાકીટમાં જુઓ, કદાચ કોઈ બીજી દુકાને કોઈ બીજી ચીજના પૈસા આપ્યા હશે, અને અહીંયાંનો ખ્યાલ રહી ગયો હશે.

બહેને વીલાં પડીને પોતાનું પાકીટ જોયું. પછી કહે કે કોણ જાણે કદાચ પૈસા આપવાનું ભુલાઈ ગયું હોય તો લ્યો, આ બીજી વાર. મારે કાંઈ ચોરીના ચોખા નથી ખાવા. દુકાનદારે

કહ્યું, ના, ના, બહેન, ચોરીની વાત જ ક્યાં છે ? ભૂલ થઈ હોય તો આપવાની વાત છે. ભૂલ કોની નથી થાતી ? કદાચ મારી થાય કાં તો તમારી થાય. માસીએ પૈસા ગણીને આપ્યા. દુકાનદારે લઈને ટીલવાળી છોકરીને આપ્યા. છોકરીએ રસીદ આપી અને રસ્તા પર ધીમે ધીમે અવરજવર શરૂ થઈ.

જ્યોતિબહેને ગિરધરભાઈની સામે જોયું. બંને આગળ ચાલવા માંડ્યાં. કેશ એન્ડ કેરીની દુકાન પાસે પહોંચ્યાં ત્યાં સવિતાબહેન હાથમાં થેલીઓ લઈને બહાર નીકળતાં હતાં. જ્યોતિબહેને પાસે જઈને કહ્યું, લાવો, લેવરાવા લાગું. બેય બહેનપણીઓએ ત્યાં જ ઊભાં ઊભાં વાતો કરી. ગિરધરલાલ બંનેના હાથમાંથી થેલીઓ લઈ બાજુની ગલીમાં ઊભી કરેલી ગાડીના બૂટમાં માથું નીચું કરીને ગોઠવવા લાગ્યા. ગિરધરલાલ પાછા આવ્યા ત્યારે સવિતાબહેને ધક્કો મારી કહ્યું, ‘કાં તમને મોગો લેવાનું કહ્યું’તું ને ? ન લીધો ?’

ગિરધરલાલને યાદ આવ્યું કે સવિતાબહેને તેમને સકોની મારકેટમાંથી સરગવાની શીંગ, ગુવાર, ધાણાભાજી, લીલાં મરચાં ને ફૂલકોબી લેવા કહ્યું હતું પણ તે ઇલિંગ રોડની ખીલેલી બહાર જોવામાં ભૂલી ગયા હતા.

‘ઉવાં સાડિયું’ની દુકાન પાસે આંટા મારતો હસો, તયેં સું !’ સવિતાબહેને ફરી રોષ દર્શાવ્યો.

‘હવે લઈ આવું ?’ ગિરધરલાલે બે હાથ લાંબા કરીને ઝઘડો કરવાની શરૂઆત કરી હોય તે રીતે કહ્યું.

‘રેવા દો. આવડસે નહીં ને નકામો મારે પાછો ધક્કો થાસે.’

‘હા બસ, ઇ એટલે જ ન લીધું. એક તો લઈ આવીયે ને પછી પાછળથી તારી ડબડબ સાંભરવી, ઇ કોણે કીધું ?’

‘મારે રસ્તામાં કાંઈ માથાફૂટ નથી કરવી. ઘરે હાલો પછી તમારી વાત છે.’

ગિરધરલાલ રોષથી આગળ આગળ ચાલવા માંડ્યા. સકોની મારકેટ આવી ત્યારે તેના દરવાજા પાસે ફક્ત ઊભા રહ્યા. સવિતાબહેન અને જ્યોતિબહેન દુકાન બહાર ઊભા કરેલા તંબૂમાં પ્રવેશ્યાં, અને શાકભાજીના ઊભા કરેલા ઢગલા જોતાં જોતાં વાતો કરતાં કરતાં, છાબડીઓ લઈને શાક વીણવા લાગ્યાં. ગિરધરલાલ બહાર ઊભા ઊભા ઇલિંગ રોડની રોનક જોતા રહ્યા. એમને યાદ આવ્યું કે જ્યોતિબહેનની બગલ નીચે પરસેવો

નીતરતો હતો. તેમનું લાલ બ્લાઉઝ ભીનું થયું હતું. બાજુની દુકાનમાં લેટેસ્ટ ફિલ્મોનાં ગીતો સ્ટીરીઓ ઉપર જોરજોરથી વાગતાં હતાં. તેની સાથે સાથે રસ્તા પરનું સુમધુર દૃશ્ય ગિરધરલાલ માણતા હતા. આફ્રિકાથી આવી વસેલા ધનાઢ્ય ગુજરાતીઓ હીંચકામાં બેઠાં હોય તેમ રસ્તે ચાલતા હતા. ઘરેણાં, સાડીઓથી લદાયેલી ગુજરાતણો, વરણાગી યુવક-યુવતીઓ સરઘસમાં ચાલતાં હોય તેમ સામસામા પસાર થતાં હતાં.

એક તરફ પાનની દુકાન હતી ત્યાં જઈને ગિરધરલાલે પાનનો ઓર્ડર આપ્યો. પાન ગલોફે ગોઠવી પાછા સકોનીની બહાર ઊભા રહ્યા. તે જ સમયે સવિતાબહેન અને જ્યોતિબહેન હાથમાં શાકની થેલીઓ લઈને બહાર આવ્યાં. જ્યોતિબહેન સાથે વાત કરતાં કરતાં સવિતાબહેને ભમ્મર સંકોચી ગિરધરલાલને સૂચવ્યું કે થેલીઓ લઈ લો, ગાડીમાં મૂકી આવો. ગિરધરલાલના મોઢામાં પાન હતું તેથી બોલાયું નહીં. એમણે બધી થેલીઓ લઈ લીધી. શાકમાં સરગવાની શીંગ, ગુવાર ને ફૂલકોબીને બદલે વાલોર, ભીંડા, તૂરિયાં અને કારેલાં હતાં.

ફરી ગિરધરલાલનો પિત્તો ગયો. ‘કાં, સરગવાની શીંગ ને ગુવાર ફૂલકોબીનું સું થિયું ? ને આ કારેલાં કોણ ખાસે મારો સસરો ?’

‘સસ્તામાં હતાં, હવે રાડું ન પાડો. સારા નથી લાગતા.’ સવિતાબહેને કહ્યું.

‘ને હું એકને બદલે બીજું સાક લઈ આવું ત્યારે તમારો તોબડો ચડી જાય છે એનું સું ? હું કારેલાં ખાઉં છું કોઈ દિ ?’ ગિરધરલાલ હવામાં હેન્ડશેક કરતા હોય તેમ જોસથી હાથ હલાવવા માંડ્યા.

‘આ તમને પાન ખાવાનું કોણે કીધું’તું ? ખબર નથી આજે આપણે હોટલમાં ખાવાનું છે ? હવે પાછા થૂકસો ? એના પૈસા બરબાદ થિયા કે નહીં ?’

તો જાવ, પાને સસ્તામાં હતું એટલે ખાધું. ને હોટલમાં ખાઈને બીજી વાર ખાઈસ. એમાં મારા સસરાનું સું જાય ?’

સવિતાબહેને ગિરધરલાલ તરફ એક ખાસ નજરે જોયું. એ નજરનો અર્થ એવો હતો કે તમે બહારનું માણસ સાથે છે તેથી ઉપાડો લીધો છે. પણ ઘરે આવો એટલે તમને બરાબર મેથીપાક આપું છું.

‘જ્યોતિબહેન હાલો, અમારી સાથે હોટલમાં જમવા. આજે તો મારા ભાઈ ઘરે નથી.

નકામું એક જણની રસોઈ શું કરવી ?' ગિરધરલાલે ધરાર કહ્યું. એમણે સવિતાબહેનની સામે પોતાની ખાસ નજરે જોયું. તે નજરનો ભાવાર્થ એવો હતો કે 'તેં ધરાર કારેલાં લીધાં, તો હું ધરાર જ્યોતિબહેનને બોલાવીસ, જા ! મારા સમ, મારા સમ !'

જ્યોતિબહેનના હોઠની લિપસ્ટિક ચમકી. તેમણે દાડમની કળી જેવા દાંત દેખાડીને ચાલો તમે બેય મારે ઘરે એવો આગ્રહ કર્યો. પણ હા ના પછી ત્રણે બાજુની હોટલમાં પાકું ભાણું જમવા જાય એવું નક્કી થયું. ગિરધરલાલ શાકની ઝોળીઓ લઈને ગાડીમાં મૂકી આવ્યા.

પાછા આવ્યા ત્યારે સવિતાબહેન અને જ્યોતિબહેન વાતો કરતાં હતાં. બંનેનાં મોં પરથી પોતપોતાના પતિઓની મૂર્ખાઈની વાતો કરતાં હોય તે સ્પષ્ટ હતું. અચાનક એક જાડો માણસ શાક મારકીટમાંથી મેથીની ભાજીનું એક મોટું બોક્સ ઉપાડીને ચાલવા લાગ્યો. શાકવાળો તેની પાછળ દોડ્યો, 'એય, મિસ્ટર, પૈસા આપતા જાઓ.'

જાડો માણસ ઊભો રહ્યો અને બંને વચ્ચે તકરાર શરૂ થઈ. બૂમાબૂમ, સામસામે ગાળાગાળી અને ઘમસાણ પછી જાડો માણસ બેઘડક મેથીનો સૂંડલો ઉપાડીને પોતાની ગાડીમાં મૂકવા લાગ્યો. શાકવાળાએ કહ્યું, ઊભો રહે, પોલીસ બોલાવું. જાડો કહે, આ મારી ગાડીનો નંબર. બોલાવ પોલીસને કે બકિંગહામ પેલેસમાંથી રાણીને. હું કોઈથી બીતો નથી. એમ બોલતો બોલતો જાડો માણસ ગાડી હંકારી ગયો.

સાતેક વાગી ગયા હતા. સવિતાબહેન અને જ્યોતિબહેન ચાલતાં ચાલતાં હોટેલ પાસે આવ્યાં. ગિરધરલાલ પાછળ ચાલતા હતા. જ્યોતિબહેનની ચાલ ગિરધરભાઈને ગમતી હતી. અંદર પ્રવેશીને જોયું કે ભીડ હતી. નસીબજોગે બારીની પાસે જ સરસ ટેબલ મળી ગયું. તેમણે ઓર્ડર આપ્યા. એક પાટલી ઉપર સવિતાબહેન અને ગિરધરભાઈ બેઠાં હતાં. સામેની પાટલી પર જ્યોતિબહેન.

સરસ સ્ટેનલેસ સ્ટીલના થાળી વાટકામાં જમવાનું આવ્યું. ગિરધરલાલે સાંભારનો વાટકો મોઢે માંડ્યો અને એકદમ ચમકીને ઊભા થઈ ગયા. પછી કાંઈ બોલ્યા વિના બેસી ગયા. સવિતાબહેન એમને ચીંટિયો ભરતાં હતાં. ગિરધરલાલે તેની તરફ જોયું. સવિતાબહેન દાંત પીસીને આંખો કાઢતાં હતાં. ખબરદાર બીજી વાર મારી સામે જીભડો કર્યો છે તો. ચામડું ઊતરડી લઈશ. પાતળા ધોતિયાને કારણે ગિરધરલાલના ગોઠણ પાસે

સવિતાબહેનનો ચીંટિયો બરાબરનો ચમચમી ઊઠેલો.

બધાંએ જમી લીધું. ગિરધરલાલે બિલ મંગાવવા હાથ ઊંચો કર્યો. વેઇટરે રકાબીમાં વરિયાળીની સાથે બિલ મૂક્યું. ગિરધરલાલે પૈસા આપવા પાકીટમાં હાથ નાખ્યો. ત્યાં થયું સહેજ પાણી પી લઉં. ગિરધરલાલને વિચાર આવ્યો કે પાણીનો ગ્લાસ હાથમાંથી ‘છટકે’ તો સવિતાના સાડલા ઉપર પડે. એમણે સ્ટીલનો ગ્લાસ ઊંચો કરી મોઢે માંડવાનો દેખાવ કર્યો, પણ ગ્લાસ ‘છટકે’ તે પહેલાં બહાર એકદમ જબ્બર કોલાહલ સંભળાયો. ગિરધરલાલે સવિતાની સામે જોયું, કાંઈ નહીં, જોજે ને હુંયે તને જોઈ લઈશ.

બધાંની નજર બહાર ગઈ. સામે એક સાડીની દુકાન હતી. તેની સામે ટોળું ભેગું થયું હતું. દસબાર જુવાનો સામસામે મુક્કાબાજી કરતા હતા. એક બાઈ હાથમાં છોકરું લઈને ઊભી હતી. સામસામે ભૂંડી ગાળો બોલાતી હતી. ‘મફત આવે છે ? બાપનો માલ સમજો છો ? ચોરી કરવા નીકળ્યા છો, શરમ નથી આવતી ?’ એવી ત્રાડો પાડતો દુકાનદાર હાથમાં લાકડી લઈને બહાર આવ્યો. એણે સટાસટ લાકડી મારવા માંડી. પેલી બાઈના માથે ફટકા પડ્યા. લોહીની ધાર થઈ. એ જોઈને વીસબાવીસ સ્ત્રીઓ કિકિયારી કરતી ભેગી થઈ ગઈ. ચારે તરફથી માણસો દોડીને તે તરફ ગયા. ‘પોલીસ, પોલીસ’ની બૂમો પડી. સામા પક્ષે ક્યાંકથી બીજી લાકડી કાઢી. જુવાનો તૂટી પડ્યા.

હોટલમાંથી માણસો ખાતાં ખાતાં ઊભાં થઈ ગયેલાં. બારી પાસે ઊભાં થઈને બધાં જોવા માંડેલાં. સવિતાબહેન ઊભાં થઈને બારી પાસે ગયાં. તેની પાછળ જ્યોતિબહેન ઊભાં. ગિરધરલાલે બિલ તરફ જોયું. અપાય છે, પૈસા, ઉતાવળ શી છે. ગિરધરલાલ પણ ઊભા થયા. જ્યોતિબહેનની પાછળ ઊભા રહ્યા. હોટલ આખી ખાલી થઈ ગયેલી, બધાં બહાર ઊભાં ઊભાં સામેની લડાઈ જોતાં હતાં. લડાઈ બરાબર જામી હતી. ગિરધરભાઈએ જ્યોતિબહેનના લાલ પોલકાંની નીચેની એમની સફેદ ચામડી પર હાથ ફેરવવા માંડ્યો. ચામડીના સ્પર્શથી એમની આંગળીઓમાં વીજળી ઝબકવા માંડી. આસ્તે આસ્તે જ્યોતિબહેન તેમની નજીક આવ્યાં. ગિરધરલાલનો હાથ સ્વચ્છંદે રમવા લાગ્યો.

‘લ્યો હાલો હવે !’ સવિતાબહેને ગિરધરલાલ તરફ ડોળા કાઢી કહ્યું. તેણે ગિરધરલાલનો હાથનો ઉત્સવ જોયો કે નહીં તેનો ખ્યાલ ન આવ્યો. બિલ આપવા ગિરધરલાલે પીઠ ફેરવી. સવિતાબહેને ઝાટકો મારીને એમનો હાથ ખેંચીને વાર્યા. બાજુના ટેબલ પર કોઈ

બીજાએ બિલ ચૂકવેલું તેની વીસ પાઉન્ડની નોટ પડી હતી. સવિતાબહેને સટાક લઈને તે નોટ સેરવીને પોતાના બ્લાઉઝમાં મૂકી દીધી. સવિતાબહેન આગળ થયાં. પાછળ જ્યોતિબહેન. છેલ્લે ગિરધરભાઈ અને તેમનો કૃતજ્ઞ હાથ.

સામે પોલીસ આવેલી. બયાનો લેવાતાં હતાં. ઘાયલોને એમ્બ્યુલન્સમાં મુકાતાં હતાં. ત્રણે જણ શાંતિથી બહાર નીકળી ગયાં. ગાડીમાં બંને સ્ત્રીઓ પાછળની સીટ પર બેઠી. જ્યોતિબહેને હસીને સવિતાબહેનને કહ્યું, ‘હાય, હાય, જુવો ને, હોટલમાંથી આ સ્ટીલનો વાટકો ભેગો આવી ગ્યો !’ ગિરધરલાલે રીઅર મિરરમાંથી દેખાતા જ્યોતિબહેનના ગુલાબી ચહેરા તરફ એક ખાસ નજરે જોયું. ચોરી કરવાની એક મજા છે, કાં ?

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 ૧. લેખક કઈ કઈ ચોરીઓની વાત કરે છે ?
 ૨. લેખકની સંવાદકલાની કઈ કઈ વિશેષતાઓ છે ?
૨. લેખકની વાર્તાકલા પર નોંધ લખો.
૩. પૂર્વાપર સંબંધ આપી સમજાવો.
 ૧. ‘માલ લઈને હાલતાં થઈ ગયાં છે.’
 ૨. ‘એય મિસ્ટર, પૈસા આપતા જાઓ.’
 ૩. ચોરી કરવાની એક મજા છે, કાં ?

*

૧. નરસિંહ મહેતા

(ઈ. સ. ૧૪૦૮-૧૪૮૦)

ગુજરાતીના ભક્તિ-કવિતાના આદિકવિ નરસિંહ મહેતા આધુનિક યુગના પરભાષીઓને પણ ગાંધીપ્રિય ભજન 'વૈષ્ણવજન'થી જાણીતા છે. કૃષ્ણના રંગે રંગાયેલા આ કવિ પરમભક્ત તો છે જ, પણ તેમનાં પ્રભાતિયાં આજે પણ ઘેર ઘેર ગવાય છે. એમનાં પદોમાંનું શબ્દસૌંદર્ય આજે પણ એવું જ મોહક છે. અહીં આપેલું પદ આદર્શ માનવ બનવા મથતા દરેક જન માટે જરૂરી સદ્ગુણોને સહજતાથી રજૂ કરે છે.

મહત્ત્વની કૃતિઓ :

શામળદાસનો વિવાહ, સુદામા ચરિત્ર, કુંવરબાઈનું મામેરું, હૂંડી.

વૈષ્ણવ જન

વૈષ્ણવજન તો તેને રે કહીએ જે પીડ પરાઈ જાણે રે,
પરદુઃખે ઉપકાર કરે તોયે મન અભિમાન ન આણે રે.

વૈષ્ણવ જન૦

સકલ લોકમાં સહુને વંદે, નિદા ન કરે કેની રે,
વાય કાછ મન નિશ્ચલ રાખે, ધન ધન જનની તેની રે.

વૈષ્ણવ જન૦

મોહ માયા વ્યાપે નહીં જેને, દઢ વૈરાગ્ય જેના મનમાં રે,
રામનામ શું તાળી રે લાગી, સકળ તીરથ તેના તનમાં રે.

વૈષ્ણવ જન૦

સમદષ્ટિ ને તૃષ્ણાત્યાગી, પરસ્ત્રી જેને માત રે,
જિહ્વાથકી અસત્ય ન બોલે, પરધન ઝાલે નવ હાથ રે.

વૈષ્ણવ જન૦

વણલોભી ને કપટરહિત છે, કામક્રોધ નિવાર્યા રે,
ભણે નરસૈંયો તેનું દરશન કરતાં, કુળ એકોતેર તાર્યા રે.

વૈષ્ણવ જન૦

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

- (૧) પરાઈ પીડ જાણવી એટલે ?
- (૨) વાચ કાછ નિશ્ચલ રાખવાં એટલે ?
- (૩) માણસને શેની શેની મોહમાયા વ્યાપે છે ?
- (૪) 'પરસ્ત્રી જેને માત' એટલે ?
- (૫) કોના શરીરમાં બધાં તીરથ સમાયેલાં છે ?
- (૬) પરધન કોને કહેવાય ?

૨. નીચેના પ્રયોગો સમજાવી વાક્યમાં વાપરો :

- (૧) ધન ધન જનની તેની.
- (૨) રામનામ શું તાળી લાગવી.
- (૩) એકોતેર કુળ તારવાં.

૩. કાવ્યને આધારે વૈષ્ણવ જનના ગુણો દર્શાવતો નિબંધ લખો.

૪. કવિએ જણાવેલ વૈષ્ણવ જન જેવી વ્યક્તિ તમે જોઈ છે અથવા જાણો છો ? નામ આપી તેના ગુણો વર્ણવો.

૫. આ કાવ્યને આ યુગમાં કોણે જાણીતું કર્યું ?

*

૨. મીરાંબાઈ

(ઈ. સ. ૧૪૯૮-૧૫૬૫)

ખુદ કૃષ્ણ ભગવાંનને જ પોતાના પતિ અને સર્વસ્વ માની તેમની સાથે એકાકાર થઈ જતી મીરાં જેટલી રાજસ્થાનની તેટલી જ ગુજરાતની છે. પ્રભુપ્રેમમાં મસ્ત મીરાંનાં ભજનો આજે પણ દરેક સંગીતકાર એટલી જ ઉત્કટતાથી ગાયા વગર રહી શકતો નથી એવું એનું લાલિત્ય છે. ઈશ્વરના સાક્ષાત્કાર વગર આ સરળતા અને મધુરતા સાથે હૃદયવેધક સચોટતા જ ન આવે.

મહત્વની કૃતિઓ :
મીરાંનાં પદો.

બોલ મા

બોલ મા, બોલ મા, બોલ મા રે,
રાધાકૃષ્ણ વિના બીજું બોલ મા
સાકર શેરડીનો સ્વાદ તજીને,
કડવો તે લીમડો ઘોળ મા રે - રાધા૦

ચાંદા-સૂરજનું તેજ તજીને
આગિયા સંગાથે પ્રીત જોડ મા રે - રાધા૦

હીરા-માણેક ઝવેરાત તજીને

કથીર સંગાથે મણિ તોળ મા રે – રાધા૦

મીરાં કે પ્રભુ ગિરિધર નાગર,

શરીર આપ્યું સમતોલમાં રે – રાધા૦

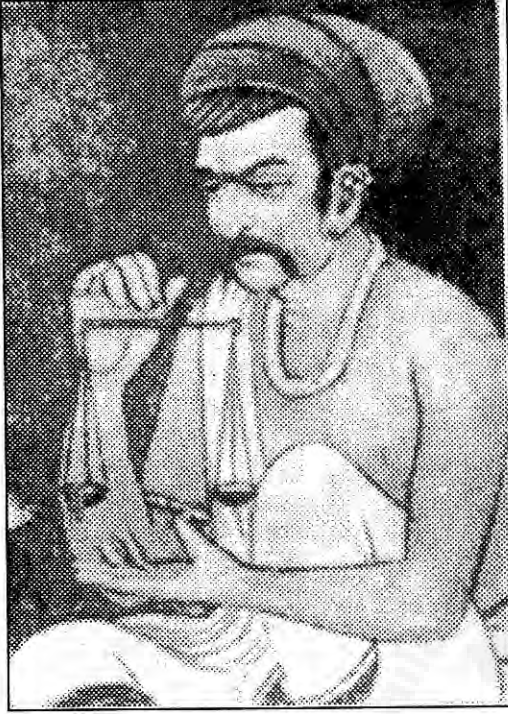
સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના સંક્ષેપમાં ઉત્તર આપો :
 - (૧) મીરાંબાઈ કોનું નામ સતત બોલવા કહે છે ?
 - (૨) એ નામને શેની શેની સાથે સરખાવવામાં આવ્યું છે ?
 - (૩) એ સિવાયનું બોલવું શેની સાથે સરખાવવામાં આવ્યું છે ?
 - (૪) મીરાંબાઈ કોના ભક્ત હતાં ?
૨. નીચેની પંક્તિઓ સમજાવો :
 - (૧) આગિયા સંગાથે પ્રીત જોડ મા રે
 - (૨) કથીર સંગાથે મણિ તોળ મા રે
 - (૩) શરીર આપ્યું સમતોલમાં રે
૩. મીરાંબાઈના જીવન પર ટૂંક નોંધ લખો.
૪. ગીત મોઢે કરો.

*

૩. અખો

(ઈ. સ. ૧૬૦૦-૧૬૫૫)

જ્ઞાની કવિ અખો જાતે સોની, પણ સોનામાં
કસ ન દેખાતાં જીવનને કસવા નીકળી પડેલા ગુરુની
શોધમાં કહેવાતા ગુરુઓથી સંતોષ ન પામતાં સમસમતા
શબ્દ-ચાબખાઓથી પોતાના છપ્પાઓમાં તેમની સારી
એવી ખબર લઈ નાખી છે. છેવટે 'ગુરુ થા તારો
તું જ' કહી પોતે જ પોતાના ગુરુ થવાની જરૂરિયાત
પણ દર્શાવી છે. સમાજમાં ચાલતા પાખંડોનો સખત
વિરોધી અખો આખાબોલી શૈલીમાં કોઈનેય મૂકતો
નથી.

અહીં પસંદ કરાયેલા છપ્પાઓમાં એ તરત
જણાશે.

મહત્વની કૃતિઓ :

અખાના છપ્પાઓ, અનુભવબિંદુ, અખેગીતા.

અખાના છપ્પા

એક મૂરખને એવી ટેવ,
પથ્થર એટલા પૂજે દેવ.
પાણી દેખી કરે સ્નાન,
તુલસી દેખી તોડે પાન.
એ તો અખા બહુ ઉત્પાત,
ઘણા પરમેશ્વર એ ક્યાંની વાત ?

○

તિલક કરતાં ત્રેપન વહ્યાં,
જપમાળાનાં નાકાં ગયાં.
તીરથ ફરી ફરી થાક્યાં ચર્ણ,
તોયે ન પહોંચ્યો હરિને શર્ણ.
કથા સૂણી સૂણી ફૂટ્યા કાન,
અખા ન આવ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન.

○

ભાષાને શું વળગે ભૂર,
જે રણમાં જીતે તે શૂર.
સંસ્કૃત બોલ્યાથી શું થયું,
શું પ્રાકૃતમાંથી નાસી ગયું ?
બાવનનો સઘળો સંસાર,
અખા ત્રેપનમો જાણે સાર.

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તર આપો :
 - (૧) પહેલા છપ્પામાં કવિ કોને મૂરખ ગણે છે ? શા માટે ?
 - (૨) બીજા છપ્પામાં ભગવાન મેળવવા માણસ શું શું કરે છે ?
 - (૩) તેનાથી, કવિના મતે, ભગવાન મળે છે ?
 - (૪) કવિ કઈ ભાષા બોલવા કહે છે ?
૨. પંક્તિઓ સમજાવો :
 - (૧) ઘણા પરમેશ્વર ક્યાંની વાત ?
 - (૨) જપમાળાનાં નાકાં ગયાં.
 - (૩) જે રણમાં જીતે તે શૂર.
 - (૪) અખા ત્રેપનમો જાણે સાર.
૩. ‘ઈશ્વરભક્તિ બહારના આચારમાં રહેલી નથી’ આ વિષય પર, કાવ્યના આધારે નિબંધ લખો.
૪. પંક્તિના અંતમાં ટેવ-ટેવ, ચર્ણ-શર્ણ, કાન-જ્ઞાન, ભૂર-શૂર જેવા શબ્દો આવે તેને કવિતામાં શું કહેવાય ?

*

૪. પ્રેમાનંદ

(ઈ. સ. ૧૬૪૦-૧૭૦૦)

મધ્યકાળના કવિઓમાં આખ્યાનસમ્રાટનું બિરુદ ધરાવતો પ્રેમાનંદ પોતે રચેલાં આખ્યાનોને ગાઈ સંભળાવનાર માણભટ્ટ જ ન હતો, સમર્થ કવિ પણ હતો. પુરાણકથાઓને બહેલાવવાની કળા તેને વરી હતી. કારણ સમકાલીન ગુજરાતીની બધી જ ખામી-ખૂબીઓનું તેને અચ્છું જ્ઞાન હતું, ભાષા પર અનેરો કાબૂ હતો, નાટ્યાત્મકતા હતી, હાસ્ય, શૃંગાર અને કરુણ રસ વહેવડાવવાની અદ્ભુત શક્તિ હતી.

અહીં પસંદ કરેલ કડવું 'સુદામાચરિત'માંથી લેવાયું છે. મિત્રપ્રેમનો મહિમા ગાતું આ આખ્યાન જરૂર વાંચજો.

મહત્વની કૃતિઓ :

સુદામાચરિત, કુંવરબાઈનું મામેરું, નળાખ્યાન, દશમસ્કંધ, ઓખાહરણ, રણપથ

તને સાંભરે રે

પછી શામળિયો બોલિયા, તને સાંભરે રે;

હાજી નહાનપણાનો સ્નેહ, મને કેમ વીસરે રે.

આપણે બે મહિના સાથે રહ્યા, તને હાજી સંદીપની ઋષિને ઘેર. મને
અન્નભિક્ષા માગી લાવતા, તને હાજી જમતા ત્રણે ભ્રાત, મને
આપણ સૂતા એક સાથરે, તને સુખદુઃખની કરતા વાત. મને
પાછલી રાતના જાગતા, તને હાજી કરતા વેદની ધુન્ય; મને

ગુરુ આપણા ગામે ગયા, તને૦ હાજી જાયવા કોઈક મુન્ય. મને૦
 કામ દીધું ગોરાણીએ, તને૦ કહ્યું લેઈ આવોને કાજ; મને૦
 શરીર આપણાં ઊકળ્યાં, તને૦ હાજી માથે તપ્યો અરિષ્ઠ. મને૦
 સ્કંધે કહોવાડા ધર્યા, તને૦ ઘણું દૂર ગયા, રણછોડ; મને૦
 આપણા વાદ વદા ત્રણે બાંધવા, તને૦ હા જી ફાડ્યું મોટું ખોડ. મને૦
 ત્રણે ભારા બાંધ્યા દોરડે, તને૦ હા જી આવ્યા બારે મેહ; મને૦
 શીતળ વાયુ વાયો ઘણો; તને૦ ટાઢે થરથર ધૂજે દેહ. મને૦
 નદીએ પૂર આવ્યું ઘણું, તને૦ ઘન વરસ્યો મુશળધાર; મને૦
 એકે દિશા સૂઝી નહીં, તને૦ થયા વીજતણા ચમકાર. મને૦
 ગુરુજી ખોળવા નીસર્યા, તને૦ કહ્યું સ્ત્રીને કીધો તેં કેર; મને૦
 આપણને હદિયાશું ચાંપિયા, તને પછે તેડીને લાવ્યા ઘેર. મને૦
 ગોરાણી ગૌ દોહતાં હતાં, તને૦ હતી દોણી માગ્યાની ટેવ; મને૦
 મેં નિશાળેથી કર વધારિયો, તને૦ હા જી દીધી દોણી તતખેવ. મને૦
 જ્ઞાન થયું ગુરુપત્નીને, તને૦ તમને જાણ્યા જગદાધાર, મને૦
 ગુરુદક્ષિણામાં માગિયું, તને૦ હા જી મૃત્યુ પામ્યો જે કુમાર. મને૦
 મેં સાગરમાં ઝંપાવિયું, તને૦ તમો શોધ્યાં સપ્ત પાતાળ; મને૦
 હું પંચાનન શંખ લાવિયો, તને૦ હા જી દૈત્યનો આણ્યો કાળ. મને૦
 સંયમનીપુરી હું ગયો, તને૦ પછે આવી મળ્યો જમરાય; મને૦
 પુત્ર ગોરાણીને આપિયો, તને૦ હા જી પછે થયા વિદાય, મને૦
 આપણે તે દિનથી જુદા પડ્યા, તને૦ હા જી ફરીને મળિયા આજ; મને૦
 હું તુજ પાસે વિદ્યા ભણ્યો, તને૦ મને મોટો કર્યો, મહારાજ. મને૦

(વલણ)

‘મહારાજ લાજ નિજ દાસની, વધારો છો શ્રીહરિ;’
 પછી દારિદ્ર્ય ખોવા દાસનાં, સૌમ્ય દષ્ટિ શ્યામે કરી.

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
- (૧) આ કાવ્યમાં કયા બે મિત્રો વાતો કરે છે ?
 - (૨) તેઓ શું સંભારે છે ?
 - (૩) ગોરાણીએ શેની માગણી કરી ?
 - (૪) કૃષ્ણે ગોરાણીનો પુત્ર મેળવવા શું શું કર્યું ?
 - (૫) સુદામા કોણ હતા ?
૨. પંક્તિઓ સંદર્ભ સાથે સમજાવો :
- (૧) આપણ સૂતા એક સાથ રે.
 - (૨) કરતા વેદની ધુન્ય.
 - (૩) ગુરુદક્ષિણામાં માગિયું.
 - (૪) મને મોટો કર્યો, મહારાજ.
૩. પ્રયોગો સમજાવી વાક્યમાં વાપરો :
- (૧) સુખદુઃખની વાત કરવી.
 - (૨) બારે મેહ આવવા.
 - (૩) કાળ આણવો.
૪. આખ્યાનકાવ્ય કોને કહેવાય ?
૫. કાવ્યના કયા પ્રકાર માટે પ્રેમાનંદ જાણીતા બની ગયા ?

*

૫. દયારામ

(ઈ. સ. ૧૭૭૭-૧૮૫૨)

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના છેલ્લા પ્રતિનિધિ વૈષ્ણવકવિ દયારામ યાદ રહેશે તેમની મનોરમ ગરબીઓથી. શાસ્ત્રીય હવેલી સંગીતના જાણકાર દયારામ તેમની ગરબીઓમાં કૃષ્ણ અને ગોપીઓના મનોભાવોને યથાતથ નિરૂપે છે. ઊર્મિઓની સચોટતા અને પ્રેમવ્યથા ઘણીવાર મીરાં જેવી જ હૃદયસ્પર્શી હોય છે.

કૃષ્ણથી રિસાયેલી ગોપી કોઈ પણ શ્યામ રંગની વસ્તુ પાસે ન જવાનું નક્કી કરે છે તેનું ચાતુરીયુક્ત દર્શન આ કાવ્યમાં છે.

મહત્ત્વની કૃતિઓ :

રાસલીલા, દયારામની ગરબીઓ

શ્યામ રંગ સમીપે

શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું મારે આજ થકી,
શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું.
જેમાં કાળાશ તે સહુ એક સરખું
સરવમાં કપટ હશે આવું. મારે
કસ્તૂરીની બિંદી તે કરું નહીં
કાજળ ના આંખમાં અંજાવું. મારે
કોકિલાનો શબ્દ સુણું નહીં,
કાગવાણી શુકનમાં ન લાવું. મારે
નીલાંબર કાળી કંચુકી ન પહેરું,
જમનાનાં નીરમાં ન ન્હાવું. મારે

મરકટ મણિ ને મેઘ દષ્ટે ન જોવા,
જાંબું વંત્યાક ના ખાવું. મારે○
દયાના પ્રીતમ સાથે મુખે નીમ લીધો,
પણ મન કહે જે પલક ન નિભાવું. મારે○

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 - (૧) શ્યામ રંગ પાસે જવા ગોપી શા માટે ના પાડે છે ?
 - (૨) કાળા રંગમાં ગોપીને કપટ શા માટે દેખાય છે ?
 - (૩) કઈ કઈ કાળી વસ્તુ ત્યાગવા તે વિચારે છે ?
 - (૪) કૃષ્ણને ન મળવાનું તે પાળી શકે છે ?
૨. પૂર્વાપર સંબંધ સાથે સમજાવો :
 - (૧) સરવમાં કપટ હશે આવું.
 - (૨) જમનાનાં નીરમાં ન નહાવું.
 - (૩) મન કહે પલક ન નિભાવું.
૩. ગરબી એટલે શું ?

*

૬. દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ ત્રવાડી

(ઈ. સ. ૧૮૨૦ - ૧૮૯૮)

ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર આપનાર દલપતરામ શાંત ઠાવકી રીતે શાણપણ કાવ્યમાં પીરસનાર કવિ. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની દીક્ષા લીધી એટલે એની પ્રબળ અસર લેખનમાં આવે એમાં નવાઈ નથી. અમદાવાદમાં એલેક્ઝાંડર કિન્લોક ફાર્બસની આસિસ્ટન્ટ જજ તરીકે નિમણૂક થઈ ને તેમના ગુજરાતીના શિક્ષક તરીકે દલપતરામની પસંદગી થઈ. અત્યાર સુધી વ્રજ ભાષામાં કવિતા લખતા કવિ ફાર્બસની પ્રેરણાથી ગુજરાતીમાં લખતા થયા ને એ મૈત્રી તેમને 'કવીશ્વર' બનાવવામાં ખૂબ ઉપકારક નીવડી.

વ્યવહારજ્ઞાન આપતી તેમની કવિતાઓ ધર્મ, નીતિ, સદાચાર ફેલાવતી. તેમનું 'મિથ્યાભિમાન' નાટક હાસ્યરસનો સુંદર નમૂનો ગણાય છે.

વિનોદ સાથે જ્ઞાન આપતી તેમની આ કવિતા સૌને ગમશે.

મહત્ત્વની કૃતિઓ :

દલપતકાવ્ય ભાગ ૧-૨, દલપતપિંગળ, મિથ્યાભિમાન.

આપનાં અઢાર છે

ઊંટ કહે, 'આ સમામાં
વાંકાં અંગવાળાં ભૂંડાં,
ભૂતળમાં પશુઓ ને
પક્ષીઓ અપાર છે.
બગલાની ડોક વાંકી,
પોપટની ચાંચ વાંકી,

કૂતરાની પૂંછડીનો

વાંકો વિસ્તાર છે.

વારણની સૂઢ વાંકી,

વાઘના છે નખ વાંકા,

ભેંસને તે શિર વાંકાં

શિગડાંનો ભાર છે.'

સાંભળી શિયાળ બોલ્યો,

'દાખે દલપતરામ,

અન્યનું તો એક વાંકું,

આપનાં અઢાર છે !'

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

(૧) ઊંટ પૃથ્વી પર કોને ભૂંડાં કહે છે ?

(૨) શિયાળ એ સાંભળીને શું કહે છે ?

(૩) કવિ આ કાવ્યમાં શું કહેવા માગે છે ?

૨. દરેક પશુ-પંખી કે પ્રાણીઓમાં ઊંટને શું શું વાંકું દેખાય છે ?

૩. સમજાવો :

'અન્યનું તો એક વાંકું,

આપનાં અઢાર છે !'

*

૭. નર્મદાશંકર લાલશંકર દવે

(ઈ. સ. ૧૮૩૩ - ૧૮૬૬)

અર્વાચીનોમાં આદ્ય ગણાતા આ લેખકને ગુજરાત વીર નર્મદ તરીકે જ ઓળખે છે. કવિ, સમાજસુધારક, પત્રકાર, ગદ્યકાર, વ્યાખ્યાતા, કોશકાર નર્મદ જીવનમાં ચોવીસ વર્ષ માત્ર પોતાની કલમના બળ પર જીવ્યો. કવિતામાં, ભાષણોમાં, લેખોમાં સુધારાની, દેશાભિમાનની નવી હવા લાવનાર નર્મદ. ગદ્યનાં બધાં જ ક્ષેત્રો એણે ખેડ્યાં અને ગુજરાતી ગદ્યનો પિતા ગણાયો.

પ્રેમ અને શૌર્યની ઝલક 'સાહસ કરવા વિશે'માં સરસ પ્રગટ થઈ છે.

મહત્વની કૃતિઓ :

મારી હકીકત (આત્મકથા), નર્મદનું મંદિર (ગદ્ય વિભાગ), નર્મદનું મંદિર (પદ્ય વિભાગ)

સાહસ કરવા વિશે

(લાવણી)

સહુ ચલો જીતવા જંગ, બ્યૂગલો વાગે;
યા હોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે. ટેકો
કેટલાંક કરમો વિષે, ઢીલ નવ ચાલે;
શંકા ભય તો બહુ રોજ, હામને ખાળે;

હજી સમય નથી આવિયો, કહી દિન ગાળે,
જન બહાનું કરે નવ સરે, અર્થ કો કાળે;
ઝંપલાવવાથી સિદ્ધિ જોઈ બળ લાગે.

યા હોમં સહુ ચં યા હોમં ૧

સાહસે કર્યો પરશુએ પૂરો અર્જુનને,
તે પરશુરામ પરસિદ્ધ, રહ્યો નિજ વચને;
સાહસે ઇન્દ્રજિત શૂર, હણ્યો લક્ષ્મણો;
સાહસે વીર વિક્રમ, જગત સહુ ભણે,

યા હોમં સહુ ચં યા હોમં ૨

સાહસે કોલંબસ ગયો, નવી દુનિયામાં,
સાહસે નેપોલ્યન ભિડ્યો યુરપ આખામાં;
સાહસે લ્યુથર તે થયો પોપની સામાં,
સાહસે સ્કાટે દેવું રે, વાળ્યું જોતામાં;
સાહસે સિકંદર નામ, અમર સહુ જાગે,

યા હોમં સહુ ચં યા હોમં ૩

સાહસે જ્ઞાતિના બંધ કાપિ ઝટ નાખો,
સાહસે જાવો પરદેશ, બહીક ના રાખો;
સાહસે કરો વેપાર, જમે બહુ લાખો,
સાહસે તજી પાખંડ, બ્રહ્મરસ ચાખો;
સાહસે નર્મદાદેશ, દુઃખ સહુ ભાગે,

યા હોમં સહુ ચં યા હોમં ૪

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 - (૧) વીર નર્મદ આ કાવ્યમાં શું કરવા કહે છે ?
 - (૨) લોકો ઢીલ કઈ રીતે કરે છે ?
 - (૩) સાહસ શેને શેને માટે કરવા કવિ કહે છે ?
૨. પંક્તિઓ સરળ શબ્દોમાં સમજાવો :
 - (૧) ઝંપલાવવાથી સિદ્ધિ જોઈ બળ લાગે.
 - (૨) સાહસે તજ પાખંડ, બ્રહ્મરસ ચાખો.
 - (૩) યાહોમ કરીને પડો, ફતેહ છે આગે.
૩. ભૂતકાળમાં કોણે કોણે કયાં સાહસો કર્યા હતાં તે પર કાવ્યના આધારે નોંધ લખો.
૪. નર્મદે કયાં કયાં સાહસ ખેડ્યાં હતાં ?

*

૮. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયા

(ઈ. સ. ૧૮૫૯ - ૧૯૩૭)

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના પ્રખર વિદ્વાન નરસિંહરાવ કવિ, વિવેચક, ભાષાશાસ્ત્રી તરીકે તો જાણીતા છે જ, પણ સંસ્કૃત અને ફારસી ભાષાના પણ તેઓ નિષ્ણાત હતા. યુનિવર્સિટીમાં સંસ્કૃતમાં તેઓ સૌ પ્રથમ આવેલા. સરકારી નોકરીમાં આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર તરીકે નિવૃત્ત થયા પછી મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં ગુજરાતીના પ્રોફેસર તરીકે તેમણે સેવા આપેલી. પ્રાર્થનાસમાજ, સંસારસુધારાસમાજ જેવી સુધારક સંસ્થાઓના તે પ્રાણસમા હતા. પાશ્ચાત્ય સાંસ્કૃતિક સંપર્કનો લાભ તેમની પેઢીના લેખકોને યુનિવર્સિટી શિક્ષણ દ્વારા પ્રાપ્ત થયો તેથી તે સાહિત્યની અસરો ગુજરાતમાં પાંગરી.

‘મંગલ મંદિર’ તેમની ઈશ્વરશ્રદ્ધા પ્રગટ કરતું ભાવભર્યું પ્રાર્થનાકાવ્ય છે.

મહત્વની કૃતિઓ :

નૂપુર ઝંકાર, વિવર્તલીલા, સ્મરણમુકુર, Gujarati Language and Literature Vol-I, II

મંગલ મંદિર ખોલો

મંગલ મંદિર ખોલો

દયામય ! મંગલ મંદિર ખોલો. ધ્રુ.

જીવન-વન અતિ વેગે વટાવ્યું,

દ્વારા ઊભો શિશુ ભોળો

તિમિર ગયું ને જ્યોતિ પ્રકાશ્યો,

શિશુને ઉરમાં લો લો. ૧

નામ મધુર તમ રટયો નિરંતર,
શિશુ સહ પ્રેમે બોલો,
દિવ્ય-તૃષાતુર આવ્યો બાલક,
પ્રેમ-અમીરસ ઢોળો. ૨

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 - (૧) કવિ કોને પ્રાર્થે છે ?
 - (૨) કવિ શું ખોલવા કહે છે ?
 - (૩) કોના દ્વાર આગળ કવિ ઊભા છે ?
૨. પૂર્વાપર સંબંધ આપી સમજાવો :
 - (૧) જીવન-વન અતિ વેગે વટાવ્યું.
 - (૨) તિમિર ગયું ને જ્યોતિ પ્રકાશ્યો.
 - (૩) પ્રેમ-અમીરસ ઢોળો.
૩. આ કાવ્યનો મધ્યવર્તી વિચાર સમજાવો.
૪. આ કાવ્ય મોઢે કરો.

*

૯. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ 'કાન્ત'

(ઈ. સ. ૧૮૬૭ - ૧૯૨૩)

મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં તત્ત્વજ્ઞાન સાથે બી.એ. થઈ કાવ્યોપાસના કરનાર મણિશંકર તેમના તખલ્લુસ 'કાન્ત'થી જ જાણીતા છે. ગુજરાતી કવિતામાં તેમણે આપેલાં ખંડકાવ્યો ચિરંજીવ રહેશે. કવિ ઊર્મિપ્રધાન હોય જ એટલે એમનાં ઊર્મિકાવ્યોમાં રજૂ થયેલા ભાવો એટલા જ હૃદયસ્પર્શી બન્યા છે.

'આજ મહારાજ' એ પ્રકૃતિવર્ણનનું એક ઉત્તમ કાવ્ય છે.

મહત્ત્વની કૃતિઓ :

'પૂર્વાલાપ', ગુરુ ગોવિંદસિંહ

સાગર અને શશી

આજ, મહારાજ ! જલ પર ઉદય જોઈને
ચંદ્રનો હૃદયમાં હર્ષ જામે,
સ્નેહધન, કુસુમવન વિમલ પરિમલ ગહન,
નિજ ગગનમાંહિ ઉત્કર્ષ પામે;
પિતા ! કાલના સર્વ સંતાપ શામે !
નવલ રસ ધવલ તવ નેત્ર સામે !
પિતા ! કાલના સર્વ સંતાપ શામે !
જલધિજલદલ ઉપર દામિની દમકતી,
યામિની વ્યોમસરમાંહિ સરતી;

કામિની કોકિલા, કેલિ કૂજન કરે,
સાગરે ભાસતી ભવ્ય ભરતી;
પિતા ! સૃષ્ટિ સારી સમુલ્લાસ ધરતી !
તરલ તરણી સમી સરલ તરતી,
પિતા સૃષ્ટિ સારી સમુલ્લાસ ધરતી !

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 - (૧) ચંદ્ર પોતાને ક્યાં દેખીને પ્રસન્ન થાય છે ?
 - (૨) ચંદ્રથી સાગરમાં શું થાય છે ?
 - (૩) પિતા એટલે કોણ ?
૨. વિચારો સ્પષ્ટ કરી સમજાવો :
 - (૧) પિતા, કાલના સર્વ સંતાપ શામે
 - (૨) યામિની વ્યોમસરમાંહિ સરતી
 - (૩) સૃષ્ટિ સારી સમુલ્લાસ ધરતી
૩. 'સાગરકિનારે ચંદ્રોદય' પર નિબંધ લખો.
૪. 'કામિની કોકિલા કેલિ કૂજન કરે' 'માં' 'ક' સતત આવે છે તેને કાવ્યમાં શું કહેવાય ? એવા બીજા અક્ષરો શોધો. એનાથી કાવ્યને શો ફાયદો થાય છે ?

*

૧૦. સુરસિંહજી તખ્તસિંહજી ગોહિલ 'કલાપી'

(ઈ. સ. ૧૮૭૪ - ૧૯૦૦)

સૌરાષ્ટ્રના રાજકુટુંબમાં જન્મેલા રાજવી સુરસિંહજી રાજા કરતાં કવિરાજ કલાપી તરીકે ચિરસ્મરણીય રહેશે. એમના સમયના અન્ય કવિજનોના તેઓ પ્રત્યક્ષ સંપર્કમાં આવ્યા અને તેમનાં કાવ્યસર્જનમાં તેની ઘણી સહાય થઈ. છવ્વીસ વરસની યુવાન વયે તેમનું અવસાન થયું. ત્યાર સુધીમાં એમના કોમળ હૃદયે પ્રણયના વિવિધ અનુભવો મેળવી લીધા હતા. એ સૌ એમનાં કાવ્યોમાં મૂર્ત થયા છે.

ઈશ્વરને સર્વત્ર નિહાળતા કવિનો સંવેદનાપૂર્ણ અનુભવ 'આપની યાદી'માં સાંપડશે.

મહત્વની કૃતિઓ :

કલાપીનો કેકારવ

આપની યાદી

જ્યાં જ્યાં નજર મારી ઠરે યાદી ભરી ત્યાં આપની;
આંસુ મહીંયે આંખથી યાદી ઝરે છે આપની !
માશૂકોના ગાલની લાલી મહીં લાલી અને
જ્યાં જ્યાં ચમન જ્યાં જ્યાં ગુલો ત્યાં ત્યાં નિશાની આપની !
જોઉં અહીં ત્યાં આવતી દરિયાવની મીઠી લહર,
તેની ઉપર ચાલી રહી નાજુક સવારી આપની !

તારા ઉપર તારા તણાં ઝૂમી રહ્યાં જે ઝૂમખાં,
 તે યાદ આપે આંખને ગોબી કચેરી આપની !
 આ ખૂનને ચરખે અને રાતે અમારી ગોદમાં,
 આ દમ બ દમ બોલી રહી ઝીણી સિતારી આપની !
 આકાશથી વર્ષાવતા છો ખંજરો દુશ્મન બધા;
 યાદી બનીને ઢાલ ખેંચાઈ રહી છે આપની !
 દેખી બૂરાઈ ના ડરું હું, શી ફિકર છે પાપની ?
 ધોવા બૂરાઈને બધે ગંગા વહે છે આપની !
 થાકું સિતમથી હોય જ્યાં ના કોઈ ક્યાંયે આશના;
 તાજ બની ત્યાં ત્યાં ચડે પેલી શરાબી આપની !
 જ્યાં જ્યાં મિલાવે હાથ ચારો ત્યાં મિલાવી હાથને
 અહેસાનમાં દિલ ઝૂકતું રહેમત ખડી ત્યાં આપની !
 પ્યારું તજને પ્યાર કોઈ આદરે છેલ્લી સફર,
 ધોવાઈ યાદી ત્યાં રડાવે છે જુદાઈ આપની !
 રોઉં ન કાં એ રાહમાં બાકી રહીને એકલો ?
 આશકોના રાહની જે રાહદારી આપની !
 જૂનું નવું જાણું અને રોઉં હસું તે તે બધું
 જૂની નવી ના કાંઈ તાજ એક યાદી આપની !
 ભૂલી જવાતી છો બધી લાખો કિતાબો સામટી,
 જોયું ન જોયું છો બને જો એક યાદી આપની !
 કિસ્મત કરાવે ભૂલ તે ભૂલો કરી નાખું બધી;
 છે આખરે તો એકલી ને એ જ યાદી આપની !

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
(૧) કવિ જ્યાં જુએ ત્યાં શું દેખાય છે ?
(૨) 'આપની યાદી' એટલે કોની યાદી ?
(૩) કવિને એ યાદી શું શું જોઈને આવે છે ?
૨. આ કાવ્યનો પ્રકાર કયો છે ?
૩. આ કાવ્યનું રસદર્શન કરાવો.
૪. આ કાવ્યનો મધ્યવર્તી વિચાર સ્પષ્ટ કરો.
૫. શબ્દો સમજાવો :

માશૂક	ચમન	ગુલ
ગેભી	કચેરી	ચરખો
સ્તિમ	યાર	અહેસાન
રહેમત	આશક	કિસ્મત

*

૧૧. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ

(ઈ. સ. ૧૮૭૭ - ૧૯૪૬)

કવિપિતા દલપતરામના કવિપુત્ર ન્હાનાલાલે પોતાની કૃતિ આરંભમાં 'પ્રેમભક્તિ' ઉપનામે પ્રગટ કરેલી. પિતા કરતાંય અનેકગણું સર્જન ન્હાનાલાલે કર્યું. કવિતા, નાટકો, ચરિત્ર, વિવેચન, વ્યાખ્યાનો, રેખાચિત્રો, નવલકથા એમ અનેક ક્ષેત્રે એમણે ખેડાણ કર્યું, પણ યાદ તો રહેશે તેમની કવિતાઓ અને નાટકોથી અને તે માટે ખાસ યોજેલી ડોલનશૈલીથી. એમ.એ. થયા પછી રાજકોટની જાણીતી રાજકુમાર કૉલેજમાં અધ્યાપક તરીકે, રાજ્યના સરન્યાયાધીશ અને નાયબ દીવાન તરીકે, શિક્ષણાધિકારી તરીકે એમ વિવિધ ઉચ્ચ હોદ્દાઓ ધરાવી ગાંધીજીની અસહકારની નીતિ અપનાવી રાજીનામું આપ્યું અને પછીનાં પચીસ વર્ષ લેખન-વાચનમાં જ ગાળ્યાં. નવકેળવણીના સુફળ સુકાની તરીકે પોતાને તેઓ ગણાવતા.

મહત્ત્વની કૃતિઓ :

ન્હાનાલાલ મધુકોષ (સંપાદક : અનંતરાય રાવળ), જયા અને જયંત, શાહાનશાહ અકબરશાહ, કવીશ્વર દલપતરામ.

શતદલ પન્નમાં પોટેલો...

શતદલ પન્નમાં પોટેલો

હો ! પરિમલ દાખવો હોય જો દીઠેલો.

શોધ્યાં સરોવર, શોધી ફૂલવાડીઓ,

શોધી રસકુંજ જ્યાં રમેલો,

શોધી આયુષ્યની મહોરી અમરાઈઓ,
 દીઠો ન દુનિયાફોરેલો
 હો ! પરિમલ દાખવો હોય જો દીઠેલો.
 ફૂલડે ફૂલડે વસંત શો વસેલો,
 પાંખડી પાંખડી પૂરેલો;
 ભ્રમર ભ્રમર કીધ સંગીત સોહામણો,
 પંખીડે પંખીડે પઢેલો;
 હો ! પરિમલ દાખવો હોય જો દીઠેલો.
 અડધેરી પાંદડીઓ વીણાપમાં વેરી, ને
 આસવ ઢોળિયો અમોલો,
 હેયાના ધૂપ સમો ઊડતો બતાવો કોઈ
 જીવત પરાગ જગત દેલો.
 હો ! પરિમલ દાખવો હોય જો દીઠેલો.

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 - (૧) 'શતદલ પદ્મ એટલે શું ?
 - (૨) એનો પરિમલ કવિ ક્યાં ક્યાં શોધે છે ?
 - (૩) એ ક્યાં ક્યાં વસેલો છે ?
૨. કાવ્યનો મધ્યવર્તી વિચાર સ્પષ્ટ કરો.
૩. કાવ્યનું રસદર્શન કરો.
૪. નીચેના શબ્દોના અર્થ આપો :

પરિમલ	રસકુંજ	ભ્રમર
આસવ	પરાગ	અમોલ
૫. ગીત મોઢે કરો

*

૧૨. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

(ઈ. સ. ૧૮૬૯ - ૧૯૫૨)

કવિ કાન્તના પરમ મિત્ર બળવંતરાય પૂનાની જાણીતી ડેક્કન કૉલેજમાં અભ્યાસ કરી ફિલસૂફી સાથે બી.એ. થયા, એમ.એ. પછી ફેલો થયા, વિવિધ સ્થળે ઇતિહાસના અધ્યાપક તરીકે કાર્ય કરી છેલ્લે દસેક વર્ષ પૂનાની ડેક્કન કૉલેજમાં ઇતિહાસ શીખવી નિવૃત્તિ લીધી. પણ ત્યાર પછી પણ માનાર્હ અધ્યાપક તરીકે વડોદરા કૉલેજ, મુંબઈની વિલ્સન કૉલેજમાં કાર્ય કર્યું.

પણ તેમનું મહત્ત્વનું પ્રદાન તેમની બળવાન કવિતા. તેમણે વિવેચન, સંશોધન, ભાષાંતર વગેરે પણ કર્યાં છે. પણ કાવ્યક્ષેત્રે તેમની સિદ્ધિઓ યાદગાર છે. પૃથ્વી છંદ અને સૌનેટને એમણે કીર્તિ અપાવી. માત્ર ઊર્મિલ કવિતા નહીં પણ ચિંતનપ્રધાન કવિતાના તેઓ આગ્રહી હતા.

‘જૂનું પિયરઘર’માં પત્ની પિયર આવે છે ત્યારે સર્વત્ર પોતાના પતિનું જ સ્મરણ થયા કરે છે તેનું સુભગ આલેખન છે.

મહત્ત્વના ગ્રંથો :

ભણકાર, નવીન કવિતા વિશે વ્યાખ્યાનો.

જૂનું પિયરઘર

બેઠી ખાટે, ફરી વળી બધે મેડિઓ ઓરડામાં,
દીઠાં હેતે સ્મૃતિપડ બધાં ઊકલ્યાં આપ રૂડાં
માડી મીઠી, સ્મિતમધુર ને ભવ્યમૂર્તિ પિતાજી
દાદી વાંકી રસિક કરતી વાતથી બાળ રાજી-
સૂનાં સ્થાનો સજીવન થયાં, સાંભળું કંઠ જૂના,

આચારો કેં વિવિધ ઢબના નેત્ર ઠારે સહુનાં
ભાંડુ ન્હાનાં શિશુ સમયના ભાવના સોબતીઓ
જ્યાં ત્યાં આવી વય બદલી સંતાય જાણે પરીઓ,
તો એ આ સૌ સ્મૃતિ છબિ વિશે વ્યાપી લે ચક્ષુ ધોરી
નહાનીમોટી બહુરૂપી થતી એક મૂર્તિ અનેરી :
ચોરીથી આ ઘડી સુધી મહીં એવી જામી કલેજે !
કે કૌમારે પણ મુજ સારે બાળવેશે સહેજે,
બેસી ખાટે પિયરઘરમાં જિંદગી જોઈ સારી,
ત્યારે જાણી અનહદ ગતિ, નાથ મહારા, તહમારી.'

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 - (૧) પિયર આવેલી સ્ત્રી ક્યાં ક્યાં ફરી વળે છે ?
 - (૨) તેની કઈ કઈ સ્મૃતિઓ તાજી થાય છે ?
 - (૩) છેલ્લે તેને કોની યાદ આવે છે ?
૨. ભાવ સ્પષ્ટ કરી સમજાવો :
 - (૧) સૂનાં સ્થાનો સજીવન થયાં
સાંભળું કંઠ જૂના.
 - (૨) ચોરીથી આ ઘડી સુધી મહીં
એવી જામી કલેજે.
 - (૩) ત્યારે જાણી અનહદ ગતિ
નાથ મહારા, તહમારી.
૩. કવિ પિયરઘરને 'જૂનું' શા માટે કહે છે ?
૪. કાવ્યનું રસદર્શન કરો.
૫. કાવ્યનો મધ્યવર્તી વિચાર સ્પષ્ટ કરો.

*

૧૩. દામોદર ખુશાલદાસ બોટાદકર

(ઈ. સ. ૧૮૭૦ - ૧૯૨૪)

ગુજરાતના કુટુંબપ્રેમને સૌથી વધુ અસરકારક
રીતે રજૂ કરનાર કવિ તરીકે બોટાદકર જાણીતા બની
ગયા. એ જીવનની મધુરતા અને સુંદરતા પોતાની
કવિતાઓમાં ભાવાત્મક રીતે તેમણે વણી લીધી છે.

અહીં રજૂ કરાયેલું કાવ્ય 'જનનીની જોડ સખી
નહીં મળે રે લોલ' હજીય ગુજરાતનાં ઘરોમાં ગૂંજ
રહ્યું છે.

મહત્ત્વની કૃતિઓ :

નિર્ઝરિણી, રાસનરંગિણી

જનનીની જોડ સખી નહીં જડે રે લોલ

મીઠાં મધુ ને મીઠા મેહુલા રે લોલ,
એથી મીઠી તે મોરી માત રે,
જનનીની જોડ સખી, નહિ જડે રે લોલ,
પ્રભુના એ પ્રેમ તણી પૂતળી રે લોલ,
જગથી જુદેરી એની જાત રે.

જનનીની....

અમીની ભરેલી એની આંખડી રે લોલ,
વહાલનાં ભરેલાં એનાં વેણ રે લોલ.

જનનીની...

હાથ ગૂંથેલા એના હીરના રે લોલ,
હેયું હેમંત કેરી હેલ રે.

જનનીની....

દેવોને દૂધ એનાં દોહવાં રે લોલ,
શશીએ સિંચેલ એની સોડચ રે.

જનનીની...

જગનો આધાર એની આંગળી રે લોલ,
કાળજામાં કેંક ભર્યા કોડ રે.

જનનીની...

ચિત્તડું ચડેલ એનું ચાકડે રે લોલ,
પળના બાંધેલા એના પ્રાણ રે.

જનનીની...

મૂંગી આશિષ ઉરે મલકતી રે લોલ,
લેતાં ખૂટે ન એની લહાણ રે.

જનનીની...

ધરણીમાતાયે હશે દ્રૂજતી રે લોલ,
અચળા અચૂક એક માય રે.

જનનીની...

ગંગાના નીર તો વધે-ઘટે રે લોલ,
સરખો એ પ્રેમનો પ્રવાહ રે.

જનનીની...

વરસે ઘડીક વ્યોમ વાદળી રે લોલ
માડીનો મેઘ બારે માસ રે.

જનનીની...

ચળતી ચંદાની દીસે ચાંદની રે લોલ,
એનો નહિ આથમે ઉજાસ રે.

જનનીની...

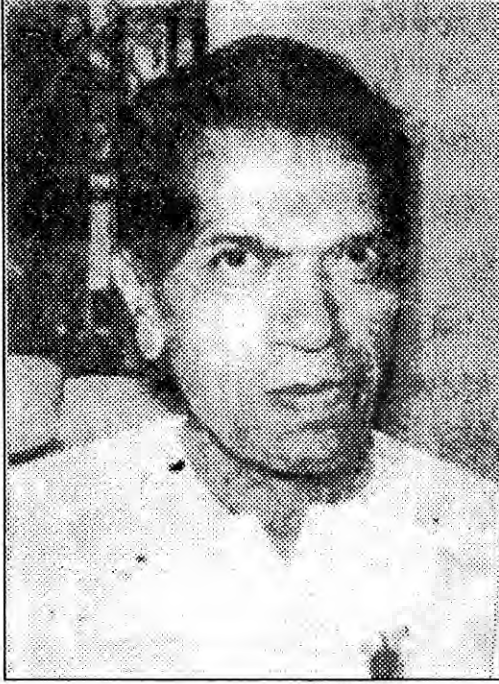
સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 - (૧) કવિ કોની જોડ દુનિયામાં નહિ મળે તેમ કહે છે ?
 - (૨) શા માટે ?
 - (૩) કવિ માતામાં કયા કયા ગુણો નિહાળે છે ?
 - (૪) કવિ માતાને શેની શેની સાથે સરખાવે છે ?
 - (૫) કવિ માતાને શેનાથી ચઢિયાતી ગણે છે ?
૨. અર્થ સ્પષ્ટ કરી સમજાવો :
 - (૧) પ્રભુના એ પ્રેમતણી પૂતળી રે લોલ
 - (૨) જગનો આધાર એની આંગળી રે લોલ
 - (૩) મૂંગી આશિષ ઉરે મલકતી રે લોલ
 - (૪) માડીનો મેઘ બારે માસ રે
૩. કાવ્યનું રસદર્શન કરો.
૪. 'માતાનો પ્રેમ' પર તમારા શબ્દોમાં નિબંધ લખો.

*

૧૪. ત્રિભુવનદાસ પુરુષોત્તમદાસ લુહાર (સુંદરમ્)

(૧૯૦૮)

ગાંધીવાદી લેખકોમાં અગ્રણી કવિ સુંદરમે તે કાળના અન્ય અનુયાયીઓની જેમ રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં ભાગ લઈ જેલવાસ પછે વેઠેલો. પછીથી શ્રી અરવિંદની અસર નીચે આવીને અરવિંદ આશ્રમ, પોંડિચેરીને પોતાનું ધામ બનાવ્યું અને હાલ ત્યાં જ આશ્રમના અંતેવાસી બનીને રહ્યા છે. કાવ્યલેખન અને અન્ય સર્જન અવિરત ચાલુ જ છે. ગુજરાતી અર્વાચીન કવિતામાં ઉમાશંકર જોશીની સાથે સાથે જેમનું નામ ઉચ્ચારાય છે તે સુંદરમ્ કવિ ઉપરાંત વાર્તાકાર, વિવેચક તથા પ્રવાસવર્ણનકાર પણ છે. શ્રી અરવિંદ તથા શ્રી માતાજીનાં પુસ્તકોનાં તેમણે કરેલા અનુવાદોમાં અરવિંદના મહાકાવ્ય 'સાવિત્રી'ના અનુવાદનો પણ સમાવેશ થાય છે.

મહત્વની કૃતિઓ :

કવિતા : કોયા ભગતની કડવી વાણી, કાવ્યમંગલા વસુધા, યાત્રા

ટૂંકી વાર્તા : સુંદરમની વાર્તાઓ

પ્રવાસ : દક્ષિણાયન

વિવેચન : અર્વાચીન કવિતા, અવલોકના

પગલાં

દરિયાને તીર એક રેતીની ઓટલી

ઊંચી અટૂલી અમે બાંધી જી રે,

પગલું તે એક એક પાડે મહેમાન એમ

રામજીની આજ અમે દીધી જી રે.

પહેલા મહેમાન તમે આવો, સૂરજદેવ,
 પગલું સોનાનું એક પાડજો જી રે,
 પગલામાં નવલખ તારાની ભાત ને
 સંધ્યાના રંગ બે'ક માંડજો જી રે.
 બીજા મહેમાન તમે આવો, પવનદેવ,
 પગલું રૂપાનું એક પાડજો જી રે,
 પગલામાં વાત લાખો પરીઓના દેશની
 ફૂલડાંની ફોરમ પૂરજો જી રે.
 ત્રીજા મહેમાન તમે આવો, સમદરદેવ,
 પગલું મોતીનું એક પાડજો જી રે,
 પગલામાં મહેલ ચણી સાત પાતાળના,
 માણેકના દીવા પ્રગટાવજો જી રે.
 ધીરે મહેમાન જરા ધીરેથી આવજો,
 પગલાં તે પાડજો જાળવી જી રે,
 જો જો વિલાય ના એ પગલાંની પાંદડી,
 બાળુડે ઓટલી બનાવી જી રે.

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
- (૧) દરિયાના તીરે શું બાંધ્યું છે ?
- (૨) કવિ કોને મહેમાન તરીકે બોલાવે છે ?
- (૩) એ દરેક મહેમાનને શેનું શેનું પગલું પાડવા કવિ કહે છે ?
- (૪) દરેકને પગલું પાડ્યા પછી શું શું કરવા કવિ કહે છે ?

૨. અર્થ સ્પષ્ટ કરી સમજાવો :

- (૧) રામજીની આજ્ઞા અમે દીધી જી રે.
- (૨) પગલામાં વાત લાખો પરીઓના દેશની.
- (૩) બાળુડે ઓટલી બનાવી જી રે.

૩. કાવ્યનું રસદર્શન કરો.

૪. શબ્દોના અર્થ આપો :

અટૂલી

નવલખ

સંધ્યા

ફોરમ

પાતાળ

ભાત

*

૧૫. ઉમાશંકર જેઠાલાલ જોશી

(ઈ. સ. ૧૯૧૧)

ગુજરાતીના પ્રાધ્યાપક, ગુજરાતી ભાષાસાહિત્ય ભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટીના અધ્યક્ષ, કુલપતિ, સાહિત્ય અકાદમીના પ્રમુખ, વિશ્વભારતી, કલકત્તાના કુલપતિ અને ગુજરાતના જાણીતા સામયિક 'સંસ્કૃતિ'ના તંત્રી, કવિ, નવલકથાકાર, નવલિકાકાર, નિબંધકાર, નાટકકાર, વિવેચક - આમ અનેક છોગાંઓ ધરાવતા ઉમાશંકર સૌ પ્રથમ કવિ છે. ગાંધીજીની પ્રબળ અસર નીચે જે લેખકો આવ્યા તેમાં તેઓ અગ્રણી છે.

મહત્વની કૃતિઓ :

સમગ્ર કવિતા, સાપના ભારા, શ્રાવણી મેળો.

પેલું ઝાડ ક્યાં

(શ્રી મોહનદાસ મ. પટેલ માટે)

ઘણે વરસે શાળામાં ગયો,
નવાં નળિયાં, નવો નાનકડો બાગ, બે રંગીન ફૂલ પણ ખરાં.
ને છતાં કેંક સૂનુંસૂનું કેમ લાગે છે ?
ચોગાન સૂનું, શાળાભવન સૂનું,
ગામ સૂનું - કહો કે બ્રહ્માંડ જાણે સૂનું સૂનું.
પેલું ઝાડ ક્યાં ગયું ? પેલું,
જેની ઉપર ચઢી જતા, ડાળીએ હીંચતા,
છાંયામાં રમતા, આમ બે વિશાળ

શાખાઓ ફેલાવીને ઊભું હતું - વિચારતો
 બાહુઓ લંબાવી તદ્દકાર થઈ, ઊભો;
 ધરતીમાંથી પગનાં તળિયાંમાં થઈ ધસતું
 વૃક્ષચૈતન્ય એના કલેવરમાં સંચરતું
 બાહુશાખાઓ દ્વારા આકાશને અઢેલી રહ્યું.
 નીચે નમ્યો
 ધરતીની ધૂળ માથે મૂકવા,
 ચપટીમાં આવી થડના અવશેષની ઉધેઈ.

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 - (૧) કવિ ઘણાં વરસે ક્યાં જાય છે ?
 - (૨) કવિને નવું નવું શું જોવા મળે છે ?
 - (૩) છતાં કવિને શું સૂનું સૂનું લાગે છે ?
 - (૪) કવિ કોને શોધે છે ?
 - (૫) કવિ ઝાડ સાથે કોને સરખાવવા માગે છે ?
૨. અર્થ સ્પષ્ટ કરો :
 - (૧) ધરતીમાંથી પગનાં તળિયાંમાંથી થઈ ધસતું
વૃક્ષ ચૈતન્ય એના કલેવરમાં સંચરતું
 - (૨) ચપટીમાં આવી થડના અવશેષની ઉધેઈ.
૩. કાવ્યનો મધ્યવર્તી વિચાર સ્પષ્ટ કરો.

*

૧૬. કરસનદાસ માણેક

(ઈ. સ. ૧૯૧૨ - ૧૯૮૦)

રાષ્ટ્રીય વૃત્તિના કરસનદાસ માણેકનું કાવ્યસર્જન ઉપરાંત મહત્ત્વનું કાર્ય તે પ્રેમાનંદ યુગની આખ્યાનશૈલીને નવેસરથી અપનાવીને રોજબરોજના વિષયોને હળવી રીતે રજૂ કરવાનો તેમનો પ્રબળ પુરુષાર્થ. હાસ્ય અને કટાક્ષ તેમને વરેલા છે, જેથી તેમની શૈલી રોચક બની રહે છે.

મહત્ત્વની કૃતિઓ :

કવિતા : આલબેલ, વૈશંપાયનની વાણી

મને એ જ સમજાતું નથી...

મને એ જ સમજાતું નથી કે આવું શાને થાય છે :
ફૂલડાં ફૂળી જતાં ને પથ્થરો તરી જાય છે !
ટળવળે તરશ્યાં, ત્યહાં જે વાદળી વેરણ બને,
તે જ રણમાં ધૂમ મુસળધાર વરસી જાય છે !
ઘર-હીણાં ઘૂમે હઝારો ઠોકરાતાં ઠેરઠેર :
ને ગગનચુંબી મહાલો જનસૂના રહી જાય છે !
દેવડીએ દંડ પામે ચોર મૂઠી જારના;
લાખ ખાંડી લૂંટનારા મહેફિલે મંડાય છે !

કામધેનુને મળે ના એક સૂકું તણખલું,
ને લીલાંછમ ખેતરો સૌ આખલા ચરી જાય છે !
છે ગરીબોના કૂબામાં તેલ ટીપુંય દોહ્યલું :
ને શ્રીમંતોની કબર પર ઘીના દીવા થાય છે !

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 - (૧) કવિને શું સમજાતું નથી ?
 - (૨) ફૂલ ડૂબે ને પથ્થર તરે એટલે શું ?
 - (૩) શ્રીમંતોની કબર પર ઘીના દીવા થાય છે એટલે ?
૨. પંક્તિઓ સ્પષ્ટ કરી સમજાવો :
 - (૧) ગગનચુંબી મહાલો જનસૂના રહી જાય છે
 - (૨) લાખ ખાંડી લૂંટનારા મહેફિલે મંડાય છે
 - (૩) લીલાંછમ ખેતરો સૌ આખલા ચરી જાય છે
૩. કાવ્યનો મધ્યવર્તી વિચાર સ્પષ્ટ કરો.
૪. કાવ્યનું રસદર્શન કરો.
૫. કાવ્યનો પ્રકાર કયો છે ?

*

૧૭. નિરંજન ભગત

(૧૯૨૬)

આજની યંત્રસંસ્કૃતિ અને નગરજીવનના ધબકારા
ઝીલતી નિરંજનની કવિતા નવીનતર કવિતાઓમાં
અગ્રણી છે. અંગ્રેજીના અધ્યાપક નિરંજન વિશ્વસાહિત્યના
અચ્છા અભ્યાસી હોઈ પશ્ચિમના ખ્યાતનામ કવિઓના
પરિશીલનનો પ્રભાવ તેમનાં કાવ્યોમાં જણાય છે.
તેમને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક પણ, તેમના કાવ્યસર્જન
માટે, પ્રાપ્ત થયો હતો.

મહત્વની કૃતિઓ :

કવિતા : છંદોલય (૧૯૫૭ની આવૃત્તિ)

વિવેચન : કવિતાનું સંગીત, યંત્રવિજ્ઞાન ને મંત્રકવિતા,
કવિતા કાનથી વાંચો

મુંબઈ નગરી

ચલ મન મુંબઈ નગરી !
જોવા પુચ્છ વિનાની મગરી !
જ્યાં માનવ સૌ ચિત્રો જેવાં,
વગર પિછાને મિત્રો જેવાં;
નહીં પેટી નહીં બિસ્ત્રો લેવાં,
આ તીરથની જાત્રા છે ના અઘરી !
સિમેન્ટ, કૉંક્રિટ, કાચ, શિલા
તાર, બોલ્ટ, રિવેટ, સ્ક્રૂ, ખીલા;
ઇન્દ્રજાલની ભૂલવે લીલા

એવી આ સૌ સ્વર્ગતણી સામગ્રી !
રસ્તે રસ્તે ઊગે ઘાસ
કે પરવાળાં બાંધે વાસ
તે પહેલાં જોવાની આશ
હોય તને તો કાળ રહ્યો છે કગરી !

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 - (૧) કવિ મુંબઈ શહેરને કોની સાથે સરખાવે છે ?
 - (૨) ત્યાંના માણસો કેવા છે ?
 - (૩) કવિ કટાક્ષમાં સ્વર્ગની સામગ્રી શેને ગણાવે છે ?
 - (૪) કવિ શું લઈ જાય તે પહેલાં આ નગરી જોઈ લેવા કહે છે ?
૨. નીચેની પંક્તિઓ સમજાવો :
 - (૧) આ તીરથની જાત્રા છે ના અઘરી !
 - (૨) ઇન્દ્રજાલની ભૂલવે લીલા
 - (૩) કાળ રહ્યો છે કગરી !
૩. કાવ્યનો મધ્યવર્તી વિચાર સ્પષ્ટ કરો.
૪. કાવ્યનું રસદર્શન કરો.

*

૧૮. હરીન્દ્ર દવે

(ઈ. સ. ૧૯૩૦)

અગ્રગણ્ય કવિ, નવલકથાકાર અને પત્રકાર હરીન્દ્રભાઈ હાલમાં જાણીતા ગુજરાતી દૈનિક 'જન્મભૂમિ'ના તંત્રી તરીકે કાર્ય કરી રહ્યા છે. તેમના લેખનમાં સર્વત્ર કવિહૃદયનો ધબકાર હોય છે. સમાજના પ્રાણપ્રશ્નોને માનવીય દષ્ટિકોણથી નિહાળી સહજ ભાવે રજૂ કરવાની તેમની રીત પત્રકાર તરીકે પણ વિશિષ્ટ સ્થાનના અધિકારી બનાવે છે.

મહત્ત્વની કૃતિઓ :

નવલકથા : માધવ ક્યાંય નથી

કાવ્ય : મૌન, સૂર્યોપનિષદ

ચિંતન : કૃષ્ણ અને માનવસંબંધો

માધવ ક્યાંય નથી મધુવનમાં

ફૂલ કહે ભમરાને, ભમરો વાત વહે ગુંજનમાં :

માધવ ક્યાંય નથી મધુવનમાં.

કાલિન્દીના જલ પર ઝૂકી,

પૂછે કદંબડાળી,

યાદ તને, બેસી અહીં વેણુ,

વાતા'તા વનમાળી ?

લહર વમળને કહે, વમળ એ વાત સ્મરે સ્પંદનમાં

માધવ ક્યાંય નથી મધુવનમાં.

કોઈ ન માગે દાણ
 કોઈની આણ ન વાટે ફરતી,
 હવે કોઈ લજજાથી હસતાં,
 રાવ કદી ક્યાં કરતી !
 નંદ કહે જશુમતીને, માતા લાલ ઝરે લોચનમાં :
 માધવ ક્યાંય નથી મધુવનમાં.
 શિર પર ગોરસમટ્ટકી
 મારી વાટ ન કેમે ખૂટી,
 અબ લગ કંકર એક ન લાવ્યો
 ગયાં ભાગ્ય મુજ ફૂટી.
 કાજળ કહે આંખોને, આંખો વાત વહે અંસુઅનમાં :
 માધવ ક્યાંય નથી મધુવનમાં.

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 - (૧) ફૂલ ભમરાને શું કહે છે ?
 - (૨) ભમરો શું કહે છે ?
 - (૩) લહર વમળને શું કહે છે ?
 - (૪) નંદ જશોદાને શું કહે છે ?
 - (૫) કાજળ આંખોને શું કહે છે ?
 - (૬) એ સૌ શું કરે છે ?
૨. પંક્તિઓનો અર્થ સ્પષ્ટ કરી સમજાવો :
 - (૧) યાદ તને અહીં બેસી વેણુ
વાતા'તા વનમાળી
 - (૨) માતા, લાલ ઝરે લોચનમાં
 - (૩) અબ લગ કંકર એક ન લાગ્યો
ગયાં ભાગ્ય મુજ ફૂટી
૩. કાવ્યનો મધ્યવર્તી વિચાર સમજાવો.
૪. કાવ્યનું રસદર્શન કરો.

*

૧૯. આદિલ મન્સૂરી

(૧૯૩૬)

આધુનિક ગઝલોની વિશેષતાઓ જેમની ગઝલોમાં સરસ વ્યક્ત થાય છે એવા યુવાન કવિ આદિલ મન્સૂરી ગુજરાતી ગઝલોમાં નવો પ્રાણ પૂરે છે.

ગઝલો ઉપરાંત અછાંદસ કવિતામાં પણ તેમણે સારું લખ્યું છે. અનુભવની સચ્ચાઈ અને રજૂઆતની સચોટતા તેમની કવિતાને અસરકારક બનાવે છે.

કવિને વતન-ભારત-અમદાવાદ છોડવું પડશે એવું જ્યારે લાગેલું ત્યારે આ કાવ્ય તેમણે લખ્યું હતું : જોકે પછી અમદાવાદમાં જ રહી શક્યા છે.

મહત્વની કૃતિઓ :

કાવ્ય : પગરવ, સતત

આ ધૂળ પછી ઉમ્મર

નદીની રેતમાં રમતું નગર મળે ન મળે,
ફરી આ દશ્ય સ્મૃતિપટ ઉપર મળે ન મળે.
ભરી લો આ શ્વાસમાં એની સુગંધનો દરિયો,
પછી આ માટીની ભીની અસર મળે ન મળે.
પરિચિતોને ધરાઈને જોઈ લેવા દો,
આ હસતા ચહેરા, આ મીઠી નજર મળે ન મળે.
ભરી લો આંખમાં રસ્તાઓ, બારીઓ, ભીંતો,
પછી આ શહેર, આ ગલીઓ, આ ઘર મળે ન મળે.
રડી લો આજ સંબંધોને વીંટળાઈ અહીં,

પછી કોઈને કોઈની કબર મળે ન મળે.
વળાવા આવ્યા છે એ ચહેરા ફરશે આંખોમાં,
ભલે સફરમાં કોઈ હમસફર મળે ન મળે.
વતનની ધૂળથી માથું ભરી લઉં આદિલ,
અરે આ ધૂળ પછી ઉમ્મભર મળે ન મળે.

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 - (૧) કયું દશ્ય કવિને ફરીથી જોવા નહીં મળે તેમ કવિ કહે છે ?
 - (૨) કઈ સુગંધ કવિ ભરી લેવા કહે છે ?
 - (૩) કોની મીઠી નજર કદાચ ફરીથી નહીં મળે ?
 - (૪) કવિ શેનાથી માથું ભરી લેવા કહે છે ? શા માટે ?
૨. નીચેની પંક્તિઓનો અર્થ સ્પષ્ટ કરો :
 - (૧) કોઈને કોઈની કબર મળે ના મળે.
 - (૨) સફરમાં કોઈ હમસફર મળે ના મળે.
 - (૩) આ ધૂળ પછી ઉમ્મભર મળે ના મળે.
૩. કાવ્યનો મધ્યવર્તી વિચાર સમજાવો.
૪. કાવ્યનું રસદર્શન કરો.
૫. કાવ્યનો પ્રકાર કયો છે ?

*

૨૦. રતિલાલ મૂ. રૂપાવાળા, 'અનિલ'

કુશળ વાર્તાકાર, હાસ્યકાર, વિવેચક અને પત્રકાર તથા કટારલેખક રતિલાલ કવિ તરીકે પણ તેટલા જ જાણીતા છે. સુરતના 'ગુજરાત મિત્ર' તથા 'ગુજરાત સમાચાર' (સુરતની આવૃત્તિ)ના તંત્રીવિભાગમાં પણ તેમણે કાર્ય કર્યું છે. ગઝલ માટે તેમણે નોંધપાત્ર કામગીરી બજાવી છે.

મહત્વની કૃતિ :

ડમરો અને તુલસી

મુક્તક

૧

સહજમાં રહ્યો ને બધો વિસ્તર્યો,
રહ્યો જળ, ને પાછો હું જળમાં તર્યો !
કે સ્થિતિમાં મારી રહી છે ગતિ,
નથી હું મર્યો કે નથી અવતર્યો !

૨

નથી એક માનવી પાસે હજી માનવ બીજો પહોંચ્યો,
'અનિલ' મેં સાંભળ્યું છે ક્યારનો બંધાય છે રસ્તો !

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

(૧) મુક્તક એટલે શું ?

(૨) આ કાવ્યો કયા પ્રકારનાં છે ?

- (૩) સ્થિતિમાં ગતિ રહેવી એટલે ?
(૪) એક માનવી પાસે બીજો હજી પહોંચ્યો નથી એટલે ?
૨. નીચેની પંક્તિઓનો વિચાર સ્પષ્ટ કરો :
- (૧) રહ્યો જળ, ને પાછો હું જળમાં તર્યો.
(૨) નથી હું મર્યો કે નથી અવતર્યો.
(૩) સાંભળ્યું છે ક્યારનો બંધાય છે રસ્તો.
૩. પ્રથમ મુક્તકમાં કવિ શું કહેવા માગે છે ?
૪. બીજી ગઝલમાં કવિ શું કહેવા માગે છે ?

*

૨૧. હરિહર ભટ્ટ

(ઈ. સ. ૧૮૯૫-૧૯૭૫)

‘એક જ દે ચિનગારી’ આ એક કાવ્યથી જ કવિ તરીકે જાણીતા થઈ ગયેલા આ કવિ ત્રીશીના કવિઓમાં સુપ્રસિદ્ધ હતા. ત્યાર પછી તેમણે ખાસ લેખન કર્યું નથી.

મહત્ત્વની કૃતિ : હૃદયરંગ

એક જ દે ચિનગારી

એક જ દે ચિનગારી, મહાનલ !
એક જ દે ચિનગારી. ધ્રુ○
ચક્રમક લોઢું ઘસતાં ઘસતાં
ખરચી જિંદગી સારી;
જામગરીમાં તણાખો ન પડ્યો
ન ફળી મહેનત મારી. ૧
ચાંદો સળગ્યો, સૂરજ સળગ્યો,
સળગી આત્મ અટારી;
ના સળગી એક સગડી મારી
વાત વિપતની ભારી. ૨
ઠંડીમાં મુજ કાયા થથરે,
ખૂટી ધીરજ મારી;
વિશ્વાનલ ! હું અધિક ન માગું,
માગું એક ચિનગારી. ૩

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 - (૧) કવિ શેની માગણી કરે છે ?
 - (૨) કવિ કોની પાસે માગણી કરે છે ?
 - (૩) કવિને શું શું સળગેલું દેખાય છે ?
 - (૪) કવિને કઈ વાત વિપત્તિની લાગી છે ?
૨. નીચેની પંક્તિઓ સમજાવો :
 - (૧) જામગરીમાં તણખો ન પડ્યો.
 - (૨) ખૂટી ધીરજ મારી.
 - (૩) વિશ્વાનલ, હું અધિક ન માગું.
૩. કાવ્યનો મધ્યવર્તી વિચાર સ્પષ્ટ કરો.
૪. કાવ્યનું રસદર્શન કરો.
૫. કાવ્ય મોઢે કરો.

*

૨૨. પન્ના નાયક

અમેરિકામાં વસવાટ કરી રહેલાં અને ગ્રંથપાલની કામગીરી બજાવતાં પન્નાબહેન કવિ તરીકે ગુજરાતમાં લબ્ધપ્રતિષ્ઠિત છે. આધુનિક કવિઓમાં તેમનું નામ આગળ પડતું છે.

મહત્વની કૃતિઓ :
કાવ્યસંગ્રહ

ઘાસમાં

ઘાસમાં
ઢળેલી
શાંત, અણજાણ સંધ્યાના
ખોળામાંથી
એક આગિયો
પ્રકાશ પ્રસારવા
દોડ્યો
મેં
હાલ્યા વિના

એને જોયો
ત્યારે જ
મારી
વૃદ્ધાવસ્થાનું
મને ભાન થયું.

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 - (૧) આગિયો ક્યાંથી દોડે છે ?
 - (૨) શા માટે ?
 - (૩) હાલ્યા વિના તેને જોવું શું બતાવે છે ?
 - (૪) કઈ રીતે ?
 - (૫) કાવ્યમાં કવયિત્રી શું કહેવા માગે છે ?
૨. કાવ્યમાં રહેલી વ્યંજના સ્પષ્ટ કરો.

*

૨૩. ભાનુશંકર ઓધવજી વ્યાસ

(૧૯૨૪)

મુંબઈ યુનિવર્સિટીની એમ.એ.ની પરીક્ષા તત્ત્વજ્ઞાન અને ગુજરાતી એમ બે વિષય સાથે બે વાર આપી ડિગ્રી મેળવનાર વિદ્વાન ભાનુશંકરભાઈ પૂર્વ આફ્રિકામાં હતા ત્યારે આદર્શ શિક્ષક તરીકે પંકાયેલા. વિવિધ અખબારોમાં સતત લખતા રહી પ્રજાની અભિરુચિ ઘડતા રહ્યા છે તથા કવિતા, વાર્તા, વિવેચન, સંપાદન, ચિંતન એમ વિવિધ ક્ષેત્રે તેમની કલમ સતત ચાલતી રહી છે. બ્રિટનના ગુજરાતી સાહિત્યકારોમાં પીઠ સાક્ષર તરીકે તેમનું માનવંતુ સ્થાન છે.

મહત્વની કૃતિઓ :

કાવ્ય : સંકેત, પ્રસ્પંદ

વાર્તા : આફ્રિકાની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ, આ પાર પેલે પાર

ચિંતન : અમર દાર્શનિકો

ઇતિહાસ : મંદારની પરકમ્મા (આ કૃતિને ગુજરાત રાજ્યનું પારિતોષિક મળેલું)

સંપાદન : ધરતીના ખપ્પરમાં આત્મ

વિવેચન : નિર્ઝર, સૂર્ય સુરધેનુનો સહકાર

સંઘર્ષ

ત્રીશીમાં હતી એવી જ ધૂળ
શેરીમાં ઊડ્યા કરે છે સ્થૂળ
ખાડામાં સૂતેલાં કૂતરાં આજેય
કોઈનો પગ પડતાં ભસવા લાગે છે
ધન-કોડીએ રમતાં છોકરાંનું વધ્યું છે
એ સંડાસથી ચિતરાયેલ રસ્તો પુકારે છે
યુગ છો બદલે, દુનિયા બદલે

મારું ગામ કહે છે : 'એમાં મારે શું ?'
 પણ હું તો ફરી આવ્યો અડધું જગત
 મનખ્ય મનખ્યનાં કીધાં દર્શન
 સ્મિત વેરતાં, પદે પદે વિનય પ્રેરતાં
 ઘૃણા ને સ્નેહ ચાદરમાં સંગોપતાં
 એમણે મારું રૂપાંતર કરી દીધું લાગે છે,
 શેરીનો હું હું જ નથી રહ્યો.
 પુનઃ પ્રવેશતાં ગામે 'છી છી' થૈ જાય છે
 કિંતુ મમતા તિરસ્કારનું બુંદેબુંદ પી જાય છે.

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 - (૧) કવિ ક્યાં આવ્યા છે ?
 - (૨) ત્યાં તેમને શું શું દેખાય છે ?
 - (૩) કવિ ક્યાં ફરી આવ્યા છે ?
 - (૪) પ્રથમ કવિથી શું બોલાઈ જવાય છે ?
 - (૫) પછી કવિમાં શું પરિવર્તન આવે છે ?
૨. નીચેની પંક્તિઓ સમજાવો :
 - (૧) મારું ગામ કહે છે, 'એમાં મારે શું ?'
 - (૨) એમણે મારું રૂપાંતર કરી દીધું લાગે છે.
 - (૩) મમતા તિરસ્કારનું બુંદેબુંદ પી જાય છે.
૩. કાવ્યનો મધ્યવર્તી વિચાર સ્પષ્ટ કરો.
૪. કાવ્યનું રસદર્શન કરો.
૫. કાવ્યનું શીર્ષક 'સંઘર્ષ' શા માટે છે ?

*

૨૪. ડાહ્યાભાઈ આ. પટેલ

(૧૯૨૦)

પહેલાં આફ્રિકામાં અને હવે લંડનમાં એમ ચાળીસેક વર્ષથી સતત સાહિત્યસેવામાં રચ્યાપચ્યા રહેનાર બેરિસ્ટર કવિશ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલે નવલકથાઓ, નવલિકાઓ, કાવ્યસંગ્રહો મળીને કુલ તેત્રીસ જેટલાં પુસ્તકો આપ્યાં છે. મહાત્મા ગાંધીજીના સમગ્ર જીવનને આવરી લેતા તેમના મહાકાવ્યના સર્જનમાં હાલ વ્યસ્ત છે. એના ચારેક ખંડો બહાર પડી ચૂક્યા છે. સંગીતનું તેમનું જ્ઞાન તેમનાં ગીતોમાં માધુર્ય પ્રગટાવે છે. 'મહાત્મા ગાંધી ફાઉન્ડેશન'ના તેઓ પ્રમુખ છે અને ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીના પણ પ્રમુખ રહી ચૂક્યા છે. મહત્વની કૃતિઓ :

નવલકથા : નવાં કલેવર ધરો હંસલા, કંચન ભયો કથીર

નવલિકા : છેલ્લો અભિનય, પુનર્મિલન

કાવ્યસંગ્રહ : દદીલ ઝરણાં, મહાત્મા ગાંધી : મહાકાવ્ય

માટીનાં માટલાં કીધાં.... હો પરભુ

(ભજન)

માટીનાં માટલાં કીધાં, હો પરભુ મારા,
માટીનાં માટલાં કીધાં.
વિધ વિધ રંગ રૂપ દીધાં, હો પરભુ મારા,
માટીના માટલાં કીધાં.

૧

લીમડા નીચે ચાકે ચઢાવ્યા ને
ફેરવ્યાં ઊંચાંનીચાં.
ટીપી ટીપીને તાપે તપાવ્યાં ને
ગોળ સુંદર કોઈ સીધાં
હો પરભુ મારા... માટીનાં....

૨

અમરત રેડી ભર્યાં તે માટલાંને
પાણિયારે ગોઠવી દીધાં,
જલ રે જમુનાનાં સાધુ સંતોએ,
ખોબલે ખોબલે પીધાં,
હો પરભુ મારા... માટીનાં...

૩

ભાંગ્યાં છે માટલાં રઝળે ઠીંકરીઓ,
પણ અમરત વે'છે અદીઠાં,
આભની ગંગા પાણી રેલાવે,
ઉરની ગાગરમાં મીઠાં
હો પરભુ મારા... માટીનાં...

૪

તોડી ફોડીને લોંદો કરી વળી,
ફરીથી ચાકડે મૂક્યાં,
લખ ચોરાશી ફેરા ફરી તારા,
ધામની ઢૂંકડે પૂગ્યાં,
હો પરભુ મારા... માટીનાં...

સ્વાધ્યાય

- ૧ નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 - (૧) કવિ કોને માટીનાં માટલાં કહે છે ?
 - (૨) એને કોણ ઘડે છે ?
 - (૩) તેમાં શું ભરાય છે ?
 - (૪) માટલાં ભાંગે તોય તેમાંથી શું વહે છે ?
૨. નીચેની પંક્તિઓનો અર્થ સ્પષ્ટ કરો :
 - (૧) ભાંગ્યાં છે માટલાં ને રઝળે ઠીંકરીઓ.
 - (૨) જલ રે જમુનાનાં સાધુસંતોએ
જોબલે જોબલે પીધાં.
 - (૩) લખ ચોરાશી ફેરા ફરી તારા
ધામની ઢૂંકડે પૂગ્યાં.
૩. શબ્દો સમજાવો :

ચાક	પાણિયારું	ઢૂંકડે
૪. કાવ્યનું રસદર્શન કરો.

*

રપ. જયંત ઠાકર 'જયમંગલ'

(ઈ. સ. ૧૯૨૮)

વાંકાનેરના વતની જયંતભાઈ સેન્ટ્રલ આફ્રિકા, મલાવીમાં તથા ભારતમાં શિક્ષક તથા પત્રકાર તરીકે રહ્યા પછી હવે લંડનમાં પણ પત્રકાર તરીકે સેવાઓ આપે છે. ધાર્મિક લેખન ઉપરાંત કવિતાક્ષેત્રે તેમજ નાટ્યક્ષેત્રે તેમણે ગણનાપાત્ર સિદ્ધિ હાંસલ કરી છે. જ્યોતિષ એ એમના અભ્યાસનો ને રસનો વિષય છે. એમના પહાડી મીઠા રાગે ગવાતા છંદ, દુહા અને ગરબીઓ સાંભળવા એ એક લહાવો છે.

મહત્વની કૃતિઓ :

ગીત ગોવિંદનાં.

ભગવાન શ્રી સત્યદેવ.

આભે મંડાય

આભે મંડાય આંખ મારી ને આભ મારી આંખોમાં આખું સમાય
અડિયલ સૂરજ હેત કંકુને વેરતો બારીમાં આવી ડોકાય...

સપનાનો સોયરો, આંખે ઉજાગરા એમ મારી વિતી'તી રાત,
ભીતરની ભીંતોને ખોતરતાં ખોતરતાં આલેખી ચિતરમાં વાત
આભેથી અંજલિમાં આવી સમાય કાશ ચિતરને રંગ મળી જાય...

સૂરજની આંખ મારી આંખે અથડાય અને એનું વિચારવન વ્યાપે
પરભાતી ધુમ્મસનો ધાર મારા મનડાને ઊંઘતા રે'વાનું ઘેન આપે
ઊઠું ના ઊઠુંની દ્વિધામાં ઓઢું ને ઓશીકું બાથ ભરી જાય...

આભેથી રંગ એનો ધરતી પે નીતરે વરસે સૂરજ વનવગડે
કોયલનો કંઠરાગ વૈશાખી રંગ ફૂલ કેસૂડે મન મારું રગડે
પાછલા પહોરના સમજાનો વ્યાપ મારા અંગ અંગ આગ દઈ જાય...

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 - (૧) કવિ કવિતામાં કયો ભાવ રજૂ કરવા માગે છે ?
 - (૨) કવિ કાવ્યમાં કોની વેદના વ્યક્ત કરે છે ?
 - (૩) કોની રાત એકાંતમાં વીતે છે ?
૨. નીચેની પંક્તિઓ સ્પષ્ટ કરો :
 - (૧) ભીતરની ભીંતોને ખોતરતાં ખોતરતાં
આલેખી ચિતરમાં વાત.
 - (૨) કોયલનો કંઠરાગ વૈશાખી રંગ ફૂલ
કેસૂડે મન મારું રગડે.
 - (૩) મારા અંગ અંગ આગ દઈ જાય
૩. સમજાવો :
અડિયલ સૂરજ, સપનાનો સોયરો, પરભાતી ધુમ્મસનો ઘાર, સમજાનો વ્યાપ.
૪. કાવ્યનું રસદર્શન કરો.

*

૨૬. પુરુષોત્તમ હરજી ભોજાણી

(૧૮૯૭)

ગુજરાતથી દૂર આફ્રિકામાં વસી ગુજરાતી સાહિત્યની સન્નિષ્ઠ ઉપાસના કરનાર સર્જકોમાં ગણનાપાત્ર સ્થાન ધરાવનાર આ વયોવૃદ્ધ સાક્ષર કાવ્ય ઉપરાંત વાર્તા અને નાટકના લેખનમાં પણ રસ ધરાવે છે. આજે અઠ્યાશી વર્ષની ઉંમરે પણ કલમ એકધારી ચાલતી રહી છે.

મહત્ત્વની કૃતિઓ :

કાવ્ય : નીલ ગંગાનાં નીર, નીલ ગંગાને છાંયે

કોયડો

મનુષ્યને કેમ બે ? કહે કાગ અમને એક જ,
શંકરને વળી ત્રણ, ખરે અન્યાય જ દેખત,
દેહનાં દિવ્ય રૂપ અવનિ પર એ થકી જાણો,
પ્રસરે પ્રખર પ્રકાશ, ન એ અંધકાર પ્રમાણો;
સૃષ્ટિમાં જેમ સૂર્ય છે, તેમ દેહસૃષ્ટિમાં એ ગણો
કહો કયું એ અંગ છે ? દો ઉત્તર સમજુ જનો.

ઉત્તર

પૂર્ણ પ્રકાશો સૂર્ય, સૃષ્ટિ પર, સુખકર એ છે,
આકાશો નહિ સૂર્ય, સૃષ્ટિ પર આફત એ છે;
દેહનાં સુખ કે દુઃખ, ભાવાભાવ પ્રમાણે,
સુખની વાતો ઠીક, દુઃખ વીતે તે જાણે;
જ્યોતિમાં ભલી જ્યોત એ, પણ જડમાં બીજી જાણજો
આતમજ્યોતિ એક છે; બીજી સુલોચન જાણજો.

(આંખ)

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 - (૧) મનુષ્યને શું શું બે હોય છે ?
 - (૨) કાગડાને શું એક હોય છે ?
 - (૩) શંકરને શું ત્રણ હોય છે ?
 - (૪) દેહસૃષ્ટિમાં સૂર્ય જેવું શું છે ?
૨. નીચેના શબ્દોના અર્થ આપી વાક્યમાં વાપરો :
અવનિ દિવ્ય ભાવાભાવ સુલોચન
૩. તમને આવા બીજા કોયડા આવડતા હોય તો ગદ્યમાં લખો.

*

૨૭. જિગર નબીપુરી

(૧૯૪૨)

આ યુવાન કવિ ગઝલોમાં નોંધપાત્ર સિદ્ધિ મેળવી રહ્યા છે. પ્રેસ્ટન, લેંકેશાયરની ગુજરાતી રાઇટર્સ ગિલ્ડના સક્રિય સભ્ય છે.

કાવ્યસંગ્રહ : અભાવ.

વિરહ તારી હવામાં...

ખરે છે પાંદડાં લીલાં, વિરહ તારી હવામાં પણ !
હૃદય કેવું ઘવાયું છે પ્રણયને શોધવામાં પણ !
અરે ! આદત મુજબ ઠોકર લગાડી તેં સમયને તો;
બરફની જેમ થીજી ગઈ મહોબત આપણામાં પણ !
મને એવા રૂપાળા ઘાવ મળ્યા પ્રેમ માંહેથી,
સદા યાદો હશે તારી; વ્યથા ને વેદનામાં પણ !
તીખા એક જ કિરણને લઈ થયો બદનામ આ સૂરજ
હવે તેથી કદમ ભરશે; વિચારી આયનામાં પણ !
સમય તારું પગેરું કોઈ ના શોધી શક્યું તેથી,
નથી શ્રદ્ધા રહી આજે; મને તો કોઈનામાં પણ !
જિગર મારી કબર પર ફૂલ ના દેખાય તો હસજે,
ખીલે છે ફૂલ હસવાથી; છે એવું માનવામાં પણ !

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

- (૧) કવિનું હૃદય શેનાથી ઘવાયું છે ?
- (૨) પ્રેમના બદલામાં કવિને શું મળ્યું છે ?
- (૩) કવિને કોઈનામાં શ્રદ્ધા કેમ રહી નથી ?

૨. નીચેની કાવ્યપંક્તિઓ સમજાવો :

- (૧) બરફની જેમ થીજી ગઈ મહોબત આપણામાં પણ !
- (૨) ખીલે છે ફૂલ હસવાથી, છે એવું માનવામાં પણ !

૩. આ કાવ્યનો કયો પ્રકાર છે ?

૪. કાવ્યનું રસદર્શન કરો.

૫. શબ્દો સ્પષ્ટ કરો :

રૂપાળા ઘાવ, તીખું કિરણ, બદનામ સૂરજ, સમયનું પગેરું

*

૨૮. વિનોદ કપાસી

(૧૯૩૮)

જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યના અભ્યાસી શ્રી
વિનોદભાઈ ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીના હાલ
ઉપપ્રમુખનો હોદ્દો ધરાવે છે. અંગ્રેજી - ગુજરાતી બંને
ભાષામાં સરખી રીતે ધાર્મિક લેખન કરનાર આ લેખક
કવિતાસર્જન પણ અવારનવાર કરતા રહે છે.

મહત્ત્વની કૃતિઓ :

Jainism

'અનિમેષ'

હાઈકુ

પુનઃ નાટક
મૈત્રીનું ભજવીશું
આવતા રે'જો !

*

રમો રમત
સંગીત - ખુરશીની

*

આ સત્તાયુગ,
શો - કેસની આ
ઢીંગલી ધૂળ ખાતી
શૈશવ ઝંખે.

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
- (૧) હાઈકુ એટલે શું ?
 - (૨) એમાં કેટલા અક્ષરો જોઈએ ?
 - (૩) પહેલા હાઈકુમાં કવિ શું કહેવા માગે છે ?
 - (૪) બીજા હાઈકુમાં કવિ શું કહેવા માગે છે ?
 - (૫) ત્રીજા હાઈકુમાં કવિ શું કહેવા માગે છે ?
 - (૬) મૈત્રીનું નાટક ભજવવું એટલે ?
 - (૭) શૈશવ ઝંખવું એટલે ?
૨. તમે હાઈકુ લખવા પ્રયત્ન કરી જુઓ.

૨૯. યોગેશ પટેલ

(૧૯૫૨)

ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીના પ્રમુખપદે રહી નોંધપાત્ર કાર્ય કરી રહેલા આ લેખકના મુખ્ય રસના વિષય કવિતા અને નાટક છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમના ઉત્તમ કવિઓની કવિતાઓનું અધ્યયન એમને કાવ્યવિવેચન તરફ પ્રેરી ગયું અને લંડનના 'ગુજરાત સમાચાર'માં કાવ્યપરિચય આપતી તેમનો લેખમાળા લોકપ્રિય બની. 'સ્કોપ' નામના સામયિકના તંત્રી તરીકે પણ તેઓ સેવાઓ આપે છે.

મહત્ત્વની કૃતિઓ :

કાવ્યસંગ્રહ : અહીં

સમદર્શી બકરી

મારી બકરીને

નિગ્રો દોહે

ગોરો દોહે

કે હું દોહું

એ વિષયમાં જરાય રસ નથી

મારી બકરી

ગમાણમાં મ્હોં ઘાલી, નિર્લિપ્ત બનીને

ઘાસ ખાય છે

ઘાસ આફ્રિકાનું હોય

બ્રિટનનું હોય
કે ભારતનું હોય
એમાં એને જરાય રસ નથી
મારી બકરીને તો પોતાનો રંગ પણ ખબર નથી !
રંગદ્વેષી નાઝી, સ્કીનહેડ કે કુ-કલક્ષ-ક્લેન જોઈ
મારી બકરીને માણસ પર જરાયે આશ્ચર્ય થતું નથી.
એને ખબર છે કે માણસ પાસે આના સિવાય
બીજી કોઈ આશા ના રાખી શકાય
માણસ કરતાં પોતે ચઢિયાતી છે !

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 - (૧) બકરીને શેમાં રસ નથી ?
 - (૨) બકરીને પોતાનો રંગ ખબર નથી એમ કહીને કવિ શું કહેવા માગે છે ?
 - (૩) બકરી માણસ કરતાં કઈ રીતે ચઢિયાતી છે ?
 - (૪) આ કાવ્યમાં કવિ શું કહેવા માગે છે ?
 - (૫) કવિએ શેના પર કટાક્ષ કર્યો છે ?
૨. નીચેના શબ્દો સમજાવો :
રંગદ્વેષી, નાઝી, સ્કીનહેડ, કુ-કલક્ષ-ક્લેન, ગમાણ

*

૩૦. રામભાઈ પટેલ (મટવાડકર)

(૧૯૨૬)

ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાંથી અંગ્રેજી સાથે બી.એ. કર્યા પછી પૂર્વ આફ્રિકામાં પંદરેક વર્ષ શિક્ષણકાર્ય કર્યું. હાલમાં લંડન રહે છે. કવિતા નિબંધ, વાર્તા વગેરેનું સર્જન કર્યું છે. સંગીતનો ઊંડો રસ અને ધાર્મિક વાંચનની અભિરુચિ ધરાવતા રામભાઈ ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી અને ગાંધી ફાઉન્ડેશનના સક્રિય કાર્યકર છે.

સુધરેલો માણસ

આ ભર્યા ભર્યા આબાદ જગતમાં
જ્યારે તું નિરાધાર થઈ સ્નેહીનું શરણું શોધે
અને તને નહિ મળે;
ફૂલની ગાદી ઉપર જ્યારે તું જરા લંબાવે
ને તને કંટકનો અથવા નાગનો ડંખ મળે,
તારાં સ્વપ્નનો પતંગ કોઈ ફૂર હાથે ફાડી નાંખે
આ બધાંથી ત્રાસી તારું દિલ બળે
ને બળતાં બળતાં લોહીનું એક ટીપું
તારી કાયામાં રહે;
અને કોઈ ભૂખ્યા વરુ જેવો સુધરેલો માણસ
તારું એ લોહીનું એક ટીપું પણ પી જાય
ત્યારે જીવન તથા એમાંથી મળતા આનંદની
યાચના કોઈ એવા મનુષ્ય પાસે ન કરતો,
કોઈ વનવગડા તરફ ત્યારે મીટ માંડજે
એકાદ જંગલી માણસ તને ઇચ્છિત વસ્તુ આપે પણ ખરો.
અને કદાચ તને તે પૂરો પણ કરે તો શું ?
એ તો જંગલી માણસ જ છે ને ?

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

- (૧) કવિ વ્યક્તિની નિરાશા કઈ રીતે રજૂ કરે છે ?
- (૨) શહેરનો માણસ શું કરે છે ?
- (૩) જંગલી માણસ પાસે શા માટે જવાની સલાહ કવિ આપે છે ?
- (૪) આ કાવ્યનો મધ્યવર્તી વિચાર શો છે ?
- (૫) કાવ્યનો કટાક્ષ સ્પષ્ટ કરો.

*

૩૧. હરીશ મા. આચાર્ય

(ઈ. સ. ૧૯૪૭)

અંગ્રેજી સાથે એમ.એ. થયેલા આ કવિ લેસ્ટર ખાતેની બંકમાં ઉચ્ચ અધિકારી તરીકે કાર્ય કરે છે. બ્રિટનમાં તેઓ પ્રથમ ગુજરાતી જે.પી. છે. તેમનો સાહિત્યશોખ યોગેશ પટેલના માર્ગદર્શનથી કેળવાઈને કાવ્યસર્જન સુધી પહોંચી ગયો છે.

‘ઈતર-હું’

એક દર્પણ
હસ્તરેખાઓની હૂંફમાંથી
છટકી ગયું,
તૂટી ગયું;
મેં
મને
અનેકવાર
જોયો.

હવે
હું
મને
શોધું છું....

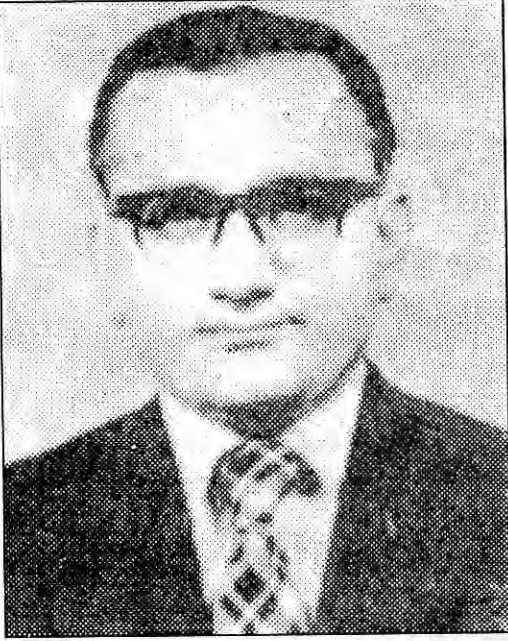
સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 - (૧) તૂટેલા દર્પણના ટુકડાઓમાં જાતને નિહાળવાથી શું દેખાય છે ?
 - (૨) કવિ તે દ્વારા શું કહેવા માગે છે ?
 - (૩) પોતાની જાતને શોધવી એટલે શું ?
૨. કાવ્યનો વિચાર સ્પષ્ટ કરો.
 - (૧) કાવ્યનું રસદર્શન કરો.
 - (૨) આ કાવ્ય છંદોબદ્ધ છે ? કયું છે ?

*

૩૨. વિનય કવિ

(ઈ. સ. ૧૯૩૫)

લેસ્ટરનિવાસી આ લેખક માત્ર અટકથી જ કવિ નથી. કવિ અને નાટ્યકાર છે. તાજેતરમાં સાહિત્ય અકાદમીનો ઉત્તમ કવિતા માટેનો કાવ્યપુરસ્કાર 'કલાપીપદક' પણ તેમને પ્રાપ્ત થયો છે. અંગ્રેજીમાં પણ તેમણે નાટ્યલેખન કર્યું છે. તેમના પિતાશ્રી પણ લેખક હોઈને લેખન તેમને વારસામાં જ મળ્યું છે. નાટ્યદિગ્દર્શન અને કવિસંમેલનનું સંચાલન પણ સુંદર રીતે કરે છે.

મહત્વની કૃતિઓ :

કાવ્યસંગ્રહ : ઉરધબકાર

પ્રતિકાર !

પગે મારા બેડીઓનાં બંધન
હાથ પર પણ અધિકાર અવરનો
ઝૂંટવી ભલે લે સ્યાહી ને કાગળ
ગૂંગળાવી દે પ્રાણ શબ્દ-શિશુતણા;
મારી દષ્ટિ સામેથી ઉઠાવી લે
સૌ પ્રસાધનો મને પ્રેરતાં જે
ને રહેવા દે એક શૂન્ય અંધકાર
અખિલ, અતૂટ, નિરંકુશ ને નિરાકાર !

પણ તેથી શું

દબાવી શકાશે ઉર-ધબકાર મારા ?
કલ્પનાનું ઉફ્યન ? મુક્ત વિચાર-ધારા ?
રગ-રગ મહીં ગતિવંત રક્તના ફુવારા ?
એ ચૈતન્યનો અગ્નિ તો પ્રગટતો-પ્રગટાવતો રહેશે !
માટે જાઓ, જઈને કહો સહુ જુલ્મગારોને,
વાણી-સ્વાતંત્ર્યને રૂંધતા સરમુખત્યારોને :
ખૂંચવી નહીં શકે કોઈ મારા વિચારોની દુનિયા,
મારાં શમણાંની મૂડી, મારાં કવનની ક્ષિતિજો,
સ્વતંત્ર, અસ્પૃશ્ય, અમર્યાદિત !

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 - (૧) પ્રથમ કડીમાં કવિ શેનું વર્ણન કરે છે ?
 - (૨) બીજી કડીમાં, બાહ્ય બંધનોથી શું અટકાવી શકાતું નથી તેની વાત કરાઈ છે ?
 - (૩) આ બંધન કોનાથી થાય છે ?
 - (૪) તેની સામે કવિ શો પડકાર ફેંકે છે ?
૨. કાવ્યનો મધ્યવર્તી વિચાર સમજાવો.
૩. કાવ્યનું રસદર્શન કરો.
૪. 'કવિની સ્વતંત્રતા' પર નિબંધ લખો.

*

૩૩. ઇસ્માઈલ ઇબ્રાહીમ બાપુ પટેલ ‘બાબર બંબુસરી’

(૧૯૪૨)

મૂળ બંબુસરના વતની આ કવિ હાલ લેંકેશાયરમાં રહે છે. શાળાના અભ્યાસ દરમિયાન જ ફારસીમાં રસ જાગ્યો, બી.એ.માં તેઓ માનસશાસ્ત્ર સાથે ફારસી રાખીને પ્રથમ વર્ગમાં ઉત્તીર્ણ થયા. ઉચ્ચ અભ્યાસાર્થે ભારતમાંથી ઇંગ્લેન્ડ આવ્યા પછી વેપારમાં જ સ્થિર થઈ ગયા. છતાં કાવ્યસર્જનનો રસ જીવંત છે. મુશાયરાઓમાં તેમની શાયરી ખીલે છે.

પરદેશમાં

કોઈ ના ભૂલે કદી તારું જતન પરદેશમાં,
યાદ આવે છે મને મારું વતન પરદેશમાં.
એટલે તારી છબીને દિલ ઉપર ટાંગી દીધી,
કે મને મળશે નહીં તારું વદન પરદેશમાં.
પ્રેમપત્રો વાંચીને અશ્રુઓ આંખોથી વહે,
ના હવે દેખી શકીશ તારાં નયન પરદેશમાં.
એમ તો છે દૂર મારાથી વસ્યાં એ તે છતાં,
મને કહે છે કોક દી થાશે મિલન પરદેશમાં.
ખેલ છે કિસ્મત તણો એમાં સનમ તું શું કરે ?

કેટલા કિસ્સા છે અહીંયાં ગુલબદન પરદેશમાં.
ચંદ્રમાં તો ડાઘ છે પણ તું પ્રિયે બેદાગ છે,
દિલ મહીં ઓ દિલરુબા તારું સદન પરદેશમાં.
તાજ સમ કોઈ ઇમારત ના મળે દુનિયા મહીં,
ના મળે અહીંયાં વળી એવાં ભવન પરદેશમાં.
કઈ રીતે 'બાબર' તને ભૂલે કે એને રાત દી
યાદ આવે હરઘડી તારાં કથન પરદેશમાં.

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 - (૧) કવિને પરદેશમાં પ્રથમ શું સાંભરે છે ?
 - (૨) કવિ પરદેશમાં શું જોઈ શકતા નથી ?
 - (૩) કવિને કોના મિલનની ઝંખના છે ?
 - (૪) ચંદ્રમાં ડાઘ છે તો શેમાં ડાઘ નથી ?
 - (૫) કઈ ઇમારત કવિને અહીં જોવા મળતી નથી ?
 - (૬) કવિને હરઘડી શું યાદ આવે છે ?
૨. કવિની વિરહવ્યથા તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.
૩. શિક્ષકની મદદથી ગઝલના કાવ્યપ્રકાર વિશે માહિતી મેળવો.
૪. તમે કોઈ મુશ્કાવરો સાંભળ્યો હોય તો તેનું વર્ણન કરો.

*

૩૪. જશભાઈ પટેલ

(૧૯૧૩)

સાક્ષરભૂમિ નડિયાદના વતની જશભાઈ ગુજરાત કૉલેજ, અમદાવાદના વિદ્યાર્થી હતા. આજીવિકા અર્થે નાઈરોબીમાં ૧૯૩૪માં ગયા ને ત્યાં સાહિત્યની ને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં પણ અગ્રેસર રહ્યા. હાલ લંડનમાં નિવૃત્તજીવન ગાળે છે, પણ કાવ્યક્ષેત્રે સક્રિય છે.

વરસો

વરસો, રે ઘન વરસો !

રણમાં ઝૂરતો આતમ મારો

છે આ તરસ્યો, તરસ્યો ! - વરસો

ધોમ ધખે ને ધરણી ઝંખે

પલ પલ પાણી પાણી,

રુદિયા માંહે આગ ભભૂકતી,

તમને હોય અજાણી ? - વરસો

સાંજ સવારે વીજ-કડાકે

છાઈ રહે સૂનકાર;

મૂંગા મૂંગા કંપી રહે છે

રુદિયાના સૌ તાર. - વરસો

વાદળદળ સૌ ઊમટી રહે ને

છાઈ રહે અંધાર,

દિન ધૂંધળો રજનીના જેવો

પણ ક્યાં જલ-ઝંકાર ? - વરસો

વરસો, વરસો, પ્રીતમ ! વરસો,
તલસત અંતર દરસો,
ઓઘ નહિ, નહિ અંજલિ, તોયે
બિન્દુ થકીયે વરસો ! - વરસો○

સ્વાધ્યાય

૧. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :
 - (૧) કવિ કોને વરસવાનું કહે છે ?
 - (૨) ક્યાં વરસવાનું કહે છે ?
 - (૩) પૃથ્વીની જેમ બીજું શું તરસ્યું છે ?
 - (૪) ત્યાં શું વરસવાની કવિ પ્રાર્થના કરે છે ?
 - (૫) આ ભક્તિકાવ્ય છે ? કઈ રીતે ?
૨. કાવ્યનો મધ્યવર્તી વિચાર શો છે ?
૩. વિચારો સ્પષ્ટ કરી સમજાવો :
 - (૧) રુદિયામાંહે આગ ભભૂકતી.
 - (૨) રણમાં ગૂરતો આતમ મારો.
 - (૩) ઓઘ નહિ, નહિ અંજલિ, તોયે.
બિન્દુ થકીયે વરસો.
૪. કાવ્યનું રસદર્શન કરો.

*

૩૫. હનીફ સાહિલ; અદીબ કુરેશી

પાકિસ્તાનમાં ગુજરાતી કવિતાનો ઝંડો ફરકાવનાર આ બે યુવાન કવિઓએ ગઝલોમાં ગણનાપાત્ર સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે.

ગની દહીંવાલા

સુરતના વતની ગનીભાઈ વ્યવસાયે ભલે સાબુનું કારખાનું ચલાવતા હોય તો પણ અંતરથી સંપૂર્ણ કવિજીવ છે. વરસોથી ગઝલની ઉપાસના કરે છે. મુશાયરાઓ તેમના વગર સૂના લાગે એટલી ઉત્તમ રજૂઆત તેમની ગઝલોની હોય છે.

મહત્ત્વની કૃતિઓ :

કાવ્યસંગ્રહ : ગાતાં ઝરણાં

મહેક

નિરાંત

ગમી તે ગઝલ

વિશ્વાસુ, અશ્રુ, યાતના, સંતાપ, વેદના

મારાં સગાં છે, એમનો હું સરપરસ્ત છું.

મન કોઈનું દુભાય, દ્રવે મારી લાગણી,

જાણે કે મારા મનમાં હું સૃષ્ટિ સમસ્ત છું.

– અદીબ કુરેશી

અંતર અરસપરસનું હજી પણ ઘટી શકે,

કેવળ આ જળનું વ્હેણ બદલવાનું હોય છે.

જાકારો દસ દિશાઓથી મળ્યા પછી કહો,

ક્યાં પહોંચવાનું, ક્યાંથી નીકળવાનું હોય છે !

– હનીફ સાહિલ

ચમનમાં આંગળી ચીંધ્યાનું પાપ છે માળી !

સુગંધ પોતે પરિચય છે મોગરા માટે

ગની, પ્રયત્નની મુઠ્ઠીમાં આવ્યો ખાલીપો !

હવામાં હાથ ઉઠાવ્યો તો આસરા માટે !

– ગની દહીંવાલા

૩૬. અદમ ટંકારવી

(૧૯૪૦)

બ્રિટનમાં બ્લેકબર્ન શાળામાં આચાર્ય તરીકેની કામગીરી બજાવતા કવિજીવ આદમભાઈ સાહિત્યજગતમાં મુશાયરાઓના કુશળ સંચાલક તરીકે સુખ્યાત છે. તેમની ગઝલોના સંગ્રહનો ગુજરાતમાં પણ એક મહત્ત્વના પુસ્તક તરીકે સ્વીકાર થયો છે. એ પરદેશ વસતા સૌ ગુજરાતીઓ માટે ગૌરવ સમાન છે.

મહત્ત્વની કૃતિ :

‘અદમ ટંકારવીની ગઝલોની ઓપડી’

અજવાળું તારી યાદનું...

અજવાળું તારી યાદનું પથરાય છે દિલમાં
ચોંદે ભુવન કદી કદી દેખાય છે દિલમાં
આવીને થંભી જાય છે યાદોના કાફલા
પળવારમાં એક શહેર વસી જાય છે દિલમાં
જખ્મો ગણી જુઓ પછી વિશ્વાસ આવશે
ભેટો બધીય આપની સચવાય છે દિલમાં
મૂંઝવણનો ખ્યાલ અન્યને આવે જ શી રીતે
અમને જ ક્યાં સમજાય છે શું થાય છે દિલમાં
મુદતથી કોઈ આવી મળે છે અદમ અને
મુદતથી દિલની વાત રહી જાય છે દિલમાં

સ્વાધ્યાય

૧. દિલમાં કવિને શું શું દેખાય છે ?
૨. નીચેની પંક્તિઓ સ્પષ્ટ કરી સમજાવો.
જખ્મો ગણી જુઓ પછી વિશ્વાસ આવશે
ભેટો બધીય આપની સચવાય છે દિલમાં
મુઠતથી કોઈ આવી મળે છે અદમ અને
મુઠતથી દિલની વાત રહી જાય છે દિલમાં
૩. ગઝલ કાવ્યપ્રકાર તરીકે આ ગઝલની વિશેષતાઓ દર્શાવો.

*

૩૭. જગદીશ દવે

ગુજરાત-મહારાષ્ટ્રની વિવિધ કોલેજોમાં ૧૯૫૦થી ૧૯૮૪ સુધી ગુજરાતીનું અધ્યાપન કર્યા પછી ૧૯૮૪માં લંડન આવી સ્થાયી થયા. લંડનમાં વિદ્યાવિહાર તથા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ એજ્યુકેશન-યુનિવર્સિટી ઓફ લંડનમાં અધ્યાપન કર્યા પછી તે જ યુનિવર્સિટીની સ્કૂલ ઓફ ઓરિએન્ટલ એન્ડ આફ્રિકન સ્ટડીઝ (SOAS)ના લેંગ્વેજ સેન્ટરમાં હજી ગુજરાતી શીખવી રહ્યા છે. ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી તથા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ લિંગ્વિસ્ટિક્સ (યુ.કે.) આ સંસ્થાઓએ તેમને 'ફેલો બનાવી સન્માન્યા છે. ભાષાવિજ્ઞાનનો તેમનો અભ્યાસ તેમના વિવિધ સંશોધનલેખોમાં પ્રગટ થાય છે.

મહત્ત્વની કૃતિઓ :

ગુજરાતી ભાષાપ્રવેશ ૧ થી ૪, ભાષા અને સંસ્કૃતિ (અનુવાદ),

Colloquial Gujarati, Learn Gujarati, Learning Gujarati, ઈડો સૂરજ (કાવ્યસંગ્રહ)

સાતે અશ્વો શોધે સૂરજ

અલપઝલપ દેખાતો સૂરજ

કાળો સૂરજ ધોળો સૂરજ

કદી ન જોયો રાતો સૂરજ

કદી ન એ મદમાતો સૂરજ

કાર્ડબોર્ડનાં બોક્સે બેસી

ટાઢ ટાઢ પોકારે સૂરજ

છાપાંઓની વચ્ચે પેસી

શરીરને સંગોપે સૂરજ

'ધ્રો અવે'નાં ડબલાંમાંથી
 ફૂડ ફ્રીક ફંફોસે સૂરજ
 થોડું થોડું મળી રહે તો
 'ટેક અવે' યે કરતો સૂરજ
 ભરબખોરે રસ્તા વચ્ચે
 બાળક લઈને ભીખે સૂરજ
 બેકારીની અઘોર સાંજે
 'મગીંગ' કરીને નાસે સૂરજ
 ઑક્સફોર્ડ સ્ટ્રીટમાં વીલી નજરે
 'વિડો શોપિંગ' કરતો સૂરજ
 ચોકિયાતનું ધ્યાન ચુકાવી
 'શોપ લિફ્ટિંગે' કરતો સૂરજ
 ટ્યૂબ તણી ગુફાઓ વચ્ચે
 ગીતોને પડઘાવે સૂરજ
 જતાઆવતા લોકો પાસે
 પૈ પૈસો ઉઘરાવે સૂરજ
 ગલીકૂંચીમાં જઈને છાનો
 એ આંસુ ટપકાવે સૂરજ
 પાદવિહીન પંગુ એકાકી
 સાતે અશ્વો શોધે સૂરજ

સ્વાધ્યાય

૧. સૂરજનું પ્રતીક લઈને કવિ લંડનની આજની પરિસ્થિતિનું કઈ રીતે વર્ણન કરે છે ?
૨. 'સાતે અશ્વો શોધે સૂરજ' એટલે શું ?
૩. કાવ્યનું રસદર્શન કરો.

*

પરિશિષ્ટ

ગુજરાત કાવ્યો

સાંગોપાંગ સુરંગ વ્યંગ અતિશે ધારો ગિરા ગુર્જરી,
પાદેપાદ રસાળ ભૂષણવતી થાઓ સખી ઉપરી,
જે ગીર્વાણ ગિરા ગણાય ગણતાં, તે સ્થાન એ લ્યો વરી,
થાયે શ્રેષ્ઠ સહુ સખીજનથકી, એ આશ પૂરો હરિ.

— પ્રેમાનંદ (?)

આવ, ગિરા ગુજરાતી ! તને અતિ શોભિત હું શણગાર સજાવું,
જાણની પાસ વખાણ કરાવું,
ગુણીજનમાં તુજ કીર્તિ ગજાવું.

— દલપતરામ

જય જય ગરવી ગુજરાત, જય જય ગરવી ગુજરાત !
દીપે અરુણું પરભાત, જય જય ગરવી ગુજરાત !
ધ્વજ પ્રકાશશે ઝળળ કસુંબી, પ્રેમશૌર્ય અંકિત;
તું ભણવ ભણવ નિજ સંતતિ સહુને પ્રેમભક્તિની રીત-
ગિંચી તુજ સુંદર જાત,
જય જય ગરવી ગુજરાત !

તે અણહિલવાડના રંગ, તે સિદ્ધરાજ જેસંગ;
તે રંગથકી પણ અધિક સરસ રંગ, થશે સત્ત્વરે માત !
શુભ શકુન દીસે, મધ્યાહ્ન શોભશે, વીતી ગઈ છે રાત !
જન ઘૂમે નર્મદા સાથ,
જય જય ગરવી ગુજરાત !

— નર્મદ

ધન્ય હો ! ધન્ય જ પુણ્યપ્રદેશ !

અમારો ગુણિયલ ગુર્જર દેશ.

કૃષ્ણચંદ્રની કૌમુદીઊજળો,

કીધ પ્રભુએય સ્વદેશ !

દેશ નિજ તજી ધર્મને કાજ

સાગરે ઝુકાવ્યું સફરી જહાજ,

ધર્મવીર પારસીનો સત્કાર

જગત ઇતિહાસે અનુપ ઉદાર

ઇસ્લામી જાત્રાળુનું આ

મક્કાનું મુખબાર,

હિંદુ મુસલમિન પારસીઓને

અહીંયાં તીરથદાર

પ્રભુ છે એક, ભૂમિ છે એક,

પિતા છે એક, માત છે એક,

આપણે એકની પ્રજા અનેક

હિન્દમાતની લાડીલી બાળ !

ગુર્જરી ! જય ! જય ! તવ ચિરકાળ. ધન્ય હો

— ન્હાનાલાલ

ગુણવંતી ગુજરાત અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !

નમીએ નમીએ માત ! અમારી ગુણવંતી ગુજરાત !

ઊંડા ઘોર અરણ્ય વિશે કે સુંદર ઉપવનમાં,

દેશવિદેશ અહોનિશ અંતર, એક જ તારી ઝાંય ! અમારી

ઉર પ્રભાત સમાં અજવાળી, ટાળી દે અંધાર !

એક સ્વરે સહુ ગગન ગજવતો, કરીએ જયજયકાર !

— ખબરદાર

ભરતભૂમિની ગુણવંતી લઘુ પુણ્યવતી રસભૂમિ,
સત્યાગ્રહની કર્મભૂમિ તું, ઝઝૂમીએ જહીં ધૂમી

જયગાન ગજવતાં માત !

તુજને વંદન જય ગુજરાત !

ઘેરી ધુરંધર દેશતણાની ઘૂઘરમાળ ઘમકશે,
સ્વતંત્રતા, રિદ્ધિ, સિદ્ધિ ને પ્રતાપ, ચેતન સરશે,

જોઈ સ્તબ્ધ થશે જગ, માત !

તુજને વંદન જય ગુજરાત.

— બચુભાઈ રાવત

ભગવાન જાણે ! ભગવાને શું આ ધરતીમાં ભાળ્યું
કે નિજ આસન પુરી મથુરાનું અહીં લાવીને ઢાળ્યું !
સંદેશો અણમોલ સુણાવ્યો હરિએ જગને જ્યાંથી,
તે ધરતી આ, વ્રજથીયે વહાલી હરિને ગુજરાતી !

— કરસનદાસ માણેક

આ ભૂમિ ગુર્જરીની - અખિલ ધરતીને અંક બેઠી નિરાળી
ધીંગેરા અદ્રિઓની, વિપુલ જલભરી, નર્મદા-તાપીઓની,
બહોળાં રૂડાં તડાગો, ગહન હૃદયશાં કૂપ ને વાપીઓની,
મેં જન્મી આંખ ખોલી, મખમલ છલતી હેતથી ભવ્ય ન્યાળી.
તું નાની કાય, તારાં કદમ લઘુ અને નાનકો કંઠ તારો,
તોયે સંતાન તું તો પરમ હરિતણું, ઇશની લાડીલી તું,
તારી પાપા જતી આ પગલી બની જશે વ્યોમની વીજળી શું,
રે તારે કાજ કોઈ યશમુકુટ હશે ભાવિનો ગર્ભ ન્યારો.

— સુંદરમ્

ગુર્જરીના ગૃહકુંજે
અમારું જીવન ગુંજે ગુંજે
અહીં અમારાં તનધન અર્ધ્યા,
પૌરુષપૂર સમર્ધ્યા
આ જગવાડી સુસ્થિત કરવા,
અમ અંતરરસ અર્ધ્યા - ગુર્જરીના.
અમે અહીં રોયા કલ્લોલ્યા,
અહીં ઊઠ્યા પછડાયા,
જીવનજંગે જગત ભમ્યા પણ,
વીસર્યા નહીં ગૃહમાયા - ગુર્જરીના.

- સુંદરમ્

મળતાં મળી ગઈ મોંઘેરી ગુજરાત
ગુજરાત મોરી મોરી રે
ભારતની ભોમમાં ઝાઝેરી ગુજરાત
ગુજરાત મોરી મોરી રે
નર્મદની ગુજરાત દોહલી રે જીવવી,
ગાંધીની ગુજરાત કપરી જીરવવી,
એક વાર ગાઈ તે કેમ કરી ભૂલવી ?
ગુજરાત મોરી મોરી રે !

- ઉમાશંકર જોષી

નથી, ઘણું નથી; પરંતુ ગુજરાતના નામથી
સદા સળવળે દિલે ઝણઝણે ઊંડા ભાવથી
સ્ફુરે અજબ ભક્તિની અચલ દીપરેખા, અરે,
લીધો જનમ ને ગમે થવું જ રાખ આ ભૂમિમાં.

- ચંદ્રવદન મહેતા

શાં બંદર નિત્યપ્રવાસીને ?
શાં લંગર રે તું ખલાસીને ?
એક ગગનની નીચે તારે વસુધાનું ઘરબાર.
શાં અંતર તું ગુજરાતીને ?

ચંદ્રવદન મહેતા

ભજું તે માતૃભાષા હું, સેવું એનાં પદો સદા,
ચૈતન્ય સિન્ધમાં એનું બહો માધુર્ય મોક્ષદા

— પૂજાલાલ

તારો અંક ખૂંદી જે આગળ
આજ ખૂંદે ધરતીની ભાગળ,
તે ક્યમ ભૂલે તારી નદીનાં નીતરણી તાકાત,
ઓ મારી ગુજરાત !
જીવવું તારું કામ કરીને,
મરવું તારું નામ સ્મરીને,
તારે અંક ઊગો મા ! મારા નવજીવનનું પહેલું પ્રભાત.
ઓ મારી ગુજરાત.

— જયંત પાઠક

* * *

સદાકાળ ગુજરાત

જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત !
જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી બોલાતી, ત્યાં ત્યાં ગુર્જરીની મહોલાત.

ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ કે પશ્ચિમ
જ્યાં ગુર્જરના વાસ,
સૂર્યતણાં કિરણો દોડે ત્યાં
સૂર્યતણો જ પ્રકાશ.

જેની ઉપા હસે હેલાતી, તેનાં તેજ પ્રકુલ પ્રભાત,
જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત !

ગુર્જર વાણી, ગુર્જર લહાણી,
ગુર્જર શાણી રીત,
જંગલમાં પણ મંગલ કરતી
ગુર્જર ઉદમ પ્રીત.

જેને ઉર ગુજરાત હુલાતી તેની સુરવન તુલ્ય મિરાત,
જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત !

કૃષ્ણ, દયાનંદ, દાદાકેરી
પુણ્ય વિરલ રસ લોભ,
ખંડખંડ જઈ જૂઝે ગવે
કોણ જાત ને કોમ !

ગુર્જર ભરતી ઊછળે છાતી ત્યાં રહે ગરજ ગુર્જર માત;
જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત !

અણકીધાં કરવાના કોડે,
અધૂરાં પૂરાં થાય,
સ્નેહ, શૌર્ય ને સત્યતણા ઉર,
વૈભવરાસ રચાય.

જય જય જન્મ સફળ ગુજરાતી, જય જય ધન્ય અદલ ગુજરાત !
જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત !